27870

RIEČ O KNJIŽNICI ZA HRVATSKE TRGOVCE

1889.

BLAŽ LORKOVIĆ

UVOD:

USPOMENI

ANTUNA JAKIĆA.

(SA SLIKOM.)

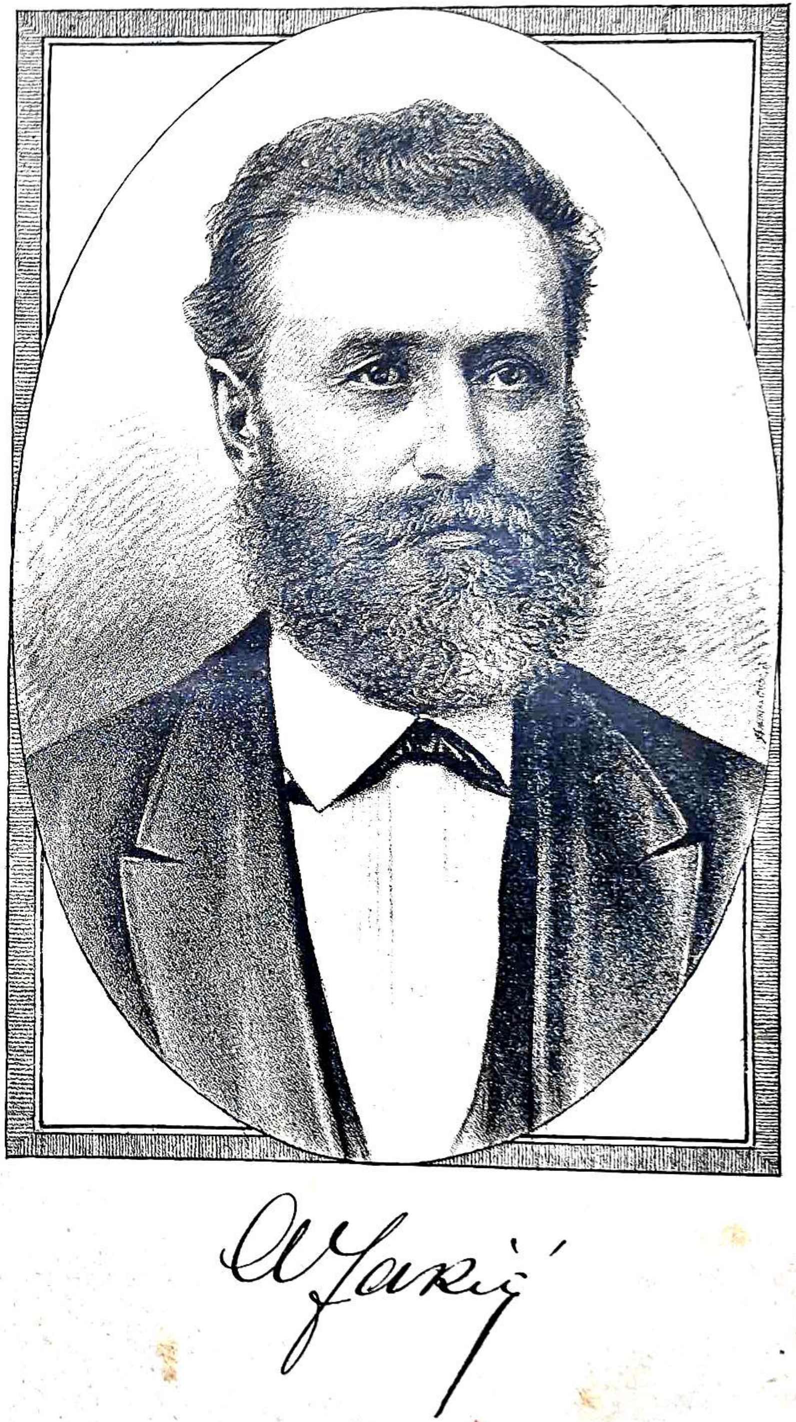

Umoljen od tajnika „Matice Hrvatske“, da napišem nekoliko rieči na uspomenu pokojnog mi vjernoga prijatelja i druga Antuna Jakića, evo što o njegovu životu znadem:

Ante Jakić rodio se 16. siečnja god. 1828. od gradjanskih roditelja u Kostajnici, pa je tuj svršio i četiri razreda pučke škole. To bijaše sva njegova školska obuka. Iz roditeljskog doma podje on kao naučnik u trgovinu s mješovitom robom u Petrinju, i pošto je tu po običaju onoga vremena izučio trgovinu, ode kao trgovački pomoćnik u Gospić, odkale se god. 1849. vrati u svoje rodno mjesto, gdje je kao mladić od dvadeset i jedne godine nastupio svoju samostalnost. Djelokrug i obzorje u Kostajnici bijaše momu Anti preuzko, on zaželi obsežnijeg rada, i njegova žarka ljubav spram domovini i novi život u središtu otačbine, sve ga to privlačilo i gonilo u glavni grad Zagreb.

Već god. 1851. mjeseca rujna otvara Antun Jakić trgovinu mirodijske i kolonijalne robe u Zagrebu, gdje sam i ja sâm već godinu i pô prije njega bio svoju samostalnost nastupio, a po prilici u isto doba preselio se bio i mladi trgovac Mijo Krešić iz Karlovca u Zagreb. Nas trojica — sa raznih krajeva Hrvatske — sprijateljismo, pobratismo se već tad, i ostasmo vjerni prijatelji i drugovi, složni u svih prilikah i poslovih, sve do groba. Smioni i poduzetni duh moga pobratima Antuna ne nadje ni u Zagrebu onoga djelokruga, kako ga je on zamislio bio i želio. God. 1854. podje on na Rieku, gdje je u družtvu sa još jednim prijateljem započeo trgovinu u veliko. Uspjeh

prvih godina njegove riečke trgovine ne bijaše ga posve zadovoljio; više puta htjede Rieku ostaviti, a kad nadodje god. 1859., i s njom preokret u narodnom životu, odseli on u Zagreb i tu se namjesti kao samostalan trgovac. Od to doba složismo se nas trojica prijatelja: Ante Jakić, Mijo Krešić i ja, još uže na zajednički patriotički rad i u našem gradjanskom i poslovnom životu. U svakom sboru stajasmo mi čvrsto jedan uz drugoga, pak mogu reći iskreno i otvoreno, da smo nas trojica bili prvi, koji smo odlučno i svom snagom nastojali, da se duh i jezik hrvatski uvede u našu trgovinu i obrt u Zagrebu, a najodlučniji i najsmioniji medju nama bijaše Ante Jakić. Nadaren bistrim umom, pronicavim duhom i čeličnim značajem, bio je on podjedno rodoljub hrvatski najčistije krvi. Premda Jakić izim pučke škole nikakovih drugih pripravnih nauka učio nije, sabrao je bio ipak dosta znanja i izkustva, i to sve u školi poslovnoga i prometnoga života. Ova liepa svojstva, koja je još i putovanjem po tudjih zemljah usavršio, usposobila su ga kasnije redom za najodličnija mjesta u našem gradjanskom i javnom životu. U gradskom zastupstvu, u trgovačko-obrtnoj komori, kojoj je on neko vrieme bio i predsjednik, u hrvatskom saboru, kojega je on bio član počevši od god. 1861. pa sa malim prekidom sve do smrti, slušala se i uvažavala njegova rieč napose u financijalnih i gospodarskih stvarih. Al to povjerenje naš je Ante i u podpunoj mjeri zasluživao. On je svoj hrvatski rod i dom ljubio svim žarom svoje duše, i zagovarao najodlučnije u svakoj sgodi sve, što je koristno i častno bilo po Hrvatsku i glavni joj grad Zagreb. Iza listopadskog proglasa god. 1860., kojim je ustavni život uveden u čitavoj našoj monarhiji, pa i u Hrvatskoj, bijahu naši tiskarski i književni poslovi veoma kukavni. Moj pobratim Ante, da podpomogne politički i književni rad tadanjih rodoljuba, uredio

je tiskaru na vlastiti trošak, kojom je nekoliko godina i sam glavom upravljao. U njegovoj tiskari tiskali su se u to vrieme mnogi naši politički i zabavni listovi, a i mnoga naša hrvatska knjiga ne bi bila ugledala svieta, da nije bilo ove tiskare i njena gospodara. Da po mogućnosti kao trgovac pripomogne pohrvaćenju pismenoga poslovanja našega trgovačkoga i obrtnoga staleža, lati se samouk Ante Jakić god. 1861. i pera, te napisa knjižicu pod naslovom: „Hrvatski trgovac ili trgovački listar“, i god. 1862. izdade on ovu knjižicu o svom trošku. Ovo je bio prvi naš trgovački listar, a i u obće prva hrvatska knjiga, koja je o trgovačkih poslovih hrvatski razpravljala. Mnogi naš i mladji hrvatski trgovac sjećat će se još i danas — iza dvadeset i sedam godina — ove knjige i našeg ne malenog veselja, koje nas obuze, kad nas naš Ante iznenadi ovom knjigom, koju poprati preliepim poduljim predgovorom. Ovaj predgovor, u kojem Ante Jakić toli krasne misli i patriotičke hrvatske osjećaje izriče, najbolje karakteriše dušu piščevu, pak je vriedno, da se i ovdje — s obzirom i na današnje naše ne mnogo promienjene prilike — neke stavke iz njega priobće:

„Razvitak narodnoga duha od početka svoga — piše Jakić — našao je u našoj hrvatskoj domovini kod svih struka javnoga života više odziva, nego li kod trgovine i obrtnosti, koja je, sa malimi častnimi iznimkami, još u svem tudjinstva puna; ili zar se trgovačko-obrtničke poslovne knjige golemom većinom ne vode na tudjem jeziku? — a mjenice, naputnice, tovarnice, računi, cjenici itd. ne pišu tudjim jezikom, ni ne spominjući poslovna dopisivanja i medju samimi Hrvati, akoprem se neznanjem našega hrvatskoga jezika izpričati ne mogu“.

Jadajući se, da nema u Hrvatskoj još nijedne hrvatske trgovačko-obrtničke škole, a ni znanstvenih trgovačkih knjiga na hrvatskom jeziku, nalazi Jakić uzrok

tom dosadanjem nemaru i nehajstvu, „što je viša trgovina i obrt pretežno u ruku tudjinaca, koji se dakako za drugo ne brinu, nego samo za svoju kesu; dapače priečili su, a i sada više manje sveudilj još prieče promicanje i razvijanje narodnoga duha u trgovini, valjda iz zahvalnosti za izkazano im gostoljublje, kojim su u našoj domovini hrvatskoj primljeni!“

Za dokaz, kako su tudjinci razvitku hrvatstva u trgovini u nas na put stajali, navadja Jakić samo jedan primjer iz vlastitoga izkustva, i to, da je u sboru trgovačko-obrtničkom u Zagrebu sve do god. 1859. bio gclem grieh proti „tobožnjem trgovačkom ugledu“ i hrvatski u sjednicah govoriti, a po gotovo zapisnike hrvatskim jezikom pisati ili hrvatski razprave voditi, a još i danas da imade i tudjina i potudjenih Hrvata, koji se i njemu i njegovim vriednim drugovom rugaju, što su svoje poslovodstvo pohrvatili. Nu on svojim drugovom hvali, što su često i s materijalnim kvarom hrvatstvo u svoje poslove uveli, i tim plemenito nastojali o narodnom boljku. „Ne protive se tudjinci narodnomu duhu u trgovini zaludu, — veli Jakić — znadu oni, kad bi se bila trgovina i obrtnost već od prije na temelju narodnom kretala, da ne bi svi koristniji poslovi njim zapali, a isto tako im je znano, što više trgovina i obrtnost u našoj hrvatskoj domovini hrvatska postajala bude, da će to većma njihove debele zasluge mršavije biti, ili će morati hrvatski jezik učiti, jer će inače hrvatski poslovi u hrvatske ruke prelaziti.“

S istoga razloga, s kojega se tudjinci pohrvaćenju trgovine opiru, treba da Hrvati revno o tom nastoje, jer će se tim prepriečiti dalnja poplava tudjinaca, jer ovo „tudjinstvo je takodjer uzrok, — nastavlja Jakić — što nije naša domaća trgovina ni onaj po narod koristan zamašaj postigla, kojega bi inače pouzdano do sada već postići bila mogla, da bude od prije na temelju narodnom

osnovana, jer tudjinci ne imajući ljubavi za hrvatski narod niesu onakove poslove podhvaćali, koji bi i za zemlju u narodno-gospodarstvenom obziru koristni bili, kao što bi to domaći sinovi, ljubeći svoj hrvatski rod i domovinu, pouzdano činili. Tudjinci su, smatrajući Hrvatsku samo dobrim izvorom, sebe obogatili, i tjerali samo onakvu trgovinu, kojom su najbrže kese svoje napuniti mogli, pa onda sa zlatnimi džepovi odselili onamo, odkuda su došli, ili, ostajući na svom blagu kod nas ležati, bili su, a i sad jesu najžešći odpornici narodnome napredku.“

Ovo smatra Jakić i zaprekom uspješnoga razvitka hrvatske narodnosti, jer u ovih prilikah nije se mogao razviti srednji — trgovačko-obrtnički — stalež, koji je, kad je narodan, najuspješniji nosilac i promicatelj narodnosti i jezika. Jer „koliko je za razvitak narodne samosviesti od potrebe narodni jezik u svih državnih javnih poslovih, toliko je dvostruko — može se reći — nuždan narodni jezik u trgovačko-obrtničkih poslovih, pošto nas izkustvo uči, da samovolja vladina jednim ukazom iz svih državnih poslova narodni jezik iztisnuti može, dok se vlast takovih ukaza na privatno poslovanje ne proteže. Jezik dakle živući u trgovini i obrtu, to jest u narodnom javnom životu, živi na sve vieke bez ikakve opasnosti od strane silnikâ.“ Za dokaz i primjer za ovu svoju tvrdnju spominje Jakić Italiju, koja unatoč silnih svojih dušmana znala je pridržati narodno blagostanje u vlastitih ruku, a tim je i najžešće navale tudjinstva s uspjehom znala suzbiti.

Zato pozivlje Jakić sve trgovačko-obrtničke sborove, neka ozbiljno nastoje, da se u svih znatnijih gradovih nedjeljne trgovačke škole podignu, a občina glavnega grada Zagreba neka doprinese žrtvu, kako ju doprinose Prag, Pešta i Trst, da o svom trošku podigne višu trgovačku školu. „Pojedini rodoljubi neka svojski i ozbiljno nastoje, svaki u svojoj trgovini i obrtu, uvesti hrvatski

jezik u svoje poslove, u knjige, i po mogućnosti u dopisivanja; neka se u unutrašnjosti posla svoga izključivo hrvatskim jezikom služe, a naročito s mladjimi svojimi neka samo hrvatski obće, te jezik hrvatski i kod vanjštine po mogućnosti što više upotrebljavaju; neka se marljivo brinu izturati iz posla sve tudje običaje i jezike, koji niesu baš od neobhodne nužde za napredak posla . . .“ Jakić znade, da će biti malo pomučno starih se običaja otresti, on znade, da ima zlobnika, koji će ova preporučivanja njegova krivo i opako tumačiti, ali za takove zlobne potvore odgovora on nema, nu predusresti želi misao onih bezazlenika, koji možda misle, da ih on kani nagovoriti „na smiešne čine, kano da treba da Hrvati i u sâm Pariz i London hrvatski pišu“. On toga ne preporučuje, nego „veli, da Hrvati mogu smjelo svakome u svojoj hrvatskoj domovini hrvatski pisati, jer od svakoga onoga imaju pravo zahtievati, koji se kruhom hrvatskim hrani, da i hrvatski jezik znade; ako li hrvatski ne zna, neka si dade tumačiti, što i Hrvat činiti mora, kad na tudjem jeziku dopis dobije . . . Doba je dakle, da i Hrvati već jednoč pokažu, da niesu voljni tudjinu se u svojem hrvatskom domu klanjati, tim manje, što se Hrvati nemaju ni najmanje razloga štiditi svoga prebogatoga i preliepoga hrvatskoga jezika . . . To je jedini način, kako da se do sada zanemarenomu hrvatskomu jeziku i plemenitomu narodu pribavi ugled i štovanje . . . to je i jedini put, kojim se u budućem hrvatskom naraštaju može valjano uzpaliti ljubav k hrvatskoj domovini, narodnosti i jeziku, narodni ponos podignuti, a po tomu i težnja za narodnu samostalnost probuditi, pa će tada i tudjinci bolje štovati i uvažavati naša preimućtva i narodne običaje, nego ako se podlo ulagujemo, jer podlost je od svakoga prezirana i mržena!“ Jakić napokon zagovara, da u trgovini poslujući Hrvati i sa vanjskimi gradovi, gdje više kupuju nego prodaju, hrvatski

obće. Oni će tim i svojemu jeziku ugled steći, i ona vanjska tržišta prinukati, da hrvatske dopisnike drže. a tim će i mnogi mladi Hrvat, koji se trgovinom bavi, postići uglednu službu. „Nije to tlapnja i pretjeranost, — zaključuje Jakić — što sam naveo i savjetovao, nego tvrdo osvjedočenje moje, vlastitim izkustvom crpeno. Odvažnom postojanosti i čvrstom voljom mogu se sve zapreke prevaliti. Zato svaki domoljubni Hrvat neka svojski prihvati u svom krugu sustavno izvršivati svoju dužnost; . . . domovina ima pravo od svakoga svoga sina zahtievati, da neke žrtve za pospješenje narodnoga napredka doprinese . . .“

Tko će reći, da ove misli i rieči pred gotovo tridesetak godina od Antuna Jakića napisane, ne vriede u mnogom i mnogom i za današnje naše trgovačko-obrtničke prilike? Jakić, da hrvatskomu trgovačkomu poslovanju pripomogne, stao je god. 1864. izdavati i poseban trgovački list pod naslovom: „Sidro“, te ga je uz znatan svoj trošak i svoj trud god. 1864., 1865., 1867. i 1868. izdavao, a svrha njegovu listu bijaše, „da nastoji, da se podigne naša trgovina, obrtnost i narodno gospodarstvo. da se zavedu tvornice i prometna družtva, da se ustroje zavodi za vjeresiju i olakoćenje obćenja.“ Osobito prvih godina bijaše ovaj list upravo strukovno liepo uredjivan, te mi moramo samo žaliti, da mi ni danas iza dvadeset i pet godina nemamo tako vješto uredjivana trgovačkoga lista, kao što je bilo Jakićevo: „Sidro“.

U životu Jakićevu bila jedna značajna crta, koju kad ne bih napose ovdje iztaknuo, mnogošta se u njegovu javnom radu ne bi moglo pojmiti. On je bio oduševljen i odrješit Hrvat, i poštujući svačije uvjerenje, on je od svakoga stanovnika Hrvatske tražio i zahtievao, da poštuje i narod i jezik naroda, u kojega zemlji stanuje. te je u tom pogledu mrzio kojekakve više puta po Hrvatstvo štetne nagodbe i transakcije; — nadalje, ako je i

bio rodjen Kostajničanin, on je sa svim žarom svoga srca ljubio hrvatsku priestolnicu, i dobrobit, procvat i napredak našega Zagreba podupirao je on najodrješitijim načinom, tako da mu je medju samimi rodjenimi Zagrebčani bilo malo takmaca, — i uslied toga je on zagrebačke gradske poslove osobito budnim okom pratio. Kad se god. 1867. bila žestoka borba zametnula glede izbora zagrebačkoga gradskoga zastupstva, Jakić je u toj borbi odličnim načinom učestvovao, te su nam još svim u pameti one zlatne rieči, koje je on tad napisao glede gradskih zastupnika, kakvi naime da budu, a kakvi da ne budu, smatrajuć neoprostivim griehom svakomu, koji traži povjerenje svojih sugradjana, a ne vrši svoje dužnosti onako, kako mu savjest i poštenje zapovieda.

Uz radikalna načela, koja je Ante Jakić svakom prilikom glede Hrvatstva zastupao i javno izpoviedao, dakako da je on imao i dosta zavidnika, protivnika i neprijatelja, a jer je uza to još veoma štedljivo živio, te premda nije imao poroda, sebi upravo od usta odbijao, da nešto privriedi i prištedi, to mu je bilo slušati kojekakvih prigovora i ogovora sve do njegove smrti, koja ga još razmjerno u mladih godinah na dan 27. prosinca god. 1878. pokosi. Iza njegove smrti, pošto je sav svoj imetak, koji je sam bez ikakve tudje podpore uz neumoran svoj rad i štedljivost stekao, u iznosu od kojih petdeset tisuća for., u narodne svrhe ostavio, tad na jednom zaniemiše zlobni jezici, a pero nezaboravnoga našega Augusta Šenoe napisa u osmrtnici na Antuna Jakića sliedeće značajne i istinite rieči:

„U narodu našem nevelikom borba je življa i strastnija na mahove nego kod drugih većih naroda, a na mahove zavlada driemež, da zdvojiš. Kad zakipi borba, ne pobija se mnienje ili načelo, već se bacaju otrovne striele na pojedine osobe, piše se mnogim u grieh, što

niesu skrivili, i komu se jučer vikalo: „Hosanna!“ — tomu će se sutra vikati: „Razpnite ga!“ Mnogi čovjek. kukavica bez mnienja i patriotizma, prolazi kroz sve miene našega javnoga života, on se klanja svakomu, služit će Boga i vraga, a nitko ne će u njega dirnuti. Bezznačajnost postaje tako pravilom, i u istinu većina je naših ljudi od voska. U tom se grieši, veoma grieši u nas, a da to tako biva, svjedokom nam je i Ante Jakić . . . Vriedno je, da se i toga muža sjetimo . . . . završeni su računi njegova života . . . . Jakić bijaše sin pokojne Krajine. trgovac, samouk. Dvoje moramo na njem iztaknuti: korjeniti njegov patriotizam i radini neodoljivi mu duh. Hrvatsku obitelj, radikalizam u narodnosti smatrao je Jakić jedinim putem našega spasenja, premda je mnogo učio i život drugih naroda. On je čitao svaku hrvatsku knjigu, pratio kulturni boj naroda, u njegovoj obitelji nije se govorilo nego hrvatski . . . on bijaše živa duha, okretan i oštrouman. Premda samouk, nakupio si je toliko znanja i vještine, da je na javnom polju za domovinu dielio po koji ljut mejdan . . . Karakteristično je pak u njega navlastito pregnuće, da probudi u našem narodu smisao za narodno gospodarstvo, za materijalni razvitak, koji ima uzporedo ići sa razvitkom duševnim; — u kratko, Jakić bijaše neprijatelj političkih brbljavaca i brbljavih rodoljuba, koji niesu nego zvonak praporac. Oštrina njegova uma, zdrava logika, nezasladjena frazami, učinila ga je možda gdjekomu nesimpatičnim, štedljivost njegova odbila je gdjekoga od njega, kao što i njegov radikalizam glede narodnosti proti radikalcem, koji kod kuće, u krugu svoje obitelji, sve su više nego Hrvati! Napokon potaknu i njegovo brigovanje za novčane zavode u gdjekoga razne prigovore . . . on umrie više štovan nego ljubljen! Otvoriše njegovu oporuku, kudioci i brbljavci zinuše . . . i danas poslije smrti je Jakić jednako ljubljen i štovan, danas nam

može služiti uzorom hrvatskoga gradjanina. Premda mu s prvine trgovina nije uspievala, radio je i radio neumorno, tekô je i tekô, pa stekô do petdeset tisuća forinti, živući skromno i štedljivo. Za koga je radio, tekô, štedio, za koga je živio? Za narod, za domovinu! Sav plod svoje muke ostavio je svomu narodu . . . Slava mu, slava i dika! Narod ga je sjajno izpratio do groba, a u tom triumfalnom provodu mrtvoga rodoljuba koracahu poniknute glave i oni, koji su za života oponašali brbljanje klevete. Nitko se nije ljepše osvetio svojim klevetnikom nego li Jakić, njegov zadnji izdisaj razprši ih na sve strane svieta! Jakić odredi, da mu Ivan Rendić izreže poprsje od mramora, a to poprsje da se postavi u hrvatski muzej. Je l' to taština? Nije. To je podpuna muževna samosviest, koja traži priznanje pravednih zasluga. To poprsje bit će u našem muzeju riedak primjer čistog hrvatskog gradjanina, taj mramor-kamen govorit će svakomu: „Digni kamen na mene, ako si pošteniji i iskreniji Hrvat od mene!“ —

* * *

Oporukom od 6. lipnja god. 1876., razpolažući svojim imetkom, sjeti se Antun Jakić svih naših hrvatskih kulturnih zavoda. On nadari obilato našu akademiju znanosti i umjetnosti, učini zadužbinu kod „družtva sv. Jeronima“ i „Matice Hrvatske“, on ustroji stipendija za slušaoce našeg sveučilišta, gospodarskog zavoda u Križevcih i trgovačke škole u Zagrebu, on položi glavnicu, da se svake godine daruju naši seljaci, napredni u vinogradarstvu, stočarstvu i voćarstvu, on ostavi liepu svotu, iz koje kamata se imadu izdavati i nagradjivati spisi o narodnom gospodarstvu, on se sjeti kao dobar katolik i pobožnih zaklada i svoga roda, a napokon opredieli i neku svotu, da „Matica Hrvatska“ iza njegove smrti izdade njegov spis: „Moja spominjanja“, — u kojem je

on bio opisao tečaj svoga života i svoje razne doživljaje — i da priredi drugo izdanje njegove knjižice: „Hrvatski trgovac“, koju već i prije spomenusmo.

„Matica Hrvatska“ nije mogla na žalost izvršiti želju svoga člana Antuna Jakića, kako je on želio, jer se rukopis: „Moja spominjanja“ — unatoč mnogoga traženja — u ostavštini ne nadje, a i drugo izdanje „Hrvatskoga trgovca“ nije mogla „Matica“ poradi nekih knjižarskih zapreka a i poradi zastarjelosti same knjige izdati, te joj uslied toga na temelju oporuke i Jakićev zapis bilo dieliti sa sv. Jeronimskim družtvom. Nu htijući „Matica“ ipak odužiti se uspomeni riedkoga u nas muža, ona je evo od Jakića ostavljenu joj svotu od pet stotina forinti za drugo izdanje „Hrvatskog trgovca“ upotrebila, te je zasnovala u duhu Jakićevu knjigu, koja će i njoj i hrvatskom narodu biti i na čast i donieti stostruka ploda.

„Matičina“: „Knjižnica za hrvatske trgovce“ namienjena je ponajpače strukovnoj naobrazbi naših hrvatskih trgovaca i obrtnika, ona ima podati onomu staležu, koji u svakoj državi i zemlji ima da predstavlja jedan od najkrepčijih narodnih slojeva, zdrave i krepke nauke, bez koje se danas ni trgovac ni obrtnik ne može kretati. Ovo su uvidjeli već odavna svi napredni narodi, te su svom pomnjom nastojali, da im se i trgovac i obrtnik podpuno osposobi za veliko svjetsko natjecanje. Hrvatski trgovac i obrtnik te prilike do nedavna u domovini svojoj nije imao, nego je morao strukovno svoje naobraženje tražiti u tudjini, u kojoj se je i duhu i jeziku svoga naroda otudjio, pa vrativ se u svoju otačbinu uvodio je tudji duh i jezik u svoju obitelj, te postao tako i sam tudjin i zastupnik tudjih interesa u vlastitom domu. I ovo ide sada u nas na bolje, pak zato neka ne bude moja rieč ovdje zazorna našim mladjim trgovcem i obrtnikom, ako ih ponukam, da svoje strukovno znanje nastoje

stjecati u jeziku i duhu narodnom, neka budu sviestni sinovi svoje otačbine, i neka im bude čast i dobrobit Hrvatske isto tako mila i draga kao i vlastita njihova čast i probit. Neka rade i štede, neka budu čestiti i tačni u svom poslovanju, tako da svakoga, s kim dodju u dodir, nadahnu poštovanjem spram sebi i onom narodu, kojemu pripadaju. Trgovac-rodoljub, koji je naobražen i valjan, pozvan je, da bude pravi pravcati zastupnik svoga naroda naprama inostranomu svietu, — i što bude vrstniji i umniji, to će i ovo njegovo zastupanje i njemu i njegovoj otačbini donieti većega i obilnijega ploda!

Toplo budi preporučeno našoj trgovačkoj i obrtnoj mladeži, da sliedi stope Antuna Jakića, da marljivo radi i štedi za života, da po mogućnosti i spram sredstvom ne zaboravi ni na svoj narod i njegove duševne i kulturne potrebe. Što za narod tko osnuje, osnovat će i za svoju vlastitu djecu, za svoje potomstvo, — a sebi će postaviti još za života svoga najljepši i najtrajniji spomenik, mnogo sjajniji i trajniji nego ikoji od mjedi ili mramora! Neka naša mladež u svom trgovačkom ili obrtnom poslu nigdje i nikad ne zaboravi na svoje podrietlo, svoj jezik, i na svoj narodni ponos, pak će i nam starijim trgovcem i uspomeni našega nekadanjega prvaka, moga pobratima Antuna Jakića, kojemu na častnu uspomenu napisah ovo nekoliko redaka, biti obilno naplaćen onaj trud i nastojanje naše, kojim nastojasmo već od petdesetak godina, da naš trgovački i obrtnički sviet privedemo na stazu, da hrvatski ćuti, misli, govori i radi!

U Zagrebu na Spasovo godine 1889.

Gjuro Crnadak.

RIEČ
O
KNJIŽNICI ZA HRVATSKE TRGOVCE.

— Prijatelju, reci mi nešto. Onomadne nadjem se u našoj čitaonici sa Petrom Petrovićem. Ti ga znadeš, je li? — Tako će upitati Mitrović, čestiti starina trgovac, svoga mladjega druga Matu Orišića.

— Kako da ga ne znam? Ta on je naš vriedni susjed, valjan i pošten u svemu, ljubi rod i sve što je naše, pak je i povjerenik „Matice Hrvatske“, odgovori Orišić.

— Da. On će mi dakle kazivati, o čem sam već i prije nešto načuo, da naša „Matica Hrvatska“ sprema neke knjige i za nas trgovce.

— To i meni reče, i ja se baš od srca radujem tomu. „Matica“, kako Petrović pripovieda, upravo je liepo zasnovala te knjige. Bit će ih od svake ruke, tako da ćemo mi trgovci moći iz tih knjiga crpsti svu nam potrebitu trgovačku obuku. Neke tih knjiga namienjene su samo trgovcem, a druge će vrlo dobro poslužiti ne samo trgovcu i obrtniku, nego i svakomu obrazovanomu čovjeku, bavio se on ma kojim poslom, bio kojega staleža ili zanimanja.

— Vjerujem, nastavi Mitrović. Čast našoj „Matici“; ali, brate moj, ja sam čovjek star, pa da idem još i sad pod stare dane u školu?

— E, brajane moj, nije druge. Istina, mi ne ćemo s knjigom u torbici u školu, ali što se u školi radi, moramo i svi do smrti raditi, t. j. moramo učiti; jer dok

živimo, svi smo u velikoj školi života, pa valja da marljivo učimo.

— Mislio sam, da ćeš u take diple zasvirati. Vi, mladji ljudi, vjerujete, da bez knjige nikud nikamo; da je u knjigah sva mudrost ovoga svieta natrpana, pa ne trebaš druge nego samo grabiti, kako se iz puna dućana dohvata roba (espap), i svako se slovo pretvara u dukat.

— E ako baš i nije tako, nu svakako je istina, da knjiga pomaže vaditi dukate.

— Tako ti. Al vidi Ćiru Popovića; on je gazda na mjestu. U njega svega, što ti srce poželi; a bome nije učio ni na akademijah trgovačkih niti čita učenih knjiga.

— Istina je, prijatelju. Naš čestiti Ćira ne razumije se mnogo u knjigu. Čovjek je to stariji; kad je on pošao u trgovinu, nije se baš toliko pitalo trgovca, je li ovo ili ono proučio. Nešto znanja, nešto sreće, okretnosti, marljivosti i štednje, pa si mogao živjeti i liepu krajcaru spremiti.

— No eto i sam priznaješ, da čovjek može da bude vriednim trgovcem, ako i ne gviri dan i noć u knjigu.

— Zaboravio si, prijatelju, da Ćira imade u svom poslu čovjeka vrlo vješta, koji je mnogo učio i neprestano uči, koji pozorno gleda, što u svietu biva, i taj čovjek upravlja njegovim poslom i radi vrlo mnogo. U njegovom su dućanu još dva baš vrstna pomoćnika, pa njih trojica drže i ravnaju trgovinom. Da naš Popović sam radi onako, kako je radio prije četrdeset godina, ne znam, bi li ona liepa kuća još bila njegova, bi li njegova ladja plovila našom Savom, bi li mogao sa dvojicom Primoraca opremiti veliki brod u more, koji zaslužuje liep novac.

— Neka bude tako; nu to je valjada istina, da tu ne pomaže ni onaj mudri poslovodja, ni ma kako okretni pomoćnici, nego da je Popović kroz tolike godine radio i stjecao; on je posao uredio i liepo dotjerao, a sada nije težko držati, što je podigao. Znadeš, susjede moj, da

je najveća muka sabrati prvu tisuću; dalje ide laglje: jedna tisuća radja drugu, kote se kao kunići.

— Nije baš tako. Evo ti Ivana Perića i Slave Rajčića. To su trgovci po tvom ćefu. Malo su učili; ne muče se knjigom. Pa kakov im je posao? Ne žive nego kubure; nevolja se nastanila u dućančiću. Koliko su puta osvanuli pred tvojim vratima, da im pomogneš kojom forintom! Kaka su im djeca? Bieda govori iz lica, čeka ih sudbina otaca, jer odkle ih školovati, kad nema čim da se nahrane. Oba su mladi ljudi; svršiv pučku školu, poslaše ih na gimnazij; kad su tu već u prvom razredu sustali, dadoše ih u trgovinu. Tu kao šegrti, a kašnje kao pomoćnici probaviše nekoliko godina. Napokon otvoriše zajedno dućan, pometaše unj nešto na vjeru nabavljene robe, da ju možda već sutra sud zaplieni i na javnoj dražbi proda.

— Nije tako, prijane, odgovorit će Mitrović. Ona dvojica kubure, jer su otvorili posao na vjeru bez kapitala ili glavnice, a u nesgodno vrieme.

— Istina, posao odpočeše sa neznatnom glavnicom, u mjestu, gdje nas je i prije bilo dosta. Ali tko ih uputi, da tako nesmotreno rade? Nijedan izkusan trgovac ne bi toga činio niti svjetovao drugim. Ljudi neznalice, lakoumnici ili objestni spekulanti zalaze u posao bez glavnice. U trgovinu se mora donieti glavnice, kao što i u druga poduzeća. Rataru osim zemlje, koju obradjuje, treba orudja, blaga, sgrada, a i gotova novca; obrtnik ne može takodjer golim rukama i na ulici otvoriti radionicu; mora dakle da se negdje nastani, da ima alata ili orudja, da nabavi stvari ili materijal (sirovine), koje će izraditi. To je sve glavnica, jer kako dobro znadeš, nije samo novac glavnica. A mi trgovci trebamo je i više, jer se naš posao upire najviše na glavnicu ili kapital. Mi nabavljamo i prodajemo robu, koju su druge ruke izradile i priredile.

U trgovini gotovo izčezava tjelesni rad uz glavnicu, dok je u obrtu rad odlučan, a i u zemljodjelstvu veoma je važan. Trgovac treba robe, treba gotovine, kad posao počimlje. Početak je svagdje najteži, pa i kod nas. Mladi trgovac mora istom da steče povjerenja na jednoj i na drugoj strani, t. j. i kod onih poduzetnika, od kojih robu nabavlja, i kod kupaca ili mušterija. Tko plaća gotovim, dobiva jeftinije i bira robu po svojoj volji; a tko jeftinije kupi, može i jeftinije dobru robu prodavati. Plaćajuć gotovim stječe povjerenja u tvorničarâ ili u producenta robe, a prodavajuć uz umjerenu cienu stječeš povjerenje u občinstva; jer ljudi rado dolaze u dućan, kad znadu, da će biti valjano posluženi; kao što vole potražiti obrtnika, koji radi valjano i solidno, ili poljodjelca, od kojega mogu kupiti dobro vino, žito itd. Zato je pogibeljno, kad trgovac stupiv kao takov u sviet mora se upirati samo na vjeresiju ili kredit. Vjeresija je liepa i koristna stvar, ali valja se njom razborito služiti. Vjeresija je nalična oštru nožu, pa treba paziti, da se ne porežeš. Roba na vjeru kupljena skuplje se plaća, a mora se dakle i od kupaca tražiti viša ciena. Ako posao ne ide dobro, eto već u prvih mjesecih svakakih neprilika. Svaki je početak težak, a još mučniji, kad se valja boriti sa konkurencijom. Ja sam tvrdo osvjedočen, da u našem poslovnom svietu ne bi bilo ni pô toliko kubure, da ne bi bilo opravdanih prigovora a i ne bismo morali gledati baš nevaljanih djela, kad bi ljudi mislili na svoje dužnosti. Tko ne ima glavnice ili kapitala, neka se ne daje na posao; bolje mu je živjeti kao čestit pomoćnik, pa čekati, dok bude mogao otvoriti vlastiti posao. Mislim, da smo u tom jedne misli.

— Neka bude; ali deder mi odgovori na ovo. Eno Ignjat Reiteles i Miloš Nebriga izučiše trgovačke škole; vele, da se razumiju u sve; pa gle i na njihove dućane za kratko vrieme priliepi sud onu malu bielu ceduljicu,

koja je prava osmrtnica za čovjeka od posla. Zašto su propali?

— Jer niesu radili, kako valja, da radi v a l j a n i s o l i d a n trgovac. D o b a r glas neka bude trgovcu prvim; pouzdan ili solidan da bude svagdje i u svem: u svom poslu, sa svojimi poslovnimi prijatelji, u občenju s kupci. To valja da bude temelj njegova rada. Trgovac i obrtnik mora da donese dvie vrsti glavnice u svoj posao: glavnicu novčanu ili materijalnu, i glavnicu moralnu: poštenje, čestitost, solidnost i štedljivost. Obje vrsti glavnice imadu da zajedno rade; tad će biti koristi. Istina, u svietu bivaju mnoga zla; jedno čeljade misli, da smije oglobiti drugo, gdjegod može; — da smije nevaljanu robu za skup novac prodavati. To je nepošteno, a napokon opaze to i sliepci, bježe od takova dućana, ne kupuju od takova obrtnika, i odvraćaju svoje prijatelje i susjede, da ne idu onamo. Tako se pohlepa, da za kratko vrieme obogatiš, ljuto osvećuje.

— Ova ti valja; govorio si pravu i čistu istinu. Ali to nauči čovjek i u praksi, u svakdanjem životu. A i u kući neka roditelji djecu uče: da se poštenjem najdalje dopre u svietu, da je čisto ime putni list, koji otvara svačija vrata, da je to najbolja preporuka.

— Tako je. U kući, u obitelji ili familiji neka se posije sjeme kreposti. Al i čitanje valjanih knjiga i razmišljanje o onom, što si čitao, utvrdjuje roditeljsku nauku; roditelji ne ostaju uviek s nami; svakdanje poslovanje, brige i gospodarske neprilike mogle bi s vremenom i najbolju ustmenu nauku u zaborav potisnuti. U borbi života ne valja da odnemarimo viših pobuda, a uviek ostaje istinom, da nepoštenje i nesolidnost vode u zlo i propast, da završuju ne riedko u tamnici.

Ti veliš: praksa, praktični život! Ne zamjeri prijatelju Mitroviću, što ću ti evo reći, ne tiče se baš tebe: praksu

hvale i u njoj nalaze sve što treba i oni, kojim se ne mili knjiga. Vjeruj mi, nikada niesam rekao ni pomislio, da trgovcu ne treba prakse; pače tančine našega posla učimo tek u praksi, t. j. u samom poslu. Ja mislim reći, da trebamo obojega: knjige ili nauke i prakse, jer jedna pomaže drugoj, jedna čini da druga koristno djeluje. Trgovac mora da dobro poznaje život, da umije prosuditi razne prilike; da uzmogne po onom, što se sbiva u svietu, ocieniti, što je dobro za sve, a što napose za njegov posao. Treba da proučava narode i zemlje, odakle će vaditi koristan nauk; da jasno gleda u stvari, koje duboko zasežu u tjelesno i duševno dobro naroda: mora da privikne temeljito i brzo misliti.

Život ne miruje, nego juri napried. Ne hasni ogledati se samo na prošla vremena, kojih često ni ne razumijemo dobro, jer su daleko za nami. Što je onda moglo biti, danas možda ne može ili ne smije da bude. Nekoć su ugledna gospoda, spahije i velikaši očito kazivali, da ne umiju čitat ni pisat, i niesu se toga stidili; danas već i seljak vidi, da valja diete slati u školu. Nekoć su ugledni muževi dokazivali, da iz radionice obrtnikove ne može ništa čestita izaći, da svaki trgovac cincari i vara. Danas bi čestita obrtnika i trgovca ovakove rieči duboko uvriedile. Ako je nekoć trgovac, zemljodjelac ili obrtnik dobro prolazio bez škole i knjige, danas ne prolazi; učit mora svatko, ne samo iz otvorene knjige života, nego i iz knjiga, koje mudri i izkusni ljudi s trudom i mukom pišu za naše dobro.

Pa i koja korist, ako mi ne marimo za knjigu i nauku, a cio ostali sviet drugčije govori i radi? Zar da bude naš narod zaista zadnji? Niemac uči i radi mnogo; Francuz i Englez pretekoše i Niemca; mi ne možemo, ako bi i htjeli, ograditi se zidom, ne možemo živjeti po staroj navadi, gdje svi pametni i prosvietljeni narodi živu i rade

kako iziskuju prilike i potrebe vremena. Već se sada žale mnogi naši ljudi u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji, da Niemac, Talijan ili Francuz vazda izvuče deblji kraj. U buduće bi moglo nadoći i gore, ne budemo li sami tomu na put stali. Promet je u našem vremenu mnogostručan i raznovrstan, nije onako jednostavan, kako bijaše nekoć. Komu je s njim posla, valja da je kako treba spremljen.

Trgovina, obrt i zemljodjelstvo u naših zemljah treba da je u našim rukama. Ovo je naša domovina, naši su ju predji naselili, za nju krv ljevali i nam ju predali. Naša je dužnost, da tu baštinu čuvamo i našim ju potomkom predamo. Ne dajmo, da nam izvinu ono oružje iz ruke, kojim se uspješno brane veliki interesi, a to se oružje zove: gospodarska snaga. Koliko sam puta slušao gorkih tužba i jadikovanja, da su trgovina i obrt u rukama stranaca, koji niesu naše krvi niti razumiju našega jezika, niti ljube našu domovinu. Nu, brate, reci po duši, niesmo li ponešto i sami krivi tomu? Ako seljak Niemac ili Magjar u našoj zemlji dobro živi; ako strani trgovac ili obrtnik dobro prolazi, zašto se ne bismo trudili mi Hrvati i Srbi, da isto onako prolazimo? Bez muke, truda i vještine nikud nikamo, to valja pamtiti. A ja u istinu ne vidim, zašto da budemo mi lošiji od drugih. Mi domaći uživamo i nekih pogodnosti, ne toliko od države al od občinstva. Jer to si možemo u četiri oka reći: naše občinstvo u cielom uzeto voli nama nego li stranim ljudem, tek ište od nas, da ne budemo lošiji od stranaca ni u cieni ni u radu.

Oba prijatelja muknu. I tek za nekoliko časaka hoće starac Mitrović:

— Pametno govoriš. Brate, čini mi se, da se kotrljamo niz brdo. Valja da se zaustavimo, jer ponor nije baš tako daleko. Ti reče, da mi premalo učimo i razmišljavamo o naših poslovih. Možda ne imaš krivo. Što

ćeš, kad nas je tako odgojilo. A sad smo nekako prestari za nauku.

— Rekoh, da je svatko u neku ruku djak, dok gospod Bog ne metne svoj protest ili prosvjed na mjenicu našega života. I u praktičnom životu vidiš svaki čas štogod nova, česa niesi prije vidio ili čuo. Znanje vazda koristi. Od tebe naučit će tvoja djeca; knjigu će učiti tvoji sinovi, i ona će donieti blagoslova.

— Dobro; vidim, govoriš razborito, prijatelju Orišiću. Već sam i ja nekako na tvojoj strani! Ne ćeš ipak zamjeriti, ali želim, da mi ovaj razgovor i nastavimo, jer me stvar o tih „Matičinih“ knjigah uprav zanima; nu za danas mora da bude dosta. Čeka me kod kuće posao; a malko ću da i razmislim, što si kazivao.

— Neka bude na tvoju. Ima vremena; a i ja moram još večeras nekoliko pisama napisati i knjige pregledati. Subota je, pa treba sve u red dovesti.

— Tako, tako. Ne valja ipak budući razgovor na daleko odgoditi; ja te molim da nastaviš što prije možeš. Kako bi bilo, da dodješ sutra k meni na crnu kafu, svetak je, pa vremena dosta; možemo razgovarat, koliko nas bude volja.

— Dobro. Sutra poslje podne ja ću do tebe.

I.

Kad se sliedećega dana prijatelji sastali, prvi će Mitrović:

— Prijatelju, noćas niesam mogao usnuti do kasne noći. Razmišljah, što si jučer kazivao; rekao si mnogu istinitu, pravednu i pametnu. Pravo veli narod: „na mladjima svieт ostaje“, mladji si, ali uman čovjek. Vidiš, ja to priznajem bez zavisti. Hvala Bogu, da je tako. A sada deder kazuj redom o tih novih knjigah „Matice“.

— Ja sam doduše mladji, ali ti si, prijane, izkusniji i više si doživio; u tebe je bistar um, kako su u obće bistre glave naši nekadanji krajišnici. Pa evo i sada tvoja bistra glava razumije, da niesam lude stvari govorio. Naša čestita „Matica Hrvatska“ sprema nam a ma baš krasnu jabuku. Ne će nam dati jedne, nego desetak knjiga; ne na jedan put svih, nego redom, kako budemo htjeli i koliko budemo mi marili za njezin trud.

— To je dobro; razumijem, da se ne da sve u jednu knjigu strpati, što naš čovjek treba da znade. Nu kako se zove to sve, o čem naša „Matica“ nastoji? Sjećam se doduše ovoga i onoga; ta znadeš me, niesam ni ja baš onako uzrastao kao glogov trn u plotu; ali da po duši reknem, bit će toga što mi nije poznato.

— E nije drugčije; ne pamti čovjek svega. Ja sam, da znaš, razgovarao poduže o svem tom sa povjerenikom „Matice Hrvatske“. Mi svi poštujemo našega Petrovića. jer je vriedan sin ove naše zemlje, poštenjak od glave do pete; učio je mnogo, pa ti, brate, govori mudro, kao da iz knjige čita. A i sâm se još dobro sjećam, što sam u trgovačkih školah učio.

— Kako ono reče. kad smo počeli o ovom poslu govoriti, da će to biti knjige za trgovce i netrgovce?

— Tako je. Jučer si sâm natucnuo, da trgovac mora mnogo toga znati, jer je naš posao takov. Mi, brate, valja da zaslužimo hvalu i čast, koju sada drage volje daju našemu zvanju i najumniji muževi i najprosvjetljeniji državnici. Kamo stupi trgovac, on donosi novih stvari. upoznaje narode sa novimi proizvodi, probudjuje potrebe i potiče, da ih gledaju podmiriti. „Trgovina lieči opasne predsude, pa je gotovo obćenito pravilo, da svagdje cvate trgovina, gdje vladaju blagi običaji, a isto tako i obratno“ veli slavni Francuz Montesquieu. Trgovac nosi kulturu ili uljudbu kamo dolazi, on je od vajkada u družtvu sa

vjerom i sa znanošću, sa prirodoslovcem i sa vjeroviestnikom širio uljudbu; on je i danas pozvan, da radi oko svjetsko-gospodarske uljudbe, kojoj je najviši ideal: da na kruglji zemaljskoj stanuje družtvo, u kojem svaki pojedinac, svaka zemlja i svaki narod radi i gospodari, kako najbolje umije s onim darom, što mu ga božja mudrost predala. Trgovac je viestnik i zagovornik mira; jer prometni poslovi medju pojedinci i narodi trebaju mira i mogu se razmahati uspješno samo u mirnih vremenih.

Ova hvala ide naše zanimanje; ona nam godi, ali nameće i dužnosti. A prva je, da se ne ponesemo. Što bi mi trgovci bez onih pčelica, koje težaju zemlju, sieku drvo u šumi, kopaju rude u utrobi zemlje, prave najraznoličnije proizvode obrtne ili industrijalne? Bez njih ne bismo imali čim trgovati. Mi trebamo njih, ali i oni nas. Tako svi zajedno radimo i trudimo se; a nas pomažu, uče i prosvjetljuju, brane i zaštićuju naše pravo, našu muku svi oni, koji nas kao učitelji, svećenici, sudci, liečnici i umjetnici upoznavaju sa višimi ciljevi čovjeka, osladjuju nam život, i svraćaju naše srce i naš um na idealna dobra. Mi smo članovi družtva i sinovi naroda; nas broje u prosvietljene razrede pučanstva; treba dakle, da budemo takovi ne samo imenom nego i djelom. Istina, mi ćemo jedva imati sgode, da nosimo prosvjetu u strane krajeve; ali rodoljubni i obrazovani hrvatski trgovac može i svojoj domovini, koja treba svačesa, učiniti trajnih usluga; svojim znanjem, poštenjem i rodoljubjem biti ugledom ostalim razredom, odlučnim promicateljem svega, što je koristno, liepo i dobro. U tom pogledu svaki nas ima krasnu zadaću, ima i velikih dužnosti.

Sve što je trgovcu koristno ili potrebno znati, uči ga: trgovačka znanost. Nije to jedna nauka, nego njih više; ali jer se sve tiču jedne zajedničke praktične svrhe, zovu ih ovim jednim imenom. Neke njih neposredno trgovac

treba, n. p. knjigovodstvo, trgovačku aritmetiku itd. Ovake su strogo trgovačke nauke, premda su koristne i obrtnikom, pa i drugim. Uz ove ima opet ciela povorka nauka, koje olakoćuju učenje trgovačkih, u pomoć su nam, ne samo da lasnije dokučujemo zadatak naš, domašaj trgovačkoga zanimanja, nego nas čine u obće prosvjetljenijimi, sposobnijimi i za vlastiti rad i za mnoge ine zadatke, koje nam nalažu dužnosti gradjanina i domoljuba. Nauke ove druge vrsti jesu trgovcu pomoćne; njih uče i netrgovci. Zato sam već u početku našega razgovora naglasio, da naša „Matica Hrvatska“ sprema i takih knjiga, koje će svakomu našemu obrazovanomu čovjeku, bio kojega zakona ili staleža, donieti preliepe poduke.

— To je mudro, da „Matica“ tako radi. Ta ima stvari — tako ja mislim — koje valjda treba i pop i sudac, kao i mi i prijan Matić, naš kolar. Nu kad smo već tako liepo u razgovoru, deder prijatelju Mate, reci mi koju više o svakoj knjizi. Što ovdje čujem, ostat će mi u pameti, bit će jamačno stvari novih. Kako ono veli narodna rieč: više oči više vidi!

— Ma i jeste tako. A kad želiš, rado ću kazivati, što znadem i što sam od drugih naučio, a redom, komu se upravo dosjetih. To je onako razgovor medju prijatelji.

Koliko sam razabrao, naša „Matica“ doći će pred nas ove godine najprije sa: političkom ekonomijom.

— Nekako strano ime. Mora da se riedko u nas spominje, hoće Mitrović.

— Imaš pravo, riedko se u nas baš ovo ime upotrebljava; drugdje po svietu znadu ga već i djeca u školi. Mi Hrvati blizu smo Niemcu, a Niemac zove ovu nauku: „Volkswirthschaftslehre“, „National-Oekonomie“, a mi za njim govorimo: „narodno gospodarstvo“, „narodna eko-

nomija". To su dva imena za jednu te istu stvar. Što jedni zovu „politička ekonomija" (Taljani: economia politica; Francuzi: l' éconnomie politique), a drugi „nauka narodnoga gospodarstva", oba imena označuju istu stvar, naime nauku: o gospodarstvu ili gazdinstvu. Naziv ili ime ne odlučuje, nego stvar. Gospodarska nauka ili politička ekonomija predočuje neumoljive istine ili gospodarske zakone. Tih zakona ili pravila nije izdao nikakov sabor ili kralj, nego su ona povadjena iz naravi gospodarstva, a povadiše ih umni muževi motreći sve, što biva u gospodarstvu naroda. Ne uči se tu, kako da n. p. trgovac svoj posao trgovački obavlja, kako da piše svoje knjige, kako obrtnik da izradjuje svoje proizvode ili zemljodjelac (ratar, poljodjelac) svoju zemlju teža; kako da sudac pravdu kroji, mjernik zemlju mjeri, prirodoslovac prirodu proučava; ali ipak je svakomu potrebito znati zakone o proizvodnji one silesije stvari, što ih trebamo i upotrebljavamo svaki dan; kako te stvari dolaze u promet, kako se dohodak dieli medju ljude i kako bi trebalo sve to trošiti. U prometu i trgovini svakim danom spominjemo cienu; kroz naše ruke prolazi novac, uzajmljujemo ga od štedione ili banke, dajemo na vjeresiju robu, primamo tu robu sa pošte i šaljemo ju poštom i željeznicom. Politička ekonomija prikazuje pravila o cieni i prometu, razlaže, zašto se došlo do novca; razjašnjuje narav vjeresije (kredita), tumači zadaću banka, vjeresijskih zadruga, burza, osjeguravajućih i drugih sličnih zavoda. Iz nje ćeš naučiti, da je trgovina i za cielo gospodarstvo naroda vele važna, kao što je važna industrija (obrt) i poljodjelska privreda; da je pravo i u redu, da naše pomoćnike i radnike pristojno plaćamo; da naše poslovanje udesimo, kako bude koristi nam i drugim; da ne gradimo naše sreće uništujuć druge; što zaslužimo, da razumno trošimo misleć i na budućnost našu i naše djece. Može se reći: na svakoj

strani čita se obilje mudrosti i pouke, pa će svatko odloživ knjigu, ako je dobro pisana, zadovoljan sam u sebi reći: baš mi je milo, da sam te pročitao. Pravo govore, koji tvrde, da trgovac ne može kako valja ocieniti važnost trgovine u gospodarstvu naroda, dok ne prouči političke ekonomije. Skoro bih rekao, da i u ovoj stvari vriedi rečenica, da nije valjan bravar, koji umije samo ključeve praviti, već da mu valja razumjeti cieli bravarski posao. Mi spominjemo često puta krize u proizvodnji ili produkciji; povod i posljedice njene tumači nam politička ekonomija. I još druge pojave razlaže ova znanost, koje gotovo svakim danom vidimo, ali često prolazimo kraj njih kao da ih i nema, jer nas nitko ne upućuje, što znače i odakle dolaze. Svaki stalež i svaki razred naroda, počevši od težaka i radnika, pa sve gore do velikaša, ministra i državnika nalazi u njoj dragocjenih opomena i nauka.

Čovjek ima različitih potreba, kojim mora zadovoljiti; sredstva za nje traži u svietu. Treba hrane, odiela i ogrjeva; mora da uzdržaje svoju ženu i djecu, da čini te mogu živjeti oni, koji nas uče u nauci, u vjeri itd., a toga svega ne dobiva mukte, nego istom naporom i borbom. Čovjek tjera prirodne sile u zemlji, da mu donose žita, kojim se hrani; goji si konja i vola, da voze i nose, da zemlju oru i usjeve kući voze; od kože teleće ili kravlje šije si obuću; iz utrobe zemlje vadi željezo, od kojega si pravi orudje; vadi ugljen, kojim se grije peć u zimi; vadi zlato, srebro i druge koristne rude; striže ovcu i od njene vune priredjuje odielo; upregne silu pare, da tjera lokomotivu i parobrod; služi se divnom silom električnom, da širom svieta raznosi njegovu misao. Treba svega toga, jer je čovjek biće tjelesno, jer se duševne sile mogu razvijati samo ako se drže na okupu tjelesne. Zato je čovjek sa svojimi potrebami tjelesnimi i duševnimi ona

tačka, od koje polazi politička ekonomija. Istina, svatko bi volio, da se sve što treba stekne bez truda i muke; koliko puta zanesemo se u divni san: kako bi liepo, koli udobno bilo, da sve te potrebne i koristne stvari priroda gotove u krilo nam saspe, a mi da ih po volji uživamo. U svetih knjigah staroga zavjeta (zakona) pripovieda se o zemaljskom raju, o blaženom stanju, kad je čovjek kao gospodar prirode šetao najkrasnijim predjelom te u nevinosti i slobodi uživao obilje božje darežljivosti. Nu čovjeka otjera Bog iz raja, jer nije slušao njegove zapoviedi; jer je prekršio njegov zakon, pa mu reče, da će: „u znoju lica svoga jesti kruh svoj“. I od toga vremena čovjek se mora boriti u naravi i proti njoj, mora mnogo i naporno raditi, i ovakov rad donosi blagoslova. Naša snaga duševna i tjelesna u ovoj se borbi jača i očeličuje: pokoravajući si prirodne sile uzpinjemo se sve više i dolazimo u stanje, da zadovoljimo i višim potrebam života, da postajemo slobodniji i prosvjetljeniji. Divljaci na australskih otocih živu gotovo bez truda: drvo rodi kruhom, piju paomin sok kao dobro vino, ne trebaju mnogo za odielo, obuću ni ogrjev; a ipak ne žive u raju: jedu meso ljudsko, obožavaju kakov god panj, izbacuju striele na sunce, jer misle, da ga je neka divlja životinja napala; zlostavljaju ženu i djecu, u kratko: živu više kao niemi stvor nego kao čovjek.

A narodi, koji se moraju otimati za koru kruha, živući u zemlji manje plodnoj, dovinuše se velikoga napredka; urediše si države, da brane svoju slobodu, svoj rad i imovinu, da se brinu za školu, sudove i zdravlje; ljube i poštuju znanosti i umjetnosti, koje nam ukrasuju život; svojom trgovinom prenose uljudbu ili kulturu u daleke zapuštene krajeve. Stari Feničani i Grci, koji življahu na tvrdom i slabo plodnom tlu, bijahu nosioci kulture staroga svieta; tako je bilo i kasnije. Ta eno naš

mali Dubrovnik kolike se dovinuo slave ne samo kao znamenit grad trgovački, kao sielo gradjanske slobode, nego i kao središte hrvatske knjige i umjetnosti. Pa ćemo još reći, ne htijuć nikoga uvriediti: hrvatski Primorac s najvećim naporom vadi iz kamenita tla nešto krumpira ili vina, pa ipak kako je ovaj narod čestit, moralan i odličan u svakom pogledu u našoj domovini.

— To si liepo pripoviedao, moj Mate, ma baš liepo. Deder nastavi; ima valjda i više toga u tvom tobolcu.

— Ima. Mi svi zajedno trebamo u svom poslu velikih stvari, a svaki nas sam po sebi ne može da ih namakne. Potrebni su nam: red, pravo i sigurnost; što smo privriedili, neka je naše; treba da se grade i uzdržavaju škole, jer bez znanja nikud nikamo; potrebne su dobre ceste, željeznice i uredjene rieke, koje nose našu robu što brže i jeftinije kamo želimo. Ovake i druge stvari, kojih ne spominjem, mora da namakne veliko ono družtvo, koje zovemo državom; a za to treba i njoj dohodaka, jer pravedno ne ćemo tražiti, da bezplatno rade za obće dobro: sudci, učitelji, svećenici, mjernici, ili da bezplatno daje seljak svoju zemlju, kuda prolazi cesta, kuda leti lokomotiva itd. Doduše država ima vlastitih prihoda, n. pr. od svoga posjeda (imanja, spahiluka, domena); pošta, brzojavi i željeznice, u koliko su njena svojina, nose liepa dohodka, premda i taj dohodak dolazi od državljana, koji se služe poštom, brzojavom ili željeznicom. Ali najveći dohodak daju državi porezi i razne pristojbe. Država kao i drugi privatnici, treba često i više novca, nego li ga prima od svojih redovitih dohodaka, tad se utekne vjeresiji ili kreditu; uzajmljuje, plaća kamate i vraća dug. Sve se ovo tiče živo svih nas: porez plaćamo iz svoga džepa, pristojbe idu iz našega; ako država pravi dugove, kamate se plaćaju iz poreza; naši sinovi vrše vojničku dužnost. Radi se dakle o našoj

imovini i o krvi naroda, pa je ne samo pravo nego i dužnost naša, da se brinemo za javne poslove ovolike važnosti; da znademo, kako bi imali biti porezi i pristojbe uredjene, od kakova dohodka da se plaća koliko i kakovih poreza. Kad čovjek znade, zašto mu je plaćati porez, kakovi su porezi i kako ih valja udesiti, koja je u obće svrha gospodarstva državnoga, bit će mirniji; po potrebi on će reći pravu na pravom mjestu, da se popravi što ne valja. Trgovac može biti izabran u sabor, u občinsko vieće, kao što se biraju i ljudi drugih staleža. U saboru mnogo se govori i razpravlja o gospodarstvu države a i občine; tu se odlučuje o porezu, carini, potrošarini, o javnih dugovih; izpituje se, da li vlada ravna javnimi poslovi kako ištu zakoni i dobrobit naroda; je li potrebno uglaviti zajam, — odredjuje se o vojsci itd. Nije dosta znati, što odredjuje zakon o porezu na zemlju, kuću itd., nego da se umije reći, je li i ono dobro pa ne bi li se štogod dalo izpraviti. A to će naučiti iz nauke o gospodarstvu državnom, koja se drugčije zove: financijalna znanost, jer i gospodarstvo državno obično zovemo: financije ili financijalno gospodarstvo. Gospodarstvo države ili občine jest jedan dio gospodarstva naroda; kad se mudro njim upravlja, dohodci države razborito i na onake potrebe troše, koje promiču dobrobit, zajamčuju sigurnost i red; kad se štedi gospodarsku snagu državljana, vjerujuć da je ona država bogata, koje je narod bogat: takovo je gospodarstvo ne samo čvrsta podpora državi nego i znamenita sila u razvoju cieloga gospodarstva.

Kao što poljodjelstvo i obrti imadu svako svojih osebina, tako i trgovina. Valjana i brižna vlada uvažuje te osebine i gleda, što čini za ovu i onu gospodarsku granu, da bude prema tim osebinam, pak pravedno je, da se istom mjerom mjeri i trgovini. A može se to, kad se

dobro poznaje narav i zadatak trgovine, njezina svrha i narodno-gospodarski značaj; vrsti trgovine i sredstva nuždna, da se posao trgovački uspješno tjera. Moglo bi se reći, da sve to spada na vladu i njene organe, koji će znati, što ima država činiti za trgovinu. Pa i jeste tako; nu bome je i važno, da svaki nas razumije, kako upravna nauka shvaća zadatak uprave ili vlade naprama trgovini i koje pute ona preporuča. Često pita vlada nas same ili naše zastupnike, n. pr. trgovačke komore, da ju svjetujemo, a nitko nam ne može braniti, da i sami predložimo ono, što bi moglo koristiti našemu zanimanju. Samo da nešto spomenemo. Novca trebamo svi i svaki dan, za sve je dakle potrebito, da kola dobar novac, da je shodna valuta ili vrednota; da bude valjano uredjena mjera i vaga. Obrazovana čovjeka jamačno zanima, ali nam je i potreba znati, kakov sustav novčani postoji u susjednih zemljah, s kojimi poslujemo, na kojih temeljih osnovana je mjera i vaga, kakovi vladaju trgovački običaji (usance) itd. I to će nam „Matica“ predočiti u posebnoj knjizi.

Jednako je važna: nauka o bankah i burzah. U političkoj ekonomiji označuju se banke: što su, kakove su potrebe potaknule, da su se ti vjeresijski i novčani zavodi uzeli ustrojavati, i kakovu vrše zadaću u gospodarstvu. Ali treba još znati: kako su se razvijali zavodi, koji su danas razšireni cielim svietom, gdjegod ima više prometa; kakvih treba uvjeta bankovni zavod, da uzmogne koristno djelovati i na kakvih načelih imadu biti osnovani. Vjeresije trebamo često, bilo u ma kakovom poslu; potrebna je gospodaru seoskom, obrtniku, tvorničaru i trgovcem; dosta često dolaze u banke i štedionice, da uzmu u zajam ili ulože novca, i drugi: odvjetnik, mjernik, svećenik, učitelj itd. Svaka banka ne tjera svih posala bankovnih u jednakoj mjeri, to bi bilo težko; pa onda neka se poslovi podiele prema načelu diobe rada. Jednoj će dakle

*

biti n. pr. hipotekarni ili založni poslovi prvi i najglavniji, drugoj eskomptni ili mjenični, trećoj podupiranje obrtnih podhvata. Osobito pako ističu se banke, vlastne izdavati note (banknote), jer note takih banka kolaju u prometu kao novac Ovo su obično veliki i vrlo moćni zavodi, imajući silnu glavnicu, n. pr. banka francuzka, englezka, austro-ugarska itd. Ne mislim potanje razlagati, koliko su prometu koriste banke: kako je nuždno poznavati ustrojstvo i poslovanje, najprije naših ali i većih stranih banka: jer bih prekoračio medje našega prijateljskoga razgovora te zasegnuo u zadaću „Matičina“ pisca, koji će o tom pisati. Tek ću još ovo naglasiti: seljaku i obrtniku, koji trebaju malenih svota, neudobno je, da se utječu velikomu zavodu, koji i ne rado uzimlje take sitne poslove, pače mnogi i ne će. Za onake potrebe u novije vrieme ustrojavaju se posebni zavodi, kao što su n. pr. vjeresijske zadruge seljačke, predujmovni zavodi i pučke banke, koje se dielomice na drugih načelih temelje.

Uz banke u našem stoljeću dovinuše se velike važnosti burze. Kad prodaješ ili kupuješ kakov vriednostni papir, kad trebaš strana novca, kad valja što god platiti u zlatu: vazda pitaš, kakov tečaj ili kurs ima taj papir, ili onaj novac na burzi. A taj tečaj ne znači drugo nego cienu, za koju se prodaju dotično kupuju papiri, zlato ili srebro. Tko ima u stranoj državi štogod platiti ili odanle dobiti, pita, kakov je tečaj mjenica, plativih na onom mjestu, kamo bi i ti imao štogod platit, ili odakle imaš štogod dobiti. Burze su dakle velika tržišta efekta, t. j. raznih vriednostnih papira; a vrlo često posreduju, kad država sklapa zajam, ili kad se razmataju druge veće financijalne operacije. Njimi se služe vlade ne riedko i u političke svrhe; u obće one su postale nekim mjerilom, barometrom političkim; svaki znatniji dogodjaj u gospodarstvu ili politici živo osjeća burza, a to se opaža u tečaju papira i

strana novca. Ovdje nije mjesto, da se razlažu različite vrsti kupovanja i prodavanja na burzi, samo ću još dodati, da osim burza za vriednote ima i burza, gdje se prodaju i kupuju druge vrsti robe, n. pr. burza za žito, pamuk, šećer itd. Nu one prve daleko nadkriljuju ove potonje gledeć na raznolikost i kombinaciju posala.

Ima primjera, da se na burzah dogadjaju i razne zle porabe; da se poslovanje izvrgne u prostu igru na sreću, da se nečistimi, lažljivimi uzroci nastoji cienu vriednotam potjerati na dolje ili gore. Zlih poraba bit će, dok bude ljudi nevaljanih. Baš zato valja da upoznamo i burzu.

Istina, mi smo ponešto daleko od središtâ velikoga prometa i trgovine, u kojih se nalaze burze. Nu tu daljinu tako rekuć briše i uklanja brzojav, koji će nas, kad treba, za kratko vrieme potanko izviestiti o stanju ciene raznih papira i druge robe i na dalekih burzah. Pojedini nas trebaju burze u svojih poslovih, a s obzirom na položaj njezin u gospodarstvu, s obzirom na upliv politički, ona je zanimiva uredba za svakoga. Što je u njoj dobra, neka se čuva i razvija, a nedostatke valja uklanjati.

Naš posao trgovački ima svojih osobina. To sam jedared rekao. Kupovanje i prodavanje; naručivanje, odpremanje i dopremanje robe; narav posla i potreba izraziti jasno i nesumnjivo, čija je trgovina i kakova, dotično kakovom se robom trguje; da se znade, koliko je trgovac primio robe, koliko prodao; tko ga u poslu trgovačkom može zastupati, kada i pod kojimi uslovi; tko smije a komu nije slobodno otvoriti posao trgovački; kako i što biva, ako se udruži više osoba, da otvore posao; što nastaje, ako jedan drug izstupi iz posla; kako treba pisati knjige trgovačke; kakova odatle nastaju prava i kake dužnosti: iz svih ovih i drugih stvari i posala nastaju posebni odnošaji, koje država uredjuje posebnim zakonom, naime trgovačkim.

Bez takova zakona ne može trgovina biti, a svaki trgovac valja da poznaje odredbe ovoga zakona, koji je upravo radi njega i njegovih posala izdan, koji prati trgovca počevši od onoga dana, kad odluči posao otvoriti, pa sve do smrti; koji propisuje, kako ima svoju firmu ili ime trgovačke kuće označiti i gdje upisati, pa tako redom, dok to ime izbriše smrt ili nesreća poslovna. Kao što vojnik mora da poznaje propise svoje vojničke službe, djak propise školske, tako treba i trgovac da zna propise svoga zakona. Sa trgovačkim zakonom u savezu je mjenični ili mjenbeni zakon. Trgovac na mjenicu uzimlje novca i robu, prodaje na mjenicu i uzajmljuje drugomu; mjenicom se namiruju tražbine na svjetskih tržištih u stranih zemljah i u dalekih stranah svieta. Mjenica je papir, koji svaki trgovac poznaje, koji mu je nuždan; novac, dan na mjenicu, najbrže se utjera i najlaglje. Nu mjenica ima i težkih posljedica. Sve ovake posle pravne uredjuje mjenični zakon; pa će svaki trgovac raditi samo u svoju korist, ako gleda da prouči pravila toga zakona, te ovako odvrati od sebe štetu, ili namakne korist. Zato će upravo živoj potrebi zadovoljiti „Matičina“ knjiga, koja će nam razložiti trgovački i mjenbeni zakon, a uz to nam reći onako obćenito, kakovi su zakoni trgovački i mjenični i u drugih zemljah, imenito u onih, s kojimi smo u poslovnoj svezi.

— I to je živa istina; ja sam već više puta požalio, da niesam u svojoj mladosti jedan i drugi zakon dobro proučio. Ali to bome nije lako, toliko znadem. Meni rekoše odvjetnici (advokati, pravozastupnici), da su to zamršeni zakoni, u koje težko prodikne i izučeni pravnik.

— Ima stvari, brate Mitroviću, u trgovačkom i mjeničnom pravu, koje može svaki obrazovani trgovac razumjeti, n. pr. kad se odredjuje, tko je trgovac; da treba upisati ime trgovačke kuće ili firmu u trgovački registar ili upisnik, da ima redovito pisati trgovačke knjige i više sličnih odredaba. A tako je isto i u mjeničnom ili mjenbenom pravu. Ima dakako dosta toga, što ne će biti svakomu jasno, pa će popitati druge, kako pita i vlastelin i obrtnik. Naravski, kad se porodi parnica, ne ćeš je sam iztjerati na kraj, nego valja da ju odvjetniku povjeriš. Ali već je i to veoma koristno, da čovjek sam znade, kad i gdje treba zatražiti pomoć odvjetnika. Jedva bi bilo nuždno potanje razlagati, da se trgovački i mjenični zakoni tiču interesa i ostalih slojeva naroda; sa trgovcem ima gotovo svatko posla: mjenicom se služe i ne-trgovci; zato će i svim ovakim dobro doći liepo i razumljivo protumačeno pravo trgovačko i mjenbeno.

Država uredjuje i druge razne odnošaje posebnimi zakoni i propisi, koji se posredno ili neposredno odnose na prometne i obrtničke poslove. Ne govorim o onom, što odredjuje gradjanski zakonik o posjedu i vlastnosti, o nasljedstvu i raznih pogodbah, kakove odredbe donosi za obitelj; nego spominjem druge zakone, n. pr. stečajni red (zakon o stečaju = konkurzu). Zakon taj najčešće se uporavlja na trgovca, on izriče njegovu „gospodarsku smrt“. Kao ostale sugradjane tako zanimaju nas, možda nas još više, i propisi o mjeri i vagi, zakon o baždarenju, zakoni o bankolomu (ili bankrotu); propisi o bankovnih i vjeresijskih zavodih: imenito vrlo je koristno proučiti pravila austro-ugarske banke i odnošaj njezin prama jednoj i drugoj poli naše monarkije, kako je zakonom uredjen. Treba da poznamo i propise o burzah i skladištih; glavne ustanove prava željezničkoga; propise o pristojbah, koliko se odnose na trgovačke i obrtne poslove; zakone o porezu na prihod tečevnih poduzeća, na kamate glavnica, itd.

Ovakovu sbirku zakona i naredaba, koje osobito zanimaju trgovački stalež, doniet će nam „Matica“ u posebnoj knjižici. Kako si razabrati mogao, ovi se zakoni

razlikuju od trgovačkoga i mjenbenoga zakona, koji će se izdati opet napose.

Kad ovako znademo, što smo i kakov nam je posao, kakovi zakoni vriede za nas, kakovo mjesto uzimlje naše zanimanje u gospodarstvu: bit će vrlo koristno i poučno, da se ogledamo i u prošla vremena: kako je počelo i kako se postepeno razvijalo prometno i trgovačko poslovanje; da vidimo, kakova bijaše trgovina, kako se razmatala i kakove je dogodjaje doživjela; kakovu su trgovinu razni narodi tjerali; kojimi su predmeti i s kakovim uspjehom trgovali; kakove su okolnosti i odnošaji utjecali na razvoj trgovine; kojimi je pravci i putovi išla domaća i vanjska trgovina; koja bijahu važna tržišta: koje naseobine i faktorije ili skladišta su uredjena u stranih zemljah, da promiču i zaštićuju trgovinu; kakovi su zakoni i koje uredbe unapredjivale ili zaustavljale trgovačko poslovanje: sve to liepo tumači: Poviest trgovine, koja se s pravom drži za dio ili čest poviesti kulturne, koja poviest kulturna izlaže cjelokupni proces razvoja čovječanstva u jeziku, zakonu, umjetnosti i znanosti, u gospodarstvu i državi. Ne pripovieda ona samo o stanju i promjenah prometa i trgovine, nego i o razvoju zemljodjelstva i obrta, kao jednako važnih, a sa trgovinom veoma tiesno spojenih gospodarskih grana. Kao da se pred našim očima sve to sgadja, tako živo i jasno predočuje poviest trgovine, počevši od najstarijih vremena, koliko do njih doseže, pa redom sve dalje, što su u ovom zanimanju vriedili i činili stari narodi, živući u Aziji, Africi i Europi; kakovu je sudbinu trgovina imala u srednjem vieku, a kakov okret nastade, kada je Kristof Kolumbo našao Ameriku; od kakove važnosti bijaše za nju rat, što su ga sjeveroameričke naseobine naviestile i sretno dovršile proti Englezkoj, a koji je donio ovim državam slobodu i samostalnost; kako su djelovali i djeluju obreti i izumi na

razvoj prometa u obće, a napose trgovine. Trgovina u obće, a trgovačko poslovanje naroda napose nerazdruživo je spojeno s ukupnom uljudbom; sva bo područja uljudbe ili kulture tvore jednu čitavu cjelinu u životu ljudskom, te jedno područje kulture popunjuje, unapredjuje ili zaustavlja napredak drugoga. Poviest dakle trgovine mora da svagdje dostojno uvažuje političke i družtvene prilike, običaje i navade naroda.

Poviest trgovine, koju će izdati „Matica Hrvatska“, jamačno će osobitu pažnju obratiti razvoju trgovine u naših pa i u obće u slavenskih zemljah, te dokazati, da su Slaveni i na ovom polju uspješno radili i da niesu zaostajali za drugimi narodi. Strani pisci ne poznaju naše prošlosti, a kadšto i ne mare, da ju istinito predoče. A bit će tu koješta vriedna i zanimiva da se zabilježi. Evo jednoga primjera. Storch, rodom Niemac, koji je živio i radio u Rusiji, veli, da se je nutarnja trgovina ruska u 18. stoljeću posve slobodno kretala, da bijahu nepoznate onake sprečke i ograde, kakove su u isto doba u drugih državah silno smetale trgovačko poslovanje. „Seljaku je slobodno dopremati robe u grad, koliko hoće; obrtnik polazi, kada i koliko hoće sajmove; trgovac po dragoj volji vozi i provozi robu, kuda mu se svidja, a da ne plati ni novčića u državnu blagajnu“.

U obće govoreć meni se je uviek poviest trgovine, kad ju pisac dovodi u savez sa političkimi dogodjaji i družtvenimi prilikami naroda, činila koliko zanimivom toliko poučnom, te sam ju vazda pored poviesti hrvatske s pravom nasladom čitao i dugo razmišljao o dogodjajih, koje razlaže. Koli zanimivo je n. pr. motriti, kako se i u kojem obliku pojavljaju mjenice i banke u srednjem vieku, kroz kakove je faze prolazilo kovanje novca, kolike su države i vladaoci mienjali novčani sustav; kako se bitno razlikuje

shvaćanje kolonija (naseobina) staroga vieka od onoga današnjih država. — Al dosta o njoj.

Strpimo se, dok nam „Matica“ pošalje i ovu knjigu, koju će, o tom ne sumnjam, trgovac i netrgovac jednakom ljubavlju prigrliti i s istim zanimanjem proučavati.

— A je li se mislilo i na to, pitat će Mitrović, da nam se štogod napiše o poznavanju robe, pa onda o knjigah, što ih u našem poslu moramo pisati?

— Ma dakako, u knjižnici trgovačkoj ne smije da fale i takove knjige; poznavati robu veoma je koristno svakomu obrazovanomu čovjeku, a trgovcu je baš potrebno. Od trgovca zahtieva svatko, da imade pravu i zdravu robu, kojom trguje; zato valja da ju i sam poznaje dobro; da izabire vriedne stvari i time poslužuje svoje kupce, jer živa je istina što Talijan veli: dobra roba nadje brzo kupca! A pošto tehnika i vještina ljudska napreduje dnevice, valja da i on s njom ide napried. Da temeljito upoznamo robu, moramo barem u glavnom poznavati neke struke prirodnih nauka: zemljopis, rudstvo itd. No osim teorije baš je ovdje veoma potrebito i važno praktično vježbanje; potankosti i sitnije stvari, koje tu dolaze, ne daju se naučiti ni iz najbolje knjige, ako se ne ima podpune sbirke robe, koja objašnjuje teoriju i vježba naše oko; ali opet niti pukom praksom ne ćeš temeljito upoznati robu. Nauka i praksa mora da se spoje. Istina, svaki trgovac ne trguje svimi vrstmi robe, nego samo nekimi, koje naravski treba da osobito dobro poznaje; nu to ga ne rješava dužnosti, da ne prouči u obće cielu nauku o poznavanju robe. Uzmi ma koje dobro, n. pr. ulje. Trgovac speceraja ili mirodijar mora znati, da ima više vrsti ulja; od česa se pravi, gdje i koje vrsti može nabaviti, u čem se razlikuje jedna vrst od druge; koja je vrst bolja, a koja lošija itd. Još više znanja i praktične rutine iziskuje trgovina raznih tkanina ili produkti tekstilne industrije: kako i gdje se proizvode, od kakovih sirovina, koje n. pr. platno osobito je vrstno i trajno, itd.

Obća nauka o poznavanju robe razmatra sve predmete, koji dolaze u promet, ne pazeći, da li spadaju u kategoriju sirovina ili preradjenih stvari. Naprotiv posebna ili specijalna nauka o robi bavi se tek pojedinimi skupinami robe, n. pr. duhanom, čajem, tkaninom itd. Prama naravi robe nauka o njoj ima dva diela: jedan govori o poznavanju surovina, t. j. proizvoda t. z. trijuh carstva prirode, t. j. bilinskoga, rudnoga i životinjskoga; drugi dio razmatra proizvode obrtnosti, umjetnosti itd.

Od ove nauke do trgovačkoga zemljopisa ili trgovačke geografije samo je jedan korak. Trgovački zemljopis prikazuje sliku zemlje naše, raznih krajina i mjesta onako, kako ju trgovac treba za svoj posao. I za trgovca su važne gore i nizine, rieke, potoci, jezera i more, podneblje, gradovi i sela; ali on ih motri poglavito, u koliko su vode vrlo dobri putevi za robu, u koliko se iz gora vade koristni predmeti, u koliko su gradovi velika prometna stecišta, itd.

Trgovcu je ciela zemlja ogromno tržište; a pošto promet dobara zavisi o ponudi i tražnji, t. j. o tom, koliko je stvari vriednih proizvedeno i kolike su potrebe čovječje: to trgovački zemljopis pravo govoreć predočuje, što se na ovom svietu proizvodi, gdje i kakove se stvari zamjenjuju. Tu se bilježi: kakovih dobara u raznih krajevih naše zemlje proizvodi ratarstvo, stočarstvo, šumarstvo i rudokopje; kakovih proizvodi obrt mali i veliki: riečju ciela proizvodnja materijalnih stvari. Ova nauka razlaže, u kojih se mjestih stječe promet, i kakovih se tu dobara najviše trži; kojim se pravcem kreće trgovina, koja su glavna obćila u pojedinih zemljah, kakovi vjeresijski zavodi, gdje i kakova su znamenita poduzeća obrtna, kamo se kreće izvoz, a odakle se više uvozi; česa se poglavito izvozi i

uvozi itd. Uz to nadovezuju se važnije trgovačko-povjestne crtice i statistički podatci o žiteljstvu pojedinih država, mjesta itd.

Istina, svatko ne trguje sa cielim svietom, nego samo sa nekimi krajevi, mora dakle da poznaje poglavito te krajeve, ali to je znanje krnjavo, ako se ne zna barem u velikih crtah proizvodna snaga i ostalih mjesta. Knjiga, koju kani o tom izdati naša „Matica Hrvatska“, za nas će tim više vrieditи, jer će nam u drugom svjetlu prikazati stanje i trgovačke odnošaje slavenskih krajeva, te izpraviti, što je na tudjih jezicih netačno, krivo ili pristrano napisano, iz kojih knjiga mnogi kod nas uče trgovačke stvari. Ja sam n. pr. čitao u nekoj njemačkoj knjizi, da je njemačka marljivost podigla kukavno poljačko selo Poznanj na visinu uglednoga i znamenitoga grada; da je naš Legrad važna luka na Dravi; Osiek da ima 9000, Zagreb 16.000, a Zadar 19.000 stanovnika; da Prag, glavni grad kraljevine Češke, ima zahvaliti svoju trgovačku važnost jedino njemačkomu dielu pučanstva, i više drugih sličnih neistina. A ipak je ta knjiga štampana u posljednjem desetgodištu našega stoljeća.

— E, što ćemo, prekinut će Mitrović, mi smo već take sreće, da nam krivo čine i oni, koji nas trebaju i koji bi nas morali poznavati. Bit će bolje s vremenom.

— I ja se nadam, odvrne Orišić. Evo prijane, ja sam ti, premda u kratko, izpripoviedao o knjigah, koje će „Matica“ naša izdati, koje su nam trgovcem i obrtnikom od velike pomoći, a i liepo će poslužiti i obrazovanomu čovjeku.

— To i hoće, reče krepkim glasom Mitrović. Al, jel te, bit će ih i više; ti još niesi svršio svoga razlaganja.

— Niesam, nu za danas bit će dosta. Moram u sjednicu odborsku naše čitaonice; pa onda do povjerenika „Matičinoga“; naručio me, da se dogovorimo, kako bi

udesili, da se u našem mjestu i u bližnjoj okolici nadje što više upisnika na „Matičinu“: „knjižnicu za hrvatske trgovce“.

— Tako valja. O meni valjda nedvojiš; ja uzimljem tri otiska svake knjige. Reci mi, kad ćeš nastavit svoje pripovjedanje?

— Kad te bude volja. Ako ne sutra, prekosutra svakako. A sad s Bogom!

II.

— No, kako je s upisnici na „trgovačku knjižnicu“? pitat će Mitrović za koj dan, našav se sa prijateljem u čitaonici.

— Bit će dobro; mislim, da će s nami svi, što god nas je u našem gradu. Doduše neki se skanjuju, drugi bi htjeli ovo i ono, al na posljedku, nadam se, da će svi prionuti.

— Ma može i smije li drugčije da bude? Ne samo mi trgovci i majstori, nego i pop i učitelj, i sudac i kotarski predstojnik naći će se oko „Matice“, kad izdaje ovake knjige. Tu ne treba ništa razmišljati ni prevraćati krajcare. Ako me trebate, biti ću vam i ja na pomoć kod sakupljanja upisnika.

Al sad, brate Mato, ded izpričaj mi još, što znaš o tih knjigah. Prestao si posljednji put sa knjigom o „trgovačkom zemljopisu“.

— Jest, tako je. Ti si posljednji put pitao: hoće li biti med ovimi knjigami i: trgovačko knjigovodstvo? Hoće, i to kako mi reče Petrović, sa osobitom pomnjom izradjeno.

— Ali ne zamjeri, Mato, ako te zamolim, da mi i o toj knjizi nešto potanje razložiš. Naš Perić mi reče,

što će njemu knjigovodstvo; kad ima trgovine ide sve dobro, a kad je nema, tad ni knjigovodstvo ne pomaže.

— Naš Perić znat će o knjigovodstvu pričati, kad ga jednom sud prikvači, pak uzbude tu potrage o njegovom trgovanju. Svakomu gospodaru, obrtniku i trgovcu se preporuča, da tačno bilježi, što i koliko prima i izdaje u svom gospodarstvu. Tko živi bez računa, kao da živi bez pameti; on mora zlo prolaziti. Do sada zakoni ipak zapoviedaju samo trgovcem i nekim drugim prometnim te obrtnim podhvatom, da moraju tačno bilježiti u knjige sve, što primaju i izdaju. Ili htjeli ili ne htjeli mi moramo knjige pisati; i ja velim, da je taj „moraš“ vrlo koristan; svaki nas mora da je kadar dati samu sebi račun o poslu i o cielom stanju poslovnom; mora da su mu jasna sva poslovna poduzeća i promjene, koje su po ovih poduzećih nastale u imovini.

Tko ima jednostavan posao, t. j. takov, u koji ni ne dolazi ni ne izlazi množina raznovrstnih dobara, može upotrebljavati prosti (jednostavni) način pisanja knjiga, jer su u takom poslu primitak i izdatak više istovrstne naravi, pa se lako nadje pravi uzrok ili izvor uspjeha. Sve što unidje ili se izdade, zabilježuje se po imenu primaoca ili izdavaoca u tako zvanoj: glavnoj knjizi, koja sadržaje samo osobni konto ili račun. Uz glavnu knjigu još se pišu: dnevnik (journal, memorial), blagajnička knjiga, knjiga o kupu i prodaji.

Za veće i zamršenije poslove shodnije je dvojno (dvostruko) ili talijansko knjigovodstvo, o kojem vele, da ga je izumio talijanski monak Luka Paciolo god. 1504. Tu se cieli posao razstavlja u različite, posebne nekim načinom personificirane poslovne odjele, svaki odjel smatra se kao odgovornim i svaki dobiva svoj račun, pa se na tom računu upisuje dotičnomu odjelu sve ono na teret (kao dug), što mu je predano, a kao tražbina (habet)

sve, što daje drugomu računu. Zato se u glavnoj knjizi dvojnoga knjigovodstva ne pišu samo osobni računi, nego i računi o pojedinih dielovih imovine, n. pr. o robi, novcu, mjenici (račun robe, račun mjenica itd.). Zove se dvojno ili dvostruko knjigovodstvo, jer se svaka stavka (Posten) dva puta piše u knjigu: svaki naime poslovni akt, koji se upiše kao activum ili imovina kojega računa, dolazi i kao pasivum ili dugovina na drugom računu i obratno, dok se u prostom knjigovodstvu svaka stavka samo jedan put bilježi, ili naime samo primaocu kao dug (debet) ili davaocu robe kao tražbina (habet). Zato prema dvojnomu knjigovodstvu mora da su sve stavke duga (debet) u glavnoj knjizi jednake svim stavkam tražbina (habet); da su svi suvišci imovine jednoga diela jednaki dugovini drugoga diela.

Znadeš, prijatelju Mitroviću, da dvojno knjigovodstvo hvale i preporučuju većma nego li jednostavno, jer vele, da čini mogućom uspješnu kontrolu, pošto se svaka stavka dva puta upisuje, a osim toga izkazuje neprestano stanje svih pojedinih grana posala, troška i kućanstva, svako o sebi. Za to valjda zakoni nekih država i propisuju, koje knjige mora trgovac pisati, što je manje praktično; ali ne odredjuju zakoni, po kojem ih sustavu treba pisati, prepuštajuć to razboru i uvidjavnosti trgovaca. Tako n. p. naš domaći trgovački zakon naročito veli u § 25., da trgovac mora voditi knjige, ali da mu je „prosto služiti se kojim god bilo načinom knjigovodstva i pri ovom kojim god živućim jezikom“. Ako trgovac redovito i prema propisom zakona piše svoje knjige, i ako je upisan u registar ili popis trgovački, čine knjige u preporih, koji se radjaju iz trgovačkih posala, pô dokaza, „koji se može nadopuniti prisegom ili inim kojim sredstvom dokaznim (§ 31. trg. z.)“. Ovo potonje znatna je blagodat i jaki razlog, da se tačno i redovito pišu knjige.

Od trgovačkih knjiga evo nas umah kod trgovačke aritmetike ili računstva. Kad se čista aritmetika ili računstvo uporavlja na takove račune te izračunavanja, kakova dolaze u poslovnom prometu trgovca, zove se to trgovačka aritmetika. Tko dakle uči ovu, mora da je proučio počela ili elemente čiste aritmetike.

Čovjek od posla mora da umije dobro računati, a za takova se drži, tko računa brzo, čisto, uredno i tačno. U trgovačkih poslovih nadje se jednostavnih ali i vrlo zakučastih računa, da ne spominjem drugih, evo n. p. izračunavanje kamata; izračunavanje, koliko iznosi prvobitna glavnica, ako je pomiešana sa kamatami; izračunavanje glavnice, ako je poznato, kolike su godišnje kamate; a koliko puta moraš da preračunaš novac jedne zemlje u novac druge s obzirom na količinu i težinu dragoga kova u stranom novcu; proračunava se tečaj mjenice, disconto, itd.

— Dobro, o tom ne trebaš mi više pripoviedati; jer to su i mene u školi učili, da trgovac mora biti majstor u računih, pak su mi još dodavali: mora brzo i sigurno računati iz glave, a ne svaku malenkost na papir metati. O tom je valjda i svaki kramar podpuno osvjedočen.

— E kad je tako, hajde da reknem još jednu, pa onda da završim. Trgovac piše račune i knjige, ali on piše mnoga i različita pisma, dopisuje sa svojimi poslovnimi prijatelji. To se zove trgovačka korespondencija ili trgovačko dopisivanje. Za ono, što trgovac piše, valja u obće sve što i za pisanje drugih ljudi, t. j.: da piše jasno, razgovietno i tačno. Kanimo se suvišnih okolišanja i nepotrebnih rieči. Ali treba da se prema poslu udesi i pismo. Zato će dopisivanje trgovaca imati nekih posebnosti, kakih ne nalaziš u običnih pismih; ima tu i posebnih izraza ili rieči, kakovih drugi u svojih pismih ne upotrebljavaju. Često se u trgovačkom pismu nešto obriče, priznaje ili preuzimlje kakova dužnost, tada sadržaje ono

obvezatno očitovanje volje, i na temelju takova pisma traži drugi, da se izpuni, što je obrečeno ili na što se obvezalo; po zakonu ovakovo pismo tvori dokaz pred sudom. Zato je osobito potrebno, da pišeš pisma svoja vrlo oprezno imajuć na pameti, da ćeš za ono, što si napisao, i odgovarati. Radi toga trgovački zakoni nekih naroda zapoviedaju, da se primljeno pismo čuva, da svatko pridrži prepis drugomu pisanoga i poslanoga pisma.*)

Trgovčevo pismo neka bude sastavljeno izpravno (korektno) i gladko. Već i slog pisma ima dokazati, da ga je pisao obrazovan čovjek, jer i zanj vriedi ona poznata izreka Francuza Buffona, da se po stilu ili po slogu poznaje čovjek. Kad dakle hrvatski trgovac piše svomu poslovnomu prijatelju u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni ili Srbiji, neka piše, kako odredjuju pravila našega jezika; strane rieči neka uzima, ako su nuždne, inače ne. Medju trgovci, koji govore hrvatski ili srbski, neka se pišu pisma i sve knjige jezikom hrvatskim ili srbskim. Ta jezik nam je isti, stanovali mi u Zagrebu, Spljetu, Sarajevu ili Biogradu. Latinica i ćirilica ne smiju da čine razliku, Zagrebčanin mora da čita pisma ćirilicom pisana lako, kao što i Biogradjanin pisma napisana latinicom. Hrvatski ili srbski jezik vlada u narodu, koji broji preko šest milijuna duša (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija i većina Istre), govori se njim i u nekih predjelih Ugarske, gdje živu Hrvati i Srbi. Ako drugi narodi, koji niesu brojem ni tako jaki, svagdje ističu svoj jezik, svagdje se njim služe, pače nastoje da ga i drugi nauče, zašto da mi svoj odnemarujemo?

*) § 29. našega trg. zak. odredjuje: »Svaki trgovac dužan je u pohranu staviti primljene poslovne listove, a prepis poslovnih listova, što ih on odpravi, u kopiji ili odtisku, zadržati uveden po kronologičkom redu u knjigu prepisa«. — Listovi kao i kopije trgovačke imadu se kroz deset godina čuvati u pohrani (§ 30).

U koliko pak nam je dopisivati s ljudmi, koji ne razumiju hrvatskoga jezika, pišimo poslovna pisma: njemački, taljanski i francuzki, kako već donosi potreba, ali bez potrebe ja nikada ne pišem tudjim jezikom, i ne ću pisati. A tako bi morali s v i činiti. — Tako će i t r g o v a č k o d o p i s i v a n j e, što ga priredjuje „Matica Hrvatska“, uz pisma na hrvatskom jeziku donieti sijaset najrazličitijih primjera pisama na talijanskom, francuzkom i njemačkom jeziku.

A napokon pobrinulo se ovo naše neutrudivo družtvo, da nam trgovcem dade na ruku i f r a z e o l o g i j u t r g o v a č k u ili način, kako se što na trgovačku izriče, čim će se olakotiti dopisivanje trgovačko i prokrčiti put želji svih rodoljuba, da se što većma služimo našim jezikom, gdje god je to moguće. Istina, taka frazeologija veoma je nalik rječniku, ali je od velike pomoći poslovnomu čovjeku, osobito kad donosi izraze, rečenice i fraze iz više jezika, jer će tada trgovac, koji umije nešto slovnice, na pr. njemačke ili francuzke, tako se uvježbati, da bude kadar svoje misli sigurno i tačno izraziti i na ovih tudjih jezicih.

* * *

— Ja sam svršio, prijatelju Mitroviću. Što znadem i što sam čuo, izpripoviedah vjerno. Možda niesam svega rekao, što bih bio morao; ne spomenuh sve knjige, koje se izradjuju. Možda će se ovo ili ono drugčije udesiti, nego li sam ja shvatio; knjigâ, o kojih bijaše rieč medju nami, ne će pisati jedan čovjek, nego njih više; pa se ne da unapried odsjeći: ovaj će upravo ovako svoju stvar razlagati, onaj onako. Ali u cielom valjda će s vremenom izaći knjige, koje sam spomenuo, sadržavajući po prilici ono, što sam ma i nesavršeno i nepodpuno kušao ovdje izložiti.

— Bilo tako, hoće radostno uzbudjeni Mitrović, ili ponešto drugačije, svakako bit će liepo i dobro. Toliko sada vidim. Ja ti prijatelju blagodarim, da si čovjeku starijemu ovako protumačio, što se za nas pripravlja. Brate, niesam čovjek od velike nauke, ali Bog mi je ostavio još toliko zdrava razuma, da pojimljem sve, kad mi se onako s reda reče ovo i ono. Vidim i velim ti: naša „Matica“ laća se ma baš velika i koristna posla, dao Bog, da ga sretno na kraj iztjera!

— To, stari moj druže, stoji mnogo i veoma mnogo i d o n a s. Ako živo pristanemo s v i uz „Maticu“ našu, ako njene knjige objeručke prigrle s v i, kojim su namienjene, i kojim će poslužiti, „Matica“ će i dovršiti, što je obrekla.

— Još jednu, hoće Mitrović. Knjige stoje novca, „Matica“ mora da ima veću glavnicu, kad se daje na takav posao?

— Ti se sjećaš A n t e J a k i ć a. O njem razgovarasmo toliko puta. Bio je rodom krajišnik iz Kostajnice, trgovac kao i mi, bistre glave, odlučne volje, a srce mu živo ljubilo hrvatsku domovinu i stalež, kojemu pripadaše. Prerano je umro, g. 1878. Na samrtnoj postelji, ne imajuć poroda, sjeti se naš Ante: naše akademije znanosti sa znatnom svotom, nadari sveučilište i sv. Jeronimsko družtvo; sjeti se i „Matice Hrvatske“, koja bijaše tad uprav u preporodu, te joj zapisa dvie tisuće for. u glavnicu uz uvjet, da tiska njegov rukopis: „Moja spominjanja!“ — a povrh toga odredi još pet stotina for., da se izda njegova knjiga: „Hrvatski trgovac“ u drugom izdanju. Pošto se ova njegova knjiga nije mogla izdati, to je svota od 500 for. kroz ovo nekoliko godina iza Jakićeve smrti ponešto porasla. I eto na ovom temelju, na ovoj podlozi zasnova naša „Matica“ izdavanje: „Knjižnice za hrvatske trgovce“. Naravski, svotom od pet stotina for. jedva bi se pokrio i trošak jedne manje knjige. Nu „Matica“ se nada,

*

da ćemo mi svi po svojoj dužnosti i koristi poduprieti njezin rad. Svatko neka čini, koliko može. I malena svota, predana domaćemu družtvu, koje radi da narod naš prosvietli, donosi stostruka ploda. Niesmo bogati, ali svatko može nešto odkinuti. Čednom zadužbinom preliepo će „Matica“ evo počastit i proslavit ime pokojnoga Ante Jakića, trgovca i hrvatskoga otačbenika, a narodu našemu i ovimi spisi, ako treba, dokazati, da je njena prva, najviša i najmilija svrha: služiti i koristiti hrvatskomu narodu! Da Bog da!

Dr. Blaž Lorković.

KNJIŽNICA

ZA

HRVATSKE TRGOVCE.

IZDAJE

MATICA HRVATSKA.

ZASNOVANA IZ ZADUŽBINE ANTUNA JAKIĆA.

KNJIGA PRVA.

LORKOVIĆ:

POČELA POLITIČKE EKONOMIJE.

U ZAGREBU.
Tisak Dioničke tiskare.
1889.

POČELA

POLITIČKE EKONOMIJE

ILI

NAUKE OBĆEGA GOSPODARSTVA.

NAPISAO

Dr. BLAŽ LORKOVIĆ.

U ZAGREBU.
Izdanje „Matice Hrvatske".
1889.

Kad se „Matica Hrvatska“ riešila, da izdaje: „Knjižnicu za hrvatske trgovce“, obrekao sam, da ću napisati djelce o gospodarskoj nauci; a kad se pristupilo ostvaranju ove plemenite i patriotičke odluke, zaključeno bijaše, da se najprije štampa knjiga o: političkoj ekonomiji ili nauka općega gospodarstva. To je evo i učinjeno.

Odpravljajuć u sviet ovu knjigu neka joj bude ovo nekoliko rieči pratnjom, koje zaista treba..

Politička ekonomija ili nauka općega gospodarstva nije nauka trgovačka, kako je n. pr. nauka o poznavanju robe; što ona razlaže, tiče se trgovca kao i netrgovca. Istina je, trgovac nalazi u njoj, rekao bih, temelje svoga zanimanja; nu i ostalim razredom narodnim ona je pouzdana savjetnica i vjerna učiteljica. Medju spisi, koji hoće da pouče trgovca, ne smije faliti ni gospodarska nauka, i zato ju evo izdaje „Matica Hrvatska“ u svojoj: „Knjižnici za hrvatske trgovce“; ali ona isto toliko vriedi i svakomu drugomu, koga zanimaju gospodarski i družtveni pojavi života. A ti bi morali zanimati svakoga. Tomu nimalo ne smeta, da se ovaj ili onaj dio gospodarske nauke, koji je osobito blizu trgovini, nešto obširnije ili potanje razloži, kako je to učinjeno n. pr. u trećoj knjizi ovoga spisa, gdje se govori o prometu.

S druge strane morao sam misliti i na to, da se knjiga tako udesi, kako bi se mogla upotrebljavati i u onih školah, u kojih se politička ekonomija ili nauka obćega gospodarstva uči kao redoviti predmet, a do sada ne ima za to prikladne knjige, na hrvatskom jeziku pisane.

Ovo djelce moje jest pokus, da se prikaže politička ekonomija ili nauka gospodarska u znanstvenom obliku, ali ipak tako pisana, da ju može s korišću čitati i nestrukovnjak, i učiti iz nje djak u školi. Zadatak je to doista težak, jer školska knjiga mora u kratko, jasno i tačno označiti pojmove, a učitelj razjašnjuje, tumači i primjeri razsvjetljuje pravila nauke. koliko je to potrebno. Šire pak obćinstvo, koje ne ima uza se učitelja, da mu tumači česa ne razumije, a samo niti ima vremena niti uviek toliko sabranosti, da razmišlja i mozga dugo o onom, što je napisano, hoće, da mu knjiga prikaže što jasnije i razumljivije pravila, da ih prema potrebi primjeri objasni i potankostmi utvrdi. Zato se mora ne riedko popustiti popularnijemu izražavanju misli, znanstvenu oznaku protumačiti načinom, koji se laglje dokučuje.

Ja sam se trudio, da po mogućnosti zadovoljim jednim i drugim. Pravila i oznake na više su mjesta tumačene, navedeni primjeri, potankosti, o kojih mišljah, da su potrebite, tiskane su sitnijimi pismeni. Da budem što jasniji i da se vidi savez medju onim, što je prije rečeno i onim, što se razlaže, opetujem neke stvari, vraćam se na prije iztaknuto, što možda ne bi trebalo. Nadam se, da ovo ne će smetati čitaocu, ma da je strukovnjaku zazorno. Može biti, da su neki pojavi gospodarski preobsežno pri-

kazani, a drugi prekratko; nu u knjizi, kojoj je namienjena zadaća kao ovoj, težko se je tomu ugnuti; i pisci, daleko učeniji i vještiji od mene, niesu utekli ovakovu prikoru.

Gradivo sam poredao onako, kako to čini većina pisaca i učitelja gospodarske nauke, sliedeći jedni više drugi manje slavnoga Francuza J. B. Saya. Priznajem nadalje otvoreno, da sam ovu radnju oslonio na djela i rad priznanih i zaslužnih pisaca, kojim sam dužan hvalu za ono, što sam naučio. Ugibao sam se svim skrajnostim, koje se iztiču i u nauci i u životu gospodarskom, cieneć, da bi i ovdje moglo biti najviše istine u sredini.

Na svršetak knjige kao dodatak metnuo sam poviest političke ekonomije, i odmah na nju nadovezao pregled važnijih književnih djela raznih naroda u ovoj nauci. U samom razlaganju naime riedko se u opazkah navode imena pisaca i djela njihova, kojimi sam se poslužio, jer držim, da taki navodi mnogo smetaju, da su prava muka za čitaoca. U ovom pregledu sadržani su oni spisi, koje sam sâm upotrebljavao, a i drugi, pa se nadam, da će gdjekomu dobro doći, kad nadje na jednom mjestu barma dielomice sabrano, što su umnici raznih naroda o gospodarskih stvarih i pitanjih napisali. Mnogi pisci meću poviest političke ekonomije već u „uvod“ ili „pristup“; meni se čini, da to nije osobite znamenitosti; u školi može učitelj, ako mu se to čini shodnije, razlagati poviest odmah nakon „pristupa“.

Možda će se uz ino prigovarati tehničkim izrazom, koje upotrebljavam. Vjerujem i sam, da niesu svi ona-

kovi, kakovi bi morali biti. Tek molim, da se ne zaboravi, da su spisi ove ruke riedki u hrvatskoj književnosti. Što sam našao izraza i kod hrvatskih i kod srbskih pisaca, upotrebio sam, u koliko sam mislio, da su dobri. Bude li sreće, te dodje kad do drugoga izdanja ove knjige, popravit će se, što je neshodno, izpunit će se praznine a možda i koješta izpustit.

Bit će, da se podkrala po koja tiskarska pogrješka, koju će čitalac bez muke izpraviti; nu dvie su znatnije, pak se zato neka izprave: na str. 200 u osmom redku odozdo poslije rieči „odkazni“ neka se čita: „aktiva“ a ne „pasiva“; na str. 215 tačka d) imade se kao suvišna brisati.

Ja sam ovu knjigu pisao s pravom ljubavlju; i ne želim drugo, nego da bude na korist čitavomu narodu i svim našim staležem.

U Zagrebu na Ivanje 1889.

Dr. Bl. L.

Gdje je što?

Strana

Pristup.

I. Što je politička ekonomija ili obće gospodarstvo? — II. Politička ekonomija u kolu drugih nauka. — III. Dioba političke ekonomije. — IV. Važnost političke ekonomije 1

Prva knjiga: Obći pojmovi.

I. Potreba. — II. Dobro. — III. Imovina i bogatstvo. IV. Gospodarstvo. — V. Država i gospodarstvo. — VI. Žiteljstvo 14

Druga knjiga: Proizvodnja (produkcija) dobara.

Proizvodnja u obće i njene vrsti; proizvodne sile. — I. Priroda: priroda, prirodne tvari i sile. — *II. Rad:* rad, radna snaga i vrsti rada. — Dioba i ujedinjenje rada; kako koristi dioba rada; ujedinjenje ili zajedničko djelovanje rada. — Proizvodivost ili produktivnost rada. — *III. Glavnica ili kapital:* što je glavnica ili kapital? — Postanak, uzdržanje i množanje glavnice. — U čemu je važnost glavnice ili kapitala? — Dieljenje glavnice ili kapitala. — Strojevi. — *IV. Promicala proizvodnje:* obitelj i obuka. — Gospodarska sloboda i konkurencija. — Pravo vlastnosti. — Nasljedno pravo. — *V. Poduzeća ili organizacija proizvodnje:* što je poduzeće? — Vrsti poduzeća. — Glavne grane proizvodnje 43

Treća knjiga: Promet (cirkulacija) dobara.

I. Promet: što je promet ili prometanje? — Kako je došlo do prometa? — Kakav ima biti promet? — *II. Vriednost i ciena:* vriednost i vrsti vriednosti. — Ciena. — Kako nastaje ciena i zašto se mienja? — Ciena i

Strana

trošak proizvodnje. — Monopoli. — *III. Mjera i vaga:* — *IV. Novac:* što je novac i kako je nastao? — Razne vrsti novca; zlato i srebro. — Kovani novac i pravila za kovanje novca. — Vrednota (valuta). — Računski, tekući (normalni ili kurantni) i sitni novac. — Vriednost novca. — Koliko nam treba novca? — Novac u običajih naroda; Greshamov zakon o kolanju novca. — Papirni novac. — Svjetski novac. — *V. Vjeresija (kredit):* što je vjeresija? — Vrsti vjeresije. — Koristi vjeresije i njeni nedostatci. — *VI. Banke (organizacija vjeresije):* banke i poviest njihova. — Poslovi banka. — Vrsti banka. — *VII. Prevozila i obćila.* — *VIII. Burza:* burza i njene vrsti. — Poslovi burze 113

Četvrta knjiga: Razdioba (podjeljenje) dobara ili imovine.

I. Dohodak: što je dohodak i kako se dieli? — Podloga razdiobi dobara. — *II. Renta (prihod) zemljištna:* što je renta zemljištna i kako nastaje? — *III. Plaća za rad:* plaća za rad i njeni oblici? — Kolika da bude plaća radnika? — Izjednačenje plaće; iznimna plaća. — *IV. Kamate ili prihod od glavnice:* pojam kamata (prihoda od glavnice) i sastavine njihove. — O čem zavisi količina kamata? — Izjednačenje kamata. — Uzimanje kamata; zakonske kamate. — *V. Dobitak poduzetnika:* što je dobitak poduzetnika i odkale nastaje? — Količina dobitka. — *VI. Zavodi za pripomoć i obskrbu.* — *VII. Zadruge.* — *VIII. Pravedan i valjan način razdiobe (podjeljenja) dobara i imovine* 212

Peta knjiga: Trošnja (konsumcija).

I. Trošnja: u čem stoji trošnja? — Kakove ima trošnje? — *II. Trošnja prema proizvodnji; krize.* — *III. Osiguranje* 265

Dodatak: Pregled poviesti političke ekonomije.

Poviest političke ekonomije ili gospodarske nauke; što je njena zadaća? — *I. Stari viek.* — *II. Srednji viek.* — *III. Novi viek:* sustav trgovački ili merkantilni. — Sustav fiziokratski ili sustav ekonomista. — Sustav industrijalni ili sustav Adama Smitha. — Politička ekonomija poslije Adama Smitha 281

Strana

Pregled književnosti političke ekonomije.

1. Djela, koja uvode čitaoca u političku ekonomiju. — 2. Obćenita djela, t. j. koja razpravljaju o cieloj političkoj ekonomiji. — 3. Sbirke djela znamenitih ekonomskih pisaca. — 4. Izdanja ukupnih djela pojedinih ekonomskih pisaca. — 5. Rječnici i časopisi. — 6. Poviest političke ekonomije. — 7. Nekoliko djela o pojedinih predmetih ili materijah političke ekonomije. — 8. Ekonomski sustavi: trgovački, fiziokratski i industrijalni. — 9. Socijalizam i komunizam 303

Kazalo imena i stvari 317

Pristup.

I. Što je politička ekonomija ili obće gospodarstvo? — II. Politička ekonomija u kolu drugih nauka. — III. Dioba političke ekonomije. — IV. Važnost političke ekonomije.

I. Što je politička ekonomija ili obće gospodarstvo? Pozorno motreći što biva u svietu i medju ljudmi, čovjek opaža u družtvu ljudskom množinu pojava i dogadjaja, koji su jednako znameniti i zanimivi kao n. pr. divni pojavi na nebeskih visinah. Kao što se po nebeskom svodu redovito kreću nebrojene zviezde, tako se opaža i neprekidno kretanje u ljudskom družtvu: naime neprestano se proizvadjaju, diele i troše dobra ili razne vriedne stvari, kojimi se družtvo ljudsko uzdržaje i koja su pravo vrelo blagostanja naroda. I kad se to motri, mora da primieti svatko, da ono kretanje, ono proizvadjanje i trošnja ne bivaju onako na sliepo, nego da se sve to razmata po nekih pravilih. Ta pravila ili te zakone mora da znade i razumieva svaki član ljudskoga družtva, kao što treba da se razumievaju n. pr. mornari u kretanje zviezda. Pravila ova nalaze se pisana u političkoj ekonomiji (u obćem gospodarstvu); ona dakle razlaže pojave i pravila ili zakone gospodarskoga života.*)

*) Evo kako neki pisci i učitelji označuju političku ekonomiju: Roscher veli, da je ona nauka o razvo nih zakonih gospo-

Zovemo ovu nauku: »politička ekonomija«. Rieč »ekonomija« mnogo se spominje, premda mnogi ne znaju da je ona grčkoga izvora (sastavljena od dviju rieči: oìkos = kuća, i nomos = zakon) i da znači kućni zakon, dakle pravila, kako valja kućom i kućnimi poslovi ravnati. Mi u svakdanjem životu razumievamo pod ovom riečju više toga: jedan put znači nam red, štedljivost, gospodarstvenost, n. pr. živi ekonomički = štedljivo, njegova je ekonomija razborita; — drugi put je ekonomija = uprava gospodarstva privatnoga, obitelji, a ekonom je toliko kao upravitelj; često ovom riečju označujemo gospodarstvo poljsko ili zemljodjelsko, velimo n. pr. moja ekonomija nosi mi toliko mjerova pšenice, toliko hektolitara vina, itd. — Kad se rieči ekonomija doda rieč »politička« (opet grčka rieč, od polis = grad), znače ove rieči kućanstvo grada ili države. Ali mi služeći se nazivom »politička ekonomija« ne mislimo na nikakovo gospodarstvo grada ili države, nego njim krstimo nauku o gospodarstvu u obće. Ovimi se riečmi baš ne označuje tačno i izpravno ova nauka, nu njih upotrebljavaju počam od Montchrétiena (Traité dè l' économie politique god. 1615.) svi francuzki (économie politique) pisci, a ne manje englezki (political economy), talijanski (economia politica), a velikim dielom i ruski (političeskaja ekonomija) te srbski; pod ovim imenom dakle poznata je ona cielomu obrazovanomu svietu, pa smo s toga i mi u ovom djelcu pridržali ovo ime. Ako ne smeta drugih, ne će ni nas. Njemački pisci zovu istu ovu nauku ponekle drugim imenom, naime obično: »Volkswirtschaftslehre«, »National-Oekonomie«, ali i medju njimi neki: »Politische Oekonomie«. Napokon neki preporučuju i upotrebljavaju naziv »socijalna ekonomija«, n. p. prof. Biliński (»System ekonomii społecznej«), što je u ostalom već davno pred njim

---

darstva narodnoga; Wagneru je nauka o narodnom gospodarstvu kao organizmu gospodarstva pojedinaca u državi organizovanog naroda; I. B. Say kaže, da je politička ekonomija nauka o zakonih, po kojih dobra nastaju, diele se i troše; John Stuart Mill veli o njoj, da proučava i razlaže zakone o proizvadjanju i dielenju imovine; L. Cossi jest politička ekonomija (economia politica) znanost o socijalnom ili družtvenom redu ljudskoga gospodarstva. Ruski pisci: Vreden veli: politička ekonomija jest nauka o ljudskom gospodarstvu; a A. I. Antonović: politička ekonomija je nauka o družtvenom kućanstvu; Poljak L. Biliński uči, da je družtvena ekonomija nauka o pojavih i zakonih gospodarstva družtvenoga; a Čeh dr. Kaizl (Narodni hospodařstvi) zove ju naukom, koja proućava i sustavno razlaže gospodarstvo naroda, itd.

svjetovao i glasoviti francuzki pisac I. B. Say. Ovaj posljednji naziv bio bi dosta shodan, nu do sada ga dosta riedki upotrebljavaju.

Politička ekonomija ne tumači pravila jedne ili druge grane gospodarstva (gazdinstva), n. p. obrta, poljodjelstva itd., niti se bavi gospodarstvom ovoga ili onoga naroda, nego proučava u obće pravila gospodarstva, za to se i može zvati: obća nauka gospodarstva ili gazdinstva.

Gospodarstvo je jedna strana života ljudskoga družtva. Gospodarstvo ne može biti ni bez vriednih stvari ili imovine, ni bez čovjeka. U gospodarstvu postoje razni odnošaji i sbivaju se različiti dogadjaji; a gospodarska nauka izpituje, ima li i kakovih zakona ili pravila, koja ravnaju onimi odnošaji i dogadjaji; razlaže, kako nastaju vriedne stvari. Predmet dakle gospodarske nauke jesu gospodarska dobra i gospodarski odnosi (odnošaji) ili materijalni interesi, i kako stoje ovi prama narodu. Nu kao što su za čovjeka osim gospodarske važne i druge strane života, tako i gospodarska nauka imajući vazda pred sobom svoj glavni predmet, mora da se obazire, da ne postane jednostranom, i na druge strane ljudskoga života, n. p. na pravo, moral itd.

Rečeno je, da je politička ekonomija nauka o zakonih gospodarstva. Nu kakovi su to zakoni? Ne radi se tude možda o zakonih državnih, t. j. onakovih, kojimi država uredjuje razne stvari i odnošaje ljudi; a ne radi se u obće ni o kakovih zakonih ljudskih. Gospodarstvo i razni dogadjaji gospodarski sbivaju se ne onako na sliepo, nego po nekih pravilih; svaki uzrok ima svojih posljedica; n. p. kad se umanji ponuda vriednih stvari, a jednako ih se mnogo traži, tada obično poskupe. Ovakove istine, ovaka pravila zovu se zakoni gospodarski, ovake zakone, istine ili pravila proučava ova naša nauka. Oni pokazuju, koji su uzroci uvjetom, da štogod u gospodarskom životu zaista nastane; a ne manje i to, da od dvaju različitih pojava jedan je uzrok, a drugi posljedica.

*

Zovu neki te zakone i »prirodnimi«, da tako jasnije predoče razliku medju njimi i državnimi zakoni. Neka bude i to, samo ne valja misliti, da su to onakovi prirodni zakoni, kakovi vladaju n. pr. u fizičkom svietu, jer ne djeluju onako neodoljivom silom kao ovi potonji, »nego su više psihologičkog značaja, u koliko naime djeluju na slobodni i duševni elemenat volje ljudske«.

II. Politička ekonomija u kolu drugih nauka. Mnogi diele sve znanosti u tri skupine: u teologično-filozofične (bogoslovne i mudroslovne), u prirodoslovne i u socijalne ili družtvene. Svaka ovih skupina ima svoju zadaću: prva govori o božanskom biću, o duši čovječjoj kao o dielu ili česti samoga tvorca; druga o prirodi, kojoj pripada čovjek svojim tielom; a treća o cielom čovjeku, koji je u svom životu i radu upućen na družtvo, te je već grčki mudrac Aristotel sgodno rekao o njem, da je čovjek biće družtveno.

U ovu posljednju skupinu spada i politička ekonomija. Gospodarska nauka ne spada dakle medju prirodoslovne nauke, premda bi se moglo reći, da ima posla sa prirodnimi pojavi, nego joj je mjesto medju socijalnimi ili družtvenimi znanostmi. A medju ovimi opet najbliže su joj: gospodarska politika i financijalna znanost. Gospodarska nauka ili politička ekonomija nastoji upoznati, što biva, i riešiti različite zadatke i probleme. Gospodarska politika (politika narodnog gazdovanja) ili njega (prigledba) gospodarstva (economia applicata) izvadja iz zakona gospodarstva pravila, kako da se najbolje ravna gospodarskimi poslovi, što je osobito važno za svaku vladu. Jedna dakle pokazuje, što bistvuje ili što obstoji, a druga, što bi trebalo činiti. Ona prva je temelj ovoj drugoj, a ova opet daje veću važnost zasadam one prve, jer pokazuje, kako treba pronadjena pravila u životu upotrebljati. Gledeć na pojedine grane prigledbe gospodarstva i gospodarska politika zove se različito, n. p. politika

agrarna ili poljodjelska, šumarska, obrtna, trgovačka, carinska, kolonijalna ili naselbinâ, željeznička itd. Financijalna znanost jest nauka o gospodarstvu javnom, t. j. države, pokrajine, općine. Financijalna znanost upravo predpostavlja gospodarsku nauku, kao što ne može biti gospodarstva državnoga, ako ne ima gospodarstva narodnoga. Važna pravila svoja vadi financijalna znanost iz gospodarske nauke. Ove su tri nauke tako blize jedna drugoj, da neki sve tri zajedno zovu: političkom ekonomijom. Ima opet ciela povorka nauka, koje su jedna više druga manje blize gospodarskoj nauci: one su u pomoći ovoj, kad nastoji oko svoga zadatka, a tako i ova opet pomaže onim. Ovake pomoćne nauke jesu: zakon (religija), filozofija, moral, privatna ekonomija, pravo, statistika i poviest.

1. Zakon (religija, vjerozakon), filozofija (mudroslovje) i moral (**ćudoredje**). Politička ekonomija bavi se predmeti materijalnimi, tjelesnimi, koji su tek sredstvo, da se postignu viši ciljevi; a o tih ciljevih govore: zakon, filozofija i moral. Stara je i priznata istina, da bez vjere u božanstvo čovjek ne može biti, da je ona nuždna strana njegova bića, te je uviek znamenito utjecala na gospodarstvo i gospodarske odluke čovjeka. Napose pak kršćanstvo zahvaća duboko u sve družtvene odnošaje, njegova uzvišena načela, koja oplemenjuju, posvećuju i podižu, neprocjenjiva su podpora čovjeku, da se dostigne višega cilja. Koliko nauke i za gospodarstvo n. pr. u onom »radi i moli«; koliko istine gospodarske u krasnoj priči o čovjeku, koji je svoj talenat zakopao; koliko mudrosti za trgovca, obrtnika itd. u onoj »česa ne ćeš da tebi drugi čine, ne čini ni ti drugim«. »Ne, nije istina, da što većma napreduje znanost, to većma mora da se u zadak potiskuje ideja o Bogu; pače baš protivno, istina je to, da ta ideja o Bogu biva većom, da se širi i da ju naš razum više cieni« (Bastiat). — Filozofija (mudroslovje) uči poznavati vječne istine, razlaže, koja je svrha i koji su zadatci čovjeka, koji ćudoredni ideali, koje etično-praktični razum ljudski priznaje za najviše zapoviedi svega ljudskoga razvitka. Sve sile ljudske duševne i tjelesne neka se pomno razvijaju i njeguju; valja na-

stojati, da bude »zdrav duh u zdravom tielu (mens sana in corpore sano)«.

»Moral (ćudorednost) je nauka o usavršenju i vriednosti duševnoj, kao što je politička ekonomija nauka o dobrobiti i vriednosti materijalnoj«, reče dobro Francuz Franjo Huet. — Ćudoredje uči, koje su naše dužnosti prama Bogu, iskrnjemu i samim nam; zapovieda čovjeku, da živi triezno i umjereno, da radi marljivo i čestito, da poštuje tudje i drugim pomaže, što je obećao, da tačno izpunjuje itd. Nu ove kreposti, što ih moral preporučuje i čovjeku nalaže, u velike se ciene i u gospodarskom životu. Marljivošću i pomnjom proizvadjaju se mnoga dobra; i gospodarska nauka govori, da se troši razumno i koliko dopuštaju prihodi; da ljudi čestiti na dobru su glasu i dobivaju vazda vjeresije itd. Dobro, koje je predmetom ćudoredja, ujedno je i koristno, te se ovo ne da odieliti od prvoga, a što je koristno, to promatra gospodarska nauka. Zato ako bi nastala opreka medju zakonom ćudorednosti i načelom gospodarskim, onaj je stariji, jer ne valja da se materijalna korist namakne ili obezbiedi povredom onoga zakona. Sve što imademo, tek je sredstvo, da se čovjek ćudoredno usavrši.

2. Nauka o privatnom gospodarstvu ili privatna ekonomija je nauka o raznih vrstih posebne privrede, n. pr. o šumarstvu, poljodjelstvu, rudarstvu, tehnologiji, nauka o trgovini. Ova promatra imovinu sa druge strane: koliko je koristna pojedincu i pojedinim obiteljim, dok se politička ekonomija bavi općimi zakoni i pojavi. Ipak ova nauka mnogo koristi političkoj ekonomiji; imenito kad se razlažu načela o radu, diobi rada, o strojevih, novcu, vjeresiji, sredstvih prevoza itd., tuj je baš nuždno znati nauku o privatnom gospodarstvu. S druge strane opet privatna ekonomija koristi se političkom ekonomijom, jer ova razlaže obće zakone gospodarstva, kojim treba da se svatko pokorava.

3. Pravo (pravda). Gospodarstvo i pravo dvie su prevažne strane ljudskoga života. Družtvo ljudsko ne bi moglo obastati bez reda. Red pak daje i utvrdjuje pravo. Pravo je prava, ravna cesta, kojom se dolazi k svemu, što je dobro, što usavršuje čovjeka i cielo družtvo. Tko ide ovim ravnim putem prava, svoje brani a tudje poštuje, radi pravedno i koristno, jer »ako pravda (pravo) ne pomože, krivica ne će pomoći« veli hrvatska narodna poslovica. Rieč pravo znači dvoje: jedan put znači obće priznata pravila pravna, koja uredjuju medjusobne odnošaje ljudi, i tad se zove pravo u objektivnom smislu; drugi put znači, da pravo u objektivnom smislu ovlašćuje pojedinca, te smije ovo činiti a ono propustiti; ovom stvarju raditi po volji itd. To je pravo u subjektivnom smislu.

Gradjansko pravo odredjuje i propisuje, što valja o posjedu (državini), vlastnosti, nasljednom pravu, kako nastaju pogodbe i koje su im posljedice; trgovačko pravo uredjuje opet odnošaje, koji se radjaju iz trgovačkih posala, na pr. osiguravanje (asekuracija), banke, zadruge, družtva itd. Isto tako mnogobrojni i raznoliki su poslovi i uredbe, koje radja poraba mjenice a pravna pravila za ove sadržaje pravo mjenbeno ili mjenično. Sve ove tri grane prava zovu se jednim imenom: privatno pravo, jer se ne radi o drugom nego o poslovih ili stvarih pojedinca prama pojedincu; na pr. je li tko drugoga smetao u posjedu, je li kupio od drugoga zemlju, je li diete baštinilo imovinu svoga otca, je li Pavao uzajmio novca, ili na mjenicu dobio robe itd., to su sve poslovi, koji se tiču dviju i triju osoba privatnih. Jasno je, da ovo privatno pravo i ekonomija imadu za predmet imovinu i imovinske odnose, samo što ih pravo motri sa druge strane, a ne s one kao ekonomija, ali za to ipak jedna pomaže drugoj. Gospodarskoj nauci koristi pravo privatno, jer njegovom pomoću laglje razumijemo ove pravne odnošaje, koji nastaju iz raznih prometnih djela; a opet politička ekonomija pomaže, da pravnik podpunije razumieva biće i pojmove raznih pravnih ustanova. Prometni sviet treba prava, koje uredjuje trgovačke i mjenične stvari, ali se to pravo daleko laglje i tačnije pojmi, ako znadeš, što nauka gospodarska govori n. pr. o mjenici, o bankah, itd.

Kao što privatno tako i javno pravo stoji prema političkoj ekonomiji u tjesnijem savezu. Za svaku državu i svaku općinu veoma je važno, kako se njom upravlja. Dobra uprava velika je sreća za narod. Za to, kako će se poslovi javni obavljati, potrebni su propisi, koji svi zajedno sačinjavaju: upravno pravo.

Država treba da se pobrine za red i sigurnost naše osobe i imetka; tko se ogrieši o tudje dobro kao tat, palikuća, razbojnik, valja ga kazniti. Za to se izdaje kazneni (krivični) zakon, koji je velika pomoć gospodarstvu. Mudro smišljeni ustav pomaže napredovati gospodarstvu, a dobrostanje materijalno učvršćuje zdrave ustavne uredbe. A ustav je skup temeljnih ili glavnih zakona države, na pr. o vladaocu i vladi, o vlasti zakonodavnoj, o pravih i dužnostih državljana prama državi itd. Napokon kao što jedan čovjek treba često pomoći drugoga, tako potrebe i probitci vežu narod s narodom. Nije istina, da je »sreća jednoga šteta za drugoga« (Montaigne), nego je istina to, da je sreća za sve, ako su

poslovi medju narodi pravično uredjeni; ratovi su nevolja velika; iz trgovačkih i prometnih opreka medju narodi nastaju velike štete. Na sve to svraća pozornost vlada i gospodarska naša nauka, koja je i za medjunarodne odnošaje stekla velikih zasluga. Pravna načela, koja vriede za medjusobne odnošaje i medjusobne dužnosti samostalnih država, tvore medjunarodno pravo.

Kazneno, upravno, ustavno i medjunarodno pravo zovu se jednim imenom: javno pravo.

Znameniti pravnici novijega vremena pomno proučavaju ovaj savez medju gospodarskom naukom i pravom, na pr. Goldschmidt, Dankwardt, Rivet itd., te dokazuju, da je u privatnom pravu novijega vremena mnogo toga popravljeno i promienjeno, što valja pripisati napredku gospodarstva i njegove nauke.

4. Statistika. Politička ekonomija i statistika zamjenito se pomažu; to su dvie sestre. U statistici predočuje nam se, i to koliko je više moguće u brojevih, stanje i činjenice života ljudskoga u obće a gospodarskoga napose, n. p. stanje žiteljstva, pojedinih grana gospodarstva, koliko se proizvodi, uvozi, izvozi robe itd.

Da li su gospodarske istine izpravne ili ne, to često dokazuju posljedci ili rezultati gospodarske statistike; gradja sabrana statistikom pomaže objasniti pravila gospodarstva narodnoga. Naprotiv gospodarsku statistiku upućuje politička ekonomija, kako da postupa birajuć, redajuć i prosudjujuć svoje gradivo. U obće pak treba znati, da gospodarstvo tvori glavnu stranu statističkoga opažanja, pa se baš taj dio dade najlasnije predočiti u brojevih.

Statistiku navrnuše na novi put radnje: Queteletta, Guerrya, Dufeau-a, Engela, Lexisa, Lampertica, itd. i ona je pošav baš ovim pravcem veoma koristna političkoj ekonomiji.

5. Poviest. Uz statistiku politička ekonomija mnogo se oslanja i na poviest. Politička ekonomija promatra odnošaje gospodarske te traži uzroke njihove i pravila; za njih poviest pak pripovieda, kako su se ti odnošaji razvijali, kojimi su putovi išli u životu naroda. Ako nauka gospodarstva poznaje tečaj razvitka gospodarskih pojava i odnošaja, kakova je njihova sudbina bila u raznih vremenih, njezina iztraživanja bit će uspješnija i pouzdanija. S druge strane opet povjestničar ne može razumjeti mnogih stvari i dogadjaja u životu naroda, koje pripovieda, ako mu nije jasna nauka gospodarska. Za to će, tkogod piše poviest, ne samo pomno paziti na gospodarske stvari i pribirati gospodarske predmete, nego ih pomoću gospodarske nauke i objasnjivati.

III. Dioba političke ekonomije. Francuzki učenjak I. B. Say prvi je poredao gradivo ili napravio osnovu, po kojoj će i kojim redom razlagati sve ono, što spada u političku ekonomiju. On dieli političku ekonomiju u tri strane: 1) u nauku o produkciji ili proizvodnji; 2) u nauku o podjeljenju imovine (distribuciji) i 3) u nauku o trošnji (konsumciji). Kako je on učio i ovu nauku poredao, usvojiše to i drugi pisci i učenjaci, i popuniše kasnije još četvrtim dielom ili stranom, naime naukom o prometu ili kolanju (cirkulaciji) imovine. Pa ovako i ovim redom razlaže se gospodarska nauka i u ovoj knjižici. Nu pošto su neki pojmovi narodno-gospodarski obćeniti, te se spominju u svakom dielu, n. pr. potreba, imovina, gospodarstvo itd., to će se najprije ovi protumačiti. Zatim pak vidjet ćemo, što je proizvodnja ili produkcija, kakovo mjesto ide u gospodarstvu prirodu, rad i glavnicu. Proizvedena dobra dolaze u promet, koji olakšavaju obćila, novac, banke i drugi vjeresijski zavodi. Nauka o podjeljenju imovine tumači, koji su izvori ljudskoga dohodka; dok se u nauci o trošnji razmatraju sva pitanja, koja se vežu na trošnju dobara.

Ne velimo, da se ovomu poredanju ne bi moglo štošta prigovoriti, ali nam se čini od svih poznatih najprikladnijim, jer se osniva na naravi pojava, koje proučavamo, te je vrlo jednostavno. Kad se bavimo naukom, kakova je ova, treba da se govori jasno, tačno i istinito.

IV. Važnost političke ekonomije. Svaka je nauka važna i čovječanstvu koristna. Ovdje se ne može to potanje razlagati. Ali ne će biti suvišno, da u kratko predočimo znamenitost gospodarske nauke, koja se ne poznaje onako, kako je zavriedila.

Gospodarsku nauku, premda je još dosta mlada, drže veoma važnom. F. Gottlieb Schulze, zaslužni profesor njemački, veli »da je postankom nauke narodnoga gospodarstva sinula zviezda,

koja nas vodi k novomu i ljepšemu životu, k životu, u kojem su ne samo neki članovi naroda nego svi, ili njih što više, imućni i prosvietljeni.« »Ne ima ni jedne činjenice, veli Macleod, koja bi tako snažno rušila varvarstvo i prosvjetljivala rod ljudski, kao dobar sustav političke ekonomije.« Drugi opet drugimi riečmi hvale i slave ovu znanost, o kojoj reče Mijatović, da je riedko koja nauka tako značajnih i tako uzvišenih usluga učinila čovječanstvu kao politička ekonomija.

Nauka ova iztražuje i predočuje zakone gospodarstva. Svakomu je pak ne samo koristno nego i potrebno da poznaje pravila onako važne strane našega života, kakovo je gospodarstvo. Obrazovani čovjek valja da si je sviestan svoje zadaće i svoga mjesta na ovom svietu, da poznaje život one velike zajednice, kojoj je sam članom, jer će tada lasnije pojmiti svoje dužnosti. Ova nauka oživljuje i ukrepljuje sviest, da svatko dužnosti svoje vrši kako treba: ona prosvjetljuje duh i oplemenjuje srce čovječje.

Javnimi poslovi bave se mnogi gradjani. Jedan je državnik, drugi činovnik, ovaj publicista, onaj zastupnik naroda u saboru, zastupnik u vieću občinskom, u skupštini županijskoj, u trgovačko-obrtničkih komorah; jedan djeluje u raznih političkih, drugi u gospodarskih družtvih; a napokon mnoge i mnoge zove zakon izborni, da biraju zastupnike u sabor, gdje se prave najvažniji zakoni. Radio čovjek u kojem god ovih zvanja, u političkoj ekonomiji naći će preliepe pouke, jer se u svakom ovih zvanja izravno ili neizravno razpravljaju i pitanja gospodarska. Pak rekavši to u obće, ne ćemo pogriešiti iztaknuv, da se i svećenik ne treba odvraćati od ove nauke. Svećenik je pravi učitelj puka, on ga svjetuje i upućuje u svem, što je na spas njegove duše; ali neka mu bude na ruku i u poslovih svjetskih. To se ne protivi njegovomu uzvišenomu zvanju. Sv. Toma Akvinski, veliki učitelj crkveni srednjega vieka, vrlo je umno shvaćao poslove državne i ekonomičke; Nikola Oresmij, biskup francuzki, izvrstan propovjednik, napisa teoriju o novcu, kojoj ne ima premice u srednjem vieku. Ja ću reći, da je mudro radilo i hrvatsko namjestničko vieće, kad je u prošlom stoljeću odredilo, da bogoslovi uče gospodarstvo.

Napose pak valja da su upućeni u gospodarsku nauku svi, koji kao: poljodjelci, trgovci, obrtnici, glavničari ili kao radnici privredjuju imovinu, ili se bave prometom. Gospodarstvo je ogromno tielo, a uda njegova medju sobom su vezana stotinami niti: proizvode, službe i rad izmjenjujemo medju sobom jedan s drugim, kao i narod s narodom, jedna strana svieta sa drugom. Svoje plodove daje nam Francuzka, mi njoj u zamjenu ono, česa imamo; Europa izvozi na milijune vriednosti u ostale strane svieta, ali i prima od njih u zamjenu množinu stvari, koje ovdje ne uspievaju. Zato se sve velike gospodarske, socijalne ili družtvene i političke prilike drugih veoma dojimlju dobrobiti i gospodarskoga napredka svakoga pojedinca. Tehničke i poslovne vještine treba jamačno svatko u svom poslu, ali one same niesu dovoljne, da svojom radinom snagom, svojom glavnicom i podhvatom postigneš znameniti uspjeh. Valja naime da pojimlješ, u kakovom su savezu dogadjaji na velikom svjetskom tržištu, u državi domaćoj sa stranimi, sa vlastitim tvojim poslom ili s onom gospodarskom granom, u kojoj radiš i ulažeš svoju glavnicu. Za to će čovjek, koji se razumije u posao, sviestno uvažiti, što se dogadja drugdje i u raznih krajevih domovine, u dalekih krajevih i zemljah; njegovu oku ne će umaći ugovori o ratu i miru, o carini i trgovini, o poštah i brzojavih; pazit će na promjene u prometu i u trošnji naroda; kakovi su drugdje zakoni porezni, trgovački i mjenbeni, što vlada radi, da pridigne gospodarstvo naroda. — Vrlo je napokon potrebno, da se i radnik umije po svietu okrenuti, da si je kadar protumačiti dogadjaje i pojave o cieni rada i glavnice, kako postaju, o čem zavise; što

uredjuje zaslugu poduzetnika, kakovu vriednost ima glavnica u gospodarstvu, itd. Sve ovo i drugo treba znati, a tu potrebu objašnjuje politička ekonomija, koja važnost ovih pojava za gospodarstvo prikazuje u pravom svjetlu.

Uvjerenje, da je politička ekonomija sredstvo obćenite obrazovanosti, privoli vlade prosvietljenih država te odredjuju, da se na visokih školah predaje ova znanost; da se uči u trgovačkih, obrtničkih, poljodjelskih i radničkih školah a pravo govoreć ne vidimo razloga, zašto da se ne uči i na ostalih srednjih učilištih, kako se već počelo u Francuzkoj, Englezkoj i Italiji. »Zašto da mladići, koji mora da uče zakone fizike i kemije, prirodopisa i zemljopisa, ne uče i zakona družtvenoga i gospodarskoga poredka?« (Cossa).

Ljudi govore o gospodarskih krizah, o glavnici i radu, o vjeresijskih zavodih, organizaciji rada, o premoći glavnice ili kapitala nad radom, da treba konkurenciju zauzdati itd.; oni će ti odmah o tih i drugih pitanjih i svoje mnienje reći, premda ne poznaju ni najjednostavnijih gospodarskih pojmova. Tko bi nam razlagao, što misli o anatomiji ili pathologiji, o kemiji ili fizici, o pravu i pravnih uredbah, a da nije ovih nauka nikada proučavao, rekli bismo, da je — čudak, najblaže govoreć. Mi zahtievamo od pravnika, da je proučio pravne nauke, od liečnika, da znade, kako je ustrojeno ljudsko tielo, da poznaje svrhu pojedinih organa i dielova njihovih te kako zamjenito rade itd., jer bez toga ne može liečnik odrediti shodan liek. Pravo je dakle i opravdano, da poznaju život gospodarski, njegovo sućanstvo i narav, važnije pojave i dogadjaje oni, koji se bave gospodarstvom, te hoće pače da lieče gospodarsko tielo, ako ga snadju bolesti. Kao što liečnik ne može izliečiti bolesti, ako ne ima diagnose, tako se ne mogu vidati ni rane gospodarstva, ako se ne poznaje bolest njegova.

Materijalni interesi bili su pak će biti i unapried velika sila u životu ljudskom. Čovjek jednom stranom svoga bića upravo je ovisan o raznih spoljašnjih predmetih, kojih treba, da uzdrži svoju snagu. Kako uzdržajemo naše tjelesne sile, to utječe na razvoj ili nazadak moralne snage. Na pjeskovitu tlu ne rodi bjelica pšenica. U narodu ubogom ne može napredovati ni prosvjeta ni uljudba, jer se za to hoće barma neki stepen blagostanja. Dobre političke uredbe jamačno su koristne, ali obrazovanost, ćudorednost, fizično i duševno dobrostanje još više promiču praktičke gospodarske uredbe. Istina, čovjek ne živi samo o kruhu, i zato nije materijalna dobrobit svrha nego sredstvo, da se čovječanstvo dokuči

višemu cilju. Tko nas hrani nebeskom hranom istine, pravice i znanja, treba da ima i sam hrane za svoje tielo, i da mu je daju oni, koje poučava, kojih duševnu stranu razvija. Država ima mnogo toga učiniti, što je za tjelesno i duševno dobro svih državljana. Ona gradi i uzdržaje škole i bolnice; uredjuje sudove, da kroje pravdu, namješta javnu stražu, da čuva poštene ljude od pohlepe i nepoštenja opakih. Za to pak potrebna su joj sredstva, koja opet prinose državljani iz svoga imetka. Imućni gradjani i više mogu državi davati, siromašni malo. Pravom se s toga tvrdi, da financije države, obćine ili pokrajine stoje dobro, da cvatu, ako je sviet imućan. Tko ima malo, od njega ne može se mnogo tražiti. Bogata je država, ako je narod bogat; ali i bogatstvo valja štedjeti. Blagostanje može se izcrpsti, ono presahne, ako se neprestano iz njega vadi, a malo priljeva. Državna vlast nije gospodar imovine pojedinaca, ona tek ima pravo, da onoliko zaište od državljana, koliko treba, da izvede, što je nuždno, što će koristiti zajednici. S toga treba da su porezi mudro uredjeni i udešeni prama gospodarskoj snazi naroda.

Napokon neka se još i ova čuje: »Uspjesi političke ekonomije, ako se poslovi ljudski motre sa višega ćudorednoga i svjetsko-gradjanskoga stanovišta, mogu svakoga umiriti i obradovati. Oni pokazuju, da trajna blagostanja može samo ondje biti, gdje se udomiše: pravednost, zakoniti red, gradjanska sloboda, sigurnost i prosvjeta. A gledeć napose na medjusobne odnošaje država, oni mogu da svakoga uvjere, da se blagostanje jednoga naroda trajno ne promiče osvajanjem, grabežem, tlačenjem ili oslabljivanjem gospodarske snage drugoga naroda, nego samo vlastitom marljivošću, poštenjem, vještinom i prometom, koji promet treba da je slobodan i koristan objema strankama. Blagostanje drugoga naroda ne prieči vlastite dobrobiti, pa već to bi moglo poticati, da se države prijateljski medju sobom susretaju i podupiru«. (Rau.)

PRVA KNJIGA.

Obći pojmovi.

I. Potreba. — II. Dobro. — III. Imovina i bogatstvo. — IV. Gospodarstvo. — V. Država i gospodarstvo. — VI. Žiteljstvo.

I. Potreba. Kao što druga bića, tako mora da ima i čovjek uslove za svoj život i napredovanje. Čovjek treba mnogo i različitih stvari, da živi, da život njegov bude pristojan, udoban i dostojan. Dok nema, česa treba, osjeća neku prazninu, neko pomanjkanje. To je osjećanje neugodno, i svatko želi, da ga što prije nestane. Ovo osjećanje neimanja, potrebnosti, zove se potreba.

Kad se nadje ili namakne, česa nema, a što čovjek želi, nestaje i potrebe, a nastaje zadovoljenje. Na mjesto osjećanja potrebnosti dolazi ugodno osjećanje, da se ima, što treba i što se je željelo. Potreba je dakle začetnica rada, nastojanja, a namirenjem potrebe završuje se rad. Čovjek radi i gospodari, da si pribavi uslove životu, da zadovolji svojim potrebam.

Čovječje potrebe niesu svagdje ni u svako vrieme jednake. Narod prosviećeni treba više, neuk i neobrazovan manje; u studenih krajevih ima potreba, kakovih ne osjećaju u vrućih; u našem vieku pojavljaju se potrebe, kojih sviet n. pr. u srednjem vieku nije osjećao; seljak ne osjeća potreba, kakovih gospoda.

Potrebe čovjeka, a i čovječanstva, mogu rasti i množiti se bezkrajno, jer je čovjek slobodno biće, te hoće da napreduje; zato potrebe naše ne mogu biti viekom stalne, nego se mienjaju. Različiti su uzroci, zašto se potrebe množe, a nije najmanji onaj, što jedan hoće da bude u svom vanjskom životu ravan drugomu, ili pače da ga preteče. Ovakovo natjecanje može biti koristno, u koliko naime potiče, da se više privredjuje; ali je često i štetno, jer puka taština, da budeš ravan drugim ili pače da ih pretečeš, zavodi, da trošiš preko mjere i razbora.

Kad se množe potrebe s toga, jer sviet postaje naprednijim, prosvjetljenijim, pa gleda da si umnijim radom, većom marljivošću pribavi česa treba, to je dobro. Ako čovjek upre svoje sile, da poštenim putem namakne što treba, da svoju kuću liepo uredi, da djecu u svačem pouči, pomogne ubogu ili općemu dobru: to je plemenito i svatko pametan pohvalit će to. „Množenje potreba vazda je dakle baš napredak, ako čovjek novimi potrebami postaje boljim u svojoj volji i u svojih djelih“. (Schaeffle). Nu mora se pokuditi, jer je štetno za gospodarstvo i javni moral: 1) ako se množe potrebe, ali se ne množe s njimi i gospodarske kreposti: radinost i štedljivost, razboritost i čestitost u poslu i poduzeću; 2) ako se množe samo potrebe tiela, a duševne odnemaruju; čovjek ne živi samo o kruhu; 3) ako rastu potrebe nećudoredne; 4) ako se zadovoljuje potrebam nerazumno, razsipnošću; i napokon 5) ako se potrebe množaju prenaglo, tako da se ne smaže sredstva za namirenje.

Govori se o potrebah u objektivnom i subjektivnom smislu. Ono je prvo, kad se izrazuje, da nešto manjka i da bi bilo potrebito, a to se vidi prispodabljajuć stvar ili pojav neki sa drugim savršenijim pojavom, ili sravnjujuć faktično stanje s onim, kakovo bi moralo biti po našem znanju ili uvjerenju. U subjektivnom pak smislu potreba izrazuje: osjećanje čovjeka, da mu nešto manjka, onu neugodnost, kojom rodi ovo osjećanje. N. p. pomanj-

kanje hrane jest potreba u objektivnom smislu, a glad je osjećanje Petra ili Pavla, da mu manjka hrane, dakle potreba u subjektivnom smislu. Što treba pojedinac, zove se potrebom individualnom, a ta je naravska, na pr. potreba hrane, pića; — ili je staležka, koju izazivlje stalež ili zvanje pojedinca. Ima i duševnih potreba, koje se takodjer moraju podmiriti te se podmiruju znanjem, umjetnošću itd. Zajednice na pr. država, občina mora takodjer da imadu sredstva, da živu i napreduju, ako tih sredstava nestane, osjećaju tu nestašicu, to pomanjkanje. Država osjeća potrebu da očuva svoju samostalnost i neodvisnost, da drži red i sigurnost.

I životinja ima potreboća, nu njene su vazda i kroz sve vjekove jednake; potreboće su te skroz naravske; kad njim zadovolji, drugih ne osjeća. Čovječje potreboće mnogobrojnije su i raznolike, nu valja da se kreću u granicah morala i prava. Nije muke za potrebe, one će se hitro pojaviti, ali je mučno držati ih u pravoj mjeri i u pravom razmjeru s imovinom, da se podmiruju, kako će se čovjek dovinuti što više sreće i prave obrazovanosti. Ovo nije tako lako. Pa koliko ima gavana, koji se udušuju u slasti i užitku, a ipak su pored svojih milijuna pravi duševni — sirotani. — Pravi ideal gospodarski bio bi, da pojedinci i narodi trebaju samo ono, što je razumno i ćudoredno, da prosudjuju, kako valja vriednost tih pravih potreba za skladni razvitak ljudski, pa da ih u pravoj mjeri podmiruju.

II. Dobro. Sredstvo, vrstno podmiriti prave potrebe čovječje, zove se dobro. Da li je kakova stvar podobna poslužiti čovjeku za njegovu potrebu, to se može reći, pošto se znade svojstvo njeno. A jer ljudi različito sude o tom stvojstvu stvari, to je i pojam dobra relativan. Ovdje se jedna stvar drži za dobro, ondje ne. Za Robinsona bijaše mlieko od lame dobro, a nije takovim za čovjeka, koji ga ne može piti. Danas riedki ljudi trebaju vlasulje, nekoć ju je pak nosio veći dio t. z. obrazovanih slojeva naroda; sada je dakle svojstvo njeno, da zadovolji potrebi neznatno, u 18. stoljeću imadjaše veliku vriednost. Što je danas u modi, drži se skupo; stvari ne po modi malo ili ništa se ne ciene.

Što ljudi postaju prosvjetljeniji, množe se i dobra količinom i kakvoćom. Da se promiene radikalno obstojeći odnošaji imovinski, n. pr. onako kako komuniste hoće, mnoga dobra, koja se sada visoko ciene, malo bi vriedila, dok bi vriednost drugih znatno porasla, jer bi ih upotrebljavali i oni, koji ih danas ne trebaju, ili trebaju tek malo.

Dobra, što ih čovjek treba, da živi i da napreduje, jesu nutarnja i vanjska. Ona prva spadaju na nutarnji duševni ili tjelesni život čovječji, n. p. zdravlje, tjelesna snaga, um, talenti itd. Ova druga pak stoje izvan čovjeka, jesu dakle česti vanjskoga svieta, n. pr. hrana, odielo, stan, zrak (vazduh) itd. Zato se ona prva zovu takodjer osobna, a ova druga materijalna dobra.

Vanjska dobra znamenito pomažu, da se razviju i usavrše nutarnja; a opet ova potonja isto tako djeluju na vanjska gospodarska dobra, na njihovu kakvoću i količinu. Jedna su dakle ovisna o drugih.

Vanjska dobra niesu jednaka. Zrak, svjetlost, sunčana toplota, bez sumnje za čovjeka tako su vriedni, kao i n. pr. hrana, obuća, pa opet se ona razlikuju od ovih. Jer zraka, svjetlosti obično i bez rada ima svak koliko treba, niti redovito mora da za nj štogod plaća; ali hrana, odielo itd. ne dobiva se mukte, nego valja da radiš ili u zamjenu dadeš drugu stvar. Ona prva dobra zovu se slobodna, a ova druga gospodarska. Gospodarska dobra jesu česti ili dielovi spoljašnjega svieta, kojim čovjek svojim radom i svojom voljom daje takov oblik (formu), da podmiruju potrebe naše; ona su naravski predmeti naše imovine i prava imovinskih. Za dobra gospodarska ovo je glavno: bez rada nema tih dobara, ma bio rad kako neznatan, n. p. da se samo prigneš te ubereš plodove prirode, nu rad je svakako potrebit.

Gospodarska dobra kupuju se i prodavaju, t. j. zamjenjuju, pa sva takova dobra zovu se prometna ili dobra miene, jer se

prometu ili zamjenjuju. U promet ne dolaze sva dobra, nego samo ona, koja se ne će u kući upotrebiti. Zato niesu sva gospodarska ujedno i prometna dobra, ali svako prometno dobro je i gospodarsko. Slobodna dobra ne zamjenjuju se, jer ih ima obično toliko, da nitko ne daje za njih ništa. — Zakon može odrediti, da se izviestna dobra gospodarska ne smiju prodavati ni kupovati, ne dopušta dakle da dodju u promet, na pr. kad se neka dobra proglase javnimi kao: ceste, tvrdjave, zatim stvari posvećene službi božjoj itd.

U nauci gospodarskoj poglavito se govori o gospodarskih dobrih. Pita se, koje se stvari smatraju gospodarskim dobrom? Evo ove:

1. Stvarna dobra, t. j. stvari, česti spoljašnjega svieta, koje se prikazuju u trajnih oblicih. Ta dobra su kretna i nekretna, n. pr. odielo, kuća, zemlja.

2. Osobne službe ili činitbe, to je fizični ili duševni rad, kojim pojedinac zadovoljuje neposredno potrebe drugoga (trošca), ali se ne izrazuju u stvarnom dobru, n. pr. službe: služinčeta, podvornika, liečnika, činovnika, učitelja. Ove osobne usluge ili službe jesu u gospodarskom životu samostalni predmet, traže se i plaćaju kao i stvarna dobra.

Osoba nije dobro gospodarsko; mogla se tako smatrati, dok još bijaše robova, jer su njih cienili kao stvari.

Neki noviji učenjaci broje medju gospodarska dobra i odnošaje prema osobam ili stvarim, koji se mogu često isto onako procieniti kao i stvarna dobra (»res incorporales« u rimskom pravu), na pr. mušterija, firma renomirana posla, povlastice, monopoli, patenti. Taki se odnošaji često i prodavaju, na pr. novine, i to skuplje, koje imadu više predplatnika, skuplje se iznajmljuju i gostione blizu kazališta, na kolodvorih itd. Nu drugi opet sumnjaju, da li su to gospodarska dobra, veleći, da prava i odnošaji po sebi uzeti niesu i ne mogu biti dobra, nego da se pod tim imenom sakrivaju materijalna dobra ili činitbe, koje spadaju u red gospodarskih dobara. Kad se prodavaju ili kupuju tražbine, mušterije itd. ciene, kupuju i prodavaju se dobra i činitbe, kojim su prava i mušterije podloga, ne pak gola prava i odnošaji.*

* Böhm v. Bawerk: Rechte und Verhältnisse vom Standpunkte der volkswirtschaftlichen Güterlehre. Innsbruck 1881.

III. Imovina i bogatstvo. 1. Sva gospodarska dobra stanovitoga vremena mogu se nazvati imovina (imanje). Kad se ovako imovina označuje, ne pita se, čija je, jesu li česti imovine u prometu ili ne, da li imaju vriednost miene.

Nu imovina je radi čovjeka, težko je o njoj govoriti a da se ne pomisli na onoga, komu služi i tko ju upotrebljava. Naša rieč „imovina“ dolazi od rieči „imati“, a ona veli, da nekomu nešto pripada, da je njegovo, dakle da izmedju čovjeka i stvari neke stoji tiesni odnošaj, da je ova u vlasti onoga. Odatle velimo: sva gospodarska dobra, koja se nalaze u vlastnosti (sobstvenosti) fizične ili moralne osobe (dakle: pojedinca, družtva, korporacije) zovemo: imovina. Komu pripada imovina kao njegova svojina, zovemo ga vlastnikom (imaonikom), a sama imovina je vlastnost (sobstvenost). Može čovjek upotrebljavati i stvari, koje niesu njegova svojina, nego mu ih vlastnik ustupi na neko vrieme i radi stanovite svrhe, n. pr. tudjim konjem ore, vozi itd. Ovakova dobra niesu vlastnost njegova.

Imovinom se čovjek služi u svoje svrhe; njom se podmiruju sadanje, ali se misli i na buduće potrebe; jer samo lakoumnik kraj sadašnjosti zaboravlja na budućnost. Imovina se obično stječe radom i štednjom, a ovako se i množa. Nu dodje do imovine i čovjek, koji nije radio ni štedio, n. p. darivanjem, baštinom, igrom. Ali i ovaka se imovina nije mogla sakupiti inače nego radom i štednjom, tek da su drugi radili i štedjeli a ne baštinik ili nadarenik. Tko ukrade, otme ili prevari, stječe imovinu protuzakonitim i grješnim načinom; njega družtvo mora da kazni. O takovom načinu stjecanja imovine ne govori se ovdje, ono spada pred kazneni sud.

Imovinom se namiruju neposredno čovječje potrebe; ali se njenom pomoću proizvode ili privredjuju i nove vriedne

*

stvari. Onu prvu zovemo imovinom porabnom (upotrebnom) ili potrošnom, a ovu drugu produkcionalnom ili privrednom (glavnice, privredna dobra).

Ovako se razlikuje imovina, kad se pita, kakovu imade gospodarsku svrhu. Ako su neka dobra opredieljena za to, da ih čovjek upotrebljava za svoju osobu, da ih dakle uživa, da se njimi uzdržaje: takova su dobra potrošna, n. p. hrana, piće itd. Ako je pak dobro odredjeno, da se njegovom pomoću privriede druga dobra, tada spada medju privredna ili proizvodna dobra, jer pomažu stjecati ili privredjivati.

Da li je imovina neka porabna ili privredna, to stoji stranom do volje vlastnika njenoga, stranom do svojstva dobara, koja tvore imovinu. Neke stvari, n. p. orudje, strojevi, sirovine, jesu dobra privredna; a druge n. p. hrana, samo su imovina porabna odnosno potrošna, a kadšto može jedno te isto dobro služiti u ovu ili onu svrhu.

Imovina pojedinih osoba, zatim družtva i korporacija privatno-pravnoga značaja (karaktera) zove se privatnom, a imovina države, občine ili pokrajine javnom imovinom. Ceste, željeznice, javni kanali itd., jesu imovina javna, kojom se svaki državljanin prema svojim potrebam služi. Od ove se razlikuje ona javna imovina, koja pripada občini, državi, te joj je zadaća, da namiruje li potrebe občinske ili državne, na pr. državna imanja (domene, spahiluci), državne ili občinske tvornice, porezi, pristojbe.

Ciela zaliha gospodarskih dobara, kojimi se podmiruju potrebe naroda, tvori imovinu narodnu. Ovamo dakle spada sva imovina privatna i javna. Statistika izračunava vriednost imovine narodne; to je posao vrlo mučan i jedva se može tačno izračunati, jer spominjuć imovinu narodnu ne valja zaboraviti na neka dobra, koja niesu ničija svojina, a ipak su za gospodarstvo veoma znamenita, na pr. podnebje, položaj zemlje, prirodna kakvoća tla itd.; kod ovakva izračunavanja trebalo bi odbiti i dugove a pribrojiti tražbine.

2. Imovina je gledeć, od koliko vriednih stvari sastoji, različita: malena, srednja i velika. Na ovoj razlici osniva se pojam bogatstva. Tko ima toliku imovinu, da

živi u obilju, velimo o njem, da je bogat, a samu veliku imovinu zovemo bogatstvom. Nije svaka veća imovina već bogatstvo. Da imaju svi jednako veliku imovinu, nitko ne bi bio bogatašem, jer bi jedan imao koliko i drugi. Bogataš je dakle, tko ima mnogo, i to više od drugih; a bogatstvo je imovina velika i to veća od imovine drugih ljudi. Zato se može reći: bogatstvo je imovina velika gledeć na potrebe vlastnika i sravniv ju s imovinom drugih ljudi. Bogatstvo predpostavlja dakle, da je imovina nejednako podieljena. Ovo je socijalna ili družtvena strana imovine.

Bogatstvo naroda i bogatstvo privatnika niesu posve jednaki pojmovi. Istina u bogatstvu naroda sadržava se sva imovina pojedinaca, ali bogatstvo naroda ne predpostavlja, da je imovina pojedinaca nejednaka, kao što predpostavlja bogatstvo privatnika. Zato može da ima vrlo bogatih privatnika, a ipak nije bogat cieli narod, a to biva, kad imovina pojedinaca nije u shodnom razmjeru prema imovini cieloga naroda. Reći ćemo ipak, da nastojanje mnogih pojedinaca u narodu, da steku trudom i marom veću imovinu, pomaže da i cieli narod postane imućnim.

Sviet zove bogatašem onoga, tko ima veliki dohodak, tekući iz stalne velike imovine, na pr. iz imanja (spahiluka), trgovine, sigurno uloženih glavnica. A obično ne zovu bogatašem na pr. činovnika, ma imao i veliku plaću, ako ne ima nikakove druge imovine.

Nejednakost imovine pokazuje se u različitih oblicih i stepenih, koji se vide medju imućnimi i neimućnimi razredi naroda. Tko ima redovita dohodka, koliko treba za svakdanje potrebe, velimo, da prolazi; od njega je imućniji onaj, komu ostaje još dohodka, pošto namiri potrebe svoje i svojih. To je imućan čovjek, on se naravski ne može da mjeri sa bogatašem, koji se diči tolikim dohodkom, da pretječe preko svih potreba, te može — samo ako ga je volja — dio dohodka izdati i na druge ciljeve.

Tko pak nema, koliko za svakdanji život treba, oskudieva; tko je prinuždeu prositi milostinju, zovemo

ga ubogim, a tko ni ove ne prima, propada u biedi i nevolji.

Bogatstvo privatna čovjeka može se sračunati i procieniti po vriednosti imovine, ali ne može se sračunati i procieniti bogatstvo naroda, jer k njemu spadaju i takove stvari, dotično predmeti, koji nemaju vriednosti miene, jer ne dolaze u promet. Nego, kako dobro veli Roscher, ima nekih spoljašnih znakova, po kojih bi se barma približno moglo ocieniti blagostanje naroda: ako niži razredi pučanstva živu primjereno časti ljudskoj; ako se razmjerno mnogo troši na finije potrebe; ako ima množina skupocjenih sgrada i stalnih melioracija zemlje (n. pr. drumovi, kanali za naplavljivanje i osušenje tla, itd.); ako bivaju česta velika plaćanja, imenito ako se ova čine u dragih kovinah, t. j. u zlatu, i napokon kada jedan narod često pozajmljuje drugim narodom i državam.

IV. Gospodarstvo (gazdinstvo).* 1. U prirodi ima stvari, koje može čovjek odmah upotrebljavati; ali ih nema dosta; pače što čovječanstvo većma napreduje, takih stvari biva manje. Valja dakle raditi, da se drugčije namakne što treba; da te stvari čuvamo i razborito upotrebljavamo. Potrebe se naše vraćaju, mora da se dakle opetuje i naša privredna djelatnost. Sve djelatnosti čovječje, kojimi se trajno i što podpunije nabavljaju stvarna dobra, te ova prema potrebam upotrebljavaju, zovu se gospodarstvo (gazdinstvo).

Najveći dio naših potreba podmiruje se jedino ovakim gospodarskim poslovanjem, n. pr. tko sieče drvo, kopa rude, pravi cipele, radi gospodarska djela i skrbi za sebe. Mučno je raditi ovako, ali je to ćudorednom zadaćom

*) Gospodar latinski: dominus, »čovjek koji ima nešto kao svoje te od onoga može činiti, što ga je volja« (vidi: Rječnik hrvatskoga ili srbskoga jezika, rieč »gospodar«), dakle gospodar znači, što zovemo danas gospodin. Tako veli i Vuk Karadžić u svom »Rječniku srbskoga jezika«. Nu u Hrvata znači gospodar ono, što je Srbom gazda (Wirth). Gospodarstvo znači vlast, moć, ali znači i stjecanje dobara. U Srbiji rabe rieči gazdovanje, gazdinstvo.

našega života. Svatko treba da u nekom pravcu radi i stječe, a što je čestitim i opravdanim načinom stekao, da to razborito troši.

U svakom gospodarstvu vide se dvie strane: stjecanje ili privreda dobara, i poraba ovih; ono prvo zove se privredna djelatnost ili privreda, a ova druga kućanstvo. Ona stječe ili privredjuje, ova druga stečeno čuva i valjano upotrebljava. Onom prvom poglavito se bavi mužko, ovim potonjim i žena. Oba su diela jednako važna: prava sreća i skladni napredak, blagostanje pojedinca i naroda iziskuju, da se oba jednako ciene.

U gospodarstvu valja razlikovati tehničku stranu od gospodarske. Tehnička strana sastoji se od tehničke djelatnosti, t. j. onakih posebnih radnja, bez kojih se ne bi dale koristne stvari izvesti ili napraviti, n. pr. tehničkimi zovu se radnje: ratara, koji proizvodi žito, korun, goji stoku; obrtnika, koji izradjuje n. pr. sjekire, lopate, sukno itd. Gospodarsku djelatnost ravna vazda načelo gospodarsko. Sve djelatnosti tehničke zovu se tehnika. Ova ne spada u gospodarsku nauku.

Gospodari: pojedinac, obitelj, družtvo, občina, pokrajina i država, jer svatko treba za svoju svrhu sredstava materijalnih. Zato se može reći, da ima: gospodarstvo pojedinca, obitelji, občine itd. Ako pojedinac kao osoba fizična, ako obitelj ili obično družtvo ima samostalno svoje gospodarstvo, kojim upravlja, te što donese, upotrebljava po svojoj odredbi, to je gospodarstvo privatno, jer su i ove osobe privatne. Naprotiv gospodarstvo občine, države, pokrajine jest javno, jer su i ova tiela kao subjekti gospodarstva javna. Ovo je najvažnije dieljenje gospodarstva, a temelji se na tom, kakova je značaja osoba, koja gospodari. Ako se pak gleda na svrhu gospodarstva, dieli se ovo u privatno (individualno) i gospodarstvo zajedničce. Ono prvo hoće, da se postigne gospodarski cilj go-

spodareće osobe (subjekta), da se privriede i upotrebljavaju dobra prema načelom vlastite koristi; gospodarstvo pak zajednice je skup djelatnosti gospodarskih, da se podmire potrebe zajednice, n. pr. družtva, korporacije, občine itd.

Rieč »gospodarstvo« dodaje se često i pojedinim granam privrede, da se pobliže oprediele, n. pr. gospodarstvo šumsko, ratarsko, obrtno. A kad se ovomu pojmu dodaju: naturalno, novčano, vjeresijsko, te spominje gospodarstvo naturalno (u naravi), novčano gospodarstvo i vjeresijsko (kreditno), naznačuje se neko stanje prometa, t. j. da li se u prometu zamjenjuju stvari za stvari, ili stvari za novac, ili se daju dobra i na vjeru.

Gospodarstva pojedina niesu jedna od drugih odieljena, premda ide svako za svojim ciljem. Zamjenom, prometom, diobom rada, raznimi javnimi uredbami, razna gospodarstva vezana su medju sobom; jedno radi i za drugo, jedno dopunjuje nedostatke drugoga; česa nema jedno, dobiva u zamjenu od drugoga. Sva gospodarstva naroda, javna i privatna, zovu se narodno gospodarstvo. Narodno gospodarstvo prikazuje se kao cjelina, a pojedina privatna i javna gospodarstva jesu uda te cjeline.

Nu gospodarstvo jednoga naroda ne da se razstaviti od gospodarstva drugoga naroda, jer nijedan narod ne privredjuje sam svega, pak traži i dobiva u zamjenu od drugoga potrebitih dobara. Česa nema Hrvatska, ima Srbija, Italija, Ugarska i obratno; što manjka Rusiji, ima Francuzka, Njemačka; što se ne privredjuje u Europi, dovozi se iz Amerike itd. Tako izmjenjuju medju sobom svoje plodove narodi i razne strane svieta; željeznice i parobrodi neprestano dovoze i odvoze ogromne tovare najdragocjenijih stvari; medjunarodnimi ugovori gleda se olakotiti ovaku izmjenu; čim je Bog blagoslovio jednu zemlju ili jednu stranu svieta, od toga uživaju i druge zemlje ili druge strane svieta. Evo u ovom smislu govorimo o gospodarstvu svjetskom. Kad si dakle pomislimo sva gospodarstva ovoga

svieta, svezana medju sobom jednim ciljem, naime podmirivanjem potreba čovječanstva, velimo, da je to gospodarstvo svjetsko.

2. Svako gospodarstvo: privatno i javno, veliko i malo, upire se na glavno načelo: da se radeć i privredjujuć gleda što manjom žrtvom (troškom) dokučiti što povoljniji uspjeh.

Ovo je načelo silna domašaja, tek se mora tražiti, da ga ljudi pravo razumiju i pravo se njim služe. U gospodarstvu radi čovjek najprije oko svoje koristi. To se razumije. U svakom nas živi nešto (nagon), što nas nuka (nagoni), da se pobrinemo za sebe, da svoje stanje poboljšamo, da očuvamo svoje dobro. Ta svaki čovjek ljubi sebe i svoje; treba da se brine za dobrobit svoju i svojih: da nastoji steći imovine. On će u radu svom, kad prodaje ili kupuje, paziti na svoju korist; od njega se ne može očekivati, da od same ljubavi prama drugomu prodaje u bezcienu svoje stvari. I dok ovako radi, ne čini nikomu krivice, ne oštećuje svoga bližnjega.

Ali od ovakova razloga, koji ravna gospodarskim radom, razlikuje se sebičnost, u koju se lako pretvori ono inače opravdano nastojanje, da očuvamo svoje dobro. Gdje se ustali pusta gruba sebičnost, tu se ne misli na ništa drugo nego na vlastitu korist. Sebičnjak ne poznaje ljubavi prama iskrnjemu; štogod snuje i poduzimlje, svagdje gleda samo sebe: ma propali svi, samo da je meni dobro: to je prvi članak vjere njegove. Da jedino ovi razlozi (motivi) potiču na gospodarsko djelovanje, družtvo ljudsko moralo bi se prometnuti u četu otimača i varalica, kojim je prvi zakon: kupi blaga, gdje i kako možeš, a što imaš, ne daj nikomu, ma sad na skapao. Sebičnjak ovdje gramzi za blagom, ondje škrtari do skrajnosti. Ove dvie nakaze: pohlepa i škrtost prate svakuda sebičnost. Ona je zabluda gospodarske misli, nakaza prave gospodarstvenosti.

Nu koliko se i pusta sebičnost kao jedini motiv, jedino poticalo u gospodarskom radu, mora odbaciti, nje bijaše vazda pa će je biti i unapried, jer je bilo pa će i biti ljudi, kojim će ona glavno poticalo biti; s njom dakle valja računati. Ali nauka pa i život ne smiju priznati, da ona jedina vlada i potiče na gospodarski rad. Čovjek živi u družtvu; tu su mu, osim bližnje svojte, prijatelji po osjećaju i zajedničkih težnjah; živi u zemlji, u kojoj se čuvaju svete predaje naroda, koji je tu zemlju nastanio, gdje su mu predji radili i svoj rad završili; tu živi sirotinja, koja kuca na naša vrata; tu su podignuti zavodi književni, znanstveni i umjetnički, koji raznose svjetlo znanja i uljudbe u narod. Zar da ljubav prama rodu, prijateljem, domovini i narodu, smilovanje prama stradajućim — ovo sve da se čovjeka ništa ne dojimlje, kad stječe i troši? da gospodareć zaboravlja na domovinu, na sve, pa i na onu uzvišenu: „Ljubi iskrnjega svoga kao sama sebe?“ Zaista ova plemenita poticala ravnaju i treba da ravnaju gospodarskom djelatnošću; pa neka se uzgojem i obukom razvijaju i učvršćuju, kao što se uzgojem i vjerskom obukom ublažuju oštrine sebičnosti. Ova ćudoredna poticala u gospodarskom životu niesu svagdje jednaka, ali se može reći, da krepčije provaljuju, što je narod prosvjetljeniji.

3. Gospodarstvo u rukû čovjeka, dotično naroda, dio je njegova života, zato je posve prirodno, da nanj djeluju svojstva naroda, njegov značaj i njegovi običaji. S toga gospodarstvo raznih naroda i zemalja nije jednako. Kao što se narod od naroda razlikuje svojimi narodnimi osebinami i značajem, tako i svaki narod utiskuje svomu gospodarstvu svoje narodno obilježje. Tlo, na kojem živi, i podnebje, pod kojim boravi, ostavljaju neizbrisivih tragova u narodu, ali posebnosti naroda niesu plod utjecaja ovih čimbenika, nego one kao da se izljevaju iz naravi i povjestnoga razvitka naroda. To se vidi dobro, kad se narod

preseli; jer i u drugoj zemlji i pod drugim podnebjem pridržaje svoje značajne posebnosti. Zato se s pravom veli, da je narodnost znamenita sila u gospodarstvu. „Narodnostni faktor u čovjeku pojedinih naroda jest s jedne strane proizvod podrietla, zatim zajedničkih doživljaja, što ih doživi svaki narod uslied osobita tečaja svoga povjestnoga razvoja. Zajednički je udes jednoga naroda u miru i ratu; trajno, narinuto gospodstvo tudjinca sapinje isto tako sve članove naroda, kao što osigurana nezavisnost domovine sve i svakoga oživljuje i okrepljuje“. (Knies.)

Ali gospodarstvo se ne može oteti, a da ga ne obilježi osobito: prirodno svojstvo tla, zemljopisni položaj, raziti (horizontalni) i osovni (vertikalni) oblik zemlje, blizina mora, razvoj prometnih sredstava, količina vodenih putova u nutarnjosti zemlje, obilje ili oskudica organičkih i anorganičkih tvari. Tako se tumače mnogi gospodarski pojavi; n. pr. da jedan narod poglavito radi zemlju, drugi više tjera obrt, da je nutarnji promet ovdje živahan, ondje trom i nerazvijen, itd. U plodnih ravnicah sviet ore zemlju, uz rieke i mora trguje i prevozi; obilni rudnici željeza, ugljena itd. nukaju, da se kopaju rude i dižu tvornice.

Napokon ljudi živu u državi, koju su potrebe njihove sastavile; ona izdaje zakone o posjedu i vlastnosti, o privredi, stjecanju dobara, o porezih, carini, prometu itd. a timi zakoni takodjer se navraća gospodarstvo na posebni pravac.

Razvitak gospodarstva. Sadanje stanje gospodarstva prosvietljenih naroda razvijalo se kroz stoljeća, dok se uzpelo na sadanju visinu. Trebalo je mnogo vremena, truda i napora, da narod dosegne ovaj viši stepen; jedan je išao hitrije, drugi sporije napried, kako su komu bile sgodne ili nesgodne prilike.

Neki učitelji gospodarske nauke bilježe više stepena ili stadija u ovom napredovanju iz nižega na više, pa ih ovako označuju:

a. Najniži stepen gospodarskoga života jest onaj, kad ljudi žive od lova i ribolova. Tu čovjek posve zavisi o pri-

rodi. Dokle ima zvjeradi u šumi, riba u vodi, štogod divljega voća, dotle se živi; kad nestane ovih stvari, eto stradanja. Ne voli se gospodariti po kakovoj osnovi; ne štedi se i ne misli, što će biti sutra. Ljudi su surove ćudi, kao što im je i gospodarstvo; ne mare za obiteljski život; iduć tragom zvjeradi nemaju stalnoga doma. Svi se bave istim zanimanjem, jedan drugomu od slabe je pomoći; svatko misli samo na sebe; zajednice interesa i medjusobne ljubavi ne pojme.

b. Drugi stepen gospodarskoga života je gospodarstvo pastira (nomada). Svakako je naprednije od prvoga. Životinja je glavni predmet gospodarske djelatnosti, ali čovjek ne tamani nego goji životinju i gleda ju upitomiti, čemu se hoće truda, strpljivosti i neke osnove. Upitomljena životinja njegovo je blago i bogatstvo, timarenje stoke jedino zanimanje. I pastir ne stanuje na jednom mjestu, jer valja tražiti paše za stoku, koja ga hrani, odieva, te koje kožom trguje. Maran i oprezan umnaža si blago, imovinu, koja prelazi od otca na sina. Pastir dakle poznaje vlastnost i nasljedstvo. Da ne govorimo o drugih narodih, knjige staroga zavjeta pripoviedaju o bogatstvu Abrahama, Izaka i Jakova, jer imadjahu veliku stoku.

Pastiri su blaže ćudi od lovaca; ciene hrabrost i odvažnost; laglje shvaćaju više ideje, te se za njih prije ugriju, n. pr. Izraelićani (Židovi) kraj svih zabluda ipak su držali visoko ideju o jednom Bogu; Arapi su svom žestinom svoje naravi usvojili Muhamedov zakon te mu mačem i ognjem stjecali pristaša. Nu i ovdje niesu svi jednaki: podnebje, osebine naroda, vrsti upitomljene životinje, obilježuju život i napredak pastirskoga pučanstva. Pastiri n. pr. studenih krajeva, odieljeni nepreglednimi prostori od drugih naroda, veoma su zaostali, dok su semitska pastirska plemena u svem naprednija. — Pastirska plemena imadu svojih poglavara, nekih uredaba, ali se njihova udruživanja ne mogu nazvati državom u pravom smislu; pravo živi u sviesti naroda i po njem se sudi (običajno pravo); ljube slobodu i neodvisnost; imovinu svoju lako prenose, zato se udružuju te u velikih čoporih provaljuju u strane zemlje, a poviest pripovieda dosta o ovakih provalah, n. pr. Mongola u Europu, o izseljivanju pastirskih plemena.

c. Viši od pastirskoga gospodarstva jest onaj stepen gospodarski, kad uzme narod težati zemlju (poljodjelstvo ili zemljodjelstvo). Na to ga natjera nužda, da potraži izdašnije i trajnije izvore privrede. Pastir n. p. živi lagodnije, manje se muči; zemljodjelac zaista »u znoju lica svoga jede kruh svoj«. Tko teža zemlju, mora se stalno nastaniti, jer sjeme treba vremena da dozrije: a tko sije, hoće da i žanje; tko je jednom uzeo raditi komad zemlje, ne pušta ga drugomu. U gospodarstvu poljskom mienja se odnošaj čovjeka prama prirodi. Gospodar odredjuje, što će sijati, svojim radom i trudom on će proizvode umnažati. Ćovječja volja propisuje tu proizvodnim silam prirode pravac, a čovjek pače umije i nadoknaditi zemlji, što joj težanjem oduzme (gnojenjem ili djubrenjem). Uz ratarstvo važno je i stočarstvo, jer bez stoke nema ni ratarstva.

Ima tu i obrtnoga rada, ali se tjera u početku kod kuće kao kućni posao. Ratar preradjuje sirovine; kućni je obrt vele znamenit i dugo se drži, pa i onda, pošto je ratarstvo napredovalo i zavela se samostalna obrtna poduzeća, n. pr. kao kod nas u Hrvatskoj, Rusiji itd. Kasnije dakako radjaju se samostalna obrtna poduzeća i ustaje stalež obrtnički, koji živi jedino od svoga posla. Trgovina u početku ovakova gospodarskoga života sastoji većinom u zamjenjivanju zemljodjelskih plodina, kovani novac riedak je, poljodjelac obično sam prodaje svoje plodine.

Ratar ljubi svoju zemlju, težko se dieli od nje; ali zemlja ipak nije odmah postala izključivom svojinom pojedinca. Sa obradjivanjem zemlje nastali su novi pravni odnošaji; pravo posjeda, vlastnosti, porabe i nasljedstva zemljišta. Kod raznih naroda ovo se pravo razvijalo različito, svaki narod ima o tom svoju posebnu pravnu poviest. Ne da se tačno reći, kada je u kojoj zemlji tlo postajalo svojinom pojedinca (individualna vlastnost); misle, da je kroz stoljeća općina bila pravi vlastnik tla, ona da je zemlju dielila pojedinim obiteljim, da ju rade i uživaju. Rataru treba reda, prava i suda, kad se povriedi pravo; nuždna su mu obćila i raznovrstni drugi zavodi. Sve to nalazi u državi, koja je poljodjelcu vrlo potrebita; ali i država prava ne da se osnovati, dok niesu stanovnici stalno nastanjeni.

Kad se narod stalno nastani i počne zemlju težati, to čini u njegovom kulturnom životu prevažan okret. Čovjek vidi, da bez rada i truda nema života; od tla ne da se ništa izmamiti ni izprosjačiti; tu treba stanovite poslove jedan za drugim u nekom redu obavljati, mora da se izpune neki uslovi, da dodješ do uspjeha; mora da si strpljiv ne samo u borbi proti nepogodam vremena, nego i dok plodovi dozriju. A oni dozrievaju lagano, niti ima načina, da ih potjeraš: sve pak ovo dozivlje čovjeku u pamet, da samo uztrajnim radom i odlučnom voljom dolazi do cilja.

da »bez muke nema múke (brašna)«. Za to neka se i duševna svojstva čovjeka priprave i razviju, a to ima da čini uzgoj, koji počimlje u kući, koja je kraljestvo obitelji, čuvarica obiteljskoga života, koju istom poljodjelac pravo cieni, u koju se zaklanja nakon trudna dnevna posla, »u kojoj si sam kralj i gospodar«, kako veli englezka poslovica. Naša kuća i naša zemlja rode ljubavlju prama domovini. Čovjeku postaje dragim i milim tlo, koje su njegovi predji svojim znojem zaljevali, koje i on obradjuje, i koje će ostaviti svojoj djeci. I cieli kraj mu je drag i svi ljudi, s kojimi živi, koji govore njegovim jezikom, u kojih živu isti običaji.

d. Obrt i trgovina predočuju dalnji razvoj gospodarstva. Obrti se po malo razviše kao samostalna poduzeća; s početka bijahu sa poljodjelstvom spojena, kako je gore spomenuto, te su radili poglavito za domaću potrebu. Obrti će daleko savršenije izcrpsti sile prirodne u raznom obliku, nego li ratarstvo; obrtnik svojim radom daje sirovinam savršeniji i spretniji oblik; obrti množe zalihu dobara, hrane množinu ljudi, kojih ne bi moglo ratarstvo, zato su zemlje obrtne gušće napučene, jer mogu uzdržavati veće pučanstvo. Obrtnikova rada ne smeta tuča ni mećava, ni žega ni studen; manje je zavisan od prirode nego li zemljodjelac. I poljodjelstvu veoma koriste obrti, jer se proizvodi njegovi bolje unovčuju, a opet poljodjelca obskrbljuje obrt valjanijim orudjem.

Uz obrtnost pak razgranjuje se i trgovina, jer bez ove obrti ne mogu s mjesta; zanatlija i obrtnik radi poglavito za promet; utržkom svojih proizvoda nabavlja što treba za život i za dalnju obrtnu radnju. Sada istom postaje gospodarstvo pravim organizmom. Uz seosko pučanstvo, koje teža zemlju, goji stoku, nastaju gradovi kao središta obrta i trgovine. U gradovih dižu se velika poduzeća obrtna i novčana, žiteljstvo gradsko nadkriljuje znanjem i okretnošću ladanjsko, ali i svojimi mahnami. U poljskom gospodarstvu ovisan je čovjek o prirodi, u obrtnosti zavisan je jedan od drugoga (gazda i radnik). Prema novim gospodarskim tvorbam udešava se i gospodarsko zakonodavstvo, pa kao što su gospodarski odnošaji zamršeniji, tako postaje zamršenim i gospodarsko pravo.

Na najvišem stepenu gospodarskoga razvoja trebalo bi da stoje: proizvodnja sirovina (ratarstvo sa stočarstvom i šumarstvo), obrti i trgovina i da si drže neku vrst ravnoteže, to će reći, da jednako djeluju na život naroda.

Evo ovako, kako smo spomenuli, neki dokazuju, da je gospodarstvo postepeno napredovalo. Ali ne valja misliti, da je svaki narod morao proći sve ove stepene: to bi se protivilo izkustvu. Gdje nema ribe u vodi ni zvjeradi u šumi, tu čovjek ne živi od lova i ribolova; bez velikih i dobrih pašnjaka pastiri ne mogu obstati; kao što se ni ne sije žito u pustom kršu. Dobro veli Knies: Od Feničana pa do današnje Englezke »narodi trgovački« ujedno bijahu odlični obrtnici i poljodjelci, u koliko je narav tla dopuštala.*) I u talijanskih gradovih srednjega vieka, uz vrlo unosnu trgovinu, cvatijahu obrti, a i poljodjelstvo moglo se podičiti većim napredkom, nego li u zemljah knezova i druge zemaljske gospode istoga vremena.

Ako se dakle ističu neki stepeni, neke periode u razvitku gospodarstva, ne može to značiti drugo, nego da je jedan narod za cieloga svoga života, ili kroz duge periode života radio izviestnu granu gospodarstva kao glavnu ili jedinu, te u njoj nalazio glavni ili jedini izvor dohodka. Taka glavna grana obilježuje i cieli pravni, narodni, gospodarski i družtveni život. Razlikovanje ovih stepena pokazuje još jednu istinu, naime: bilo koje god stanje gospodarstva, u svakom je priroda znamenita sila, nu čovjek je to napredniji, što većma umije vladati prirodnimi silami i na svoju korist ih navraćati.

U savezu s ovim razvojem gospodarstva stoji dieljenje gospodarstva u naturalno ili prirodno, novčano i vjeresijsko (kreditno). U prirodnom gospodarstvu priroda je glavna i najvažnija sila proizvodna, dobra i stvari zamjenjuju se neposredno jedne za druge, daje se stvar za stvar; obveze i činitbe izpunjuju se u naravi. Novac kovani je riedak. Tako je bilo n. pr. većinom u srednjem vieku. Gospodarstvo novčano predpostavlja, da teče kovani novac i da je to uredjeno zakonom; novac rabi, kad se mienjaju ili prodaju stvari, kad se izpunjuju pogodbe, naplaćuje tudji rad. Novac je sada obćenita mjera, kojom se mjeri ili ocjenjuje vriednost svake stvari i svakoga rada.

Napokon vjeresijsko (kreditno) gospodarstvo jest ono stanje gospodarstva, kad se mnoge zamjene obavljaju na vjeru, dakle se ne plaća odmah gotovim novcem; a izdaju se različiti vjeresijski papiri kao zamjenici novca, pa se s takovimi papiri mogu i plaćanja obaviti, za njih kupiti i prodati. U našem vremenu dobiva gospodarstvo zapadnih naroda, n. pr. Englezke, Francuzke sve više značaj vjeresijski.

---

*) Knies: Die politische Oekonomie. 2. Auflage (1883).

Koje je sadanje stanje gospodarstva? Naše vrieme može se zaista pohvaliti velikim napredkom u svakoj strani života, pa tako i u gospodarstvu. Kad se izporedi gospodarstvo sadanjih prosvietljenih naroda sa gospodarstvom prijašnjih vjekova, vidi se u podpunoj slici, koli je ogromna razlika, »koliko su napredniji i imućniji sadanji narodi». Za nami pravo varvarstvo, ubožtvo i neukost, a pred nami eto svjetlo, bogatstvo i obrazovanost; tako govore jedni; — a drugi baš protivno: u gospodarskom životu sadanjih naroda vide oni pusto otimanje i borbu za koru hljeba, prosjačtvo, biedu i stradanje milijuna, koji da su postali moderni helote (robovi) glavnice ili kapitala.

Jedni i drugi idu predaleko. Istina bit će i sada u sredini. Nije sve onako sjajno i veličajno, kako jedni hoće, ali niti onako crno i jadno, kako drugi opisuju. Ako se uzmu na oko razne promjene, kako ih poviest bilježi, mora se priznati, da se život ljudski kini i muči u borbi za bitak, za obstanak. Umnožale se potrebe, i najveći dio sila čovječjih tare se, da ih podmiri, a ne dospievaju da se obrate višim ciljevom. Divimo se raznim obretom i izumom u obrtu strojeva, ali ne valja zaboraviti, da su uz njih ustali i razni nedostatci, na koje se ne bez razloga tuže radnici. Narodi su veselim klicanjem pozdravili, kad se uzelo rušiti stare uredbe, razne ograde i neke forme udruživanja; ali i sloboda ne donese svega blagoslova. Radujemo se gledajući, kako rastu gradovi, kako se njihovo stanovničtvo naglo množa, ali zaboravljamo, koli težku borbu bije velik dio toga stanovničtva sa neprijazni svakdanjega života, pače da je baš tu život mnogih neprekidna bieda. Crne ove pjege na slici gospodarstva najjasnije se ističu u onih zemljah, koje običajemo zvati civilizovanimi, naprednimi, te koje se rado hvale svojim sjajnim gospodarstvom. U drugih opet zemljah, koje niesu onako »bogate«, vlada neka neobuzdana težnja, da se čas prije približe onim »naprednim«, ne riedko odvraća ona od zdrava napredka, od pravoga puta, na kojem se doduše ide nešto sporije ali sigurnije. Prije razloženi stepeni u gospodarstvu, ma da i ne mogu biti općenitim pravilom, pokazuju ipak to, da gospodarstvu treba vremena, uztrajna i promišljena rada, i onda će biti i ploda.

Ne može se reći, da je sretno ono uredjenje gospodarstva, u kojem postaje mogućim, da riedki pojedinci sgrću silno bogatstvo; pravi je napredak, kad se množa sreća i blagostanje svih. Ovimi riečmi, to se razumije po sebi, niti se ne sanja potaknuti kakav boj na bogataše; pače niti sjenu zavisti izazvati.

Sjajni rezultati, kojimi rode strojevi, što ih donose izumi i obreti, a koje radja dioba rada, valja da se dovedu u takov savez, da mogu »cieloga čovjeka privući, zabaviti i zadovoljiti ga.« (Lotze.)

I jer ovi nedostatci stoje pred očima svakoga, niti se ne taje; za to se sve glasnije traži, neka se odstrani, što je nepodpuno, da se dopuni i usavrši; da se izmiene nedostatni zakoni, popravi uprava i vlada, a razdjeljenje imovine da podje pravičnijim putem. Riečju: traže se reforme, preinake na bolje.

V. Država i gospodarstvo. Gospodarstvom ravna veliko pravilo: da se poluči korist što moguće manjim troškom. Pored ovoga treba za ljude, živuće u družtvu, koji medju sobom obće, zamjenjuju stvari i razne pogodbe uglavljuju, i drugih pravila, koja ravnaju njihovimi djeli. Ta pravila zovemo pravo. Bez takih pravila, t. j. bez zakona i prava, družtvo ljudsko ne može obastati. Pravo i zakon stvara ono veliko udruženje ljudi, koje zovemo država. Kad ne bi država ništa drugo činila nego da izdaje zakone i postavlja oblasti, koje bdiju, da se pravo poštuje, ona bi i tim veoma koristila gospodarstvu.

Nu država ima i drugih zadataka prama gospodarstvu. I o tom, koliki i kakovi su to zadatci, učeni i neučeni ljudi mnogo se prepirahu i još se danas prepiru.

Ne zalazeć u sva ta mnienja i prepirke, ovdje se ističu dvie skrajnosti, kako su na površinu probile. Jedni naime dokazuju, da gospodarstvo može napredovati i cvasti, ako se prepusti svakomu, da radi, kako ga uči vlastiti razum i svjetuje korist; dakle da vlada sgoljni »laissez faire, laissez passer«. Ovako misle pristaše skrajnjega liberalizma.

Posve je protivno mišljenje komunista, koji na državu prenose sve: ona bi imala gospodariti, svakomu dati rada i posla, dieliti imovinu medju članove družtva, a uz to ipak dopustiti, da vlada samo pravo kao orudje gospodarstvenosti, da se tako uredi družtvo ljudsko, kako će svatko i svi zajedno što uspješnije raditi oko vlastitoga boljka.

Oba ova mnienja jesu kriva. Družtvo ne smije dopustiti, da svatko radi, što ga je volja i kako ga upućuje njegova, često za sve drugo sliepa sebičnost. Ali ne smije uvažiti ni preporuke ko-

munista, koji hoće da od države načine neku providnost na zemlji, koja će se brinuti za sve, a opet da se nikada ne ogrieši o pravo i slobodu.

Naprama tim različitim nazorom može se ovo kao izviestno reći: Gospodarstvo je uslov ili uvjet svakovrstnoga napredka i uljudbe; kao što opet prosvjeta i kultura ili uljudba podupiru napredovanje gospodarstva. Gdje nema blagostanja, tu ne može napredovati ni prosvjeta, ćudorednost, sloboda ni samostalnost. A opet gdje se nije udomilo pravo i pravica, ćudorednost, sloboda itd., loše je i gospodarstvo. Gospodarstvu dakle potrebni su neki uslovi, neke uredbe i zavodi, koje nalazi i prima u državi, a što će, ako je mudro udešeno, liepo poduprieti gospodarstvo. Nu i država treba gospodarstva, iz njega vadi i ona sama što treba za se, u njem nalazi sredstva, da sačuva svoju samostalnost i neodvisnost; ono je uslov napredka čovječanstva, a najviša svrha je državi, da radi oko ovakova napredka. Odavle se vidi, koli je važno gospodarstvo za državu, ali i ova da je potrebna onomu.

Što i kako će vlada u ovoj ili onoj državi raditi oko gospodarstva, to se ne da tačno odsjeći, jer niesu u svakoj jednake prilike, potrebe i život. Izabrati pravi put — to je najveća mudrost gospodarske politike. Ali ima nekih posala i zadaća, koje treba da vrši svaka prosvietljena vlada i to: da brani svačije pravo, osobu i imetak, slobodu gospodarsku, slobodu prometa; da se stara za umni i ćudoredni uzgoj naroda, nastojeći, da bude prosvjetnih i naučnih zavoda; da svoju pazku obraća ubogim, bolestnim i stradajućim; da prigleda gospodarstvu u obće, te se brine ne samo za dobre zakone nego i ustanove, koje će gospodarstvu liepo poslužiti, n. pr. da se brine za putove, ceste, pošte, brzojave, dobar novac itd.; da prigleda i pomaže pojedine grane gospodarstva (poljsko gospodarstvo, rudarstvo, obrt i trgovinu) i udesi svoju brigu prema naravi i zadaći tih pojedinih grana. Naravski, glavni posao ostaje gospodarom, koji treba da sami smišljaju, poduzimlju, rade i nastoje, a ne da sve i svašta očekuju od države.

Nu država ima i vlastito svoje gospodarstvo, medju pojedinimi gospodarstvi najzamašnije, u kojem se proizvode ne samo materijalna nego i nematerijalna dobra: pače njeno gospodarstvo u neke ravna i diobu narodne imovine, imenito porezi i pristojbami znamenito zaseže u gospodarstvo državljana i u način razdjeljenja dohodka i imovine. Od nje se pravom mora iskati, da državljanom ne naprćuje bremena, koje gospodarska snaga njihova ne podnosi, jer vazda stoji ona: država je radi državljana, a niesu državljani radi nje!

VI. Žiteljstvo (pučanstvo, narod). Slavni Kristof Kolumbo, koji je za Europu našao Ameriku, pisao je kraljici španjolskoj Isabeli i molio ju, neka zabrani proganiti i mučiti Indijance (urodjenike, prasjedioce Američke) te je rekao: „Kraljice, Indijanci su najveće bogatstvo Indije“. Ovoj je vrlo nalična rečenica, koja se često sada čuje i opetuje: „čovjek je najdragocjenija glavnica u državi“. Ovim i drugim načinom hoće se reći: da je čovjek, dotično narod, prvi pokretač u gospodarstvu. Narodna ekonomija, koja proučava gospodarske stvari, te se bavi materijalnimi interesi, ne smije dakle kraj ove zadaće zaboraviti ni na čovjeka. Ona doista ne promatra čovjeka sa svih strana njegovih, jer ona nije prva družtvena znanost, pred njom koracaju još i druge; ona je brižna Marta, čedna ali i razborita domaćica, koja daje račun o onom, što radi i gleda. Al za to mora vidjeti, da je čovjek svezan sa velikimi gospodarskimi djeli: proizvadjanjem, dieljenjem i trošnjom imovine, da i žiteljstvo: dakle broj, miene i odnošaji njegovi, silno se dojimlju gospodarstva.

*

U velikobrojnom žiteljstvu prava je snaga i moć države i sve uljudbe ljudske. Što je zemlja gušće nastanjena, to bolje, jer ima i više uvjeta za napredak i bogatstvo. „Gdje ima naroda, tamo je i novca“ („ubi populus ibi obulus“) bijaše u prošlom stoljeću prvi članak političke vjeroizpoviesti. Štogod pospješuje množanje žiteljstva, to je koristno i neka se upotrebi. U malo da se nije reklo: čovjek treba da se rodi, a sve ostalo dolazi samo od sebe. — Tako mnogi govorahu, a i danas još govore.

Ali bijaše naviek umnih muževa, koji niesu u ovo vjerovali, nego baš u protivno. „Mi smo jadni smrtnici, ne samo da se moramo roditi, nego i raditi i mučiti se u životu. Tek za smrt ne treba pitati, dolazi sama, bilo nam po volji ili ne. Istina, zemlja je velika, na njoj ima prostranih krajeva, kojih se još ne dotaknu noga čovječja; ali se ipak ovdje ondje sakupi na gostbu, oko stola (trpeze) prirode više nego nas treba i nego se možemo nahraniti. Zato mnogi „jedva se rode i mriet počimlju“. Nije dakle sreća, da se žiteljstvo množa naglo i jako, nego ako se množa razmjerno prema onim sredstvom, od kojih živi“.

Najodlučnije branio je ovu misao Englez Robert Malthus (1766—1834.) svećenik anglikanske crkve i profesor. On napisa debelu knjigu „o žiteljstvu“*), kojoj se mnogi divili, drugi ju osudjivali, ali svagdje se čitala, proučavala i na druge jezike prevodila.

Evo u glavnom što Malthus uči o žiteljstvu:

Da se težnji (tendenciji) za množanjem prepusti ciela sloboda; da se lako uzdržava obitelj, i da svatko može kad ga je volja zadovoljiti naravskomu nagonu oplodnomu ne pitajuć za nikakove obzire, da se ovomu nagonu zadovoljava u monogamiji (brak izmedju jedne žene i jednoga muža) i da nikakovi abnormalni dogodjaji ne tamane čovječjega života: broj ljudi morao bi se barma svake 25 godine podvostručiti. Izkustvo kazuje, da se je ovako naglo množalo žiteljstvo u sjevernoj Americi,

*) An essay on the principle of population etc. 1806.

premda težnja umnožanja, ma da su joj veoma prijale okolnosti, ipak nije mogla posve slobodno djelovati. Žiteljstvo dakle teži množati se u geometričkoj progresiji; početno udo te progresije jest vazda ono, koliko ima žiteljstva u dotičnom vremenu, njezin količnik jest 2, a nakon svakih 25 godina nastaje novo udo progresije.

Teže je ustanoviti, kako se brzo množaju sredstva života. Malthus nije kušao to izračunati, nego postavi obće predpostave i po njih sudi. Sud njegov o tom glasi ovako: Može se reći, da prema sadanjemu promjernomu stanju zemlje živež, ma bile i što povoljnije okolnosti čovječjoj marljivosti, ne množa se brže nego u aritmetičkoj progresiji. Kad se obje ove progresije uzporede, vidi se bolje silna nerazmjernost; jer dok se pučanstvo množa u ovom razmjerju: 1, 2, 4, 8, 16, 32 itd., množa se živež u ovom: 1, 2, 3, 4, 5 itd. Da ovo objasni primjerom, Malthus ovo navodi: Recimo, da Englezka ima sada 11 mil. duša i da sadanja produkcija posvema dotječe, da se to pučanstvo uzdržaje. Za prvih 25 godina brojilo bi žiteljstvo 22 mil., a pošto su se takodjer i sredstva uzdržavanja podvostručila, to bi ona bila razmjerna i prama ovomu povećanju žiteljstva. Za sliedećih 25 god. žiteljstvo bi naraslo na 44 mil., ali živež samo na toliko, da bi se mogla uzdržavati 33 mil. stanovnika. U sliedećoj periodi stanovničtvo naraslo bi na 88 mil. duša, a sredstva živeža jedva na toliko, da se uzdržaju 44 mil., dakle samo polovica. Na svršetku prvoga stoljeća brojilo bi pučanstvo 176 mil., dok bi sredstva uzdržavanja dotjecala samo za 55 mil. duša, dakle 121 mil. duša ne bi imalo ni korice kruha.

Evo ovako nastaje nerazmjerje izmed množanja žiteljstva i mogućnosti, da se množaju sredstva života. To nerazmjerje ne može dugo obstojati, jer ljudi ne mogu živjeti bez hrane. Živež dakle ograničuje množanje ljudi. Ovo je druga zasada Malthusova. A kako se uzpostavlja i uzdržaje pravilni raznjer medju brojem žitelja i količinom hrane? Tko nije sam toliko razborit, da ne radja djece više nego li je može hraniti: stradanje, loša hrana, težak rad, glad, bieda, bolesti i pomor, epidemije, rat itd. korigiraju (izpravljaju) njegovu neopreznost: »Čovjek, koji se rodi u već zapremljenoj zemlji, ako ga njegova obitelj ne može hraniti, ili ako družtvo ne treba njegova rada, nije vlastan iskati ma nikakav dio hrane; on je zaista suvišan na zemlji. Priroda mu zapovieda, da se ukloni, pa ne krzmajuć sama tu zapovied izvršuje.« A može se zaustaviti množanje žiteljstva: da se putenomu

nagonu zadovoljava drugim načinom, a ne u braku, što je dakako nećudoredno; ali može se cilj postići i u braku, ako čovjek sama sebe i svoja nagnuća zauzdava, te ne radja djece, koje ne bi mogao obskrbiti. Ovaj potonji je moralni način, Malthus ga u velike cieni, od toga »moral restraint« (uzdržavanje od spolnoga općenja, abstinencija) očekuje najveći uspjeh a i najdostojniji je slobodna čovjeka. Kad ratovi, bieda, glad i kuga, uboštvo i bolesti prieče množanje žiteljstva, zove to Malthus represivnimi zaprekami (positive checks), i ovake jače djelovahu kod starih naroda; kod modernih naroda slabije djeluju represivne a jače preventivne zapreke (preventive checks), t. j. da se ljudi ne žene, ili da se žene, ali malo djece radjaju, itd. Ali ni sada niesu preventivne zapreke tako jake, da bi činile suvišnimi represivne. Gotovo u svih zemljah žiteljstvo se tako jako množa, da se približuje onoj granici, do koje se množa hrana. Odatle bieda i težka borba za obstanak.

Malthusova knjiga uzvitla silnu buru osvada, okriva i protivština proti njemu. Biedili ga, da zagovara nećudorednost, da vojuje proti kršćanskim načelom, koja uče, da treba sirotinju pomagati, jer je negdje iztaknuo Montesquieuovu izreku: „Ljudi, koji nemaju ništa kao prosjaci, imadu najviše djece; jer otac lako nauči djecu svoj posao (prosjačenje), koja su već rodivši se služila kao sredstvo izvršivanja njegova obrta“. Ostavljajuć na stranu sve te prigovore reći ćemo samo to, da su ova načela o žiteljstvu, koja zovu Malthusovim zakonom ili Malthusovom teorijom, već prije ovoga Engleza, izjavili drugi*) pisci, ako i ne ovako obširno i odrješito kao Malthus.

*) Evo nekih: Raleigh († 1618.) reče, da naravski nagon i fizična mogućnost množenja toli neodoljivo djeluju, da bi zemlja već odavna bila prenapučena, da množenja ne prieče glad, kuga, zločinstva, ratovi, bezženstvo, itd. Pol vieka kasnije uči Child, da se pučanstvo ne može umnožati dalje nego li se množaju zanimanja; a i Süssmilch: (Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechtes) priznaje, da je uvjet množanju žiteljstva, koje on inače silno želi, množanje živeža. Montesquieu reče: »U svakom mjestu, gdje mogu dvie osobe udobno živjeti, sklapa se brak. Narav dovoljno potiče na to, ako potežkoće hrane i uzdržavanja ne prieče toga«. (L' esprit des lois. 1772. 3. sv. str. 76.) Hume veli, da je zakonodavstvo odstranilo zapreke množanja, ljudi bi se u svakom pokoljenju više nego podvostručili. U ovom pravcu uče i Wallace, Franklin, Stewart, itd.

U nauci Malthusovoj ima dosta istine, ma i ne vjerovali u njegove matematičke formule i progresije i u neke druge tvrdnje, koje je kasnije sam opozvao i napustio, ili koje su novija iztraživanja oprovrgla. Odlični prirodoslovci potvrdjuju mnienje njegovo, da se žiteljstvo civilizirano može vrlo brzo množati, ako se ne gleda na zapreke, koje to sprečavaju. Uz povoljne prilike žiteljstvo će se za 25 godina podvostručiti, veli Darwin, pače Euler je izračunao, da to može biti i u kraćem vremenu n. p. za 14 ili 15 godina. Ako dva zdrava bračna druga, u dobi pune snage, rode i na noge postave šestero djece, a svako ono diete opet isto toliko rodi i odgoji djece: pučanstvo od jednoga milijuna narasti će za 100 godina na 87 mil. duša.

Pojedinci i narodi živu od plodova svoga rada. Koliko se zaradi i privriedi, toliko se i troši. A svagdje ne da se jednako zaraditi. U zemlji gusto nastanjenoj. dakle sa velikobrojnim žiteljstvom, mučnije se živi, jer je tu već sve puno, za stolom prirode malo je praznih stolica, a mnogi se natiskuju k njemu. Tu se najprije može ono sbiti, što je Malthus proglasio velikom nesrećom: naime da bude više svieta nego li je hrane. Ovake napučene, kulturne i prosvietljene zemlje imadjaše on pred sobom, kad je pisao svoju nauku.

Ne valja s toga jednakom mjerom svim mjeriti, treba lučiti razvijajuće se zemlje od onih, koje su se već na neku visinu kulture i napredka uzvinule. Države sjevernoameričke republike imadjahu g. 1790. u svem 3,930.000 stanovnika, godine 1887. pako 59 mil., i vrlo je vjerojatno, da će koncem godine 1890. brojiti 64 mil., tako

da se je zaista svakih 25 god. podvostručilo žiteljstvo njihovo. Ovo žiteljstvo, premda naglo raste, ima dovoljno hrane, pače svake se godine za toliko i toliko milijuna forinti izvozi žita iz Amerike u staru Europu. Nu Amerika se ne može uzporediti nekim europskim državam, koje su napunjene prosvietljenim stanovničtvom, koje dobrim dielom tek velikim naporom stječe sredstva života. Kulturom se oplodjuje gospodarstvo. Jedna obitelj američkih prasjedilaca živi kukavnije na posjedu od 100 rali nego li europska obitelj na posjedu od 10 rali. U sjevernoj Americi, gdje sada živi 60 mil. ljudi, težkom je mukom kuburilo u 16. stoljeću 600.000 Indijanaca.

Produkcija stoji u najtjesnijoj svezi sa pučanstvom i obratno. Ako se usavrši proizvodnja, ili uzmu gojiti nove vrsti plodina, koje obilnije obskrbljuju žiteljstvo, narod se jače množa. Irska je g. 1750., prije nego se uzeo korun (krumpir) saditi, brojila 2 mil. stanovnika, a do g. 1810. naraslo je njeno stanovničtvo na 6 milijuna, jer su u korunu našle imenito niže klase jeftino i obilno sredstvo uzdržavanja. Kasnije, pošto je bilo stanovničtvo prekoračilo već i o s a m milijuna, kad je produkcija koruna sbog bolesti znatno smanjena, spade isto i izpod š e s t milijuna.

A i zanimanje djeluje na množenje pučanstva. Poljodjelac velik broj djece teže obskrbljuje, jer kad se malena otčevina na mnogo njih razdieli, ni jedan ne može da živi od svoga diela. Zato se često sinovi poljodjelaca posvećuju zvanju svećeničkomu i činovničkomu, ili idu u zanate. A važna je i organizacija posjeda zemljištnoga. U hrvatskoj seljačkoj zadruzi, koja ima veći posjed, treba više ruku, djeca se lasnije obskrbljuju nego li uz sustav individualne vlastnosti zemljišta. Obrtniku i trgovcu manje je muke s djecom, jer ma i više bilo sinova, izuče otčev ili drugi kakov obrtni posao, otisnu se u sviet i marljivošću te vještinom osnuju si čestitu eksistenciju.

Zato su napučenije zemlje, gdje znatniji dio naroda tjera obrt i trgovinu, tamo je i narod prosvjetljeniji, jer obrtnik i trgovac po svom zanimanju i poslovanju mora da više uče i da se ogledaju po svietu. Gospodarski napredak zajamčuje se skladnim razvojem svake vrsti privrede i množanjem sredstva života; prosvjeta pak, a imenito č i s t i ž i v o t o b i t e l j s k i treba da ravnaju množanjem pučanstva. Čovjek valja da bude „kovač ne samo svoje nego i sreće svoje djece“; proniknut uvjerenjem o velikoj odgovornosti prama svomu potomstvu, njegov obiteljski život ima da bude uzor čistoće, umjerenosti i trieznosti. U ovom pravcu treba da radi svaki pojedinac, družtvo i država: čovjek da bude gospodar svojih nagona i težnja; da usavršuje sama sebe, da živi štedljivo i pošteno, da štednjom umnaža svoje glavnice.

Nekoć je vlada umjetnimi načini nastojala, da se žiteljstvo umnoži ili umanji: poticala na ženitbu, obećavala miraz siromašnim djevojkam, roditeljem mirovinu, ako odgoje stanoviti broj djece, nudile se pogodnosti doseljenikom; olakoćivalo izseljivanje, da se rieši proletarijata. Sve ovake mjere ne mogu zajamčiti zdravo kretanje pučanstva, ako ovo samo nije proniknuto duhom prave gospodarstvenosti i opreznosti.

Prenapučena zemlja, t. j. gdje se je poremetio pravi razmjer medju brojem žiteljstva i privrednom mogućnosti, nastoji se riešiti ovoga tereta i z s e l j i v a n j e m. Ovo može donieti trajne koristi, ako je isto značaja k o l o n i s a t o r n o g a, t. j. valja da se pučanstvo seli po stalnoj osnovi, te nastaniv se u drugih obično prekomorskih krajevih da ostane u duševnoj i gospodarskoj svezi sa materom zemljom, kojoj odatle nastaju koristi dvovrstne: umanjuje se prevelik broj domaćega žiteljstva i otvaraju nova tržišta.

Ako je zemlja, gledeć na produktivnu snagu, riedko napučena, dakle ako bi moglo živjeti više naroda, svakako

je poželjno, da se pučanstvo množa. I kako je u ljudi snažan nagon razplodni, to će bivati bez ikakovih umjetnih poticanja, samo valja raditi, da se odstrane zakonske i družtvene zapreke, da se nastoji oko ćudorednoga i gospodarskoga razvoja naroda, štedi gospodarska snaga njegova, te joj se ne upréuju tereti, kojim nije dorasla. U tom pravcu može država koristno i štetno djelovati. „Ljudi, koji su samo zato siromašni, jer žive pod nemilom vladom, kojim oranica njihova nije temelj uzdržavanja, nego poluga globljenja, takovi ljudi, velim, rode malo djece. Ta jedva mogu sebe nahraniti, kako dakle da misle i na to, da podiele svoju koricu kruha s drugimi? Kad obole, ne mogu sami sebe njegovati, kako da odgajaju djecu, koja uviek trebaju pomoći“. (Montesquieu).

Ako žiteljstvo domaće bježi iz zemlje, u kojoj je još dovoljno prostora, u koju se pače sele stranci, imenito ako se izseljuje ratarsko pučanstvo, koje inače nerado ostavlja svoj zavičaj; ako se domaće žiteljstvo u takoj zemlji brojem umanjuje: to je vrlo opasno po narodni značaj zemlje i pravilni gospodarski razvoj. Valja tačno izpitati uzroke ovakovih pojava; tu mora da vladaju bolesti u gospodarskom ili družtvenom organizmu, kojim neka se što prije donese lieka.

DRUGA KNJIGA.

Proizvodnja (produkcija) dobara.

Proizvodnja u obće i njene vrsti; proizvodne sile. — ***I. Priroda:*** *priroda, prirodne tvari i sile.* — ***II. Rad:*** *rad, radna snaga i vrsti rada.* — *Dioba i ujedinjenje rada; kako koristi dioba rada; ujedinjenje ili zajedničko djelovanje rada.* — *Proizvodivost ili produktivnost rada.* — ***III. Glavnica ili kapital:*** *što je glavnica ili kapital?* — *Postanak, uzdržanje i množanje glavnice.* — *U čemu je važnost glavnice ili kapitala?* — *Dieljenje glavnice ili kapitala.* — *Strojevi.* — ***IV. Promicala proizvodnje:*** *obitelj i obuka.* — *Gospodarska sloboda i konkurencija.* — *Pravo vlastnosti.* — *Nasljedno pravo.* — ***V. Poduzeća ili organizacija proizvodnje:*** *što je poduzeće?* — *Vrsti poduzeća.* — *Glavne grane proizvodnje.*

Proizvodnja (produkcija) u obće i njene vrsti; proizvodne sile. Ljudi trebaju mnogo i različitih stvari. Odkuda ih smoći? Neke daruje priroda, n. pr. jagode, nešto zvjeradi i bilina. Čovjek ne pomaže svojim radom, da ta dobra nastanu, ali treba barma nekakvog rada, ako se misli njimi služiti, n. pr. valja ih ubrati, itd. Nu takih darova je malo, priroda nije svagdje jednako darežljiva; u nekih krajevih daje obilnije, n. pr. u vrućih; a manje u umjerenih i studenih; nu za to u onih i više troši, dotično uništuje. Uz to, što priroda daje obilnije, to manje pobude za čovjeka, da smišlja i radi. Stanovnici vrućih krajeva, pored svega obilja prirode, kukavno živu.

Napredkom uljudbe smanjuju se prirodna dobra. Tek malo ljudi i uz malo potreba može živjeti o onom, što priroda daje; kad poraste ljudstvo brojem te se umnožaju njegove potrebe, ne dotječu darovi prirodni, nego valja misliti, kako da se inače pribavi, česa treba. Nužda tjera na to. Nužda je u obće pokretač mnogoga napredka; rieči „u znoju lica svoga jesti ćeš kruh svoj“ donieše blagoslova čovječanstvu; jer tu valja tražiti ključ proizvodnje (produkcije).

1. Proizvoditi (producirati) znači u obće nešto nova načiniti. U gospodarstvu proizvoditi znači učiniti, da nešto, što do sada nije bilo koristno, ili što nije imalo vriednosti, postane koristnim, vriednim, ili da dobije vriednost veću nego do sada. Za svaku proizvodnju potreban je čovjeku neki temelj ili podloga. Taj je temelj tvar (materija). Bez tvari ne može čovjek ništa vriedna ili koristna napraviti; čovjek ne stvara, „stvaranje je atribut božje svemogućnosti“ (Mac-Culloch). Možemo tvar preinačiti, dati joj drugi oblik, dovesti ju u svezu sa drugimi tvarmi, ali je ne možemo napraviti. S toga izpravno govoreć proizvadjanjem ne prave se nova dobra, nego, kako je spomenuto, nove vriednosti, i to tako, da se materija ili tvar drugčije udesi, priredi, novi oblik (formu) primi itd. Zemljodjelac treba da ima sjemena, inače ne rodi kukuruz; treba topline, svjetlosti i zraka; obrtnik mora nabaviti sirovina, n. pr. stolar drva, kovač željeza, mlinar žita, da napravi stolicu, podkovu, itd.; koli malo je naličnosti medju komadom željeza i liepim plugom, a još manje medju vunom i finim suknom! Pače svaka proizvodnja čovječja i uništuje vriednosti, jer radeć dobra trošimo, n. pr. hranu, piće, da se uzdrži radna snaga; a uz ovo prema naravi tehničke proizvodnje troše se i stvarna dobra, na pr. drvo, iz kojega se napravi stolica, povesmo, iz kojega se izprede predja, itd. Za to treba da stvari proizvedene

vriede više od potrošenih ili barma toliko, koliko vriede potrošene, jer samo tada može se reći, da je nastala nova ili da je povećana vriednost stvari proizvodnjom. Gledeć na ovo neki diele proizvodnju u gospodarsku i negospodarsku, veleći, da je gospodarska, kada se proizvode dobra veće ili barma onolike vriednosti, kolike bijahu potrošene; a svaka druga proizvodnja da je negospodarska.

2. Proizvode se dobra tjelesna ili stvarna, koja se vide i rukom mogu pipati; pa netjelesna, kojih oko naše ne vidi, ne mogu se pipati. Prema tomu proizvodnja je: a) stvarna (materijalna) i b) netjelesna (nematerijalna). Prisvojenje (okupiranje), pobiranje prirodnih dobara, koja su nastala bez čovječjega sudjelovanja, a ovo ne mienja oblika njihova, n. p. lov, ribolov, rudokopje i dr.; proizvodnja sirovina ili privreda poljodjelska, koja se bavi proizvadjanjem koristnih bilina i životinja; obrtna proizvodnja, koja preradjuje i priredjuje sirovine; proizvodnja trgovine i prevozâ, koji proizvode do sada spomenutih vrsti produkcije prenose ili prevoze, dotično razdjeljuju ih i obskrbljuju njimi trošce prema potrebam njihovim: sve su ovo vrsti proizvodnje stvarne, tjelesne ili materijalne.

Nematerijalnom proizvodnjom radjaju se nove ideje i nastaju koristne službe, koje koriste tjelesnoj snazi čovječjoj (liečnici, ranarnici), razvijaju i unapredjuju duševne sile (učitelji, umjetnici, književnici, itd.), djeluju blagotvorno na ćudorednost, pravnu sviest i osvjedočenje ljudi, štite pravo i moral (svećenici, sudci i dr.). Napokon spadaju ovamo i koristne usluge niže vrsti, što ih proizvodi kućna služinčad razne vrsti i zanimanja.

Nematerijalna proizvodnja veoma je važna i za gospodarstvo, nu kad se govori o proizvodnji u gospodarstvu, vazda se misli na prvom mjestu proizvodnja stvarnih dobara. U ostalom i nematerijalna proizvodnja potrebuje stvarnih predmeta, na kojih se pokazuju ideje i misli, na pr. slikar, kipar, pisac trebaju platna i

boja, kamena itd. Svaka proizvodnja hoće, da se namaknu dobra za podmirenje naših potreba; da budu dobra što vrstnija i valjanija. U tom stoji velika važnost proizvodnje za čovječanstvo. Pravi napredak gospodarski zavisi o skladnom razvoju svih vrsti proizvodnje, koje su jedne na drugu upućene te se znamenito podupiru.

3. Dobra gospodarska mogu se proizvoditi dotično prirediti jedino sudjelovanjem nekih uslova ili uvjeta. Tri su takova uslova: spoljašnja priroda, rad čovječji i glavnica ili kapital. Bez ovih nema proizvodnje, za to se i zovu uslovi, ili još bolje: proizvodne sile (sources de la production). Spoljašnja priroda i rad jesu prvobitne proizvodne sile. Čovjek je tu aktivni ili djelotvorni faktor ili čimbenik, nadaren slobodnom voljom i umnimi silami. U tom se razlikuje od ostalih dviju sila. Nu on sam bez pomoći prirode, koja mu daje tvari i sile, pa onda bez glavnice ne bi mogao ništa proizvoditi. Sudjelovanjem ovih triju sila proizvodi se daleko najveći dio svih gospodarskih dobara.

I. Priroda: *Priroda, prirodne tvari i sile.* — Priroda, t. j. sviet, koji izvan čovjeka stoji i čovjeka sa svih strana okružuje, važna je i vrlo potrebna proizvodna sila. Osobito jasnom vidi se proizvodna moć prirode kod dobara, koja sama priroda neposredno izvodi, ali ne manje i u gospodarstvu poljodjelskom. Čovjek je vazda osjećao, što mu vriedi u gospodarstvu priroda, ma ako i nije poznavao sila ni zakona njenih. Još u prošlom stoljeću francuzki ekonomiste ili fiziokrate dokazivahu, da je spoljašnja priroda jedini izvor bogatstvu.

U dva pravca priroda je važna za proizvadjanje koristnih dobara: materijom ili tvari, koju nam daje, i silami svojimi, koje čine naš rad plodnim. Priroda daje tvari (životinje, biline, rude). Bez tvari nije moguće proizvoditi, njih treba čovjek, da se nahrani, obrani od studeni i vjetra, da mu olakšaju posao i život. Tvar nije zavisna

o čovjeku i njegovu radu, za to je i njegova proizvodnja ograničena. Osim toga važne su tvari za proizvodnju i svojom kakvoćom. Neke su vrstnije, druge manje; jedne možeš upotrebljavati u obliku, u kojem ih daje priroda, n. pr. voće, druge ne; jednimi se neposredno podmiruju potrebe naše, druge nam rabe kao pomoćne ili glavne tvari u obrtu, n. pr. vuna. Što je više tvari, koje mogu neposredno rabiti, to manje radi čovjek; a obratno, što je priroda veća tvrdica, to radeniji mora da je čovjek.

Važnost prirodnih sila za proizvodnju u tom je, što njimi čovjek može promieniti oblik tvari, dovesti tvar u takovo stanje, koje mu se čini sgodnim i koristnim. Prirodne sile diele se u organičke i neorganičke. U one prve računaju se n. pr. sila, koja čini da iz tla niču biline; sila životinje, koju upotrebljavamo u poslu; k ovim drugim spadaju: mehanička sila vode, fizičko-kemičke sile (magnetizam, elektricitet itd.). U proizvodnji ove su sile djelujući faktor prirode, kad se uzporede tvarim, one su faktor aktivni, dočim su tvari elemenat pasivni; one rade, djeluju, dok tvar treba kretati, premetati, prenositi, itd.

Proizvodnja dobara napinje naše sile. Snaga čovječja, imenito snaga njegovih mišica, ne seže baš osobito daleko i malaksa. Što podpunije umijemo poslužiti se silami prirodnimi, podvrći ih našoj volji: to zamašnijom i unosnijom postaje naša radna snaga. Sile dakle prirodne, kad ih čovjek upotrebljava i rukovodi prema svojim ciljevom, vanredno dižu gospodarstvo, n. p. voda, para tjeraju stroj, nose i vuku terete itd. Ali iste ove sile, pojaviv se u svojoj strahotnoj snazi, ruše i uništuju u jednom času, što je silnim trudom i troškom nabavljeno, n. p. potres, bure i oluje, prolom oblaka, suša, itd.

Tvari i sile jesu darovi prirodni. Neke mogu biti u našoj vlastnosti, druge ne, na pr. svjetlost, toplina, zrak niesu svojina

pojedinih ljudi, ne mogu biti, a niti redovito ne treba da budu. Ali u nekih okolnostih i dobro inače posve slobodno dolazi naporom sila naših u posjed naš, na pr. zrak u spravi ronioca. Medju darovi prirodnimi, koji se mogu posvojiti, koji tvore našu svojinu, a mogu se i drugim predati, bez sumnje je najvažnija zemlja ili tlo. Svaka stvar, koju upotrebljavamo, dolazi izravno ili neizravno iz zemlje. Hrana naša raste na tlu, sukno haljine, kojom se odievamo, priredjeno je iz vune ovce, koja se hranila travom; naša košulja satkana je od platna, priredjena iz konopljena ili lanena ili pamučna prediva, a lan i konoplja raste u zemlji. Naša kuća sagradjena je od drva i kamena, a oboje daje nam tlo; tu kuću vežu željezne sapinjače, vrata se zatvaraju ključanicom, oboje od željeza, što no se po samostalnih zakonih prirodnih u utrobi zemlje tvori. Ugljen, kojim se lože naše peći, koji tjera strojeve u tvornicah, vadi se iz zemlje. Na zemlji čovjek stanuje, tu gradi svoje kuće i crkve, ona je pozorište njegovih sjajnih djela i — opačina. A napokon zemlja prima trudna putnika natrag u svoje krilo. — Tlo nije svagdje jednako, a po tom niti jednako prikladno za gospodarstvo. U studenih krajevih priroda je škrta, što dalje prama sjeveru to manje daje, za to i tim je rjedje žiteljstvo. U toplijih i vrućih krajevih opet zemlja rodi obilnije, priroda je darežljivija i bujnija. Podnebje (klima) je dakle sila osobito važna za poljodjelsko gospodarstvo.

Silne gore prieče općenje (saobraštaj) i promet; ali se u njih često kriju bogate rude, kojih kopanje i priredjivanje hrani tisuće i tisuće radnika, a gospodarstvo obskrbljuju dragocjenimi dobri. Iz gora i brdina izviru potoci, koji okreću kolesa mlinova i strojeve tvornica, a u dalnjem teku, kad se ojačaju pritoci, postaju jeftini putovi, kojimi se izvoze i uvoze koristna dobra. Po tom orografički i geografički odnošaji zemlje ne malo utječu na produkciju gospodarsku. U gorskih predjelih zrak je zdrav, ali oštar; šume razdjeljuju vlagu, izvori su potoka, zaštićuju obližnje kulture i suzdržavaju elementarne štete; u šumah živi divljač, koju uživamo, iz njih izvozimo drvo, to dragocjeno dobro i za gradju i za ogrjev.

Narode vežu medjusobne potrebe kao što i pojedine ljude. Nijedan narod ne ima kod kuće svega, česa treba, a opet svaki gotovo proizvodi nekih stvari preko vlastitih potreboća. Za to je i za proizvodnju važno: kako stoji naša zemlja prama drugim; da li su susjedne zemlje bogate ili siromašne; je li blizu ili daleko od velikih obćila svjetskih, imenito od mora, koje otvara vrata našim proizvodom u daleki sviet.

Proizvodna snaga prirodna prevladjuje u gospodarstvu zemljodjelskom, ali ne jednako u svakom vremenu i uz sve okolnosti. Na nižem stepenu kulture gospoduje priroda, jer je tlo manje izcrpeno, a i žiteljstvo riedko; glavnica i rad dolaze tek u drugoj liniji. U koliko pak napreduje prosvjeta i množa se pučanstvo, diže se i proizvodna snaga rada i kapitala ili glavnice, pa ove obje čine, da tlo više donosi. Znanjem i tehnikom, shodnim vezanjem, sila proizvodnih dade se prema umnožanim potrebam povisiti i plodovitost tla. Ali i visoka kultura ne može da odstrani dojmove, što ih ima podnebje, geografički i orografički odnošaji zemlje, značaj naroda na količinu i kakvoću proizvodnje.

II. Rad: *1. Rad, radna snaga i vrsti rada.* — Svako sudjelovanje osobnih, tjelesnih i duševnih sila čovječjih u proizvodnji zove se rad (radnja). Kad se misli jedino na proizvodnju stvarnih dobara, kojimi se podmiruju tjelesne potrebe, zovu radom onu djelatnost čovječju, koja ide da proizvede sredstva za podmirenje tjelesnih potreba.

Čovjek mora da radi. Na to ga prije svega sile potrebe života, kojim se mora zadovoljiti. Ali može biti, da čovjek radi, jer ga nukaju drugi nagoni na to, n. pr. rob, kaznenik u kaznioni moraju raditi; ili radi, da se odazove nutarnjemu glasu, koji ga nuka, da nešto uradi, stvori, što će mu sačuvati spomen kod budućega naraštaja. S ovakih pobuda rade n. pr. pjesnici, slikari, učenjaci. Tko radi, potican ovakovom pobudom, njegova je nagrada ili korist priznanje, da mu je djelo ili rad liepo uspio.

Radom se napinju čovječje sile; tko radi, hoće da postigne i neki uspjeh. Čovjek se ne laća rada, iz kojega se ne bi mogao uspjehu nadati. Ali ne treba da je uspjeh materijalne naravi ili korist imovinska, — a nije nuždno da već prvi napor sila donese uspjeh, inače ne bi bilo nikakovih pokusa.

Radom primaju stvari svojstva, koja su plod čovječjeg truda, a ne dar prirodni. Radom postaje čovjek neovisnim od drugih ljudi, „jede kruh svoj, kako vele, vlastitimi

zubmi“; osjeća se slobodnim i samostalnim. Naravski, jedan ne može svega sâm, treba pomoći, jer sile jednoga ne dotječu za sve. Tako rad na jednoj strani rodi slobodom, ali je i temelj ljudskomu družtvu. Radeći čovjek vidi i osjeća, koliko može, kad je volja čvrsta a odluka stalna. U borbi rada razvija se osobnost, učvršćuje volja i kriepi značaj. Tako rad donosi neko više zadovoljenje. „Pravo zdravo, piše Pavlinović, svako je radnjom steći; nit je užitka, kojega radnja ne bi mogla pribaviti. Radnji je ljudstvo dužno, ne samo što se otreslo strahota divljači, nego jošter što se pomaklo napredkom i uljudnošću“. Uztrajan i sviestan radnik valjan je član družtva; znade, koliko vriedi, ali se ne precjenjuje; uvažuje, što može sam, a česa nije kadar; poštuje druge, ali ne pada na koljena pred nikim.

Nu čovjek privredjujući gospodarska dobra potrebuje pomoći ostalih dviju proizvodnih sila. Uspjeh njegova rada to je sjajniji, što ga obilnije podupiru one dvie sile, osobito priroda.

Rad životinje i mrtvih motora, na pr. parnoga stroja, ne spada ovamo, o njemu se govori u nauci o glavnici.

U radu djeluju duševne i tjelesne sile. Kemičar, koji je pronašao zakon, da se para razteže, koji dokaza, kako se iztrošene sastojine tla nadoknadjuju; bačvar, koji iz drva priredi sudić za vino: svi su to koristni radnici, jedan je koristnu misao u glavi svojoj proizveo, drugi je tvar prirode upotrebio na koristnu svrhu. Priroda bo sudjeljuje kod proizvodnje; čovjek nije nikakov od tvari nezavisni tvorac. — Kad težak, gospodar pognoji (podjubri), izore zemlju i baci u nju sjeme, obavio je bitni dio zadaće proizvoditelja, bez njega ne bi bilo pšenice ni vina. Ali uz rad čovječji ima još drugi, tajinstveniji, veličajniji od onoga. A to je priroda, ona čini, da sjeme, bačeno u zemlju, proklije, uzraste i dozrije. Ovako sile prirodne susrećemo ne samo u poljodjelstvu, nego i u obrtih: vodu navraćamo na mlin, paru na stroj. Svagdje trebamo prirode, budi da podmirimo nuždnu potrebu, budi da se proveselimo. Istina, bez rada ne bismo nikada bili došli do toga, da nam služi para, voda, vjetar; ali da ne ima

ovih sila, gdje i kako bi čovjek mogao svoju duševnu ili mehaničnu djelatnost uporaviti, da n. pr. sagradi mlin.

Svaki rad predpostavlja nešto, da se može raditi, a to nešto je radna snaga, ili — što je sve jedno: — sposobnost za rad. Radna je snaga tjelesna, n. pr. snaga mišica, duševna i ćudoredna. Nu odavle ne sliedi, da se i rad dieli u duševni i tjelesni. I u najprostijem tjelesnom radu sudjeluju u neke i duševne sile. Čovjek naime razmišlja, kako će posao obaviti, te ide nekim redom u tom. Ali u svakom radu ne sudjeluju jednako duševne i tjelesne sile; u prostom tjelesnom poslu, n. p. kad se kopa, kosi, kuje, pretežno utječu tjelesne, a u netjelesnom radu opet duševne sile. Ako se dakle, dieleć rad čovječji u tjelesni i duševni, hoće da to iztakne, kako u nekih poslovih pretežito rade tjelesne, a u drugih opet duševne (intelektualne) sile, takovu dieljenju ne bi se moglo prigovoriti drugo, nego da netačno prikazuje po sebi valjanu misao.

Radna snaga nije u svih jednaka; ona ovisi o dobi, spolu, obrazovanosti i o podrietlu. — Doba djetinstva i doba starosti dvie su dobe u životu, kad se ne radi, jer je radna snaga nerazvita, dotično već smalaksala. Diete se sprema za budući rad; starac je završio svoje djelovanje. Što se potroši na uzgoj i obuku djeteta, to je kao predujam, koji se daje na račun buduće zaslužbe. Vraća se roditeljem, kad ih diete uzdržaje, što je njegova najsvetija dužnost. Često to ne biva, jer su roditelji pomrli; tada se vraća onaj predujam tako, da čovjek troši na uzgoj i obuku vlastite djece, kao što su njegovi roditelji na nj trošili. U starosti čovjek ne radi, jer ne može; u toj dobi imao bi uživati plodova svoga truda i mara.

Radna snaga razvije se sa 20. godinom, pak traje do 60 godina. U ovoj dobi tvori se i privredjuje punom

*

snagom. Ova je doba za gospodarsku proizvodnju najvažnija. Mnogobrojno, tjelesno zdravo i marljivo žiteljstvo u ovoj dobi najviše privredjuje; što se žiteljstvo bolje hrani, na svoje zdravlje više pazi, to ova doba duže traje i to veće koristi od rada.

Radna snaga različita je i po spolu. Mužko čeljade je u pravilu gledeć na tjelesnu snagu krepčije od ženskoga; ima poslova težkih, kojim nije dorasla snaga žene; a osim toga mora žena da prekine rad, kad se približuje doba poroda i poslije njega, dok se oporavi.

O duševnoj snazi žene ne valja ono što o tjelesnoj. U cielom umne sposobnosti žene takme se s isto takovimi mužkoga. Ali ženi manjkaju neka svojstva, koja su u gospodarstvu odlučna: triezno shvaćanje života, potrebâ i okolnosti, u kojih se krećeš, duboko promišljanje, zrelo prosudjivanje, pa dosljedno i energično izvadjanje osnova. Žena je ćutljiva, strastvena, njena volja brzo se mienja, ona se brzo umori. Narav joj odredi drugo polje, na kojem može blagoslovno raditi. To polje je: kuća i obitelj. Privreda kućna, red i čistoća u kući, prigledanje kućanstvu, razumna trošnja, koja se ne odaljuje od prihoda, a koja štedi, što je muž trudom privriedio; odgojivanje djece, njegovanje bolestnih: to su poslovi ženski, pa kad ih žena radi mudro, tačno i savjestno, čini svojim i čovječanstvu neprocjenjivih usluga, i tada je istina, da „žena drži tri ugla kuće“. Nestade zakona, a po malo nestaje i običaja, koji postavljahu ženu na neku nižu stepenicu u družtvu i naprama mužkom spolu. Žena neka uživa prava gradjanska kao i mužkarac. Al isto tako valja da nestane i nekih pretjeranosti, koje pod zvučnim imenom „emancipacije žene“ hoće da ženu emancipiraju i od onoga, što je prava njena svojina, što dolikuje njenoj ženskoj naravi, što ju resi pred Bogom i svietom.

Istina, svaka ženska glava ne dolazi na cilj, što joj ga majka priroda opredieli, ne udaje se, jer se ne će da uda, ili jer je nitko ne zaprosi. „Djevojka se udaje, kad dodje mužkarac po nju; a mužkarac se ženi, kad ga je volja“. Ovo je stara istina. Koja ne podje u brak, mora si radom privredjivati što treba, kao i mužko. Često je težka sudbina ovakih ženskih glava; u borbi za obstanak mnoge podlegnu; druge se primaju i sramotna zanata, u kojem propadaju tjelesno i moralno. Žena mora tražiti posla, primjerena svojoj radnoj snazi; a može ga i naći, jer ima radnja, u kojih je žena vrstnija od muža. Većinom plaća je njihova lošija, nego li plaća mužkoga čeljadeta; sva sreća, da su i potrebe ženine čednije, pa može i sa manjim dohodkom pošteno živjeti.

Radna snaga pokazuje se donekle jednakom kod ljudi iste krvi, koji imadu istu poviest, jednake zakone i običaje, živu na istom tlu i pod istim podnebjem, čim se upravo razlikuju od drugih naroda, koji su naravskimi ili povjestničkimi okolnostmi odieljeni od njih. Ovo se vrlo jasno vidi kod ljudskih plemena (pasmina). Kavkazka (sredozemna) pasmina (pleme) pretekla je sve ostale svojimi odličnimi svojstvi: čvrstoćom značaja, odlučnošću volje, ljubavlju slobode; prednjači svim ostalim u prosvjeti i u gospodarskom razvoju. Posvema protivna od ove jest etiopska (afrikanska) pasmina, koja je medju svimi najdalje zaostala.

Napokon razboritim vježbanjem i njegovanjem diže se tjelesna, a obukom i naukom duševna snaga čovjeka; nije istina, da civilizacija uništuje snagu čovjeka, nego ju upropašćuju razuzdanost i neobuzdane strasti.

U proizvodnji rad izvršuje razne zadatke. Prema ovim zadatkom može se on ovako dieliti:

a) Rad čovjeka, koji dobra prirode prisvoji (okupira), n. pr. lov na divlju zvjerad, ubiranje bilina, itd.;

zatim rad, kojim se što obrete ili izumi u procesu proizvodnom; b) rad onoga, koji u svojoj ruci sjedini, uredi i rukovodi proizvodne sile, t. j. poduzetnika; c) rad onih, koji čine ili rade, što je potrebno, da se dobro proizvede; ovamo ide rad poljodjelca na oranici, livadi, u štali i u šumi; obrtnika u radionici, tvornici; d) rad onoga, koji obskrbljuje trošca potrebnimi predmeti, a to je trgovac, i one mnogobrojne radnje, koje su u pomoć trgovcu; e) rad onih, koji čine razne koristne službe i usluge.

O čem zavisi uspjeh rada? Radnu snagu moramo razviti i njegovati. Njegom se čuvaju i kriepe tjelesne i duševne sile. Za dobar uspjeh našega nastojanja potrebno je, da se za rad kako valja pripravimo. To je jedno, što čini rad uspješnim.

Uspjeh rada stoji i do revnosti i pomnje radnika. A revan će biti radnik, kad ima da ga što potiče, da marno pristaje oko svoga zadatka. Potiče ga pak korist, koju prima ili kojoj se nada od rada. Tko radi, pravo je da bude i nagradjen onako, kako radi. Čovjek živi od onoga što privriedi. Je li ta nagrada obilnija, on će i revnije raditi; slaba plaća ili malena korist jedva će ga privoliti, da bude marljiv. Plaća se daje u raznih formah (oblicih) a i različito je uredjena, o čem više i potanje na drugom mjestu; ovdje se samo dodaje: radio čovjek za sebe ili za drugoga, svakako se nada koristi nekoj. Tko radi za sebe, t. j. kao samostalan majstor, seljak, trgovac, radi dakako na vlastiti račun, brani i promiče svagdje svoju korist, pa bi morao veoma revno i tačno raditi. Tko radi za drugoga, kao obični radnik, ali za plaću, opet ga vlastita korist svjetuje, da bude revan i uztrajan.

Osim plaće nukaju radnika, da bude revan, i druga više poticala, koja ga pače sokole, da uztraje i onda, kad bi ga slaba plaća možda i odvraćala od toga; a to je ono

osjećanje, da valja vršiti svoje dužnosti. Tko se lati kakova bilo posla, poštenje ište, da ga obavi kako najbolje umije. Riedko može plaća da nagradi onako radnika, kako ga nagradjuje savjest: da vjerno i tačno vrši svoju dužnost. Česa god se primeš, to treba da sdušno i pomno izradiš. Ovo valja za svaku vrst rada: na oranici, u tvornici, dućanu, u školi za djaka, u pisarni za činovnika. Jedina nagrada ne odlučuje svagda o revnosti radnika, jer da je tako, tko bi bezplatno radio za svoga bližnjega, občinu ili za domovinu? Narodi manji jedva bi se mogli popeti na viši stepen prosvjete, da se ne nadje muževa, koji svojimi silami obće dobro pospješuju i rade o njem često ne čekajući druge nagrade, nego nagradu sviesti svoje: da su činili svoju dužnost. Ovaj osjećaj dužnosti mora se čovjeku uljevati uzgojem, razvijati i učvršćivati obukom, dobrimi primjeri u obiteljskom životu.

Povoljnijemu uspjehu rada ne malo doprinosi osobna sloboda. Slobodan radnik odlučuje svojom snagom; u njegovoj je vlasti — ma i ne uviek — da si većom revnosti, okretnošću i sdušnosti namakne i veću korist.

Rad robova nikako se ne može mjeriti, gledeć na uspjeh, sa radom slobodna radnika. Rob ne radi za sebe, niti radi prema svomu nagnuću. Nevoljništvo i kmetstvo, premda blaži oblici osobne neslobode, niesu ravni „slobodnoj radnji“ s obzirom na uspjeh, jer i kmet — a još većma nevoljnik — nije posve slobodan, jer ne smije slobodno svojom radnom snagom niti sa plodovi svoga rada po svojoj volji baratati; i oni moraju često za drugoga raditi i drugomu dio svoga priroda predati.

I pošto rad toliko važi u proizvodnji gospodarskoj, pravo je, da se poštuje taj hranitelj čovjeka; da se to poštovanje prenosi na one, koji rade. Neke su vrsti rada vazda ljudi visoko poštovali, n. p. rad poljodjelca, ali niesu tako poštovali rad obrtnika i trgovca. Inače prosvietljeni

Rimljani zazirahu od ovih obaju. Danas se s pravom ističe, da je svaki rad, kojim se privredjuju dobra, množaju sredstva proizvodnje, štovanja vriedan, i svaki radnik, koji čestitim načinom, marom i trudom zaradjuje što mu treba, vriedan je član družtva ljudskoga Ima sijaset dokaza, koli visoko su Rimljani cienili poljodjelski rad i cielo poljodjelstvo. Cato stariji veli o njem, da „pruža pošten, stalan nezazoran prihod, te su najmanje zlobni oni, koji se poljodjelstvom bave". O trgovini i obrtu mišljahu Rimljani upravo protivno. Hvala napredku ljudskom, već se dugo ne misli onako; kad danas hodočaste carevi, kraljevi i drugi mogućnici ovoga svieta na izložbe, oni idu da se poklone radu.

2. Dioba i ujedinjenje rada. — Sile i sposobnosti čovječje niesu jednake niti jednako razvite, niesu po tome niti jednako prikladne za poslove i radnju. S druge strane treba čovjeku dobara razne vrsti i raznoga oblika, koja su sastavljena od raznih tvari, a ove tvari jače ili slabije se opiru čovjeku kad ih hoće da udesi prema svojim potrebam. Zato i ne može da bude rad, kojim se proizvodi imovina, iste vrsti, jednak i jednako obsežan, nego se mora razstaviti u česti ili funkcije. Rad se dieli. Razstava dakle radnje u pojedine česti ili akte jest dioba (podjela) rada.

Suvišno je na široko dokazivati potrebu, da se nekako diele poslovi i rad. Komad sukna prolazi kroz mnoge ruke prije nego li navučeš na se gotov kaput. Vunu, od koje se sukno pravi, trebalo je skinuti s ovce, oprati, izpresti, bojadisati i satkati, izgladiti, a onda se spremi u skladište, odanle dolazi u dućan trgovčev. Da je jedna osoba obavljala ove različite radnje, jednu za drugom, sukna bi malo bilo, i ne govoreći o tom, da svaka radnja ne bi bila jednako vrstna. Naprotiv radi se brže i bolje, ako jedna osoba ovce pase i striže, druga vunu pere i suši, treća izprede, četvrta izgladi itd. Napokon dodje mušterija, kupi sukno i dozove krojača, da sašije odielo. Eto zašto imade u družtvu: pekara, mesara, krojača, postolara itd., jer jedan ne može i ne umije svega. Nu to ide još i dalje. Adam Smith, koji je diobu rada unesao u gospodarsku znanost, razlaže ju kod fabrikacije igle pa veli: premda je igla vrlo jednostavna stvar, ipak radi oko nje 10—15 radnika: jedan odmata, drugi ravna žicu, treći ju sieče na manje komade, četvrti gladi te komade, peti zaoštrava, šesti probušuje uha, sedmi brusi itd. Poseban radnik zabada igle u papir, a poseban ih sprema u škatulje. U guberniji Vladimirskoj (Rusija) ima selo Holni, stanovnici njegovi zovu se istina seljaci, ali ne rade zemlje, sve: staro i mlado, mužko i žensko bavi se slikanjem. Na drvenih pločah slikaju se razni svetci posve kao u tvornici: jedan slika ruho (odielo) svetčevo, drugi slika glavu, treći ima sliku da pokosti, četvrti priredjuje drvo itd., a radi se s tolikom vještinom, da tri do četiri čovjeka u nedjelju dana naprave 600 do 700 slika. U obrtu, a najpače u industriji najdalje je dotjerana dioba rada. Ali ne diele se poslovi i rad samo u proizvodnji stvarnih (materijalnih) nego i netjelesnih dobara: sudac rješava samo parnice politički činovnik radi poslove uprave političke, financijalni financijalne, vojnik samo vojničke itd. Sjajni napredak znanosti pripisuje se ovoj diobi rada, jer pojedinci proučavaju poglavitn jednu nauku.

Gledeć na svojstva i sposobnosti radnika, pa na gospodarske prilike, te uvjete proizvodnje, dioba rada jest: a) osobna, b) prostorna ili mjestna. Kad se poslovi razdiele medju različite osobe, to je osobna dioba. Iz ovakova podjeljenja nastaju u družtvu ljudskom razna zvanja ili staleži, n. pr. svećenika, učitelja, liečnika, ratara, trgovca, itd. Najdalje dotjerana je osobna dioba rada u tvornicah, gdje se nastoji jednakim trudom što veći uspjeh polučiti. Za čovječanstvo velika je blagodat postanak raznih zvanja, ali ujedno je to sveza, koja jednoga veže sa drugim.

Prostorna ili mjestna dioba rada stoji u tomu, da se različite grane proizvodnje, diele ili grupiraju prema tomu, kako ima u raznih mjestih najpovoljnijih uvjeta, da će uspievati. A pošto razna poduzeća nalaze takih povoljnih uvjeta na malenom, većem i velikom prostoru, to se može gledeć na ovo govoriti o lokalnoj ili mjestnoj u naj-

užem smislu), narodnoj i medjunarodnoj (internacionalnoj) diobi rada. U jednom mjestu, n. pr. gradu ili predjelu, tjeraju se oni poslovi, kojim su prilike tu najpovoljnije. U državi stanovnici jednoga kraja ponajviše težaju zemlju, u drugom kraju razvila se rudarska, u trećem proizvodnja tkanina (narodna dioba rada). U jednoj strani svieta proizvode se dobra, kojih u drugoj nema ili ih se vrlo malo izvodi (medjunarodna dioba rada). Medjunarodnoj (internacionalnoj) diobi rada mnogo zahvaljuje čovječanstvo svoj napredak i laglje podmirivanje svojih potreba.*)

3. Kako koristi dioba rada? — Već do sada rečeno kadro je živo predočiti, koliko vriedi za proizvodnju pa i za cieli napredak čovječanstva dioba rada. Veliki uspjeh polučuje se u gospodarstvu, ako se najprikladnija radna sila upotrebljava svaki put za istu vrst opetujuće se radnje. Ovo pak može biti jedino ako se rad razdieli prema raznoj sposobnosti i različitim talentom radnika. Ovo je prva korist diobe rada.

Druga korist vidi se u tom, što dioba uvećava vještinu radnika. Radna sposobnost može se upotrebom razviti i usavršiti. Tko se trajno bavi jednom vrsti posla, izoštrava svoja ćutila i duh, podstrekava se vještina njegova, n. p. lovac izvježba vrlo svoje oko i svoj sluh, pastir razpoznaje po nožnoj stopi prijatelja od neprijatelja, radnik u tvornici igala napravi na dan do 14.000 glavica igle (gumbašnice).

*) Mi trošeći mnoge proizvode niti ne mislimo, koliko se ruku krenulo, dok su došli k nam. Na pr. pijuć kavu u jutro koliko nas se sjeti, da su u dalekoj Africi ili Americi ljudi se znojili gojeći kavu, da su velikim troškom i trudom sagradjeni brodovi puni kave, ravnani i upravljani većim ili manjim brojem mornara mjesec dana plovili ovamo u Europu, da su ju željeznice napokon dovezle k nam, gdje ju trgovac prodaje, koliko tko hoće. To isto vriedi o šećeru iz šećerne trske, o raznih mirodijah, o mnogih ljekovitih bilinah itd.

Treća je korist: kad se ciela radna snaga obraća samo jednomu zadatku, ima se sgode, da čovjek potanko zaviri u najtanje okolnosti prirodnih sila, koje s njim zajedno rade. Čovjek je na dalje uviek smišljao, kako da što više rada prenese na prirodne sile; ovo oboje pomoglo je do raznih obreta i izuma u proizvodnji novoga vieka i do razvoja strojeva.

Pripovieda se, da je neki dječak imao taj posao, da na stroju otvara i zatvara zaklopac na oduški (ventil). Motreći pomno, kako stroj ide i želeći malko odpočinuti, priveza držalo ventila (zaklopca) dvjema vrpcama sa krećućom se motkom parnoga stroja. I tako nije sam trebao više otvarati i zatvarati zaklopac. Drugi opet morao je svaki put upaliti plinsku svjetiljku, kad bi ju vjetar utrnuo; i on, da si olakša posao, pronadje način, kako će se svjetiljka sama upaljivati. Ovako je dioba rada majkom mnogih izuma i obreta.

Diobom rada mnogo se uštedi vremena i truda. To je četvrta korist njena. Radna snaga naime zabavljena je uviek jednim zadatkom; ne prelazi se dakle od jednoga k drugomu, a svaki ovakov prelaz treba vremena i nekoga truda; treba da naša ruka, noga itd. nekako se upriliči, da udje u novi posao.

Što je rečeno o ljudskoj radnoj snazi, valja i o kapitalu ili glavnici. Ako glavnica stoji neupotrebljena, to je šteta; diobom rada odklanja se ta šteta, jer svaki radnik upotrebljava vazda svoje orudje. Orudje i strojevi u tvornicah rabe izdašnije, nego li orudje obrtnika, koji sam ili možda sa jednim ili dvojicom radnika posluje. To je peta korist diobe rada.

I napokon šesta korist: diobom rada u više česti mogu da rade te zaslužuju i takove osobe, koje prema svojim duševnim ili tjelesnim silam ne bi mogle cieloga, ili težega zadatka vršiti; n. p. kržljavci, slabići, osobe nakažene itd. ne mogu nositi cigle kod gradnje kuće, ali mogu n. p. gladiti iglu, odmatati žicu itd. Ovo je znamе-

nita socijalna ili družtvena korist diobe rada. Tako se sami hrane, koji bi se inače morali smjestiti u ubožnice ili milostinjom uzdržavati.

Kao što neki idu predaleko opisujući koristi, tako drugi piecrnimi prikazuju nedostatke ili tamne strane diobe rada. Istina je to: da radnik radeći jednako jedan te isti posao postaje jednostranim; da veoma težko privikne drugomu radu. Jednostranost pak dovodi radnika, da bude posve ovisan od onoga jednoga posla, koji umije, a po tom donekle i od onoga, koji mu taj posao daje; jednostranost može donieti pogibelj, da čovjek duševno otupi, da od njega postane „živo orudje“, „živi stroj“. Doista tko kroz 10 ili 20 godina ne radi drugo nego probušuje uha igala, ne bi bilo čudo, da dušom zahiri. — Dioba rada daje prilike, da se svaka radna snaga izcrpe što podpunije, a potreba sili na to. S toga članovi obitelji traže gdje koji može zarade, po čem biva, da su članovi porodice za vrieme rada razstavljeni, što nanosi štetu životu obiteljskomu; zajedničkim radom osoba raznoga spola u istom poslu dovodi se u opasnost moral; pohlepa za dobitkom podstrekava, da se prenapne snaga tjelesna, te čovjek prerano umre ili oslabi; da roditelji šalju još nedoraslu djecu na posao, što je suprot tjelesnomu i duševnomu razvoju djece.

Ovi nedostatci mogu se odstraniti ili barma ublažiti posljedice njihove. Najprije neka poduzetnici učine, što je do njih, da upotrebljavaju stroj, ako se je bojati, da bi čovjek sam mogao postati strojem. Zakonodavac može zabraniti nedostojne ili čovjeka sramoteće vrsti rada; a nadzornici tvornica će bditi, da se propisi zakona vrše; valja odrediti, da se tačno obdržavaju praznici, dani i ure počinka. Svetkovanje nedjelja i blagdana namienjeno je okrepi duše i tiela; gombanje, osnivanje zabavnih i poučnih družtva radničkih, čitanja i predavanja: posjećivanje sbiraka

i muzeja, pjevačke zabave itd. sve su to liekovi proti zlu, kojim rodi duševna i tjelesna jednostranost diobe rada.

Državnimi zakoni valja zabraniti, da djeca rade posala, koji niesu prama njihovim silam, a oblastim naložiti, da paze te se zakoni i tačno vrše. U Englezkoj se u ovom pravcu mnogo učinilo, odkada je socijalista Owen u prvih decenijih našega stoljeća uzeo tražiti, da vlast državna štiti djecu, da rad žena tačno ustanovi te odredi što treba, da ne bude morala žena težko raditi, kad dolazi vrieme poroda ili odmah poslije poroda. Napokon treba da se obuka u obrtnih i industrijalnih školah pa i u radionicah tako ravna, da pitomac izuči ne samo jednu stranu nego cieli posao; tako će si u životu laglje pomoći.

4. Ujedinjenje ili zajedničko djelovanje rada. — Druga potrebna strana diobe rada jest ujedinjenje ili kooperacija rada, t. j. sastavljanje ili ujedinjenje pojedinih djelatnosti, da se od pojedinih njihovih rezultata satvori jedan proizvod ili jedan uspjeh. Diobom rada diže se proizvodnja, a ujedinjenjem različitih radnja još većma učinak rada. Da se odvali težak kamen, ili baci u more težko sidro broda, treba da se nadje zajedno više ljudi, koji će to u kratkom vremenu svršiti.

Radnje se ujedinjuju:

a) kad se više ljudi sdruži, da zajednički neki posao obave n. p. da kakov kamen dignu, kola potegnu itd., ili da zajednički rade jedan te isti posao i u glavnom na isti način. Tim se zaštedjuje vrieme, koje bi potrošiti valjalo na posao. N. p. sabere se više momaka da kose, više žena da žanju (moba) itd.;

b) kad jedni radnici nastave posao, gdje su drugi prestali; to zovu nastavak djela.

Bez ovakova sudjelovanja ne bismo imali velikih poduzeća ni sjajnih spomenika ljudskoga rada i uma. Ovako su se gradili veličanstveni hramovi, na kojih se kroz stoljeća radilo, željeznice,

kopali se kanali itd. Na isto ovakoj kooperaciji osniva se rad ljudski u znanosti i umjetnosti.

c) kad više radnika radi svaki različit posao i jedan drugoga pomaže, a ujedinjenjem svojih različitih poslova stvaraju jedan zajednički proizvod. Ovakovo ujedinjenje najobičnije se vidi u tvornicah i radionicah, gdje pojedini radnik samo jedan dio izradjuje, a svi zajedno istom cielo dobro dogotove n. p. deset radnika radi na jednoj igli, svaki njih samo jedan dio, a svi skupa naprave jednu iglu.

d) sastavljeno sudjelovanje, ako više osoba raznovrstne poslove obavljaju, a ovi se poslovi medju sobom pomažu, jedan predpostavlja drugi.

Jedan će primjer pokazati svu znamenitost ovakova sudjelovanja za proizvodnju. Dok se izradi komad platna, evo što sve treba: Poljodjelac prirediv zemlju zasije lan, pa kad dozrije, požanje ga, izpere, posuši, stuče; zatim se prenese u tvornicu i tu prede, i kod toga radi vrlo mnogo osoba; poslije dolazi tkalac, da satka platno; a platno se pere, bieli, suši, prema okolnostim bojadiše, utisnu mu znakove, i onda metnu u skladište, odavle se spremi na željeznicu, s ove ne riedko na parobrod pa odpremi u Ameriku ili Aziju. Eto koliko je tu ruku ljudskih radilo, dok je platno došlo do čovjeka, koji ga treba, a ovaj će potražiti nove radnike, da od platna skroje i sašiju košulju.

U ostalom dioba rada vezana je na stanovite uvjete, nije moguća svagdje i u svakom poslu. Pomanjkanje ovih uvjeta čini ujedno i granicu diobe rada. Evo što treba za diobu rada:

a) dovoljan broj vještih radnika;

b) velika glavnica ili kapital, razumievajuć tu: orudje, strojeve, sirovine, sgrade, gotovi novac. Bez glavnice ne da se proizvoditi, bez obilna kapitala niti misliti na znatniju diobu rada, jer u poduzeću, gdje se rad dieli, treba više radnika, a zbog toga naravski više orudja, strojeva, surovine itd.;

c) da ima proizvedena roba (espap) dovoljne prodje. Što si veći trg (tržište) osvoje dobra, što ih više prolazi,

može da je i proizvodnja znatnijom, a tad je i prilike, da se poslovi što većma podiele. Prodja opet zavisna je od ciene: jeftinih stvari kupuje se više — ako inače kako treba podmiruju potrebe, — skupih manje; a vrstni putovi i obćila veoma pomaže prodju, osobito ako se prevoze hitro i jeftino. Količina potreba dotično pučanstva čini prodju boljom ili lošijom. n. p. u malenih mjestih prodja je slabija, u velikih bolja; zato u onih nema onako dotjerane diobe rada kao u ovih; u malenom mjestu naći ćeš u jednom dućanu svačesa: šećera, kafe, platna, sukna, duhana, kefa itd., u velikih gradovih to je podieljeno, pa jedan prodaje samo platnenu, drugi suknenu robu, treći speceraje itd.; na selu liečnik lieči sve bolesti, u velikih gradovih ima liečnika za pojedine bolesti (specialista);

d) rad mora biti takov, da se može razstaviti u više posebnih česti; ako se ne da tako razdieliti, ili ako se može samo na neke česti, nema nikakove ili samo manja dioba rada. U ratarstvu n. p. ne može se ovaj ili onaj posao raditi, kad bi se komu prohtjelo, nego kad mu je vrieme; zato ne može jedan jedino kositi, drugi žeti, nego ratar mora biti kosac, orač, sijač itd.

Dioba rada ima političku i družtvenu važnost. Pojedinac naime baš povodom diobe posala vrši jedan posao, ili jedno zvanje, čim se dolazi, da se ljudi razredjuju u staleže. Zvanje ili posao udara dakle temelj ovomu staležkomu i gospodarskomu razredjenju. Kad se promieni posao ili rad, mienja se i stalež, a rad se mienja obično, kad čovjek promieni svoje nazore, kad duh njegov udari drugim pravcem.

Poviest diobe rada. Kako su različite sposobnosti ljudi, svojstva tla i tvari, to se dioba i ujedinjenje rada već zbog ovih razlikosti prikazuju kao veličajna medjusobna djelatnost ljudi, da postignu cilj svoj na zemlji. Ta medjusobna djelatnost ljudska, izražena u zvanjih, ostvara se sporo, nije još ni s daleka dovršena, budući da ciela plemena pače strane svieta istom dolaze

u medjusobni doticaj. Pojavlja se u obitelji divljaka, što u šumi živi, a vidi se i u obitelji visoko obrazovanih naroda. Ona napreduje u doba, kad su u cvietu zanati a u poljodjelstvu vlada nevoljničtvo, u doba, kad kućni obrti prelaze u gradove i tu se razvijaju kao samostalna zanimanja; ona se vije u nedostižne visine pomoću novovjekih izuma i obreta u strojevih, i pošto se prostori i tržišta sbližiše. Diobu rada uzeše već rano promatrati. Spominju ju grčki filozofi Platon i Aristotel, nu važnost i korist njenu za obrtnu proizvodnju uzeše na potanko razlagati u prošlom stoljeću Ferguson i za njim Adam Smith, a poslije njih ne ima knjige o gospodarstvu, koja je ne bi na oko uzela.

U junačkih pjesmah grčkih i u naših, u kulturnoj poviesti spominju se kraljice, koje kuhaju, predu i rublje peru. U prvo doba srednjega vieka monah kuje čavle, lieči bolestnike i čita misu; kralj traži ženu, jer ne ima tko da mu krpa poderane košulje. Dvie ili tri stotine godina prije Isusa ne bijaše u Rimu pekara, još pred sto godina pravio je jedan čovjek cielu uru, a danas gotovo svaki kotačić, lančić, šaraf itd. ure pravi poseban radnik; u Englezkoj broji urarstvo sto i dvie poslovne grane.

Nu pravi izraz i razvoj svoj nadje dioba rada u tvornicah. Već jedna tvornica za sebe jest pravo čudovište najsitnije diobe kao i ujedinjenja rada. A još znamenitije je tvorničtvo u obće. Srodne i jedna drugu pomažuće grane poslovne redaju se po ulicah, predgradjih, kotarih i pokrajinah jedna uz drugu; u Englezkoj tvornice platna smjestile se u Leedsu i oko njega; tvornice pamuka oko Manchestra i Glasgowa, tvornice noževa oko Sheffielda; — tvornice ura u Švajcarskoj oko Jure, tvornice svilene robe oko Basela, Züricha i Lyona. Ovo izkustvo, da se tvornice same jedna drugoj približuju, svjetuje poduzetnika, da mjesto svoga poduzeća nerazstavlja navlaš od glavnoga mjesta sličnih podhvata. Ovo se već i s toga preporuča, jer je mnogo laglje uvježbane radnike ili vježbenike dobiti, gdje žive dobri običaji i čestite predaje radničke.

5. Proizvodivost (proizvodnost) ili produktivnost rada. U gospodarstvu stoji pravilo, da treba oprezno i štedljivo služiti se i radnjom kao i svakim drugim sredstvom, o kojem se znade, da ga, kad se sravni sa potrebami, ima manje. Što se potroši rada i drugih sredstava kod proizvodnje, to je trošak. Jedno običajemo sravnjivati sa drugim: trošak s uspjehom, koji je dostignut ili se namjerava dostignuti, uspjeh rada s onim, koliko se raditi moralo, da se uspjeh postigne. Tako dolazi pred nas pojam proizvodivosti (proizvodnosti) ili produktivnosti rada, t. j. svojstva, proizvoditi koristi.

U znanosti dosta bijaše prepirke o tom, što je proizvodivo, a što neproizvodivo, što donaša koristi, a što ne, koji rad je a koji nije produktivan ili u obće plodan. Sustav trgovački (merkantilni) proglasi proizvodivim svaki rad, koji doprinosi, da se u zemlji umnoža kolajući novac. A imenito produktivna da su rudarska poduzeća, koja vade drage kovine (zlato i srebro), ma se niti sav trošak ne podmirio; da su produktivne trgovina i rukotvorne a i poljodjelske radnje. Naprotiv ovoj teoriji stoji nauka francuzkih fiziokrata, koji učahu, da je priroda pravi izvor bogatstva; da su proizvodive ili produktivne jedino radnje zemljodjelca, kojeg nova dobra više vriede od potrošenih stvari, zbog česa ima zemljodjelac čista prihoda. Obrt i trgovina niesu zanimanja, koja bi donosila čiste hasne ili čista dobitka pa niesu ni produktivna. Obrtnik doduše čini svojim radom stvar preradjenu vrednijom, ali toliko je i potrošio, koliko njegov proizvod više vriedi. Što misle o trgovini, veoma je blizu nazorom starih nekih filozofa i politika, koji govorahu, da svaki trgovac »vara« i »laže«; da nije uzalud Merkur bogom ili zaštitnikom trgovine i tatova.

Socijaliste i komuniste ciene samo tjelesnu radnju i — precjenjuju ju; što radi radnik u tvornici ili na livadi i na njivi, to je jedino produktivno. O trgovini neki govore upravo uvredljivo; a slabo ciene t. z. službe i poslove nematerijalnoga rada.

Napokon Adam Smith, ili kako zovu neki njegov nauk: »sustav industrijalni« tvrdi, da je svaki rad produktivan, koji se trajno fiksira na kakovoj tvari, ili drugimi riečmi: koji proizvodi vidljiva dobra. Osobne činitbe i službe, dakle djelovanje učenjaka, svećenika, liečnika, činovnika, umjetnika itd. niesu produktivne, jer se rad njihov ne fiksira na nikakovoj tvari, ne imaju vidljiva rezultata.

Radom uz pomoć drugih proizvodnih sila proizvode se sirovine, rad obrtnika preradjuje ih, a raznose i razvoze trgovina i prevozna sredstva. Sve vrsti rada ovoga

najtjesnije su medju sobom prepletene, tako, da jedan zavisi o drugom, djelatnost jednoga dojmi se drugoga. Svaki rad, koji čini materiju ili tvar koju prikladnom i valjanom, da posluži našim potrebam, jest produktivan ili proizvodiv, svatko gleda, da radom svojim dostigne što veći uspjeh, ili što manjim naporom jednaku korist. Što veća korist od rada, što povoljniji uspjeh njegov, to je rad produktivniji dotično koristniji. Nikad se nije odricala produktivnost radu poljodjelca; isto tako nije moglo biti ozbiljne sumnje, da zanatlija i obrtnik, kad preradjuju razne sirovine u fabrikate, rade zaista koristni posao; protivno mnienje fiziokrata težka bijaše zabluda. Ali to svojstvo proizvodivosti ide i trgovinu, dotično rad trgovca, premda se je o tom najduže sumnjalo. Dobra postaju vriednimi u pravom smislu onda, — kad dodju u ruke trošioca; mnoga dobra ne bi ništa vriedila, da ih trgovina ne dovozi k potrebniku, pače ne bi se niti proizvodila. Trošac ne može da svaki put potraži proizvoditelja, kao što i ne zna, gdje da ga nadje. Trgovac ga rješava one brige i truda, a tim mu čini važnih usluga.

Isto tako produktivan ili proizvodiv je i rad prevozni, t. j. rad onaj, kojim se dobra prenose ili prevoze iz jednoga mjesta na drugo na cestah, željeznicah, itd. Ovaj je rad nuždan, njim se popunjuje cieli proizvodni proces ili postupak. Ako je pak taj rad nuždan, ako zadovoljuje potrebam našim, on je i produktivan. Ako putnik prije dodje na mjesto, ako se doveze jeftinije ili sigurnije: mora da je rad, kojim se osoba prevozi na brodovih, željeznicah, poštom, viesti javljaju brzojavom, koristan, vriedan i plodan.

A je li produktivno ili proizvodivo, što rade učenjaci, svećenici, umjetnici? Čovjek ne treba samo stvarnih dobara, nego i netjelesnih. Ova druga kadšto su mu nuždnija od onih prvih. Bolestniku je nuždniji rad

liečnika nego li rad pekara ili mesara. Ne živi se samo o kruhu, ali ni kruha ne bi bilo vazda, da ne ima ljudi, koji će liečiti bolesti onoga čovjeka, koji ore zemlju ili sukno pravi; kad ne bi drugi bdili, da nam se sačuva, što smo tjelesnim radom privriedili; kad se ne bi našlo, koji nas upućuju u nauke božje i svjetske, koji nam zasladjuju život svojim umjetničkim radom. Zar da ne vriedi rad učitelja i svećenika ni toliko, koliko rad prostoga pastira? Da bude rad liečnika, koji propiše liek, manje vriedan od rada ljekarnika (apotekara), koji liek po odredbi liečnikovoj napravi? Jamačno ne. Što uradi bravar, stolar ili ratar, to se vidi na bravi, stolcu ili snopu žita, ali je i rad onih drugih radnika fiksiran, dotično vidljiv je: na tielu, duši, značaju, ćudi i cielom stanju naroda. Osobne službe neposredno proizvode posebna dobra, naime znanje, vještinu, sigurnost; ali i posredno su plodne ili produktivne, jer svakoj proizvodnji stvarnih predmeta nuždna su nestvarna dobra: sigurnost, znanje, okretnost itd.

Tko dakle govori: činovnici, liečnici, učitelji ništa ne proizvode, krivo govori, kao i tko dovikne n. p. učitelju: mi te hranimo; — da nije nas, ne bi imao kruha. Činovnik i drugi zvaničnici rade, pa za rad svoj primaju nagradu, kao što primaju i drugi članovi družtva; rad vrstna liečnika, sudca, družtvu je nuždan, kao i rad poljodjelca ili obrtnika. Može biti i rad ovakih ljudi neplodan ili neproduktivan, ako rade nevaljano ili ih se za službu neku postavlja preko potrebe. Nu takova neplodna rada nalazimo i drugdje. Tko napravi čizmu, koje ne možeš nositi, tko izteše stolicu, na kojoj ne možeš sjedjeti, tko napravi stroj, koji nije za ništa: uradio je posao neproduktivan. Kad dva čovjeka lieno nose kamen, koji bi mogao jedan sam odnieti, upravo tako razsipavaju radnu snagu, kao što se razsipava, kad se za službu koju postave dva činovnika, a mogao bi ju jedan vršiti. Svaki posao iziskuje ruku ljudskih; ako se preko potrebe u službe državne ili svećeničke namješta službenika, baš je tako neshodno, kao i onda, kad se pet osoba otima za jedno mjesto u tvornici, ili kad dva radnika okreću kotač, a bio bi posve dovoljan jedan.

III. Glavnica ili kapital: *1. Što je glavnica ili kapital?* — Glavnica ili kapital je neka svota novca, odgovara se u svakidanjem životu. Odgovor je ovaj nepodpun i netačan. U gospodarskom smislu kapital ili glavnica je dio imovine (dobara), koji se upotrebljava u proizvodnji novih dobara.

Poduzetnik mora da ima sgrada, zemlje, orudja, strojeva, sirovina i novca, da plati svoje težake i radnike, jer bez ovih stvari ne ima lje nikakova poduzeća, a sve su ove stvari glavnica ili kapital.

Rieč »kapital« dolazi od latinske rieči »caput«, što znači: glavu, od česa je nastala u srednjem vieku rieč »capitale« = glavnica, glavno, glavna stvar, ili glavna svota, koja se razlikovala od uzgrednih stvari, a uzgredna stvar bijahu kamate. Kapital ili glavnica bijaše glavni dio duga u novcu (capitalis pars debiti). Tečajem vremena ovo se značenje rieči kapital ili glavnice promienilo, te se njom označivala imovina, koja nosi dobit ili je odredjena, da je donese. U privatnom gospodarstvu smatra se kapitalom ili glavnicom svaka imovina, ili svi dielovi imovine, koji su temelj trajnoga uživanja ili koristi. — Ovaj pojam kapitala ili glavnice ne sudara se uviek i posvema sa pojmom kapitala ili glavnice u smislu narodnog gospodarstva, jer može biti, da imovina nosi trajno nekomu koristi ili dohodka, a ipak se njom narodno-gospodarska proizvodnja ne koristi. N. pr. A. uzajmi svotu novca B-u, od koje mu plaća kamate. Taj je novac za A-a glavnica, ali za cielo gospodarstvo samo je onda, ako B. uzajmljeni novac koristonosno uloži, n. pr. poboljša (meliorira) svoj posjed, ili kao obrtnik preradjuje sirovine itd.; ali nije glavnica ili kapital onda, ako B. novac potepe.

Dobro neko ili neki dio imovine jest dakle glavnicom ili kapitalom (ima svojstvo glavnice ili kapitala), ako i u koliko rabi kao sredstvo, da se proizvedu nova dobra.

Prema tomu jesu glavnica ili kapital:

a) sgrade, koje služe gospodarstvu, n. p. tvornice, radionice, staje, sjenici, stanovi ljudski, brodovi itd.; b) razno orudje, strojevi; c) sirovine i druge tvari, koje rabe u proizvodnji kao glavne ili pomoćne tvari; d) tegleća i koristna životinja, n. p. volovi, konji, krave, ovce itd.; e) živež, koji proizvadjajući čovjek troši; f) novac kao sredstvo prometa i sredstvo, koje pospješuje proizvodnju; g) zemljištne poboljšice (melioracije), koje se pomoću glavnice i rada na posjedu zemljištnom izvode te koje čine, da zemljište više nosi; i napokon h) mnogi govore još o nematerijalnom kapitalu ili glavnici razumievajuć tu: radnu snagu, talente, osobitu vještinu, koristne odnošaje, pače i državu itd.

Da li je i zemljište glavnica ili kapital? Jedni tvrde, da jest, veleći, da je svako sredstvo proizvodnje glavnica, dakle i tlo naše. Drugi misle, da glavnica može biti samo ono materijalno sredstvo proizvodnje, koje je čovjek napravio; zemljište pak je proizvod prirodni, čovjek ga nije stvorio niti napravio, za to, vele, ono kao takovo nije glavnica; ali jesu poboljšice zemljištne (melioracije), jer se izvode radom i glavnicom.

Zemljišta — tako govore — nastadoše drugim načinom, a ne onako, kao ostale glavnice, ona su dar božji, čovjek nije ni prstom maknuo, da zemljište nastane, on ga ne može povećati, kako može druga sredstva proizvodnje, ne može ga uništiti, niti ono tečajem vremena propada, kao što propadaju ostale glavnice; zemljište je vječno; ono je u pravom smislu rieči nepokretno dobro. Ostale glavnice koriste, ako ih čovjek upotrebljava, inače ne, njihova snaga proizvodna zavisi od čovjeka; zemljišta pak samo po sebi mogu donieti koristi, a koliko ih čovjek upotrebljava kao sredstvo proizvodno, korist njihova nije ovisna samo o čovjeku, nego i o drugih vanjskih prilikah.

2. Postanak, uzdržanje i množanje glavnice. — Glavnica nastaje radom i štednjom; sam rad ne dotječe, jer ako se sve potroši ili izcrpe, što se zaradi, ne ima ničesa, nikakove imovine, koju bi mogao uložiti u proizvodnju novih stvari. Štednja se visoko cieni u gospodarstvu, kao i u moralu. Tko štedi, ima; razsipnik gotov prosjak. Radom i štednjom postaju pojedinci i narodi bogati. Čovjek štedi, da steče imetka i osigura stare dane od biede i nevolje, da djecu obskrbi; da može biti na pomoć, kad se ostvaruju

više ciljevi. Svakako je cilj štednje, da se njom nešto poluči, što se više cieni nego li ona žrtva, koju nameće štednja. Tko štedi, prinosi žrtvu, to veću, što manje ima štedilac; štediti znači odkidati si od usta, ne zadovoljiti potrebi; štedilac mora da sama sebe nadvlada.

Čovjek ne bi štedio, da nema nade, da će i uživati plodove štednje, da će biti njegovim što privriedi i uštedi. Za to se hoće sigurnosti, mira i reda u zemlji; da nepristrani sudovi sude i dosudjuju pravo, koga ide, a kazne krivca i povreditelja prava i zakona, bio tko mu drago; da dobra uprava olakoti privredu mudrim i nepristranim svojim radom. Gdje nema ovih uvjeta, tamo se malo štedi, kao i ondje, gdje vladaju druge nepovoljne prilike, n. p. opasne kužne bolesti, nemiri, bune itd. Vrlo koristno djeluju zavodi, u koje možeš uložiti prištednje svoje. Ovamo spadaju na prvom mjestu štedione, a za njimi banke i ini vjeresijski zavodi.

Vele neki: štednja kao majka glavnice ili kapitala vriedi izključivo samo u privatnom gospodarstvu. Nije tako, u gospodarstvu narodâ sva sredstva proizvodnje postaju štednjom ili tim, da se neka stvar ili neko dobro ne upotrebi za osobnu svrhu, nego kao sredstvo za proizvodnju, n. p. konj se upregne, da vuče plug ili vozi robu mjesto da ga vlastnik zajaše i podje u šetnju; vol bi se mogao zaklati i meso pojesti, ali vlastnik ga ujarmi, da vozi, ore, vrši itd.

Vriednost glavnicâ umanjuje se porabom, ali takodjer djelovanjem prirodnih sila, a i pukim slučajem. Vlaga, kisik i ugljična kiselina zraka, kad se mienjaju toplina i studen, grizu i glodju glavnicu; mnogi vriedni predmeti, n. pr. umjetno odgojene biline i životinje propadaju ili se izrode, ako se ne njeguju. Požar, poplava, potres, marvinske pošasti itd. u kratkom vremenu upropašćuju dobra. Glavnice dakle treba čuvati, njegovati, popravljati i nove proizvadjati.

Trajno uzdržanje glavnicâ ili kapitala dielomice se osniva na neprekidnoj reprodukciji, t. j. proizvadjanju različitih stvari. Nije u ostalom dovoljno, da se glavnice uzdržavaju, popravljaju, nego treba da se množaju. Imovina se naša ne će povećati, ako se ne množaju glavnice, kao što ne raste broj radnika, ako se pučanstvo ne množa. A množe se glavnice (kapitali), kad k dosadanjim dolaze nove; dakle kad nova imovina ili dobra ne samo da nadoknadjuju, što je izrabljeno ili potrošeno, nego da se i više i vrednijih dobara proizvede i prištedi. Množaju se glavnice takodjer, kada već postojeće postaju produktivnijimi, t. j. kad se digne njihova proizvodna djelatnost, n. pr. kad se strojevi shodnije upotrebljavaju, blago dobro hrani i kako treba njegova radna snaga izcrpljuje itd., uslied česa i veću korist donose. To pak ne dolazi samo od sebe. Kad ljudi bivaju prosvjetljeniji, uvidjavniji, vještiji i radiniji, kada vode brigu za budućnost svoju; kad nastoje da se što više medju sobom upoznadu, liepo se pomažu, te u udruživanju traže uvjete svoga napredka: tada glavnice bivaju produktivnije. Drugimi riečmi: kad se množa radna snaga ljudska ne samo kolicinom (brojem radnika), nego kad biva i vrstnijom, rastu takodjer i glavnice.

Glavnice ili kapitali naroda množat će se:

a) ako je pučanstvo vrlo radino te proizvodi više, nego li je nuždno za podmirenje potreba njegovih;

b) ako pučanstvo štedi, t. j. ako troši dobra razumno, te se ne da zavesti, da ove granice razborite trošnje prekorači, pa ni onda, ako njegova proizvodnja donosi i sjajnih uspjeha;

c) ako narod živi u državi, koja se brine za sigurnost, pravo i poredak. Despotizam, prikazivao se ma u kojem obliku, isto tako osujećuje množenje glavnice i dobrobit kao i bezvladje. Pravo i pravni red je temelj množenju imovine;

d) ako množanju glavnice prijaju gospodarsko-družtvene uredbe. Osobito je u ovom pravcu važna: obitelj, pravo vlastnosti, sloboda itd. Silna opreka medju bogatim i ubogim, nago-

milavanje blaga u ruku nekolicine veoma prieči redovito množenje kapitala ili glavnice.

3. U čemu je važnost glavnice ili kapitala? — Glavnica je treća produktivna sila, i po tom naravski da ju ide svojstvo proizvodivosti, t. j. da uz ostale dvie sile proizvodi dobra. Znamenitost glavnice za proizvodnju razabira se iz ovoga: Čovjek bez tvari ne može ništa; na materiji ili tvari vidi se njegov rad. Istina, tvari su proizvodi prirodni, ali i oni iziskuju barma neki rad, i onda bivaju gospodarska dobra i sredstva proizvodna, t. j. glavnica.

Dok se proizvadjaju dobra, radnik treba hrane, odiela i drugih stvari. Težak na polju, radnik u tvornici, poslužnik u trgovini ne mogu i ne rade bez ovih dobara, koja su prije proizvedena.

Nekoć se radnike plaćalo u naravi, t. j. davala im se hrana, stan i odielo; ali i ta su dobra proizvodnjom prijašnjom nastala. I sada se još ovdje ondje tako plaćaju, nu većinom danas plaća se daje u novcu, a za nj kupuje radnik dobara, koliko treba i koliko može. Plaća dakle u novcu zastupa dobra, koja si radnik za novac nabavlja, pa je izdašna ili nedovoljna, prema tomu, koliko za novac može nabaviti potrebnih i koristnih stvari. I ovaka su dakle dobra glavnice, jer nuždno sudjeljuju u proizvodnji.

Glavnicom napokon u velike se podupire, olakoćuje i prikraćuje rad čovječji: naročito orudjem, posudjem i strojevi.

Glavnica je dakle sredstvo proizvodnje ili produktivna sila, kao priroda i rad; ali prema naravi pojedinih tehničkih posala treba da se spoji sa one druge dvie produktivne sile; da nema glavnice, množinu stvari ne bi nikako mogli prirediti, a druge daleko s većom mukom i nategom, n. p. željeznim plugom zemlja se laglje, brže i bolje ore nego li drvenim; kolike je muke oboriti drvo bez sjekire, itd. Glavnica koristi gospodarstvu, ako joj se pridruži rad, ali ona je opet u pomoć radu, i štedi radnu snagu. Kad

ima više glavnice, ima naravski i više sredstva proizvodnje, pa će i radnik više zaraditi (zaslužiti); kad ne ima sirovina, sgrada, potrebita orudja ili novca, ne da se ni raditi. Zato je mnogo puta vika na glavnicu kao takovu nepravedna.

4. Dieljenje glavnice ili kapitala. — Glavnica ili kapital se dieli: a) u stojeću (stalnu, fiksnu), i b) u kolajuću (tekuću, tečnu):

a) Stojeća glavnica (takodjer uložena glavnica ili kapital = Anlage-Kapital) zove se ono dobro, koje čovjeku pomaže kao sredstvo (instrument) u njegovu poslu, pače i posao mjesto njega obavlja. Njen se oblik ne mienja proizvadjanjem, rabi dugo vrieme, od nje prelazi u novo dobro samo onaj dio vriednosti, koji se porabom iztroši, to će reći: za onoliko — medju ostalim — ima da je vrednije novo dobro, kolika je vriednost stojeće glavnice porabom umanjena. Stojeće su glavnice: sgrade, koje služe u svrhe proizvodne, za stanove proizvoditelja, orudje, strojevi, posudje itd. Sve ove glavnice jesu takodjer tečevne ili privredne, jer zaista pomažu privredjivati nove vriednosti. Čovjek bi mogao privriedjeno dobro za sebe, za svoju udobnost potrošiti, n. p. da si nabavi liepi namještaj, sagradi ljetovnik itd. Ako se toga odrekne pa glavnicu uloži u posao, postaje ona sredstvom, da nastanu nove stvari, koje množaju njegovu imovinu; ili glavnica drugomu uzajmi pak kamate nadoknadjuju koristi, koje bi imao sâm od glavnice svoje;

b) Kolajuća glavnica je ono dobro, koje upotrebljeno u proizvodnji novih dobara posve promieni svoj oblik, izgubi svoju vriednost, koja će se naći u novom dobru, t. j. novo dobro ima da je za toliko vrednije, koliko je vriedila potrošena glavnica kolajuća. Ova rabi samo jedan put. Kolajuće glavnice jesu: sjeme, krma, gnoj, sirovine, koje se preradjuju, pomoćne tvari (kolomaz, ulje,

kojim se mažu strojevi, ugljen, drvo itd.); roba kao predmet prometa i trgovine; marva, koja se tovi; plaća radnika. Novac za pojedinca je glavnica kolajuća; doduše čovjek novca kao takova ne potroši (zlato ili srebro), ali čim ga izda ili produktivno uloži, nestaje i njegove gospodarske koristi za onoga, koji ga je izdao.

Glavnica kolajuća zove se takodjer i upravna glavnica (Betriebskapital).*)

Ako se glavnica na vrieme drugim ustupi, da ju upotrebljavaju, zove se posudjena ili uzajmljena. A može se drugim ustupiti novac, zatim druge vriednosti: kuća se može dati u najam, zemlja u zakup, itd. Vlastniku, koji je ovako svoju glavnicu drugomu predao, da ju upotrebljava i korist od nje prima, daje uzajmitelj naknadu, koja se zove kamati, zakupnina, najamnina, itd.

Stojeća glavnica dobiva ime svoje odatle, jer često dok traje proizvodnja ostaje na istom mjestu, ne mienja oblika ni vlastnika, dočim kolajuća mienja oboje. Ali kad se porodi sumnja, je li koje dobro glavnica stalna ili kolajuća, odlučuje svrha, koju posjednik glavnice kani postići. Kola, lokomotiva, konji jamačno se kreću i to brzo, pa su ipak glavnica stojeća za onoga, koji ove predmete drži i treba u proizvodnji; naprotiv kuća, stroj pa i kola jesu glavnice kolajuće za onoga, koji ih sagradi, izradi ili kupi, da ih što prije proda. Tako je novac za gospodarstvo narodno stojeća glavnica, jer je narodu sredstvo prometa, a za pojedinca je glavnica kolajuća.

„Mrtva glavnica ili mrtvi kapital“ mogu se nazvati dobra, koja se u ovaj čas ili kroz neko vrieme ne upotrebljavaju u proizvodnji, dakle stoje neupotrebljena. U ovom smislu i novac, zatvoren u ladici, takodjer je mrtva glavnica.

5. Strojevi (mašine). — Medju stalnimi (stojećimi) glavnicami ili kapitali odlična važnost ide strojeve (mašine). Strojevi su umjetno sastavljeno orudje (alat) ili sredstvo proizvodnje, koje uslied svoga mekanizma, upravljano čovjekom, samostalno radi. Stroj se razlikuje od običnoga orudja, n. p. kladiva, sjekire, motike, svrdla itd., jer orudje ne zamjenjuje čovječjega rada, nego samo pomaže i olakoćuje rad; ono čini, da se osobna radna snaga usredotočuje i prenosi na stanoviti pravac rada. Batom svojim n. p. kovač štedi ruku svoju, udarajući njim polučuje bolji uspjeh, ali svakako ruke treba, kao što sama kliešta ne vade vrućega gvoždja iz vatre. I tako druga orudja. Drugačije kod stroja; on je sredstvo, da prirodne sile pod upravom čovječjom stanovita gibanja izvode. Čovjek je najprije prisilio životinju, da ga služi snagom svojih mišica (upregne konja, ujarmi vola), kasnije će on razapeti jadra, namjestiti mlinski kotač, da upregne silu vjetra i padajuće vode; u parostroju i fotografičkom aparatu upregne paru i svjetlo, da rade mjesto njega. Stroj radi snagom, koja daleko nadkriljuje snagu množine ljudi; stroj savršeniji radi samostalno, čovjek ga ravna, potjera ili zaustavlja.

Poraba strojeva donosi gospodarstvu znamenitih probitaka. Stroj radi neprestano — dok se ne pokvari; ne mora se odmarati, niti ga treba plaćati: posvema je u vlasti gospodara. Rad stroja je uviek jednak, giblje se vazda u istom pravcu; radi brzo, kako čovjek ne može i neće nikada moći; stroj ne kvari ni ne uništuje materijala, štedi vrieme, radnu snagu čovječju i materijal, izradjuje ogromne količine jednake, jednolične i izvrstne robe, kakova se radom ljudskim ne bi mogla izvesti, ili bi trebalo za to vrlo mnogo vremena i velikoga truda. Radeći hitro i mnogo strojevi proizvode sa manjim troškom ogromne količine dobara, zbog česa postaju ova jeftinijimi. Ima dobara, koja se ne bi ni mogla bez strojeva izraditi; druga bi se dala, ali bi bila daleko skuplja.

*) A. Smith veli: Glavnica, koja koristi posjedniku, dok ju ima ili drži, jest stojeća (fiksna); a kolajuća je glavnica, koja donosi posjedniku koristi, kad ju proda.

Strojevi imadu socijalnu (družtvenu) i kulturnu (prosvjetnu) važnost. Oni prikraćuju rad i čine ga jednostavnijim, te ga udešavaju prema silam čovječjim; čisto mekaničke poslove, koji umaraju duh, strojevi oduzimlju čovjeku, te on može svoje sile obratiti drugim koristnim zadatkom. Množina i jeftinoća strojevî proizvedenih dobara čini, da i manje imućni troše vrednijih stvari, čim se napokon polučuje prava svrha svake proizvodnje. Sve je to pravi dobitak za družtvo, kojega se članovi dostaju ljepšega i dostojnijega života; razvija se mnogobrojno i slobodno gradjanstvo, a izčezavaju razni oblici neslobode. Slavni grčki filozof Aristotel proreče, da će robstva nestati, kad bude čunak tkalčev sam letio kroz krosnu. Ova izreka tumači se tako, da će strojevi učiniti kraj robstvu i neslobodi, jer kraj njih vriednost rada robova izčezava.

Ogromna imanja rimskih bogataša težahu izključivo robovi, a ipak su ta imanja »upropastila Italiju i rimsku slobodu«. Moderni prosvietljeni vlastelin (spahija) ima takodjer svoga roba — strojeve.

U početku je morao čovjek, da dobije brašna, žito drobiti medju dva kamena; kasnije tući ga u neke vrsti mužara (avan), za tim mljeti na žrvnju; za vrieme Isusa Krista bijaše već vodenica, a počev od 12. stoljeća i vjetrenjača; 19. stoljeće donese nam paromlin. Kolika razlika? Za poveću obitelj potrebno brašno morao bi gotovo izključivo jedan čovjek na žrvnju mljeti; u paromlinu, u kojem radi 12 radnika, smelje se liepa brašna i za 20.000 ljudi. Ni 50.000 radnika nebi doteklo da smelje brašna za grad Pariz, a sada malen broj paromlina priredjuje različita brašna koliko treba. Iz Zagreba dodješ na Rieku željeznicom za 10 sati i platiš u kolih drugoga razreda kakovih 8—9 for. Na kolih trebao bi tri dana i potrošio četiri puta toliko.

Da se danas u Englezkoj priredi koliko treba pamučne robe, ali da se onako radi, kako se radilo još god. 1770., jedva bi bilo dovoljno za to pučanstvo ciele Englezke i Francuzke! Godine 1770. izradilo se u Englezkoj 3 ½ mil. funti pamučne robe, danas se proizvodi preko 1000 mil. Ovo je sjajni uspjeh predaćega stroja, koji obretoše i usavršiše Arkwright, Crampton i dr.

Pred 400 god., dok se nije znalo za tiskarsko umieće, knjige i rukopise prepisivahu. Danas može i kukavni stroj, oko kojega su dvie djevojčice, u jednom danu toliko naštampati, koliko ne bi ni 200 prepisača kroz cielu godinu prepisalo.

Pored ove zaista svietle strane strojeva ne valja zaboraviti i na nedostatke. Kad se počne raditi strojem posao, koji je dosele ruka čovjekova obavljala, prestaje ili se umanjuje rad i zaslužba radnika, koji moraju tražiti drugdje posla: u drugom mjestu, kraju ili pače državi. Stroj treba uza se i ljudske sile; nu koji rade uza stroj, s vremenom kao da postaju i sami strojevi, — na proizvod dotični ma u ničem ne utječu. Strojevi, pošto su glavnice skupe, sile poduzetnika, da nastoji velikom masom i jeftinoćom proizvoda osvojiti što više tržišta, pribaviti što veću prodju robi. Jedan gleda da preteče drugoga, proizvadja se u velikih masah, a ne pazi, da li može tržište svu tu gomilu proizvoda preuzeti i razprodati. Roba se gomila u skladištih, pa kad drugačije ne ide, prodaje se u bezcjenje, odakle nastaju gubitci, radjaju se krize, bankroti i bieda radnika. U ovoj borbi, u tom nadmetanju, tko će jeftinije raditi i prodati, zlo prolazi mali obrtnik, koji radeći rukom i prostim orudjem ne može se natjecati sa velikom tvornicom. Tako se radjaju opreke medju velikim i malim obrtom, medju tvoričarom i malim obrtnikom, radnikom i poduzetnikom. Osim ovoga još se i drugo navodi proti strojevom, n. p. da se njimi radi loše, slabo, da se gleda jedino, kako će se što više proizvesti.

Ovaj potonji prigovor najmanje vriedi, jer je dosta i zanatlija, koji rade nevaljano, a k tomu veoma skupo. U obće priznavajuć rado, da ima dosta osnovana u ovih prigovorih glede strojeva, ipak ne valja sliku crnijom prikazivati, nego li jest, te uvažiti evo ovo: Ljudi su i prije strojeva obavljali još prostije, ružnije, odurnije i k tomu veoma težke radnje, koje niesu nimalo prijale duševnomu

razvoju njihovu. Ako uvedenjem strojeva i gube radnici posla i zaslužbe, to je prolazni pojav, ne biva na jedan put, nego lagano. Charles Dyroyer, da podupre ovo mnienje, piše: god. 1750. stanovaše u grofiji Lancaster (Englezkoj) samo 300.000 duša. U to doba počeše uvoditi strojeve, nastaju nove tvornice, pa gle g. 1801. imadjaše ista grofija preko 612.600, a g. 1831. preko 1,330.000 stanovnika. Uz strojeve eto živi pet puta više ljudi, nego prije bez strojeva. U svih englezkih tvornicah pamuka radilo je g. 1760. jedva oko 40.000 radnika, a sada radi u njih preko 5 mil. ljudi. — U ostalom stroj se ne može upotrebiti svagdje i u svakom poduzeću; najviše u poslovih, koji iziskuju veliku masu istovrstnih kretanja, dakle u nekih velikih industrijalnih poduzećih, kao što su: predionice, tkaonice, tvornice papira, itd. U poljodjelstvu služi se njimi veliki posjednik, manji rjedje, jer su preskupi itd. I u samoj obrtnosti ima dosta zanimanja, u kojih radi izključivo ruka naša, jer to ište narav proizvodnje. Strojevi su vrlo skupo orudje, zato tko i može, ne nabavlja ih, dok nije barma donekle siguran, da će moći razpačati veću masu dobara, koja se pomoću strojeva proizvede. Izradjivanjem ili fabriciranjem strojeva bave se posebna poduzeća, naime tvornice strojeva, u kojih mnogi radnici nalaze posla i zaslužbe. Ne valja napokon zaboraviti, da se jeftinom proizvodnjom strojeva naše potrebe lasnije podmiruju, da se stvari više traže, prodja je veća i sigurnija, čim se množe glavnice, od česa ima jamačno i radnik koristi.

IV. Promicala proizvodnje. Narodna privreda nije se u svakom družtvu i na svakom stepenu jednako razvijala, premda nije manjkalo elementarnih uslova za to. A nije se razvijala za to, jer su negdje više drugdje manje pomagale neke druge sile i uredbe, koje niesu onakovi uvjeti proizvodnje kao rad, spoljašnja priroda i glavnica, ali

ipak u veliko pospješuju ili unapredjuju proizvodnju. Take uredbe jesu: obitelj i obuka, gospodarska sloboda, pravo vlastnosti (sobstvenosti) i nasljedno pravo. Zovu ih takodjer: „socijalni (družtveni) uslovi proizvodnje“, jer su one uredbe socijalnoga ili družtvenoga podrietla, potrebe družtvenoga života stvoriše ih. one su uslovi poredka i obćega napredka družtvenoga.

1. Obitelj i obuka. — Zašto su ova dva pojma „obitelj i obuka“ jedan uz drugi postavljena? Obitelj je prvi temelj družtvenoga života; obuka i obrazovanost uvjet je svakoga napredka pojedinca i družtva. Obitelj je prva odgojiteljica, tu se sije sjeme prvoga znanja, ćudorednosti i pobožnosti; a ove kreposti opet drže obiteljski život čistim i krepkim.

Obitelj je prva i najuža zajednica, u njoj nalazimo naše cielo ljudsko biće, nalazimo sami sebe; pravi uzdržavajući elemenat u obitelji jest zamjenita ljubav i na ovoj osnovani ugled i djetinja pažnja. Obitelj je maleni sviet za sebe, ne samo prvi oblik družtvenoga života nego i temeljni oblik gospodarske proizvodnje i gospodarske zajednice. U sadanjem gospodarskom životu nije obitelj ono, što bijaše nekoć, naime: samostalni gospodarski krug nekolicine individua, gospodarsko jedinstvo, u kojem su proizvodnja, razdjeljenje i trošnja imovine samostalno tekle. Tako mogaše biti, dok su ljudi živjeli život primitivni, dok su potrebe bile neznatne a gospodarstvo ne obsežno. U obitelji nalazimo prvu klicu diobi posala i rada, koji se dieli medju muža, ženu i djecu. Nu kad se onaj nizki stepen kulturnoga stanja prevalio; kad se — zbog većega broja pučanstva — približila obitelj obitelji, pleme plemenu, pojaviše se i nove potrebe, dovinuše se veće važnosti rad i glavnice; obitelj se nije mogla onako zatvoriti u samu sebe, nije mogla dulje ostati neko posebno gospodarsko jedinstvo, nego postade dio ili čest većega proizvodnoga kruga.

Ali i poslije ove promjene, koju izazva tečaj razvitka ljudskoga družtva, obitelj bijaše, pa je i danas glavna i nuždna forma gospodarskoga napredka. Velika gospodarska važnost obitelji posvuda se priznaje. U njoj jedno radi za sve a svi za jednoga; članovi se zamjenito obskrbljuju imovinom; čuva se, množa i prenosi imovina; njeguju bolestni i starci, a uzgajaju djeca.

U obitelji hrvatskoga seljaka još i danas članovi obitelji diele medju se poslove gospodarske, žene niesu izključivo vezane na kućne poslove, nego rade i na polju: kopaju i okapaju, žanju, bave se mnogo nekimi poslovi kućnoga obrta, n. p. predu, pletu, tkaju, vezu — osobito u Slavoniji krasnih predmeta, dakle sudjeluju izravno u proizvodnji. I kod zanatlija može se amo tamo štogod slična naći, pa u obće svagdje, gdje se je uzdržao obiteljski ustroj proizvodnje. Drugdje se ovo stanje promienilo, imenito gdje je veliki obrt iztisnuo kućni obrt; tu žena samo nekako ili neznatno sudjeljuje neposredno kod obiteljske proizvodnje. Ako žena i majka mora za privrednim poslom izvan kuće, te radi n. pr. u tvornicah, može to biti veoma opasno za uzgoj ljudskoga roda.

Život obiteljski je ne samo izvor najplemenitijih osjećaja nego i moćno poticalo, da se štedi i sabira imovina, koja prelazi od jednoga na drugoga člana obitelji; tu rad dobiva veću i izdašniju vriednost, obitelj i imovina njena vežu sadašnjost sa budućnošću; što su brižne roditeljske ruke namrle, to čestita djeca čuvaju kao dragu spomen na znoj, trud i štednju njihovu. Nikada ne djeluje sebičnost toliko na množenje imovine kao obitelj. I to je dalnja njena znamenitost za proizvodnju.

Ne manjih zasluga stječe obitelj za gospodarstvo uslugami, što ih čini sebi i družtvu uzgojem djece, njegovanjem bolestnih i nastojanjem oko ostarjelih članova svojih.

U obitelji se uzgaja diete, razvijaju se njegove umne i tjelesne sile, oplemenjuje srce. Što brižni roditelji usade u ovoj dobi, to je kadro odoljeti buram i potresom kasnijega života; tu se njeguju gospodarske kreposti: štedljivost, radinost i čestitost

sije sjeme značajnosti, toli divne kreposti, i usadjuje svaka plemenita i oplemenjujuća nauka. Škola, koliko je i važna, treba pomoći uzgoja obiteljskoga. Ljubav roditeljska doprinosi svakim danom žrtava za djecu, kakve su izvan obitelji neizmjerno riedke; ona predujmljuje, a predujam se valjda ne će nikada vratiti. A kao što ona pripravlja buduće radnike, tako nastoji oko iznemoglih i starih, a njeguje bolestne. Ne ima njege nad njegom u obitelji, proniknutoj pravom ljubavi. Nikakova bolnica ni ubožnica, gdje plaćeni ljudi služe, ne može ni dostići, a kamo li zamieniti porodice.

Obukom školskom nabavlja se neka količina znanja, koja se kašnje u životu marnim radom proširuje. Temelj svakoj obuci polaže pučka škola. Na ovom temelju gradi se dalje u viših školah. Obukom se razvijaju i usavršuju duševne sile i sposobnosti čovječje. Kao što se vježbanjem kriepe i elastičnijimi postaju tjelesne sile, tako se obukom vježba pamćenje i pozornost čovjeka, čim se pomaže i čini produktivnijim njegov rad. Obukom čovjek upoznaje svojstva i sile spoljašnjega svieta, a ona tumači savez, u kojem su razni prirodni dogadjaji i pojavi medju sobom. Ako želimo tvari i sile spoljašnje za naše svrhe upotrebiti, valja najprije da znamo, čim nam mogu koristiti, u kojem bi stanju ili položaju mogle najshodnije služiti našim svrham. Naukom upoznajemo ljude i narode, zakone moralnoga i pravnoga reda, povjestni razvoj čovječanstva i njegove uljudbe. A ovi zakoni vazda su znamenito utjecali na gospodarstvo. Izim toga: što je družtvo prosvjetljenije, ono će mladje pokoljenje uspješnije odgojivati, državne i družtvene uredbe usavršivati, u proizvodnji s većim uspjehom raditi. „Znanje je moć“; nije li tako? Ono gradi divne putove, probušuje gore, podiže mostove preko širokih rieka, vodi vojske do pobjede, ravna ralom, alatom i strojem, čini narode nezavisnimi, uglednimi i poštovanimi!

Interesom gospodarskim namjenjuju se posebni školski strukovni zavodi: poljodjelske, obrtničke, trgovačke škole

niže i više. Niže obučavaju u najelementarnijih predmetih dotične struke gospodarske, a više idu dalje te su nuždne svakomu, tko se želi u gospodarskom životu uzpeti na viši stepen.

Znanje stečeno školskom obukom valja da se i kasnije proširuje i usavršuje. Svatko mora da uči, dok je živ. Sredstva za to nuždna namiče stranom družtvo, stranom svatko sam. Knjižnica, sbirka i muzeja ne može imati pojedinac, ali mnogi može nabaviti po koju koristnu knjigu, dobar časopis; izložbe priredjuju veća družtva ili ciela zemlja, a pojedinac će nastojati, da se njimi što više okoristi.

Iztičuć veliku važnost duševne kulture ili uljudbe, ne smije se mimoići ni tjelesni razvoj, jer „u zdravu tielu je i zdrav duh“. Zdravlje je polovica života, uvjet, da čovjek u obće može u proizvodnji sudjelovati. Njegujuć zdravlje uzdržavaju i dotjeruju se tjelesne sposobnosti, odvraćaju bolesti i produžuje život, imenito ona srednja perioda našega života, koja je za gospodarstvo najizdašnija.

2. Gospodarska sloboda i konkurencija. — Ovdje se sloboda motri lih sa strane gospodarske; ipak valja reći, da je ona, razvezujuć mnogovrstne sile čovječje i puštajuć im da djeluju, postala orudjem napredka u raznih stranah civilizacije. Gdjegod slobodu pojimlju kako treba, i gdje god se smije zakonitim načinom širiti, tu osjećanje osobne časti biva živo i krepko; tu cvatu znanosti i umjetnosti a množa se imovina naroda; a gdje ju stiskuju i gaze, širi se bezžnačajnost, obća prosvjeta sustaje.

Sloboda će blagoslovno djelovati na gospodarstvo, ako je čovjek najprije kao takov, kao individuum slobodan. A slobodan sam, kad nijedan drugi čovjek ne ima prava s mojom osobom po svojoj volji, na svoju korist zapoviedati i razpolagati. Osobna sloboda izključuje dakle vlast drugoga nad mojom osobom, pa dosljedno treba da je meni priznato pravo, da sâm sobom odlučujem, kako mislim da je najbolje, poštujuć vazda tudje pravo.

Najkruća opreka osobne slobode jest robstvo. Tu je čovjek stvar, on spada u imovinu gospodarevu; tko ima više robova, drže ga bogatijim. Robstvo se pojavljuje medju narodi neprosvietljenimi, kojih je gospodarska naobrazba nizka. Tu je naime rad najvrednije dobro. Toga dobra ne ima koliko bi trebalo, jer je i žiteljstvo riedko, a radna snaga ne umije se kako valja upotrebiti, jer je sviet neuk. Zemlje pak, koja je poljskomu gospodarstvu glavni izvor prihoda, ima u obilju. S toga se moralo gledati, odakle da se smogne ruku, koje će ju težati i stoku timariti. Da se najmi radnika, koliko je trebalo, koji bi radili po pogodbi za plaću, to se nije dalo. Al moglo se je drugačije. Tko je u bitci uhvatio neprijateljskoga vojnika, učini ga svojim robom; ako dužnik nije mogao platiti duga, postade robom vjerovnika; ako je siromah trebao druge pomoći, založi svoju radnu snagu; tko je povriedio neke propise ili počinio stanovito zločinstvo, izgubi osobnu slobodu; pučanstvo cielih krajeva i pokrajina liši pobjeditelj osobne slobode. Ratovi dakle i gospodarska premoć jednoga nad drugim bijahu izvor robstva. I u današnjih kolonijalnih zemljah postoji robstvo, jer se ogromni zemljištni posjedi — tako vele — ne mogu obradjivati bez robova, pošto slobodna radna snaga ne dotječe, a ne može se ni strojeva svagdje upotrebljavati.

Robstvo je neprirodna, sramotna uredba, ipak ono — ma se to vidjelo i čudno — znači neki napredak gospodarski, jer roba treba i drži, tko ima gospodarstvo takovo, da mu rob koristi. Lovačka plemena ne drže robova, jer često ne imaju sama ni najnuždnijih stvari, a k tomu bi trebalo roba naoružati te ga povesti u lov, a to je opasno. Zato zarobljena neprijatelja lovac ubija.

Robstvo prestaje ne na jedan put niti naprečac, nego postepeno: nižu strožu vrst osobne neslobode zamjenjuje blažija. Od robstva kao najsurovijega stepena prelazi se u nevoljničtvo, gdje čovjek nije više bezpravna stvar, nego neka vrst osobne glavnice, zatim u kmetstvo. Kmet je vezan na stanovito imanje, ima da obavlja neke službe bezplatno i daje neke daće, n. pr. desetinu, devetinu, itd.

Napokon nestade — poslije prve francuzke revolucije — i ove posljednje vrsti osobne neslobode posvema u Europi.

Osobna nesloboda bilo kojega oblika protivna je ideji slobodnoga gospodarskoga razvitka osobe. Svaki je čovjek rodjen, da bude slobodan, da se samostalno razvija. A

ipak je trebalo stoljeća, velikih borba, patnja i višega razvoja kulturnoga, dok je ona ideja mogla pobiediti. Krvavi ratovi robova staroga, a kmetova novoga vieka (seljačke bune u Njemačkoj, Francuzkoj, Hrvatskoj pod Matijom Gubcem, Ugarskoj itd.), borba gradova proti velmožam i ovih medju sobom, revolucije novijega vremena, imenito prva revolucija francuzka; na drugoj strani blagotvorni dojam kršćanstva, uvidjavnost pojedinih vladara, učvršćenje i konsolidiranje vlasti državne, koja nije dopustila, da se slobodni ljudi učine robovima, vlastiti interes gospodara, koji ih je nukao, da štede roba kao radnika, da mu ne prieče ženiti se, djelovanje obće uljudbe: — ovimi načini dokidala se osobna nesloboda. U Europi nestade robstva. Kao posljednja vrst neslobode bijaše dužnički zatvor (tko nije mogao platit duga, odsudjen bi na zatvor). I kod nas je takov zakon obstojao, ali je dokinut kao i drugdje.

Samo za prvi početak o robstvu se može tvrditi, da je prijalo proizvodnji; što dalje, to jasnijim bivaše, da je ono zapreka napredku ove. Roba ne vežu nikakovi vlastiti interesi na gospodarstvo; ako što propadne, ne tiče se njega; je li marljiv i vješt, po njega zlo, jer mora više raditi.

Slobodan radnik radi bolje i revnije od roba, jer vidi, da radom može svoju imovinu umnožati, a nemarnošću da propada. Rob radi, jer se boji tjelesne kazne; drugo ga na rad ne potiče. Robstvo je izvor raznih opačina, sloboda donosi blagoslova. Ali slobodan radnik sam je odgovoran za svoje stanje, za dobro i loše; upućen je na vlastite sile, snadje li ga nevolja, mora prije svega da se sam pobrine, kako će joj se odhrvati. A te nevolje zaista ga ne minu; svakim danom ih gledamo; u borbi za život vlastite njegove sile oslabe, pa valja da se udruženjem ojačaju, a i ostalo družtvo pa i država ne smiju da prekrštenih ruku motre tu borbu.

Privrednu djelatnost promiče sloboda obrta i zanimanja. Svakomu neka je slobodno izabrati si zvanje, zanimanje ili posao, koji mu se najviše svidja: da ga u onom mjestu vrši, koje mu se čini najprikladnijim; da se smije preseliti iz jednoga mjesta u drugo, kad ga je volja; da mu je slobodno s drugimi se udružiti (asociirati) uz uvjet, da se ne vriedjaju osobna prava članova družtva, da svaki član čini svoju dužnost i da odgovara za svoja djela.

Slobodi obrta protivna su uredjenja, koja su raznim načinom priečila, da se u gospodarstvu ostvari sloboda obrta i rada. Kad se pripadnikom jednoga ili drugoga staleža zabranjuje kupovati zemljišta, kao što se do novijega vremena branilo Židovom u nekih državah; kad služinčad na selu nije smjela u gradu potražiti službe; kad se Židovom dozvoljavalo, da smiju samo neke vrsti trgovine tjerati itd. — tim se ograničuje sloboda tražiti uvjete života ondje, gdje se mislilo najprikladnije naći. Ovamo spadaju i cehovi, koji uživajući razne povlastice (privilegija) opirahu se slobodi obrta, kao i monopoli slobodi trgovine. Sredovječna gradska (varoška) prava, kojimi se htjelo osjegurati prodaju robe proizvoditeljem nekoga mjesta; carinske šranjge (pregrade) postavljene medju raznimi mjesti iste zemlje isto su tako priečile slobodu prometa kao i one odredbe, kojimi se zabranjivalo stranu robu uvoziti ili domaću izvoziti; kojimi se pojedincu branilo, da se nastani ondje, gdje je želio; ili da radi posao, koji bi ga čestito hranio.

Ako se razumije stanje privrede prošlih vjekova te odnošaji državni i medjunarodni, pojmit će se ove i druge vrsti neslobode obrtne. Kao što pojedinci i cieli razredi neprosvietljena pučanstva niesu si sviestni potištenoga stanja robstva te mu priviknu, osobito kad se gospodar brinuo za podmirivanje potreba, tako i nesloboda obrtna nije se činila nesnosljivom, pače bijaše ne riedko upravo prema tadanjem stanju. Cehovi n. p. u vremenu, kad je manjkalo škola, kad se u strane krajeve nije moglo putovati radi usavršenja, baš su promicali tehničku obrazovanost, jer su odredjivali: da svatko mora izučiti obrt kod majstora, da nitko ne može postati svojim (t. j. samostalnim) ako praktično ne dokaže svoje vještine (Meisterstück); bdili su, da šegrti izučavaju posao; kalfe da živu moralno; da se pravi čestita roba i za primjerenu

cienu prodaje. Jednom riečju: cehovi su kroz neko vrieme upravo unapredjivali razvoj obrta, solidnost i čestitost. Obrtni uzgoj pod dojmom cehova bijaše u cielom ćudoredniji i dublje se uvriežio u srce i pamet nego li moderni; kalfe i naučnici življahu u majstorovoj obitelji i smatrali se donekle kao članovi njeni. Kasnije se cehovi izrodiše, nekadanja poticala napredka i čuvari solidnosti pretvoriše se u ograde, za koje se zaklanjahu nemar, neukost i indolencija, k tomu uz orijaški razvoj svih grana gospodarstva nikako ne pristajaše sustav cehovski.

Slobodom obrtnom valja se služiti razborito, kao i svakom drugom vrsti slobode. Sloboda ne znači, da smije raditi što je koga volja. Tada sloboda radja zlo i opačine; to i ne bi bila sloboda nego razuzdanost, kojom se rado neprijatelji služe, da slobodu satru. Sloboda svakomu naprćuje odgovornost, to veću, što je veća sloboda; blagotvorno djeluje, ako njom vlada razbor, pravo i ćudorednost. Gdje ne ima ovih ravnala privredne slobode, ona pače i štetno djeluje, pa je potrebito, da družtvo podigne neke ograde i tako zaprieči izgrede. Sloboda obrta ne znači, da se istom tkogod laća posla, o kojem ne razumije ništa ili jako malo, da se laća zvanja, za koje se nije pripravio, jer se tim oštećuje obćinstvo. Za to je mudro, da se prema okolnostim prelaz iz neslobode u slobodu privrednu ne provede naprečac, nego postepeno.

Gospodarska važnost osobne slobode stoji u ovom dvojem: a) jer se tiesno vežu interesi radnika sa uspjehom njegova rada; čovjek postaje svojim gospodarom; b) sloboda, da se bira zvanje, zanimanje ili posao, doprinosi, da se uspješnije podiele osobne sile, da svaka snaga radna dobije pravo mjesto, da se voljnije i s većom odlučnošću radi.

Posljedica slobode privredne jest konkurencija (natjecanje), koja stoji u tom: da svako privatno gospodarstvo, držeći se granice prava i morala, gleda svagdje u prometu očuvati i polučiti što veću korist. Ona donosi i cielomu gospodarstvu liepih probitaka. Natjecanje pobija povlastice i monopole; nuka, pače sili, da se čovjek laća posla, za koji se osjeća najsposobnijim; a odabrav ga nastoji da druge preteče svojom radnom vještinom, znanjem, okretnošću, savršenošću proizvoda i jeftinom cienom. Dok samo jedan ili dvojica proizvode ili kupuju dobra, nude rad, lako se dogovore, kako će i pod koju cienu; kad se više njih dade na isti posao, onaki su dogovori rjedji i teže se polučuju, jer svatko najprije pazi na vlastitu korist, pa će gledati da vrstnoćom svojih proizvoda ili jeftinoćom ostale preteče. Razboriti gospodar ne zaboravlja pravila: da je koristnije, ako proda množinu robe ma bila i manja hasna pri pojedinom komadu, nego ako malo proda uz veći dobitak kod pojedine stvari.

Tko pregne da druge preteče, ne čini nikakova zla, u ovakovoj borbi napreduje sviet; tko zna bolje, njemu rodi polje. Kad natjecanje sili ljude, da smišljaju, kako će popraviti, usavršiti svoj posao ili rad, ono je povodom izumom i obretom, koji prikraćuju, poboljšavaju ili usavršuju proizvodni postupak, pa se proizvodi još više i jeftinije. Tako natjecanje na sve strane budi, potiče i tjera napried, drži pravu ravnotežu medju proizvodnjom i trošnjom, te je u velike pomoglo, da je gospodarstvo toliko napredovalo, i da se potrebe naroda laglje i jeftinije podmiruju.

Ovako povoljno djeluje konkurencija, dok se temelji na razboritosti, ćudorednosti, pravičnosti i pravu. Kad sadje s ovoga temelja, kad nastoji odstraniti svaku stegu a jedina ravna njom sebičnost, ona postaje štetnom.

Što u borbi gospodarskoj pobjedjuju vrstniji, dade se razumjeti, premda se to mnogomu čini krivo, koji nije imao sredstva ili prilike, da se bolje usposobi za ovaku borbu; jer da se postigne viša obrazovanost, treba imovine. Nu uz čestite i valjane ne riedko u borbi pobjedjuju nesavjestni

i nevaljani elementi, koji se ne žacaju povrieditи zakona morala radi svoje lične koristi, koje pohlepa za dobitkom čini smjelijimi ali i bezobzirnijimi, pa ih jedino strah od kazni suzdržaje od zločinstva. Pak kao što jedna šugava ovca okuži zdrave, tako će se i ovdje uz nevaljance i čestiti pokvariti; a tada propada poštenje i moral u svietu poslovnom; zaredaju opravdane tužbe: da se vara pri mjeri i vagi, da se prodaje loša ili pokvarena roba, da dužnik vreba, kako će prevariti vjerovnika; da se sljeparijom mame mušterije, da jedan odvjetnik ili liečnik premamljuje stranke sebi, itd.

Osobito je težak položaj manjih poduzetnika i obrtnika, jer ih velika obrtna poduzeća svojom snagom materijalnom laglje preteknu; uslied česa i mnogi propadaju, čim se smanjuje broj manjih, samostalnih gospodarstva, a množa broj pukih radnika, što je svakako za družtveni poredak i skladni razvoj nepovoljno.

K tomu svemu ne valja zaboraviti, da sloboda obrta olakoćuje i takim pojedincem, da se late posla, koji ne imaju ni dovoljnih sredstava, ni znanja, ni vještine ni čvrstih moralnih načela; da se lakoumno ženitbe sklapaju i tako množa broj bezkućnika i proletaraca.

A onda i ovaki biede konkurenciju i viču na nju, mjesto da krive sami sebe; misle, da je kriva ona, što se slabo mari za njihove loše ili skupe stvari. U ostalom ovaki pojavi opažaju se ne samo u proizvodnji materijalnih nego i nematerijalnih dobara, medju liečnici, učitelji, odvjetnici itd.

Ne valja dakle kriviti za svako zlo konkurenciju; donosi ona neprilika, ali ima i dobrih svojstava.

3. Pravo vlastnosti. — „Moglo bi se reći, da načelo vlastnosti i životinje priznavaju. Lastavicu ne smetaju u gniezdu, koje si je sama sagradila i u kojem njeguje mlade svoje". (Bastiat). I drugi motreći rad životinje tvrde

slično kao i umni ovaj Francuz. Jamačno da su i ljudi u svakom vremenu pojimali: da se „moje" i „tvoje" mora razlikovati. Sto je jedna obitelj sabrala, priredila ili izradila, to je jamačno druga obitelj istoga plemena priznavala njenom svojinom i nije u to dirala. Što tko opravdanim načinom steče ili privriedi, to je njegova svojina, njegova vlastnost. A pravo izključivo imati i razpolagati sa stvarmi ovako stečenimi, zove se pravo vlastnosti.

Osoba ili njih više, kojim ovo pravo vlastnosti pripada, jesu subjekti prava vlastnosti. Vlastnikom dakle može biti, i po tom subjektom ovoga prava, pojedina fizična osoba, i tad se zove to vlastnost individualna; ili imovina pripada kao svojina više osobâ, tad se zove to zajednička ili kolektivna vlastnost. Imovina, koja pripada javnim osobnostim, n. pr. državi, občini itd. jest javna vlastnost, pa se sva ostala, koja pripada pojedincem ili skupu osoba privatno-pravnoga značaja, zove imovina privatna, a pravo o tom zove se privatno pravo vlastnosti.

Sva dobra i sve vriedne stvari, koje spadaju u vlastnost jesu predmet (objekt) prava vlastnosti. Niesu uviek bile iste stvari predmetom vlastnosti, na pr. u starom vieku robovi bijahu predmet vlastnosti, danas niesu; ali naš viek poznaje pravo duševne vlastnosti, n. p. tko napiše knjigu, spjeva pjesmu, napiše dramu ili komponira operu, to je njegova svojina, i drugi ne smije takovo djelo pretiskati, ako vlastnik ne dozvoli. Stari viek ne poznavaše ovakove vlastnosti. Sve stvari koristne niesu predmeti vlastnosti, jer ili ne mogu biti de regula, n. p. zrak, toplina sunčana, ili jer država ili občina odredi, da ove i one stvari ne može nitko posjedovati kao svojinu.

Dok su ljudi živjeli u primitivnih prilikah, gdje bijaše malo potreba, svojinom se smatrahu stvari, koje čovjek neposredno treba za svoju osobu, n. p. ubrano voće, ulovljene zvieri, odielo, oružje; ostala pak dobra, koja su izvor uzdržavanja, n. p. plodno tlo, šume, rieke i jezera puna riba, bijahu dobra zajednička, a vlastnikom se smatralo cielo pleme. Kasnije, što se pučanstvo jače množalo i potrebe njegove, u vlastnost je spadao sve veći broj dobara pokretnih, a imenito i stoka, to najveće bogatstvo pa-

stirskih plemena. Zemljišta su najduže ostala u vlastnosti većih zajednica, dok se nije i to promienilo, te su ona tečajem vremena prelazila u vlastnost manjih zajednica, obitelji i pojedinaca. Taj su prelaz prouzročile potrebe života, umnožanje glavnica kretnih, viši razvoj uljudbe, napredak u poljodjelstvu. Ali ni sva zemljišta niesu jednako prelazila u individualnu vlastnost, nego prije oranice, vinogradi i livade, a kasnije pašnjaci i šume; a to valjda za to, jer obradjivanje onih iziskuje više rada i glavnice, a na ovakov trošak odlučit će se prije i voljnije gospodari, kad je zemljište njihova svojina te znadu, da će se sâmi uživati plodova njegovih. Za šume i pašnjake ne treba onolikoga troška; i u našem vremenu baš šume i pašnjaci čine zajedničku vlastnost občinara ili većega skupa ljudi.*)

*) Zemljišta niesu ni sada sva ni svagdje prešla u individualno vlastničtvo. Ne samo da ima još šuma i pašnjaka kao zajedničke imovine, nego i drugih vrsti kulturnoga tla. Eno ruski »mir», a eto i naših zadruga; ondje je vlastnikom občina, ovdje pak obitelji. Koliko je vriedila naša zadruga u gospodarskom i družtvenom životu, to kao da se uvidja, kad je već nestaje, kad je na umoru, kad hrvatsko seljačtvo gospodarski nazaduje, a strani se elementi sve većma k nam doseljuju. Gospodarska uredba ruske seoske občine ne ima ravne sebi u Europi, a nalazi svoj izraz u »miru«. »Mir« znači ono što zajednica, communitas (commune), premda pravo prvobitno znači ruska rieč »mir« = sviet (kao grčki κόσμος). (Ruska poslovica veli »sam Bog je sudija mira«; »što mir odluči, mora biti«; »mir je obrana zemlje«; »mir obara pećine« itd.). U onom dakle smislu »mir« znači zajednicu posjeda. Občina je vlastnik zemljišta a ova se po skupnom zaključku diele medju članove občine dotično medju obitelji pojedine na razmjerne dielove, koje svaki nadieljeni obradjuje te svu korist od njih uživa i sve terete podmiruje. A pošto se, dok traje ovo uživanje, poveća obitelj, rode se i porastu djeca, da ne bude krivice, to se s nova preduzimlje dioba; ali ne svagdje jednako. U nekih krajevih sliedi dioba poslije 13, u drugih poslije 6 ili 9 godinâ. Kuće, kućišta i vrt jesu osobna svojina, baštine se, mogu se prodati čovjeku izvan mira, ako članovi ovoga na to privole, jer ovi imadu pravo prekupa, t. j. ako se javi koji član mira, da hoće kupiti, njemu se mora prodati — za primjerenu cienu — i istom ako se ne bi našao takov kupac, može se prodati drugomu izvan mira. Občina jamči vlastelinu za daće a državi za porez. Kraj takove uredbe ne može se dogoditi, da ljudi od glada pogiblju. Medju samimi Rusi »mir« ima mnogo prijatelja, ali i protivnika, a tako i medju učenimi ljudmi izvan Rusije. Niemac dr. Rudolf Mayer (Heimstätten und andere Wirtschaftsgesetze) veli o njemu: »Rusija nije nam pogibeljna sa svojih 80 mil. stanovnika, svojom velikom vojskom, nego svojim gospodarskim uredjenjem, jer ovo uredjenje narodu najviše daje, dakle je bolje, nego ikoje druge europske države. A ne samo svojim poljodjelskim uredjenjem nego i uredjenjem obrta odlikuje se Rusija, jer ondje ne ima opreke medju obrtom i poljodjelstvom, kao u zapadnoj Europi, nego vlada jedinstvo i sklad. »Mir« i »artel« dva su blizanca, koja živu u najljepšoj slozi. [Vidi: Kawelin: Einiges über die russ. Dorfgemeinde (Tübing. Zeitschrift für die gesammte Staatswiss. XX.). Isti napisa i veće djelo, koje je na njemački preveo Tarasov: »Der bäuerliche Gemeindebesitz in Russland (1866.); Keussler: Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes (1876.).; Laveleye E.: De la propriété, i dr.]

Zakoni neka čisto i bistro ustanove, kako i kojimi djeli stvari i dobra postaju svojinom (takova djela i događaji jesu n. pr. prisvojenje ničije stvari, baština, dosielost, pogodba i dr.) pojedinaca ili skupa osoba. Ovo je u interesu družtva ljudskoga; a ti interesi ištu, da se zakoni i propisi, koji uredjuju tečevne i privredne odnošaje, neprekidno udešavaju prema razvoju družtvenoga, gospodarskoga i ćudorednoga života naroda.

Zakoni, upravnimi uredbami i zavodi valja braniti vlastnost od pohlepe pojedinaca, pa i od neopravdanih i samovoljnih zahtjeva oblasti. Vlastnost bit će moćno poticalo proizvodnje, ako je dovoljno štićena; što je manje sigurnosti imovine, to će se manje štedjeti i manje pomno raditi.

Na proizvodnju vlastnost djeluje na više načina:

a) čovjek je revniji, oprezniji i štedljiviji u svakom radu i poduzeću, kad znade, da će njegovim biti što uradi, uštedi ili steče inim načinom; da će on i njegovi uživati plodove svoga rada i svoje štednje;

b) vlastnost je temelj gospodarske samostalnosti, koja je potrebita, da postigne čovjek svoj cilj; ona popunjuje njegovu individualnost. Gospodarski samostalan čovjek može

u punijoj mjeri zadovoljavati zapoviedi kršćanske ljubavi: pomagati sirotinju, te izdašnje imetkom i duševnimi silami svojimi poduprieti svako plemenito nastojanje domoljubno, znanstveno i umjetničko;

c) vlastnost veže tjesnije i srdačnije čovjeka s obitelju, kućom, zavičajem i domovinom. Ljubav domovine i obitelji božanskoga je podrietla, pa je živa i ognjevita i u onih, koji nemaju ni pedlja svoje zemlje; nu upravo za to moralo bi se neprirodnim smatrati, da su naprama narodu i domovini, napram njenim interesom, pravu i napredku hladni oni, koji su gotovi za komad svoje zemlje žrtvovati sve i svašta; da škrtare i ne pomažu stradajućega oni, kojim imovina obezbjedjuje život;

d) u vlastnosti sadržano pravo, da slobodno — u granicah prava i zakona — odredjujemo s imovinom svojom, koristi proizvodnji tim, što se mogu vriedni predmeti bolje izcrpsti. Vlastnik može svoju stvar drugomu predati da mu rabi: uzajmiti svoj novac, dati u zakup svoju zemlju, pa će njegovu zemlju zakupnik brižnije i pomnjivije težati, njegov novac dužnik koristnije uložiti, čim se koristi ne samo vlastniku nego posredno svim.

Nu vlastnost (sobstvenost) nije ipak posve nepovrediva. Istina, gradjanin gradjaninu ne smije uzeti njegovo; ali država, osobito u novije vrieme, čini to češće. Kad se namjerava izvesti velikih poduzeća, koja će biti svim koristna, ili ako se misli pomoći ovoj ili onoj grani gospodarskoj, obraniti ju od pogibli, ili odstraniti zapreku kakovu, a na putu stoji vlastnost privatna, pojedinca: tada pravo vlastnikovo država dokine. N. pr. kad se grade ceste ili željeznice, mora posjednik svoje zemlje, potrebite za ovu svrhu, prodati, pa ako se s dobra ne pogodi sa državom, ona ga prisili, da joj odstupi svoju zemlju, — oduzme ju (ekspropriira); u vrieme ratno mora dati državljanin svoje konje i kola za prevažanje vojnika, prtljage

i zaire; komasacija zemljišta takodjer je jedna vrst zakidanja u pravo vlastnosti, jer se jednomu uzimlje njegova zemlja, pa mu se daje u zamjenu druga*); dokinuće gospoštinskih prava nekadanje zemaljske gospode (vlastele), n. p. raznih daća, tlake itd., takodjer ide ovamo.

Jednako ištu i neki obće-gospodarski interesi, da se ograniči privatno pravo vlastnosti, t. j. da se vlastniku zabrani, da ne smije raditi sa svojom stvarju što bi htio, n. pr. zakon šumski ne dopušta, da vlastnik sieče šumu kada i kako bi htio, jer je za obće dobro, da se šume čuvaju; rudni zakoni dozvoljuju i nevlastniku, da na tudjem tlu traži i kopa rude, jer su rude tako nuždne, da ne smije kopanje zavisiti o volji vlastnika zemlje; zdravstveni zakon zapovieda, da se tvornica, od koje prieti pogibelj zdravlju ili sigurnosti imovine, mora izvan grada ili sela podignuti; da se kuće gledeć na sigurnost od požara i sa razloga zdravlja, imadu ovako graditi, itd.

Kad se dokine pravo vlastnosti, a dokinut bi se smjelo samo sa veoma važnih razloga, valja bivšemu vlastniku nadoknaditi vriednost stvari ili dobra, koje mu je oduzeto, i sve to potanko zakonom urediti.

Tako država svojimi zakoni dokida ili ograničuje pravo vlastnosti, kao što neki zakoni ograničuju i slobodu osobnu državljana, kad mu zapoviedaju, da mora vršiti vojničku službu, da mora biti porotnik, prisežnik kod suda, da mora, ako ga sugradjani njegovi izaberu, primiti čast gradskoga zastupnika, itd.

Filozofi, pravnici, sociolozi i publiciste proučavahu i proučavaju vlastnost sa raznih strana: da li je vlastnost u obće, a

*) Kad su zemljišta posjednikâ u občini jako izpremiešana medju sobom, dogovore se posjednici, da će jedan izmieniti svoje komade (parcele) zemlje za komade drugoga, trećega itd., tako, da bude svaki — koliko je moguće — imao svoju zemlju u jednom skupu. Ovakovo uredjenje, zaokruženje zemlje, zove se u Hrvatskoj komasacija (slaganje, arondiranje) zemljišta. Obično ne ide to bez zakona.

napose vlastnost zemljišta sa strane morala i prava opravdana; kako se vlastnost stječe, tko, kakovimi čini te kojim načinom može steći vlastnost. O tom, kako se vlastnost stječe ili može steći, ima više nauka (teorija); ovdje ćemo spomenuti važnije:

a) nauka okupacije ili prisvojenja, ili čista juristička (rimsko-pravna) nauka, koju idući tragom Huga Grota (Grotius) sliede učitelji naravnoga prava 17. i 18. stoljeća. Tko je najprije prisvojio si (okupirao) stvar, koja dosele ne pripadaše nikomu, njegova je, on je njezin vlastnik. Dakle tko je prvi osvojio ili okupirao zemlju, njegova je; osvojenje je izvor vlastnosti; kad je jednom sva zemlja okupirana, može čovjek steći posjed jedino ako dosadanji vlastnik na to privoli; b) nauka rada (Thiers, Bastiat, Locke) uči, da radniku pripada pravo na plod njegova rada. Glavnica je vlastničtvo glavničara, jer je ovaj glavnicu štednjom pribrao; zemljište je vlastnost posjednika, jer ga on obradjuje; c) zakonska ili legalna nauka ne muči se mnogo izpitivanjem, kako je vlastnost nastala i kako se stječe; ona naprosto uči: da je vlastnost stvorila država svojimi zakoni, dok ne bijaše zakona, nije bilo ni vlastnosti (Hobbes, Bentham, Montesquieu).

Vlastnost, ma koliko nuždna, ostaje ipak djelo ljudsko, a kao takovo uz velike prednosti ima i nedostataka; naravski, to zavisi od ljudi, koji u svojoj pohlepi za imovinom i bogatstvom ne vide nikakovih granica, ne poznaju pravičnosti, ne obaziru se na potrebe i nevolje drugih, nego sve i svakoga hoće da upregnu pod kola svoje koristi. Odatle razni protivnici vlastničtvu, a medju ovimi najžešći i najodlučniji su socijaliste i komuniste, od kojih opet potonji su radikalniji od prijašnjih. Komuniste (imenito stariji) uče: svi su ljudi od naravi jednaki, svi imadu dakle jednako pravo na vanjsku prirodu, pa nitko nije vlastan ma koji dio te prirode izključivo sebi pridržati. Za to neka se dokine privatna vlastnost te pretvori u vlastnost svih, t. j. ciele zajednice. Sve bi imalo biti zajedničko (commune), ne samo glavnice ili sredstva proizvodnje, nego i ono što se uživa; zajednička da bude proizvodnja i trošnja ili uživanje. Gospodarstvo pojedinca ima da izčezne s ovoga svieta; sve što se uradi, nabavi, vidi i čuje: sve je zajedničko.

Socialiste pak ne idu onako daleko. Dobra, koja čovjeku služe, da podmiri svoje osobne potrebe, mogu biti svojinom njegovom, n. p. hrana, odielo, obuća itd.; a svatko može imati svoje posebno kućanstvo. Ali sredstva proizvodnje, dakle:

zemljišta i ostala glavnica, koja sada pripadaju pojedinim privatnikom kao njihova svojina, trebalo bi da što prije postanu vlastnošću svih ili zajednice; imala bi se dakle oduzeti dosadanjim privatnim vlastnikom te proglasiti zajedničkom imovinom. Dok su glavnice privatno dobro, one će vazda biti sredstvom, da neposjednik, a napose radnik bude sluga glavničara, koji će ga na svoju korist upotrebljavati, kao što se upotrebljava na svoju korist orudje ili mašina. Zemlja neka se zajednički obradjuje, u tvornicah zajednički radi i proizvadja; sva proizvedena dobra neka se spremaju u skladišta, odakle se svakomu radniku izdaje što treba, kad pismom dokaže, da je i koliko je radio u zajedničkom poduzeću. Ovom dakle potvrdnicom, da je kroz stanovito vrieme radio, plaća on dobra, koja postaju njegova svojina.

Koji misle, da bi se ovakovim uredjenjem odstranila zla i nevolje, koje danas tolike tište, varaju se. Naprama onim, koji nemaju ništa ili vrlo malo, stoje svi posjednici, dakle miliuni seljaka, obrtnika i trgovaca, koji ne bi nikad bez borbe pristali, da im se oduzmu njihove zemlje, njihove radionice i dućani izprazne te sve proglasi zajedničkim dobrom. Jer vlastnost tako se je srasla sa čovjekom, tako je to stara uredba, da se dobre volje nitko ne bi htio razstati od nje. Pak recimo, da se to provede, da zaista po predlogu i zahtjevu komunista postane sve zajedničkim, kakove bi bile tomu posljedice? Bile bi po gospodarski i kulturni napredak veoma žalostne. Jer u zajednici podpunoj ili dielomičnoj prestala bi djelovati ona poticala, koja u gospodarstvu privatnom vazda bijahu odlučna dojma: naime vlastita korist. U zajednici živjeli bi: a) uz pčelice i trutovi; što bi one sakupile, ovi bi pojeli; jer zajednica ne bi smjela dopustiti, da ikoji član njezin pogiba od zla; b) dokinućem vlastnosti privatne ili pojedinca težki bi se zadao udarac obitelji, jer su ove dvie uredbe: vlastnost i obitelj najtjesnije vezane medju sobom; c) moralo bi se povjeriti nekakvoj oblasti središnjoj, da upravlja proizvodnom imovinom, pače i trošnjom — u podpunoj zajednici —, trebalo bi postaviti silu činovnika, jer doista i u zajednici ostali bi ljudi ono što su i danas bez nje. Tim bi pak ova vrhovna oblast, zvala se kako joj drago, toliku vlast u svojim rukama pribrala, kakovu jedva da je i najabsolutnije vladajući car ili kralj ikada imao; taka zajednica mogla bi se preko noći prometnuti u novu vrst — robstva.

4. Nasljedno pravo. — Obitelj, vlastnost i nasljedstvo tako su medju sobom vezani, da ako jednoga nestane, ruši se i drugo dvoje. Smrt ne prekida svih pravnih odnošaja, u kojih čovjek živi; neki prestaju, a drugi ne. Može se prenieti imovina na druge. Odkad je vlastnosti, ima i ovakova prelaza i bit će ga, dok budu ljudi imali posebnoga imetka. Vlastnost je dakle rodila nasljedstvo, u sredini medju objema je obitelj. Komu pokojnik ostavi svoju imovinu, zovemo ga baštinikom ili nasljednikom, a imovina, dotično sva prava i sve dužnosti s njom spojene zove se: baština (ostavina, nasljedstvo); pravni pak propisi, koji odredjuju, što ima biti s imovinom, kad ne stane njenoga vlastnika, na koga ona prelazi i pod kojimi uvjeti, tvore: pravo nasljedno.

Kod starih Slavena kao i Germana bijaše nasljedstvo utemeljeno na rodbinskoj i obiteljskoj svezi. U rimskoj državi razvila se već rano sloboda oporučivanja (testiranja), t. j. čovjek je mogao u oporuci slobodno odrediti, komu će zapasti imovina po smrti njegovoj. Sadanje nasljedno pravo usvaja oba sustava: priznaje nasljedstvo srodnika po krvi (intestatno nasljedstvo), a dozvoljuje s druge strane praviti oporuku i sklapati nasljedne pogodbe. Ipak odredjuju sadanji zakoni, da oporučitelj mora nekim najbližim srodnikom ostaviti izviestni dio imovine ili pak razložiti, zašto im ne ostavlja ništa, dakle zašto ih izbaštinjuje.

U nasljednom pravu ogledaju se naši pravni i ćudoredni nazori. Roditelji po zakonu, sviesti i ljubavi svojoj mora da se trude, kako će djecu svoju odgojiti i obskrbiti ju za ono vrieme, kada ih smrt razstavi. Koliko puta roditelji odkidaju sebi od usta, sami se pate i stradaju, da iza njihove smrti ne stradaju djeca. U djeci vide produženje svoga života i poslije smrti; tako je tiesno spojena osoba njihova sa djecom. Jedva se mogu zamisliti vjernije sveze od ovih medju roditelji i djecom. Uz ovaj etički razlog dolazi i gospodarski. Djeca često pomažu roditeljem stjecati imovinu, pa je pravo, da poslije smrti roditelja postane njihovom, kao što je pravo, da roditelji nasliede diete, koje umre prije njih, a ne ima vlastite djece.

Manje opravdanim smatraju neki pisci nasljedstvo dalnjih srodnika, jer, vele, ovi obično ne pomažu sakupljati imovinu, koju kasnije baštine, a i veze rodbinske niesu medju njimi i ostaviteljem tako nježne kao medju djecom i roditelji. Za to da bi trebalo zakonsko nasljedstvo dalnjih srodnika dokinuti; imovina ostavitelja, koji ne ima djece, roditelja ili braće, a umre ne ostaviv oporuku, neka zapadne zajednici: državu ili općini, koja bi od ovakva imetka podizala dobrotvorne zavode. — Tomu se s pravom prigovara, da je ostavitelj, koji umre, ne odrediv ništa oporukom o svojoj imovini, želio, da ona dodje u ruke njegovih srodnika, i da je to njegova volja, jer bi inače bio drugčije odredio; da bi dokinuće nasljedstva dalnjih srodnika znatno oslabilo gospodarsko revnovanje, radinost i štedljivost, jer za posve strane ljude ne će se ni misliti ni raditi, koliko za rod svoj. Naprotiv, pošto dalnji srodnici zaista nasljedstvom stječu bez ikakova truda imovinu, ne može se prigovarati, ako se naredi, da plate neku umjerenu daću državi, koja daća može biti to većom, što je nasljednik dalje u srodstvu s ostaviteljem.

Nasljedno pravo važno je za proizvodnju:

a) jer potiče na štedljivost, gospodarstvenost i veću revnost u privredi. Glava obitelji voljnije će raditi, opreznije imovinom upravljati, znajuć, da će sve što namre pripasti djeci mu ili rodu. Mnoge melioracije (zemljištne poboljšice), velikim trudom i glavnicom izvedene, rado se čine, jer poduzetnik znade, da će koristi uživati njegova djeca;

b) doprinosi, da se imovina ili glavnice, dotično poduzeća, u kojih su ove uložene, ne raztepu. Djeca nastavljaju posao otčev, brat bratovljev itd. Koli bi štetno bilo za gospodarstvo, da se svaki put poslije smrti sve to promieni, da n. pr. poduzeće dodje u posve strane ruke. Nasljedno pravo učvršćuje vjeresiju, i potiče na gospodarske kreposti jače nego sama vlastnost. Koliko puta čuje se: za koga da skrbim, mučim se i skupljam? Kad

me polože u grob, sve će dopasti tudje ruke. Tako govore oni, koji ne imaju nigdje svoje krvi ni svoga roda.

Socijalizam i komunizam isto tako žestoko navaljuju na nasljedno pravo kao i na vlastnost. Privatna svojina prestat će, vele, čim se odredi, da imovina ne prelazi na nasljednike. Dokinuće nasljedstva jest ravan put, kojim se dolazi do zajednice dobara. Saint-Simon, Bazard i drugi neki dokazivahu, da je nasljedstvo najnesretnija i najnepravednija uredba, jer ona prenosi imetak u ruke ljudi, koji niesu radili niti stjecali, a tada ga troše i uživaju a da opet ne trebaju raditi ni štedjeti. Jer, tako uči Saint-Simon, imovinu treba dieliti medju ljude prema njihovu radu i koristnom djelovanju. Nasljedstvo nije utemeljeno na naravi čovječjoj, nego je plod samovoljne odredbe ljudske.

Ove nazore pobijaju s jedne strane one koristi, kojimi radi nasljedno pravo za gospodarstvo, a s druge strane poviest razvoja ove uredbe, jer je ona nuždna posljedica obitelji i privatne vlastnosti. Dokinućem nasljedstva težko bi se ranila i ideja obitelji; dok bude djece i roditelja, dotle će zamjenita ljubav poticati, da zajednički rade te privriedjeno od starijega na mladjega prenose.

V. Poduzeća ili organizacija proizvodnje: *1. Što je poduzeće?* — Bez proizvodnih sila ne mogu se stvarna dobra proizvoditi, to je već razloženo. Te sile valja sjediniti i djelovanje njihovo rukovoditi, inače ne će se proizvodnjom postići znatniji uspjesi. Pošto se potrebe redovito vraćaju, mora da se proizvodni posao neprestano obavlja. Tko sjedini radi proizvodnje sile produktivne, njimi upravlja, te preuzimlje i pogibao (risico), koju može da donese proizvodnja, zove se poduzetnik, a taj njegov posao zove se poduzeće. Sjedinjenje dakle proizvodnih sila, da se proizvode dobra na vlastitu pogibao poduzetnika, jest poduzeće.

Da li poduzetnik radi vlastitimi ili tudjimi proizvodnimi silami, koje uzajmi, dotično uzme u najam, to za pojam poduzeća nije odlučno. U poduzećih obrtnih, industrijalnih i trgovačkih obično se uzimlju u najam ili u zakup

tudje sile proizvodne, n. pr. najme se radnici, uzajmi glavnica; ali biva takodjer, da poduzetnik sa vlastitimi silami proizvodi, n. pr. seljak sa svojom obitelju obradjuje sam svoju zemlju, zanatlija sam tjera svoj zanat.

Svatko je dakle poduzetnik, tko na svoj trošak i svoju pogibao proizvodni posao preduzme, pa se ne pita, radi li sam i jedino za sebe, ili rade li još s njim drugi i za druge — za prodaju. Nije dakle poduzetnik samo industrijalac, još manje samo onaj, kako to mi često u svakdanjem životu velimo, koji preuzme na sebe izvedenje kakova posla, n. pr. gradnju vojarne, mostova, izsušenje močvara, nego su i obrtnik i kramar, a i seljak poduzetnici u širem smislu, u koliko na vlastitu pogibao tjeraju proizvodni posao. Nego u užem smislu zovu poduzetnikom onoga, koji označenim načinom proizvodi dobra poglavito u nakani, da ih proda.

Ako poduzetnik nabavi svega što treba za proizvodnju, ali radi tek onoliko i onda, koliko i kada se naruči, zovu ovakovo poduzeće nepodpuno; a naprotiv podpunim smatra se ono, kad se ne čeka na nikakovu naručbu, nego proizvodi u nadi, da će doći i kupci. Ovdje dakle proizvodnja pretječe naručbu ili tražnju, pače često ona baš potakne ili izazivlje, da trošci traže robu. U onom prvom slučaju (nepodpuno poduzeće) poduzetnik manje riskira, preuzimlje naime samo tehnički risiko, stojeći u tom, da može izgubiti, ako stvari ne izradi kako treba; u ovom drugom slučaju (podpuno poduzeće) uz tehnički preuzimlje i gospodarski risiko, dakle pogibao, i da stvari ne izradi kako treba i da proizvedene stvari ne proda ili proda za lošu cienu.

Poduzeća se razvijaju i napreduju prama razvitku ukupnoga gospodarstva. Najprije pojavljahu se poduzeća, koja su radila za vlastite potrebe poduzetnika. Kasnije uzeše povjeravati izvedenje stanovitih posala drugim osobam; kad je ova vrst poduzeća učestala, nastade posebno zvanje poduzetničko. Tako se došlo do nepodpunih poduzeća, a iz ovih razvila se podpuna, i to pošto se našlo za to

*

dovoljnih uvjeta: dakle dovoljne glavnice, radničke snage i znatna trošnja.

Poduzeća, napose podpuna, vrlo povoljno djeluju na proizvodnju i ovu unapredjuju:

a) jer pogibao, koju si poduzetnik namiće, a i dobitak, kojemu se nada, potiču ga, da bude oprezan, uztrajan i revan, a uslied toga i proizvedena dobra bivaju savršenijimi;

b) u poduzeću nalazi i znatnija radna snaga nepreštana zanimanja, a glavnice se dobro ulažu; poduzetnik kao proizvoditelj, koji ima svoje kupce ili mušterije, radi trajno i u većoj količini: nabavlja jeftinije sirovine, vrieme, orudje i radnu snagu podpunije izcrpljuje, čim smanjuje trošak proizvodni;

c) potrebam zadovoljuje podpuno poduzeće brže, jer ne čeka, dok se dobro naruči, nego radi i „za skladište", po čem je kadro u svako doba zadovoljiti željam trošaca;

d) poduzeća rade u veliko i sa manjim troškom, mogu s toga prodavati jeftinije, a to je blagodat za trošca; mnoga dobra, da se svako napose proizvodi, ne bi nikada ni nastala, jer bi bila preskupa. Koliko ljudi bi se moglo služiti poštom, da ju svatko sam mora uzdržavati?

e) napokon razvoj raznih poduzeća daje sgodu ne samo glavnici nego i talentu i vještini, da razvije svestranu djelatnost na vlastitu i na obću korist: jača se inteligencija i mnogi dolaze — i najčestitijim načinom — do gospodarske samostalnosti. Dakako ima i tu zlih poraba, osobito kad se preuzimlje izvedenje javnih radnja, n. pr. države, občine; gdjekoji poduzetnik misli, da mu je slobodno po dragoj volji zlorabiti državnu ili občinsku blagajnu. Uz strogu pažnju može se to zapriečiti.

2. Vrsti poduzeća. — Poduzeća niesu jednaka, razlikuju se medju sobom prema tomu, kakovom glavnicom

rade, kakove stvari proizvode i tko se njimi bavi. Gledeć na ove razlike, poduzeća su:

a) Velika i manja. Ne stoji uviek na volju, hoće li se veliko, manje ili maleno poduzeće urediti. Za veliko poduzeće trebaš prije svega zamašnih glavnica i znatno tržište. Kad se posao u veliko tjera, proizvode se velike količine dobara, mogu se koristno uporaviti izvrstni strojevi, posluje veći broj radnika, medju koje se rad laglje razdieli; upravitelj ne treba da radi, nego ravna poslom, prati razvoj sličnih poduzeća u drugih zemljah, proučava potrebe i navike trošaca; velika poduzeća proizvode mnogo i raznoličnijih stvari; sirovine se kupuju u velike, zato i uz povoljnije uvjete; mnogo se uštedi kod troškova poduzeća: svaka se glavnica i svaka radna snaga podpunije izcrpljuje; veliki poduzetnik uživa obsežniju i jeftiniju vjeresiju; zato može robu i jeftinije prodavati, u čem ne mogu s njim konkurirati ili natjecati se manja poduzeća.

Riečju „manja" označujemo t. z. srednja i malena poduzeća. Srednjim (srednje veličine) zovemo posao, gdje poduzetnik (gospodar) upravlja ali i radi takodjer, drži i radnikâ ali ne u većem broju, a sredstva proizvodnje (glavnice) niesu osobito znamenita. Ovamo bi se mogli uvrstiti: manji tvorničari, veći zanatlije, srednji posjed zemljištni, n. pr. manja vlastela i veći seljački posjed.

U malenom poduzeću gospodar ili poduzetnik ne samo da rukovodi posao, nego uviek i sâm radi, i to radi sam, ili kad je više posla, uzme radnika po jednoga ili dvojicu. Osobna radna snaga tu je najvažniji činbenik proizvodni, glavnica je od manje važnosti i malo je imade; malo poduzeće često ne daje dovoljna posla ni radnoj snazi samoga poduzetnika.

Manja poduzeća sa više razloga veoma su koristna. Najprije tu je tjesnije svezan interes poduzetnika sa poduzećem. Vlastnik sam nadzire i rukovodi posao, a ne

treba za to nikakovih plaćenih ljudi; njegovo oko sve vidi, svikuda sam zalazi, trudi se da što jeftinije proizvodi, da što više prišteđi na trošku proizvodnje. Što god prišteđi, njemu je na korist i njegovoj porodici. — Manja poduzeća hrane množinu samostalnih obitelji, hrane ih često bolje, nego li radnika u tvornici ili na tudjem poslu njegova zaslužba. Manji poduzetnici (seljaci i manja vlastela), zanatlije i trgovci, sačinjavaju t. z. srednji stalež, koji podržaje ravnotežu gospodarsku i družtvenu u narodu, pa je s toga ne samo koristno, nego baš i potrebito, da se ovaka poduzeća uzdrže i da im se omogući borba u natjecanju ili konkurenciji sa velikimi podhvati.

U ostalom i velika poduzeća ne mogu se podizati po volji, jer tu treba velikih glavnica, znamenite prodje, pa kad manjka samo jedno, ne može se osnovati, odnosno održati veliki podhvat. Po naravi svojoj ne daju se u svakoj privrednoj grani urediti velika poduzeća: poljska privreda n. pr. manje je prikladna, da se tjera u veliko; a i ona poduzeća, koja izradjuju stvari, što ih malo trošaca nabavlja i treba, ne mogu se na veliko osnovati. Važne su za podignuće poduzeća i mjestne okolnosti, jer u jednom mjestu ili kraju ne ima ni uvjeta, da se ustroji veliko industrijalno poduzeće, dok opet u drugom sgodnije su te okolnosti za velike nego li manje podhvate. U ostalom manja poduzeća u većini europskih država tvore glavnu snagu proizvodnu.

b) Prema tomu, da li poduzeće ima pojedina osoba ili njih više, diele poduzeća u poduzeća pojedinca i družtvena (kolektivna, skupna).

Je li poduzetnik pojedinac, on naravski sam odgovara za svoj posao, prima cieli dobitak, ali na njegova se ledja svaljuju svi tereti i sve pogibli. Družtvena pak poduzeća obično imadu više glavnice, pa su s toga kadra osnovati i preuzeti zamašnije poslove, s kojimi je više

opasnosti ali i većega dobitka. Pojedinac, koji cieli svoj imetak ulaže u posao, oprezniji je i obzirniji; družtvena su poduzeća smjelija.

Niesu ni družtvena poduzeća jednaka. Jedna su tako uredjena, da svaki član jamči osobno cielim svojim imetkom i svi ukupno za obveze poduzeća. To su družtva javna. Kod drugih opet neki članovi upravljaju poslom, koji ima zajedničku firmu, te jamče cielim svojim imetkom, a zovu ih complementari; — drugi jamče tek onom glavnicom, koju u posao ulože, i ti članovi zovu se komanditari ili komanditiste, a cielo družtvo komanditno. Treća vrst družtvenih podhvata jest, kad svi članovi jamče samo nekim dielom imovine ili glavnice, i to onim, koji su uložili. Ovo su anonimna (bezimena) družtva, jer se u firmu (tvrdku) ne upisuje ime kojega člana. Sva družtva dionička (akcionarna) jesu anonimna ili bezimena.

Javna družtva daju svim, s kojimi posluju, veliku sigurnost, budući da svaki član jamči osobno i cielom svojom imovinom za obveze nastale iz posla*); tu dakle svaki pomno prigleda poslu, nastoji odvratiti svaku štetu, a namaknuti što više koristi; ne daje se tako lako na vratolomne poslove, jer je velika opasnost. A pošto je tolika odgovornost, pazi svatko, s kim zalazi u družtvo; članovi valja da se poznaju i jedan drugomu vjeruju; takovo pak pouzdanje može postojati samo medju nekoliko osoba, s toga javna družtva imadu malo članova.

Ovo vriedi donekle i o komanditnih družtvih.

Za velika poduzeća najprikladnija su dionička družtva. Risiko dioničara nije velik, pošto svaki jamči tek onim iznosom, na koji dionica glasi, a drugih obveza

*) »Trgovačko družtvo postaje javno, kada dvie ili više osoba pod zajedničkom tvrdkom uz neograničenu i solidarnu obvezu tjeraju obrt trgovački«. (§ 69. hrv.-ug. trg. zakona.)

ne prima nikakovih; nada u liep dobitak znatna je. Za to će se i manje imućni lako odlučiti, da kupe jednu ili više dionica. Kad treba gotovine, može dionicu prodati, često se prodaje uz dobitak; prodajom prestaje dakako svaka odgovornost.

Dioničarska družtva baš po tom vrlo su prikladna za poslove, koji trebaju ogromnih glavnica; velika poduzeća, kojimi se narodi diče, na pr. gradjenje željeznica, kanala, ustrojenja banka i drugih zavoda vjeresijskih, mogla su se izvesti, jer su se sredstva namaknula izdavanjem dionica.

Nu ne valja prešutjeti, da se u ovakovih družtvih najlasnije dogadjaju zle porabe. Dioničari ne mogu sami upravljati poslom, nego se namjeste činovnici i ravnatelji. Istina, upravu družtva nadziru odbori sastavljeni od samih dioničara; ali pored svega nadzora ipak se sbivaju lakoumne spekulacije, zanemaruju se pravila zdrave poslovne opreznosti, predpostavlja se lična korist činovnika ili pojedinih članova ravnateljstva interesom družtva. Nemilo izkustvo, plaćeno velikimi gubitci, ponuka državnu vlast, da boljimi zakoni o dioničkih družtvih stane na put zlim porabam i oštećivanju dioničara. Medju ostalim, zakoni dioničarski odredjuju, da valja svake godine javno polagati račune, da se u glavnoj skupštini potanko razloži stanje imovine itd.

c) Poduzeća korporacija, t. j. države, občine, pokrajine, razlikuju se od gore navedenih poduzeća. Korporacijam ne treba da je toliko do dobitka, koliko je pojedinim privatnikom ili čisto tečevnim družtvom; njim dolikuje, da podignu poslove ili podhvate, koji promiču dobrobit pučanstva, ili olakoćuju podmirivanje potreba, kao što su: kanalizacija, vodovodi, štedionice itd. Čisti dobitak, u koliko bi ga ostalo podmiriv trošak i odplaćujuć glavnicu, neka se opet upotrebi na obće dobro. Ovo

valja imenito o poduzećih občina. I država može, kadšto pače mora baviti se podhvati, ali to neka bude u njenom gospodarstvu iznimka; pravilo ima biti, da privatnici ustrojavaju i drže gospodarska poduzeća.

Osim sada navedenih ima još nekih forma ili oblika udruživanja gospodarskih, koje se forme u našem stoljeću liepo razvijaju i veoma uvažuju, a poznate su pod imenom zadruge (Genossenschaften). Nu pošto te zadruge osim proizvodne imadu još i drugu svrhu, da naime poboljšaju ili inače osiguraju povoljniji družtveni položaj članova, ili da olakote podmirenje potreba, govorit ćemo o njih na drugom mjestu. (Knjiga četvrta).

3. Glavne grane proizvodnje. — Bila poduzeća velika ili malena, bavio se njimi jedan čovjek ili više njih, svako spada gledeć na proizvedena dobra u jednu od sliedećih glavnih grana gospodarske i proizvodne djelatnosti:

a) Na prvom mjestu se spominje: proizvadjanje sirovina ili zemljodjelstvo (zemljo-, dotično poljodjelska privreda, agrikolna industrija), kamo se računaju poljo- ili zemljodjelstvo u širem smislu (ratarstvo sa stočarstvom i šumarstvo), zatim rudokopi, lov i ribolov. Ove potonje tri vrsti zovu francuzki i englezki narodni ekonomi: ekstraktivna industrija ili obrt, koji vadi dobra n. pr. iz mora, šume itd. Sve djelatnosti one, pomoću kojih čovjek prima od naravi plodine, što ih je radom svojim izazvao, zovu se u kratko proizvodnja sirovina. U poljodjelskoj ili agrikolnoj obrtnosti pretežna je priroda kao sila proizvodna; uz nju svakako treba rada i glavnice, ali ipak bez sudjelovanja prirode sav rad i glavnica ne donosi ploda.

I ovo vriedi ne samo za gospodarstvo ekstensivno nego i za gospodarstvo intensivno. Ovo se razlikuje od

onoga (ekstensivnoga) baš tim, što se više rada i glavnice na težanje zemlje troši, na pr. više se puta zemlja ore, kopa, zagradjuje, pomno djubri, strojevi rabe itd.; nu i kraj najumnijega težanja bez oplodjujućih sila prirode ne bi se dalo ništa proizvesti. Umnim obradjivanjem množa se renta (dohodak) zemljišta, umanjuju štetni dojmovi, ali priroda ostaje i tu veoma važni činbenik proizvodni; jer „nikada ne doseže vještina i najumnijega zemljodjelca, da proizvede fenomen (pojav) klijanja, kao što god ni strpljivost alkimista ne bijaše kadra pronaći, kako se pravi zlato“. (Blanqui). Gospodar ore, gnoji (djubri), sije i žanje, dakle radi, i bez toga rada jedva bi mogao žeti, ali od onoga rada njegova posve je neovisno djelovanje zemlje, koja čini da sjeme proklije; sunca, koje grije i pod kojim bilina dozrieva. Koliko zemlja, sunce, zrak i voda sudjeluju kod proizvodnje sirovina, to zove Say proizvodnom službom prirodnih sila.

Cvatuća proizvodnja sirovina je glavni izvor snage i moći naroda, čvrsti temelj materijalne dobrobiti.

Ratarstvo kao jedna grana proizvodnje sirovina, proizvodi dobra, kojimi se čovjek hrani. Ratar proizvodi i drugih tvari, na pr. vune, lana, konoplje, duhana, kože, repice itd., ali živež je glavni proizvod njegov. Kad se govori o ratarstvu u obće, misli se vazda i na gojitbu stoke, koja je rataru za gospodarstvo veoma nuždna, te se ono bez stoke ne da voditi; gojitba stoke nije glavno zanimanje nego težanje zemlje; ali može biti i obratno, naime da je stočarstvo glavno gospodarstvo, a težanje zemlje služi mu kao pomoćna grana proizvodnje.

Poviest svih naroda uči, da je ratarstvo podloga blagostanja, snage i moći naroda. Razsulom ratarske proizvodnje poče propadati rimska država. Glasoviti Murabeau liepo reče, da je država nalik drvetu: korien njegov je ratarstvo, žiteljstvo je stablo, tvornice i manufakture su granje, a znanosti i umjetnosti lišće i cviće.

Gospodarstvo šumsko obskrbljuje čovjeka vrlo dragocjenim predmetom, naime drvom, kojim se grijemo, od kojega gradimo brodove, kuće, mostove, iz kojega priredjuju obrtnici vrlo koristne,

liepe i udobne stvari za udobnost i ukras našega života. Ali šuma blagotvorno djeluje i na podnebje, ublažuje silnu žegu i podržaje vlagu, štiti druge kulture (težatbe) od nepogoda elementarnih. Za to razumni gospodari veoma paze na šume, čuvaju ih i drže u dobru stanju, inače nestaje šuma. Nekom sgodom reče M. Luther: »Još i prije sudnjega dana bit će jako malo dobrih prijatelja, vrstna novca i drva«.

Rudokopne ili rudarske radnje vade iz utrobe zemlje razne rude, koje se tale i čiste, pa onda obrtnici prave od njih najrazličitija gospodarstvu i prosvjeti naroda neizmjerno koristna dobra. Da ne govorimo o zlatu i srebru, koje rude, premda dragocjene, ipak niesu onako nuždne kao na pr. željezo, olovo, ugljen, platina itd.; kovine bitno doprinose razvitku tako pojedinih grana gospodarstva kao i prometa. Koliko je pomogao napredku poljodjelstva: gvozdeni plug, motika, kosa, dobra kola? A gdje su razni strojevi, gdje željeznice, brodovi? Zato se s pravom obilje koristnih ruda zove božjim blagoslovom; a gdje ih ima, treba raditi, da se kopaju i upotrebe na dobro i sreću naroda, jer je prava grjehota, da takovo blago leži u zemlji, dok je toliko nuždno na zemlji.

Lov danas ne ima veće važnosti, ribolov ima veću, jer je on izvor uzdržavanja mnogih obitelji. Osobito znamenit je ribolov za primorske krajeve.

b) Rukotvorna obrtnost ili industrija. Sirovine priredjuje i preradjuje rukotvorna (manufakturna) obrtnost ili industrija, što se zove takodjer: tehnička produkcija. Obrtna poduzeća jesu različita, rade različitom radnom snagom i različitom glavnicom, ali sva imadu ipak istu glavnu narodno-gospodarsku svrhu. U velikih i malenih stvarih ona sjajne uspjehe donose. Čovjek se jednakim načinom divi postupku, po kojem se od velika komada bakra prave sitne gumbašnice, kao i onomu, po kojem se od sitna pieska pustarskoga izradjuju najljepše čaše. Bivši najprije sdružena sa poljodjelstvom u ruci ratara, rukotvorna obrtnost odvojila se kasnije od onoga te se prometnula u samostalnu vrst zanimanja, kojim zanimanjem bave se tisuće i tisuće obitelji. Obrtnost se slobodnije

kreće; poljodjelstvo je ograničeno zemljom, jer gdje ne ima ove, ne može biti ni onoga; rukotvorac radi u svako doba: ljeti i sred zime, u silnoj žezi i po studeni, kraj kiše i suše; poljodjelac ne može tako. Narod obrtan, ako uz to živi razborito i drži red u gospodarstvu, umnaža u velike svoje glavnice, koje su prevažni uvjet obrtne proizvodnje. „Rukotvorna obrtnost obraća najodurnije stvari u najkoristnije. Dronjke, što ih obično ljudi bacaju na smetlište, pretvara ona u biele kao pero lake listove, koji raznose odredbe trgovca i upute umjetnika u najdalje krajeve svieta. Pohranjujuć misli veleuma predaju nam izkustva stoljeća. Papir sadržaje pravni razlog naše vlastnosti; mi mu povjeravamo najplemenitije i najsladje osjećaje našega srca; a i pobudjujemo njegovim posredovanjem isto takove u srcu drugih. Papir olakoćuje upravo čudesnim načinom medjusobni saobraćaj ljudi, on spada medju one proizvode, koji su najviše pomogli poboljšati stanje ljudskoga družtva. Kamo sreće, da se ovo moćno sredstvo obuke nikada nije zlorabilo kao sredstvo laži i orudje tiranstva“. (Say.)

Rukotvorna obrtnost moćno je sredstvo razvoja poljodjelskog obrta, jer mu daje vrstno orudje, kupuje i preradjuje sirovine njegove te ga obskrbljuje inimi proizvodi, koji ukrasuju i udobnijim čine naš život. Obrti unapredjuju razvoj gradova, a u ovih opet goje se i uspievaju umjetnosti, znanosti, podižu razni zavodi namienjeni religioznim, ćudorednim i naučnim potrebam; obrti uzdržaju stalež obrtnički, koji svojom inteligencijom predstavlja elemenat napredni i slobodoumni.

Ratarstvo i obrtnost jesu kao dvie ruke u čovjeka, jedna pomaže i olakoćuje rad druge, a obje dobro razvijene bitno doprinose, da narod lasnije dokučuje velike ciljeve svoje.

c) Trgovina. U povorci gospodarskih sila, koje imadu da gospodarstvo naroda podignu i pomaknu, trgovina je veoma znamenita. Mudri muževi staroga i srednjega vieka slabo su cienili trgovinu. Jedni govorahu, da ona kvari kreposti i dobre običaje, te da bi bolje bilo, „da Minotaur proždere sve Atenjane, nego da se prometnu u narod tjerajući trgovinu na kopnu i na vodi.“ Neki sredovječni bogoslovci mišljahu, da se trgovac ne može spasti, dok su drugi vjerovali, da je vrlo opasno, ako se narod hrani od trgovine, jer da ga trgovina čini pohlepnim, mekoputnim, za ratovanje nesposobnim. Pored ovih i drugih čudnih predsuda i krivih nazora ipak se je trgovalo i u vremenih, kad se je onako učilo; danas već se i zaboravilo na one predsude. Trgovina kao i obrtnost te poljodjelstvo veoma je koristna u gospodarskom darskom ustroju; ove tri grane jesu točkovi, na kojih se kreće svekoliko naše imanje i svekoliko gospodarstvo, ondje brže, ovdje sporije, prema tomu, kakove su prilike, kakova je moralna i fizična snaga naroda i kakovo je pojimanje zadataka države prema gospodarskoj proizvodnji.

Trgovini je važna zadaća, da se brine i da nastoji oko prometa sa robom i vriednostmi medju gospodarskimi poduzeći; ona spaja proizvodnju sa trošnjom, veže ih medju sobom te posreduje, da se postizava gospodarska svrha. Svako poduzeće može trgovati pa i trguje: poljodjelac, obrtnik neposredno prodavaju trošcu svoju robu, ali za to ni ratar ni zanatlija niesu trgovci, niti je pravi posao njihov da trguju, nego da proizvode dobra. Poduzeće postaje trgovinom, kada mu je izključivom zadaćom raditi oko prometa i kolanja dobara i vriednosti. Trgovina povisuje vriednost dobara, jer svakoj potrebi nastoji privesti što vrstnijih stvari da se namire; tim radom svojim čini, da dobra postaju vrednijimi; jer vriednost njihova stoji u tom, da ih čovjek može upotrebljavati u svoje svrhe. Za to

se dobro veli, da je trgovina zvanje proizvodno, koje povećaje vriednost stvari. Svojim posredovanjem veže ona gospodarske dielove i gospodarstva pojedina u veliku cjelinu gospodarstva naroda i cieloga svieta, u toj cjelini svaka čest zauzimlje svoje mjesto prama drugoj. Što je savršenija trgovina, to se laglje pomoću njenoga rada uzpostavlja prava i pravedna vriednost i zakon o cieni dobara istom u trgovini počimlje djelovati, čim se razvoju gospodarstva udara pravi i zdravi pravac. Pojavi li se nerazmjerje medju potrebami i sredstvi tako, da je ovih na jednom mjestu previše ili premalo prema onim, trgovina će opet uzpostaviti pravo razmjerje; pa ako ga ne može, ne će se tomu pomoći ograničivanjem trgovine i slobodna kretanja njezina, nego prije da se ukloni što ovu slobodu sapinje.

Trguje se svakovrstnimi dobri; može se dakle reći, da je trgovina tako raznolika kao što su i predmeti, s kojimi radi; da se pojedini poslovi trgovački onako mogu razlikovati, kako se diele i djelatnosti trgovine. Prema tomu može se govoriti o trgovačkom poslu sa robom, o komisionalnom, opravničkom, mešetarskom, vozarskom, mjenjačkom, bankovnom poslu itd.

Obično diele trgovačko poslovanje ovako:

a) trgovina na veliko i na malo. Na veliko tjera se trgovački posao (engros), kad se kupuje u velikom i prodaje. Tu trgovac ne dolazi u neposredni doticaj sa pojedinimi trošci. Na malo se trguje (kramari, kućarci, detailni posao), kad se posao tako udesi, da svaki trošac može nabaviti stvari onoliko, koliko baš treba i koliko može. Trgovac ovakov kupuje sam u većih količinah, a svojim mušterijam prodaje na malo. Obje ove vrsti trgovačkih posala veoma su koristne i nuždne;

b) nutarnja i vanjska trgovina — gledeć na zemlju (geografičko područje), kojom trgovina teče. Ona se ograničuje poglavito na tuzemstvo, a ova ide u inozemstvo, te se tjera vazda na veliko (veletržci). Ako trgovac izvozi i prodaje tuzemnu robu u inozemstvu, i ako je to njegov jedini ili najglavniji posao, to

je vanjska izvozna trgovina; a uvozna je, kad dovozi strana dobra na domaća tržišta. Od obiju se razlikuje posredna trgovina, o kojoj se govori, kad tuzemni trgovac kupuje u inozemstvu robe, da ju opet u inostranstvo prodaje. Ovom se trgovinom bave mjesta, koja su po svom položaju osobito prikladna za to. Sve trgovačke sveze i svi trgovački poslovi, postojeći medju raznimi narodi i zemljami, zovu se svjetska trgovina. U svjetskoj trgovini narodi, manje gospodarski napredni, pasivni su (bez sudjelovanja), ne traže sami sveza trgovačkih sa drugimi narodi niti sami izvoze svoje proizvode, nego prepuštaju stranim trgovcem, da im dovoze tudju i odvoze njihovu robu. To je pasivna (bez sudjelovanja) trgovina; naprama njoj stoji aktivna (sudjelujuća), kad naime tuzemni trgovci traže sveza sa stranimi zemljami, te svojimi glavnicami i sredstvi izvoze domaću i uvoze stranu robu;

c) stalni i nestalni trgovački poslovi. Kad se trgovac stalno nastani u nekom mjestu i tu tjera svoj posao, veli se, da je to stalni trgovački posao. Ako pak putuje sa robom iz jednoga mjesta u drugo nudeći ju na prodaju, kako to čine kućarci, zovemo takov posao nestalnim;

d) trgovina kopnom i morem. Starija je trgovina, koja ide kopnom; najvažnija starija forma kopnene trgovine bijahu karavane. Ako se trgovina kreće morem, nastaje trgovina pomorska;

e) trgovina sa robom i s efekti (vriednostmi). Ona prva ima za predmete svake vrsti dobara materijalnih, izuzev novac, zamjenike novca i vriednostne papire. Ova druga obuhvaća ove potonje predmete, dakle: vriednostne papire, banknote, mjenice itd. Još se spominje, da bi se gledeć na vrsti robe mogla razlikovati na pr. trgovina knjižarska, umjetnina, kolonijalne robe, sirovina itd.

Trgovina već po svojoj zadaći mora nastojati da sve dalje prodre te si otvori nove putove; njoj ne prija zatvaranje mjesta, pokrajina ili država, nego otvaranje što šireg i slobodnijeg područja kretanja; to je većma prema njenoj naravi. Nekoć niesu razumjeli ovoga počela trgovine, pak su raznimi povlasticami, monopoli izključivali trgovce jednoga mjesta iz drugoga, na pr. branio se uvoz ili izvoz,

udarale velike carine na uvažana ili izvažana dobra, odredjivalo, da trgovina mora ići stanovitim pravcem itd. Ovake su stege prestale; priznaje se obćenito, da je trgovini nuždna sloboda i slobodno gibanje, i da ona može još najprije razviti blagoslovnu djelatnost, ako je ne sapinju ni povlastice ni monopoli, ni zlo promišljene odredbe državne vlasti.

TREĆA KNJIGA.

Promet (cirkulacija) dobara.

I. Promet: *što je promet ili prometanje? — Kako je došlo do prometa? — Kakav ima biti promet?* — ***II. Vriednost i ciena:*** *vriednost i vrsti vriednosti. — Ciena. — Kako nastaje ciena i zašto se mienja? — Ciena i trošak proizvodnje. — Monopoli.* — ***III. Mjera i vaga.*** — ***IV. Novac:*** *što je novac i kako je nastao? — Razne vrsti novca; zlato i srebro. — Kovani novac i pravila za kovanje novca. — Vrednota (valuta). — Računski, tekući (normalni ili kurantni) i sitni novac. — Vriednost novca. — Koliko nam treba novca? — Novac u običajih naroda; Greshamov zakon o kolanju novca. — Papirni novac. — Svjetski novac.* — ***V. Vjeresija (kredit):*** *što je vjeresija? — Vrsti vjeresije. — Koristi vjeresije i njeni nedostatci.* — ***VI. Banke (organizacija vjeresije):*** *banke i poviest njihova. — Poslovi banka. — Vrsti banka.* — ***VII. Prevozila i obćila.*** — ***VIII. Burza:*** *burza i njene vrsti. — Poslovi burze.*

I. Promet: *1. Što je promet ili prometanje?* — Kad se dobro koje proizvede ili priredi kako treba, red je, da se upotrebi, kako se po naravi svojoj može upotrebiti. Upotrebljava pak dobro sam proizvoditelj, ili netko drugi. Ovo potonje može biti, ako se drugomu dobro odstupi, ili ako k njemu predje. Prelaz dobra od proizvoditelja do onoga, koji će ga upotrebljavati, zovemo promet. Dobra se naime prometnu od jednoga drugomu. Dobra, koja se ovakim načinom prometnu ili

koja prelaze u druge ruke, zovu se roba ili espap. Ovim imenom krsti prometni sviet sve tjelesne stvari, koje dolaze u promet. Ako se roba traži i kupuje, velimo da ima prodju, da prolazi.

Da uzmogneš robu staviti u promet, dakle drugomu ju odstupiti, mora da je tvoja. Što nije tvoje, ne možeš po pravu i zakonu drugomu predati. O takovom nedopuštenom prelazu ne govori nauka gospodarska. Ali o prometu ne bi se dalo ni onda govoriti, da su sva dobra zajednička, t. j. da nitko ne ima ništa svoga vlastitoga, jer gdje je tako, tu sva imovina pripada svim članovom zajednice. Zato n. pr. ne bijaše medju prvimi kršćani miene ni prometa, jer »blagodat velika bijaše na svima njima. Jer nijedan medju njima ne bijaše siromašan, jer koliko ih god bijaše, koji imadjahu njive ili kuće, prodavahu i donašahu novce što uzimahu za to, i metahu pred noge apostolom i davaše se svakomu kao što trebaše«. (Poviest apostola).

2. *Kako je došlo do prometa?* — Na ovo pitanje odgovor je vrlo jednostavan: potrebe su na to nagnale. Robinson živući kroz toliko godina na pustom otoku radio i proizvodio je samo za sebe i za svoje potrebe: niti je s kim obćio niti svoje stvari za druge mienjao. Onako kao Robinson valjda su ljudi boravili u prvo doba svoga života. Moguće, da pojedinci još i danas ovako živu, ali ti su riedki. Daleko veći dio ljudi proizvodi ne samo za sebe, nego i za druge. Sile i sposobnosti naše, koje su različite, nejednako sudjelovanje prirodnih sila, različito podneblje i različita plodnost tla, raznolikost potreba — sve ovo nagoni, da se stegnemo u našem gospodarstvu tako, da jedni proizvodimo za što imamo najviše prilike i vještine, a drugi opet druge stvari, nadajući se, da ćemo od drugih dobiti česa sami ne imamo, a tako i mi višak svojih stvari odstupiti drugim. Mi ćemo dakle svoje stvari, kojih ne trebamo, zamieniti za tudje, kojih trebamo i obratno.

Tko treba vina — potražit će posjednika vinograda; tko ne ima sukna za haljinu, pitat će ga od obrtnika, koji sukno prire-

djuje; i vinogradar dat će mu vina, obrtnik sukna, koliko treba. On pak u zamjenu daje svoje stvari. Uslied diobe rada gospodarstvo se tako razvilo, da mnogi proizvode stvari, kojih sami ne mogu upotrebljavati, a to čine za to, jer znadu, da će svoja dobra moći drugim odstupiti i od njih dobiti, što trebaju za sebe. Može se reći, da u današnjem gospodarstvu radi jedan za sve, a svi za jednoga.

Promet se obavlja redovito tako, da se stvari zamjenjuju. Zamjena je dakle obični oblik prometa. U promet dolazi to više stvari, što je viša kultura i s njom dioba rada. Zamieniti se može sve, što će drugomu poslužiti. Dakle zamjenjuju se ne samo stvarna dobra pokretna i nepokretna, nego i koristonosna prava, radna snaga, razna sredstva uživanja, pače i znanstvene i umjetničke činitbe. Ne mora da u toj zamjeni jedan dobiva a drugi gubi. U zamjeni daje jedan svoju stvar, koje ne treba, koja za nj toliko ne vriedi, za drugu, koje ne ima, i koja mu je potrebna, dakle koja za nj više vriedi.

Zamjenjuju se pak stvari na dva načina: ili se daje jedna stvar za drugu stvar, to je zamjena u naravi, jednostavna ili neposredna, n. pr. Petar uzme od poljodjelca Pavla koliko treba žita ili vina, a dade mu u zamjenu komad sukna, jedan plug. Ovako su ljudi dugo vremena izmjenjivali stvari medju sobom. Drugi način: ne daje se u zamjenu jedna stvar za drugu, nego se zamjena obavi tako, da jedna stranka dade stvar, a druga novac za stvar, koji se prima, jer se za nj može nabaviti svako drugo dobro. Ovakova zamjena zove se sastavljena, ili posredna; tu nastaje kupovanje i prodavanje. Ovako se zamjena danas obično obavlja.

Može trošac ili potrebnik neposredno kupiti stvari od proizvoditelja, kao što biva i sada dosta često. Miena se dakle može obaviti i bez posrednika, t. j. bez treće osobe, koja bi stojala medju imaocem robe i potrebnikom. Nu vrlo često biva i obratno, to jest, da roba ne prelazi

*

neposredno od proizvoditelja do trošca, nego se medju oba stavi treća osoba, koja nabavlja od prvoga stvari, te ih ovomu (trošcu) prodaje.

Promet se bez sumnje može obavljati i bez onakih posrednika; a valja priznati, da oni poskupljuju robu, jer oni ne posreduju bez plaće, nego traže i primaju za sebe neku korist. A korist (dobitak) mogu samo tako namaknuti, da prodavaju trošcu robu za veći novac, nego li je onaj, koji su sami platili onomu, od koga su kupili. Proizvoditelj ne ima nikakove koristi od one veće ciene, koju mora trošac plaćati. Moglo bi se dakle reći, da su ti posrednici na putu prometu. Nu ti posrednici jesu i koristni u koliko i što preko njih promet biva lakšim, za proizvoditelja i trošca udobnijim. Koliko bi muka, truda i troška imao trošac, da mora vazda potražiti proizvoditelja, koji mu možda ne bi ni htio onoliko prodati svoje robe, koliko želi ili bi prodao pod skupu cienu. Jednako bi mučno bilo proizvoditelju svaki put tražiti trošca, da mu proda svoja dobra. Posrednik dakle čini usluge trošcu i proizvoditelju; objema je koristan, pa obično oba rado primaju njegove usluge. A čim to biva, on je koristan član u gospodarstvu. Taj posrednik jest trgovina, dotično trgovac; trgovina je u prometu vrlo važna i potrebita.

Promet se obavlja tako, da se odmah za stvar daje u zamjenu novac ili se što drugo učini. Ako pak jedan odmah nešto učini ili dade, a drugi obeća, da će, što je dužan, kasnije učiniti, izraditi ili platit, tada se prometni posao obavlja na vjeru (vjeresija).

3. Kakav ima biti promet? — Promet dobara ima da bude tačan, brz, siguran i redovit. Gospodarska dobra ne prelaze iz jedne ruke u drugu jednako brzo i lako; jedna idu laglje i brže, druga teže i sporije. Stvari, koje su nuždnije, koje zadovoljavaju podpuno potrebam našim,

koje su sa vršenijega oblika, prometu se laglje. Brže se zamjenjuju dobra u mjestih gusto napučenih, — gdje mnogo ljudi živi na malenom prostoru, — a polaganije u krajevih, gdje je pučanstvo riedko; jer gdje živi veći skup ljudi na malenom prostoru, tu je dakako proizvoditelja i trošaca više. I dioba rada uzrokuje brže prometanje, kao što ga promiče i trgovina. Što je trgovac okretniji i vještiji, što bolje poznaje potrebe trošnje i prilike proizvodnje: to će i prije doći roba na mjesto, gdje je najviše trebaju.

Da se roba hitro, tačno i sigurno prometće, mnogo pomažu zavodi i uredbe, na kojih se prevozi. Najsporije prelaze dobra od ruke u ruke, kada ih čovjek ili životinja nosi. Brže prevoze robu sredstva prevozna. Ceste, brodive rieke, kanali, more i željeznice najvažnija su prevozila, a pošta i brzojavi najznamenitiji zavodi općenja. Njim se pridružuje evo u naše dane i telefon. Ali i na ovih prevozilih i zavodih roba ne odprema se jednako hitro niti uz jednaku prevoznu cienu. Na cesti ide laganije, parobrodi plove hitrije, a još brže su željeznice; vožnja na riekah i moru je jeftinija, na željeznicah skuplja. Zato će biti sgodno prevoziti predmete velikoga obsega na vodi, izim da je potreba što prije prebaciti ih na drugo mjesto.

Promet dobara važan je za obću prosvjetu i za gospodarstvo. Za obću prosvjetu i uljudbu: jer sbližuje pojedince i narode, znanje i umieće njihovo proširuje se i obogaćuje, jedan se koristi duševnim blagom drugoga. — U gospodarstvu pak prometanje je ona sila, koja čini, da se naše raznolike potrebe podmiruju, što je cilj svake proizvodnje. Promet je jedan od prvih uvjeta, da se proizvodnja uzdrži i poveća. Dokle je moguć promet, dotle redovito ide i proizvodnja; kad nema nade, da će se dobra prodati, ne će ih se preko vlastite potrebe ni proizvoditi.

U prometu dolaze stvari, koje imadu vriednost, a vriednost njihovu u prometu prikazuje ciena; promet pak olakoćuju i uskoruju: mjera i vaga, novac, vjeresija, vjeresijski zavodi i prevozila, i napokon obćila.

II. Vriednost i ciena: *1. Vriednost i vrsti vriednosti.* — U svakdanjem životu malo će biti rieči, koje bi se toliko puta čule, koliko se puta čuju: „vriednost, vriedno je, nije vriedno“. I tkogod spominje ovaj pojam, misli na neku stvar, te o njoj veli, da vriedi ili ne vriedi, t. j. da koristi, da u neku svrhu čovjeku služi. Kad čovjek upozna, da mu stvar ili pojav koji može koristiti, da je prikladan poslužiti mu, veli, da stvar vriedi, da je vriedna, on ju dakle cieni, a to svojstvo stvari, da ju može upotrebljavati za svoje svrhe, zove se vriednost.

Pravi izvor vriednosti jest prikladnost stvari, odnošaja ili pojava, da nam koristi, da zadovoljava potrebi, da nam život učini ugodnijim i udobnijim. Stvari, koje se ne mogu pohvaliti ovakim svojstvom, koje ničemu ne koriste, ne imaju vriednosti. Ovu misao izrazuje Laveleye veleć, da je vriednost stvari odnošaj njezin prama koristi.

Vriednost nije svojstvo, koje bi svaka stvar morala imati, nego nju pripisuje čovjek stvari, imajući pred očima svoje ciljeve. Za to se pouzdano dade proniknuti vriednost, ako jedan predmet sravniš sa drugim, što se obično čini.

Vriednost nije materijalno, nego je nematerijalno svojstvo; moglo bi se reći, da vriednost pokazuje, kako stoji stvar prama potrebam čovjeka. Budući da čovjek uvažuje samo one stvari, koje mogu koristiti, to kad se promiene potrebe, mienja se i vriednost, to jest, tad čovjek drugčije sudi o cieloj stvari, nego li je sudio prije. Ali ljudi niti ne sude jednako o vriednosti iste stvari, nego ovaj ju cieni više, onaj manje, a treći nikako. Zdrav čovjek ne treba liekova, za njegovu osobu ne ima liek nikakove vriednosti; bolestniku je pak mnogo vriedan liek. Tko živi u hladnom kraju, mnogo cieni centu ugljena ili hvat goriva drva; za čovjeka pod ekvatorom drvo kao

ogrjevno dobro ne ima nikakove vriednosti. A kad je tako, govoreć o gospodarskoj vriednosti stvari, ne treba paziti samo na to, koliko je potrošeno, dok se je stvar napravila (trošak proizvodnje), nego i to, koliko i kako će ona potrebam čovječjim zadovoljiti, ili drugimi riečmi: gospodarska vriednost dobara ne visi jedino o trošku proizvodnje. Kad se promiene potrebe čovječje, mienja se i njegovo mnienje o vriednosti stvari, ma da se ona i sada proizvodi uz jednaki trošak kao i prije.

Ako se promieni vriednost jedne stvari, djeluje to i na vriednost druge stvari. Ako se n. p. danas za akov vina dobivaju dva mjerova kukuruza, a pred godinu dana mogla su se dobiti tri mjerova, to će svatko reći: danas je kukuruz sravniv ga sa vinom vredniji nego li bijaše prošle godine, vino je dakle manje vriedno, a kukuruz više. Nikad u isto vrieme ne pada ili ne raste vriednost svih dobara, nego ako jednih pada, drugin raste.

Dvie su glavne vrsti vriednosti: a) vriednost porabna i b) vriednost miene.

a) Vriednost porabna gospodarskoga dobra znači, da je to dobro vrstno zadovoljiti neposredno mojoj potrebi, stanovitoj mojoj želji. Vriednost porabna daje se dakle onda i u onoj mjeri, kada i u kojoj mislim i uvjeren sam, da će stvar poslužiti meni. Zovu s toga ovu vriednost ličnom ili osobnom (subjektivnom), jer zavisi o tom, što sudi pojedinac, kakovu će mu korist stvar donieti. Vriednost porabna to je veća, što dobro prečim ili zamašnijim potrebam zadovoljava, ili ako ono to čini podpunije, savršenije nego li drugo.

Premda je vriednost porabna vrlo znamenita, mnogi drže važnijom:

b) Vriednost miene. Kad se kod nekoga dobra poglavito to uvažuje, koliko će se za nj moći dobiti u zamjenu drugih stvari na tržištu ili u prometu, nastaje vriednost miene. Vriednost porabna je starija od vriednosti miene; ova ide

za onom, jer jamačno nitko ne bi htio dati štogod za stvar, o kojoj je uvjeren, da se u obće ne da upotrebiti. Vriednost miene predpostavlja još i to, da se stvar može steći ili dobiti samo s mukom, žrtvom ili uz neke potežkoće. Ovo oboje bitno se tiče vriednosti miene; jer ako ima stvar samo vriednost porabnu, ali je možeš imati koliko hoćeš bez ikakova truda, ne ima ta stvar vriednosti miene, na pr. svjetlost sunčana, zrak itd. veoma su nuždni i mnogo vriede, ali ne imaju u pravilu vriednosti miene; jer ona dobra niesu ničija svojina, svatko ih ima koliko hoće, ne prenose i ne prodavaju se drugim. Ali može nastati prilika, da i ovaka dobra dobiju vriednost miene, n. pr. cvieće, koje se u grad donosi i tu kupuje, ima vriednost miene, ali u šumi i na polju može ga čovjek nabrati koliko hoće.

Na pitanje: odakle tolika važnost vriednosti miene, daje odgovor postojeće pravo i zakon, zatim dioba rada. Imovina naime najvećim je dielom svojina pojedinaca, za njenu sigurnost izdaju se zakoni; zakonom se uredjuju i druge prilike prometne. Tko dakle želi imati tudjih stvari, ne može do njih doći inače, nego da se dogovori sa vlastnikom, i da mu dade neku naknadu za njih.

Sadanje gospodarstvo temelji se na diobi rada i posala; što je proizvodnja obilnija, to veća množina stvari dolazi u promet, i to se više dobra prosudjuju po vriednosti miene; na nju utječu razne prilike, koje čine, da se kadšto udaljuje vriednost miene od vriednosti porabne. Nu ako se drži pred očima gospodarstvo narodno, koje ima da skrbi za podmirenje potreba narodnih; kad se znade, da je zamjena tek onaj put, kojim iduć može se ona svrha laglje postići; kad je najviša svrha svakoga rada, da bude što više dobara, koja će narodom valjano poslužiti, — razabira se, da je vriednost porabna važnija.

Neki spominju druge vrsti vriednosti, tako: vriednost proizvodnu, mjestnu, vriednost tvari, oblika, uživanja. Ovo razlikovanje ne ima veće važnosti a i tako je jednostavno, da nije potrebno dalje objašnjivati te pojedine vrsti.

2. Ciena. — Zamjena je u tom, da se za jednu stvar ili za radnju daje druga stvar, ili radnja. Drugačije ne

može biti zamjene. Ono, što jedan primi u zamjenu za svoju stvar, svoju činitbu, jest ciena dane stvari. A pošto u zamjeni svaka strana prima i daje neku količinu dobara, to i svaka nalazi u primljenoj stvari cienu zadanu ili odstupljenu svoju stvar. N. p. ako X. zamieni svoga konja za 1 kilogr. srebra, to je ovaj 1 kilogr. srebra ciena prodana konja; ali i obratno za Y., koji daje 1 kilogr. srebra za konja, jest konj ciena količine srebra, koju daje. U primljenoj dakle količini dobra izrazuje se ciena predane količine; jednom količinom mjeri se vriednost miene druge količine dobra. U gospodarstvu našem ne obavlja se ovako zamjena, nego jedan daje robu ili inu vriednu stvar, a prima za nju novac, za koji si može prema potrebi svojoj nabaviti stvari kakovih hoće. Novac dakle zastupa druga dobra, u njem se izrazuje vriednost miene dobra. A kad je tako, tad je ciena količina novca, koja se daje za dobro. U toj količini dana ili primljena novca izražena ili izmjerena je vriednost miene predana ili ustupljena dobra. N. p. ako se akov vina dade za 8 for., ova svota novca jest ciena akova vina.

Kad se ciena izrazuje u novcu, zove se novčana ciena. Ciena novčana imala bi biti ravna vriednosti. I kad je tako, ciena je normalna. Ali uviek nije tako. Može naime da se promieni ciena, ali se za to ne mora promieniti vriednost robe; može se ciena podvostručiti ili potrostručiti, a da se vriednost jedne stvari sravniv ju sa drugom stvari, nije ni u čem promienila, n. p. akovu vina je ciena 8 for. a metru sukna stanovite vrste 4 for. Ako se naglo umnoža zaliha novca ili zamjenika njegovih, poskupit će roba, i akov vina plaćat će se po 16 for., a metar istoga sukna po 8 for. Ciena se dakle podvostručila; nu ako se u naravskoj mieni vina za sukno još uviek dobivaju za akov vina dva metra sukna, kao i prije, vriednost miene ovih dvaju dobara jednoga prama drugomu nije se promienila. Opetujemo ovdje: ne može biti, da pada ili da raste u isto vrieme vriednost svih stvari; ali može rasti ili padati ciena svih dobara, što biva, ako se umnoža ili umanji zaliha novca.

Ne riedko se govori: traži se za robu više (veća ciena) nego li je vriedna; ili: prodao je robu izpod vriednosti. Što ovo znači? Znači, da ima još nešto, što opredjeljuje cienu robe, a ne samo vriednost miene; a to nešto jesu: volja i snaga kupaca i prodavalaca. Ako ostaju sve okolnosti nepromienjene; dakle ako dobro ima istu porabnu vriednost, koju i do sada, ako se s istim trudom nabavlja, ipak mogu biti takove prilike na trgu, ili se nadje vlastnik robe u takovom položaju, da mora pristati na cienu, koja je manja od vriednosti miene. A može biti i protivno.

Ne valja dakle vriednost miene, cienu i novčanu cienu metati pod jednu kapu, kako se u svakdanjem životu čini. Pravila gospodarska, po kojih se ravna vriednost, ne ravnaju uviek cienom, da i ne govorimo o tom, kako množina stvari imade veliku vriednost (porabnu) a ne imaju ciene, n. pr. podneblje, toplina sunčana i dr.

Pravo govoreć roba ima cienu samo u času, kad se kupuje i prodaje. Nije ciena dakle takovo svojstvo, koje bi trajno pripadalo dobru, nego je časoviti pojav. Nu često se ona ciena, koju imadu dobra danas, protegne na robu iste vrsti, koja se danas ne prodaje, ali ako bi se prodavala sutra ili za po godine, uporavila bi se ona ciena. Ovo biva najčešće procjenom, n. pr. ustanovi se ciena kuće, zemlje danas onako kakovu imadu sada kuće i zemlje, koje se prodaju, pa ako se sutra ili kasnije prodaje kuća ili zemlja, traži se barma procjenbena ciena. Tako isto valja tečaj (kurs) vriednostnih papira, — a tečaj nije drugo nego ciena njihova, — koji su danas prodani, i za druge papire iste vrsti, dok se tečaj ne promieni.

3. Kako nastaje ciena i zašto se mienja? — Kad čovjek treba stvari, kojih ne može dobiti mukte, mora se riešiti da dadne nešto onomu, koji ih ima. Oba dakle, to jest, onaj koji treba i onaj, koji ima stvari, sastanu se, ogledaju stvari, i napokon se pogode, t. j. dogovore se, što će i koliko će jedan drugomu dati. Potreba dakle na jednoj strani, a na drugoj mogućnost zadovoljiti joj, jesu strogo uzevši pravi uzrok ciene; a dogovorom ili pogodbom utanačuje se, kolika će biti ciena, kad će se platiti itd. Dade se i drugim načinom odsjeći ciena dobra, n. pr. zakonom, pravili (statuti); može i oblast odrediti: ovolika i ovolika bit će ciena, pod koju smiješ prodavati stvar svoju; a baš i običajem se ustanovljuje dosta često.

Onaj prvi način, naime da se obje strane — kupac i prodavalac — dogovore o cieni, jest najprikladniji, najobičniji a i najprirodniji. Pogodba predpostavlja, da su obje stranke slobodne, da ni jednu ni drugu ne sile nikakove vanjske prilike i odredbe, da pogodbu uglave. Ako je tako, tad će biti ciena takovom, kakovu obje strane uglave, a pošto svaka hoće najprije svoju korist, to će biti ciena onoj strani povoljnija, koja se nadje u boljih prilikah, ili koja se umije tako ponieti, da druga vjeruje, da je u boljih okolnostih. Svaka strana nešto nudi i traži: tko ima robe, želi ju prodati, nudi ju dakle i traži za nju novca; a tko ima novca pa treba stvari, traži kupiti robe, i nudi za nju novca. Moglo bi se reći s toga, da obje strane i nude i traže. Nu u prometu zovemo nudiocem, tko ima dobara, n. pr. žita, vina, sukna, te je voljan zamieniti ih za novac; a tražiocem, tko želi stvari nabaviti, tko ih traži. Tko ima dobara ili robe, kojom može zadovoljiti tražnji drugoga, na njegovoj je strani ponuda; a tko traži dobra, pa ih ima čim nabaviti, na njegovoj je strani tražnja. Obje: ponuda i tražnja bitno utječu na to, kolika će biti ciena.

Ima stvari, kojih ponudu i tražnju a po tom i cienu u pojedinom slučaju nije moguće proračunati niti kakovim pravilom podvrći. Za cienu takovih stvari niesu dakako odlučne ponuda i tražnja, nego osobiti razlozi, koji će privoliti jednoga, da plati veoma visoku cienu, ili drugoga, da prodaje u bezcjenje. N. pr. ljubitelj starina plati za kakov stari vrč cienu, za koju bi mogao nabaviti kuću. To je osobita ciena, za koju ne vriedi pravilo o ponudi i tražnji. Nu ako se stvari proizvode redovito i u mno-

žini i ako se njimi redovito trguje, mogu se naći uzroci, zašto je ponuda ili tražnja jača ili slabija, a po tom zašto je ciena ovakova ili onakova. Ovi uzroci vidjaju se kod svih, koji kupuju i prodavaju istu robu, koji su medju sobom u nekoj poslovnoj svezi, pa i ciena odgovara promjeni ponude i tražnje.

O ponudi valja ovo: svakomu nije jednako prešno, da robu proda; jedan može čekati, drugi ne može. Proizvoditelji ne proizvode jednaku količinu iste robe. Tko nije prisiljen robu svoju prodati, tko može čekati, ili komu je moguće stegnuti svoju prodaju, dočekat će i povoljniju cienu ili barma postići to, da se ciena uzdrži na istoj visini. Naprotiv komu nije do čekanja, nego hoće da što prije proda, da dodje što prije do novca; komu je više do toga, da mnogo ma i za nižu cienu, nego li da malo ali skupo prodaje, koga sile druge okolnosti, na njegovoj je strani veća prešnost, da prodaje. Uz ovo prodavalac će uvažiti i cienu, koju imadu isto takovi proizvodi na drugih mjestih, a ne manje i to, da li više ili manje isto takove robe nude i drugi prodavaoci. Ovo popuštanje na cieni može ići do neke granice, a tu granicu postavlja trošak proizvodni, izpod kojega prodavalac ne popušta tako lako.

Tražnja zavisi o tom, kolika je nužda, da se zadovolji potrebi; koliko kupac može platiti za dobro i koliko je dotično dobro vrstno zadovoljiti potrebam našim (porabna vriednost). Tko nuždno treba stvari, gledat će, da si ih pribavi što prije, ma se i viša ciena tražila. Ali dobra niesu jednako nuždna; na to ne valja zaboraviti. Ako se radi o dobru, bez kojega ne možeš biti, n. pr. kruh, stan, odielo, — tražnja se ne umanjuje, ma i ciena porasla, jer tih se stvari treba za život. Tek ako ima drugih dobara, doduše manje vrstnih, ali ipak prikladnih donekle da se zadovolji istim potrebam, nabavit će se ova, a ne ona skuplja. Zato vrlo skupimi mogu biti dobra nuždna, koja ne imaju nikakovih zamjenika, t. j. mjesto kojih ne mogu druga rabiti, jer će čovjek napustiti ili

ograničiti namirivanje manje priekih potreba, samo da se smognu sredstva za najnuždnije. Ne ima li ni ovih, ili je nemoguće kupiti, nastaje ljuta nevolja. N. pr. tko redovito može kupovati samo ječam za hranu, kad on poskupi, nabavlja jeftinijega dobra, n. pr. koruna (krumpira); ne ima li ni ovoga, gotova je bieda, jer njemu ništa ne koriste pune žitnice pšenice, koja mu bijaše i prije preskupom. Odatle se razabira, zašto se ciena živeža toliko i toli često mienja, mienja se često jače, nego bi se smjela gledeć na proizvedenu količinu žita. Jesti mora svatko; strah, da bi živež mogao poskupiti, tjera ljude, da se obilnije obskrbe hranom, čim se tražnja umnaža; čovjek će svaku potrebu laglje pregorjeti, svakoj laglje odoljeti, nego li ovoj. Proizvodnja žita nije samo u rukû čovjeka, nego dobrim dielom zavisi od prirode, kojom ne vlada: suša, silna mokrina, bolesti smanjuju količinu plodina, a tim i ponudu, dočim je tražnja uviek jednaka, pače što je više ljudi, to se živeža više traži. Ako se umanji ponuda drugih stvari, n. p. fina sukna, poskupit će doduše, ali samo do neke granice; kad ciena prekorači tu medju, mnogo se manje kupuju takova dobra, jer nije tako nuždno, ili se kupuju lošije vrsti.

Ali ne odlučuje o tražnji sama potreba, nego i to: da li čovjek može platiti cienu, što se ište za robu. Koliko možeš platiti, toliko ćeš tražiti, u tom stoji faktična tražnja. Tko ima malo, malo može i drugomu u zamjenu dati. Umnožanjem glavnice i blagostanja u obće množi se i tražnja, jer se može viša ciena platiti. I vjeresijom diže se platežna sposobnost, jer vjeresijom dolaze glavnice u ruke neimućnika, koji mogu više kupovati, a tim se umnaža broj tražilaca. Ovi motivi ili razlozi podižu cienu do najvišega iznosa, ako drugi razlozi ne rade proti onim.

O promjernoj snazi ovih razloga ciene zavisi broj tražilaca i nudilaca kao i količina robe, koja se nudi ili

traži. Sto dobara neke vrsti dodje u promet, zove se zaliha. Kolika je zaliha po sebi, tako će biti obsežna i ponuda (ekstensivnost ponude), a kolika je potreba i mogućnost platit, tolika će biti tražnja. Što je prešnije nabaviti stvari, to će se većma tražiti (intensivnost tražnje), a što je prešnije prodati, to će se većma nuditi roba.

Ako imade više prodavalaca, — a to je obično u prometu — koji su pripravni prodati iste vrsti dobara, oni se medju sobom natječu (konkurencija prodavalaca); ako pak više kupaca želi nabaviti dobara iste vrsti, natječu se ovi medju sobom (konkurencija kupaca).

Ovo natjecanje jednih djeluje na druge i obratno. Ako se natječe veći broj prodavalaca, ciena će padati; obratno, natječe li se mnogo kupaca, ciena će rasti. Odavle se izvodi sliedeće pravilo: Ciena (dobra n. pr. vina) kreće se vazda prama tražnji, ili: ciena je razmjerna prama tražnji (što veća tražnja, to viša ciena); a prama ponudi ciena robe stoji u obratnom razmjeru (što veća ponuda, to niža ciena).

Ako je dakle ponuda n. pr. pšenice jednaka, ali više je se traži, pšenica će biti skupljom; je li tražnja od ponude manja, ciena pada. A obratno: ako je tražnja n. pr. pšenice jednaka, a nudi je se više, ciena pšenici pada; je li ponuda manja od tražnje, pšenica će biti skupljom. Ako ponuda brže raste nego li tražnja, roba biva jeftinijom; raste li hitrije tražnja od ponude, roba biva skupljom.

Ovo pravilo o cieni zove se zakon; ali to nije zakon prirodni, koji bi neodoljivom silom djelovao, i komu bi se čovjek morao bezuvjetno pokoriti, nego je on posljedak volje i odluke više ljudi.

4. Ciena i trošak proizvodnje. — Ciena, koja se obično na mjestu ili trgu nekom uslied slobodnoga natjecanja medju kupci i prodavaoci postizava, zove se tržna (vašarska, sajamska) ciena, ili dnevna ciena.

Vašar ili sajam nije samo ono mjesto, kako se obično misli, — gdje se po starom običaju povodom crkvenoga proštenja (sbora) ili povodom odredbe kakove sastaje više ljudi, da kupuju i prodavaju, kako to biva n. pr. na nedjeljnjih, mjesečnih, godišnjih sajmovih, nego je vašar ili tržište svako mjesto, gdje se nalazi više kupaca i prodavalaca, n. pr. grad ili ino mjesto, gdje se svaki dan roba kupuje i prodaje.

Tržna ili vašarska ciena je posljedak natjecanja ponude i tražnje: ona izrazuje, kolika se pod utjecajem onih dviju sila ciena dobara obično ustanovljuje. N. pr. kad se veli: ciena hektolitra pšenice na trgu Sisačkom jest 6 for. itd., izražena je tim tržna ciena pšenice u Sisku.

Ciena tržna (sajamska) ravna se — premda ne uviek — po trošku proizvodnje. Što se mora potrošiti ili izdati, da se dobro može proizvesti i na tržište dopremiti, (t. j. u promet staviti), to je trošak proizvodnje.

Trošak proizvodnje ne smije se dakle uzeti doslovce, te misliti samo na ono, što je izdano, da se je stvar mogla proizvesti. Tko najmi radnika, uzajmi novca, uzme u zakup zemlju, plaća porez, računat će u trošak proizvodnje sve, što je morao platiti u ime zaslužbe radničke, kamata, zakupnine, računat će naknadu za svoj trud i svoju pogibao (risiko). Roba ne dolazi neposredno od proizvoditelja do trošca, nego ide kroz ruke posrednika, trgovca, pa se u trošak proizvodnje računa i izdatak trgovca. Privatni gospodar obično ovako računa trošak proizvodnje. — Ako se računa samo ono, što je proizvoditelj potrošio i izrabio dobara u proizvodnji, a ne obazire se na njegovu vlastitu radnju, i pogibao — tada se veli: toliko stvar stoji njega samoga (Selbstkosten). Tko prodaje za cienu, koja je ravna ovakovu trošku, radi bez koristi za sebe, pače na štetu svoju. Kad se pak ne ima pred očima gospodarstvo Petra ili Pavla, nego gospodarstvo naroda ili cieloga čovječanstva, trošak se prikazuje u drugome liku. Kad Petar tvrdi, da je sve trošak, što plati svomu radniku na ima zaslužbe, svomu vjerovniku ne ima kamata, ne ima krivo, kad tako govori i računa. Ali ovo, što je trošak za Petrovo gospodarstvo, nije trošak za obće ili za gospodarstvo narodno. Petrovo gospodarstvo ima manje za onoliko, koliko je platio radniku, vjerovniku itd., ali imovina gospodarstva narodnoga nije se Petrovimi izdatci ni malo promienila, te se dohodak tek drugčije razdielio; što ima Petar manje, toliko više imadu Ivan, Milan itd., koji svi su članovi naroda. Trošak proizvodnje

za narodno ili svjetsko gospodarstvo jesu dakle: glavnice tekuće, koje se sasma potroše u proizvodnji, zatim oni dielovi stojeće glavnice, koji se u proizvodnji izrabe.

Ako se poduzetnik osigura proti štetam, premija (nagrada) osigurateljna računa se u trošak proizvodnje.

Kako će se izračunati trošak proizvodnje, da se uzmogne opredieliti ciena, to uči onaj dio trgovačke aritmetike, koji se zove »kalkulacija».

Ako se nadoknadi trošak proizvodnje, može proizvoditelj svoj posao proizvodni, a trgovac svoj posao prometni nastaviti. Kad ciena tržna padne izpod troška proizvodnje, dakle kad se ne nadje kupac, koji bi htio platiti cienu, koja bi barma bila ravna trošku buduće proizvodnje, takih dobara ili služba ne će se više proizvoditi, ili će se stegnuti proizvodnja. Uslied toga pak na toliko će se umanjiti ponuda, da će ciena kraj prijašnje tražnje opet narasti barma toliko, da bude ravna trošku proizvodnje.

Naprotiv, stoji li tržna ciena nad troškom proizvodnje, proizvoditelj je na dobitku, dobitak taj biva to većim, što se jače odmiče tržna ciena od troška proizvodnje. Znatna ova korist poduzetnika namamit će i druge, te ih prinukati, da napuste svoj manje unosni posao, a late se novoga, koji obećaje veću dobit. Isto tako gledat će dosadanji poduzetnici, da poduzeće razmaknu, n. pr. uzet će više radnika, nabaviti novih strojeva itd. Tako će porasti proizvodnja a s njom i ponuda, pa kraj jednake tražnje tržna ciena će padati, te doći onamo, da bude po prilici ravna trošku proizvodnje.

Ne diže se i ne pada ovako ciena svake robe prama trošku proizvodnje. Nego ovako se kreće oko troška proizvodnje ciena onih dobara, kojih se ponuda prema potrebam lako povisi ili lako smanji, kako se već tržna ciena digne nad trošak proizvodnje ili padne izpod njega. Samo za dobra, kojih se ponuda ovako prilagodjuje potrebam i prodji, vriedi prije spomenuto pravilo ili zakon: da njihova ciena teži približiti se trošku proizvodnje.

Dobra iste vrsti mogu pa u istinu i proizvode mnogi poduzetnici (dotično mnogi pojedinci čine iste vrsti službe), ali proizvode s nejednakim troškom. Jedan dakle radi s većim, drugi s manjim troškom ili uz povoljnije uvjete, n. pr. u jednom kraju zemlja je plodna, podneblje vrlo prijatno, glavnica ili težaci jeftiniji, ili su pri ruci vrlo sgodna prevozila; za to se u tom kraju proizvodi metrička centa pšenice jeftinije, nego li u drugom kraju, gdje ne ima onih povoljnih okolnosti. Da proizvoditelji, radeći uz ovako povoljne okolnosti, mogu svojimi dobri podmiriti sve potrebe trošaca, tada bi njihov trošak proizvodnje odlučivao, kolika će biti ciena dobara iste vrsti na trgu. Svi ostali proizvoditelji, koji ne mogu onako jeftino raditi, ne imajuć prodje, morali bi obustaviti svoj posao, dotično bi toliko proizvodili, koliko sami trebaju.

Ako pak oni proizvoditelji, koji proizvode pod povoljnijimi prilikami ili s manjim troškom, ne bi mogli zadovoljavati svim potrebam: tada će porasti ciena na toliko, da će naći kupaca i roba onih proizvoditelja, kojih je proizvodnja skuplja. Tu dakle vriedi pravilo: trošak proizvodnje onoga diela dobara, koja se proizvode uz nepovoljnije uvjete, ali su za podmirenje potreba nuždna, odlučuje o cieni dobara ciele one vrsti, i ciena tržna ravna se po trošku onoga diela robe, koja se skuplje proizvodi. N. pr. u X-kraju pšenica se jeftinije proizvodi, jer je tlo dobro, ali je se ne proizvodi koliko treba; u kraju Y proizvodi se pšenica skuplje, jer je tlo lošije, pa treba više rada i glavnice; pošto pšenica na plodnom tlu proizvedena ne dotječe da se zadovolji potrebam svih, koji traže pšenice, porasti će njena ciena tržna na toliko, da budu još i posjednici u kraju Y mogli proizvoditi za

tržište, ciena će dakle biti barma tolikom, da se podmiri trošak proizvodnje na lošijoj zemlji.

Evo kako utječe trošak proizvodnje na cienu. S toga svaki napredak u tehnici proizvodnje, uslied kojega se smanjuje trošak proizvodnje, jest blagodat za trošce, jer obaljuje ciene, i dobra bivaju jeftinijimi, čim se polučuje podpunije prava svrha proizvodnje.

Ne će se ovako tržna ciena svake robe mienjati i prilagoditi troškovom proizvodnje. Ako se glavnica i radna sila, upotrebljena u kojoj grani proizvodnje, težko množaju, ako su poduzeća u obće manje gibka, ako se posao može tek velikimi žrtvami promieniti: ciena će duže vremena stajati nad troškom proizvodnje ili će biti manja od njega. Isto tako uzdržat će se duže u visokoj cieni dobra, koja su vrlo nuždna. Laglje se pak prilagodjuje trošku proizvodnje ciena dobara, koja niesu čovjeku upravo potrebita. Zato se n. pr. ciena stvari luksusa ne mienja toli znatno, jer što više ciena raste, to je uži krug kupaca, pošto se bez ovih stvari može posve dobro živjeti. A kad se stvari manje traže, a ponuda je ista, proizvoditelji će cienu sniziti ili će prestat raditi. Obratno, ako se ponuda znatno množa i roba uslied manjega troška proizvodnje jeftinije daje, razširit će se broj kupaca; mnogi, koji dosele niesu tražili takih stvari, jer bijahu preskupe, pojavit će se na trgu kao kupci. Ta veća tražnja pak zapriečit će, da ciena ne pada znatnije. Ako n. pr. jednostavna srebrna ura stoji 20 for., riedki će ju kupovati, može li se pak kupiti za 10 for. bit će više kupaca, koji će moći i htjeti dati ovoliku svotu za srebrnu uru.

Ciena nuždnih dobara kao žita, drva i dr. jače se mienja, jer se ovdje ne da trošnja po volji smanjiti, pošto su ova i slična dobra vrlo potrebna za život; pa će ih čovjek kupovati, dok iole smaže sredstva, ostavit će mnogu drugu potrebu nesmirenom, samo da ne gladuje ili da ne zebe u zimi. Poviest pripovieda strahota o gladu; nije uzalud katolička crkva uvrstila u litanije i prošnju, da Bog sačuva čovjeka »od kuge, glada i vojske«. Usavršena obćila i prevozila našega vremena u velike su umanjila ove strahote, jer se na njih može u kratkom vremenu dopremiti živeža iz dalekih krajeva. Nu sasma niesu uklonila onoga zla, kako kazuje izkustvo.

5. Monopoli. — Natjecanje ili konkurenciju ograničuju različite okolnosti. Već je onda težko govoriti o slobodi natjecanja, gdje jedna strana mora čas prije prodati, na pr. jer je na vratu ovrha zbog poreza, ili drugoga duga. Ali ne gledeć na ovo sprečavaju natjecanje: trošak prevoza; pomanjkanje tvari, bez koje se ne da proizvoditi; ako se ne poznaje kakvoća robe itd. Jednakim načinom smetaju natjecanje zle porabe, n. pr. raznašanje lažljivih viesti na burzi, da se djeluje na ciene. Osobito pak znatno ograničuju natjecanje: monopoli. Monopol znači vazda, da nekomu pripada izključivo kakovo pravo, ili da se nalazi u takovom stanju, da drugim nije moguće isto ono raditi, proizvoditi kao monopolisti. Komu mora svatko izviestne stvari svoje prodavati ili od koga moraju svi neke stvari kupovati: ima monopol kupovanja, dotično prodaje. Bilo jedno ili drugo, ciene se ne ravnaju dogovorom medju strankami, nego cienu odredjuje po svojoj volji onaj, koji ima izključivo pravo od nas kupovati ili nam prodavati.

Monopole tvore: priroda, gospodarske okolnosti ili se odredjuju propisom državne oblasti. Za to se monopoli diele u: naravske (prirodne), gospodarske i državne (ovi potonji mogli bi se nazvati i pravni, jer su uredjeni pravnimi propisi).

Kad se dobro kakovo u obće ne može više proizvoditi, ili ne onako savršeno; kad ima stvari neke vrsti vrlo malo; kad se dobra osobito izvrstna samo u jednom mjestu ili kraju proizvode: onda vlastnik takih dobara, ili takovih proizvodnih sila ima od naravi monopol, jer se s njim drugi, gledeć na ova svojstva i okolnosti, ne mogu natjecati, n. pr. slike Rafaela, Murilla vrlo se skupo plaćaju, jer ih ne ima niti se mogu proizvoditi, a dosta je kupaca, koji bi željeli ukrasiti svoj stan ili sbirku slikami njihovimi; zvučni, krepki i zvonki pjevač-tenorista skupo

se plaća, jer su riedki nadareni takovim darom grla; vino šampanjsko uspieva izvrstno samo u nekih krajevih Francuzke, a tokajsko samo u jednom kraju Ugarske. Vinogradari onih krajeva imadu od naravi monopol, s njimi se ne mogu natjecati drugi vinogradari.

Tko kakov posao ili podhvat otvori, veoma otežčava natjecanje svim, koji poslije njega dolaze, da isto takov posao osnuju, n. pr. ako se jednim krajem sagradi željeznica, osnuje i uvede parobrodarska linija, drže kola i konji za vožnju (fijakeri), vrlo je težko drugo iste vrsti poduzeće u istom kraju urediti. Kad više natjecatelja svoje poslove spoje u jedan (fusioniraju), ili kad se udruže te dogovore, kako će priečiti dovažanje strane robe, ili kako će se svi držati ciena, o kojih su se dogovorili (koalicije, karteliranje, Ring): sve su to vrsti gospodarskoga i prometnoga monopola.

Kad država odredi, da se neka dobra smiju prodavati ili kupovati jedino uz cienu, koju oblast odredi, tu ne ima nikakova dogovaranja ili pogadjanja, s toga niti natjecanja, n. pr. kad oblast opredieli cienu za fijakere, služnike, pekare, mesare itd. Najvažniji su t. z. financijalni monopoli, ovi se uvode, da si država namakne dohodak ili inu korist, n. pr. monopol duhana, soli, baruta itd. Carina, koja se plaća na granici zemlje od uvažane robe, takodjer ograničuje slobodno natjecanje, a nemanje i povlastice, podieljene patentom takodjer prave neku vrst monopola.

Naravski i gospodarski monopoli mogu se zlorabiti na štetu trošaca ili osoba, koje trebaju tudjih usluga. U koliko se trošeće občinstvo ne bi moglo samo braniti, morat će oblasti doći u pomoć, te prema okolnostim i prema pravoj potrebi opredieliti cienu, za koju će se smjeti u buduće prodavati dobra ili službe stanovite vrsti. Tako se odredjuju ciene n. pr. za fijakere, služnike, pekare, za vožnju

na stanovitih prevozilih itd. Odredjenje ovakih ciena (taksa) može biti koristnim tamo, gdje ne ima konkurencije, te je n. pr. u jednom mjestu samo jedan pekar, ili jedan mesar; ako bi takov proizvoditelj zlorabio svoj položaj, svoj gospodarski monopol plieneć občinstvo, oblast ima da to zaprieči.

Državni monopoli ne daju se braniti, jer svakim monopolom prenosi se na državu, što bi mogli pojedinci raditi ili poduzimati. Na pr. mnogi bi gospodar sadio duhana, koji sada ne smije; drugi bi podigli tvornicu cigara, monopol državni ne dopušta toga; treći bi prodavali cigare i duhana, a sada toga ne čine, jer im se ne dozvoljuje. U koliko se hoće opravdati ove monopole sa razloga financijalnih, to jest, da država prima veći dohodak, a ipak da se ne obterećuju odviše državljani, o tom govori financijalna znanost.

III. Mjera i vaga. U promet dolaze dobra različitoga obsega, različite težine, dužine, širine, kakvoće, trajnosti itd. Vriednost dobara u prometu mjeri se novcem. Ali mora se znati i količina dobra, jer se veća količina ili težina skuplje plaća. Količina dobra saznaje se brojenjem, a gdje ovo ne bi bilo dovoljno, ili ako se brojenjem ne bi mogla pravo ustanoviti količina stvari, tu se dobra mjere i važu.

Mjera i vaga vrlo su nuždna pomagala prometa, pa se jedva može zamisliti iole znatniji promet bez njih. Ali vrlo su koristna i za druga gospodarska djela. Kakvoća (kvalitet) dobara saznaje se kušanjem (probom), n. pr. kad se izpituje zlatna i srebrna roba (puncevanje), ili kad se prema okolnostim uzme u pomoć shodno mjerilo, n. pr. instrumenti za polarizaciju, šećeromjeri, toplomjeri, vaga za pivni začin (Bierwürze; birra cotta) itd. Mjera i vaga tim su koristnije prometu, što su savršenije i svrsi shodnije uredjene.

Da budu mjera i vaga kako treba i da izpune svoj zadatak, ište se:

a) jedinstvo njihovo (jedinstveni sustav); t. j. za jednu te istu vrstu mjerenja da ne bude više različitih mjerila, nego jedna jedina osnova ili jedan sustav za sva mjerenja. Još pred sto godina bijaše u Europi do 400 različitih funta. Koliko je truda i muke, ako u jednoj zemlji ili državi ima n. pr. različitih funta, rifa, različite dužine itd. Kod nas još i danas seljaci mjere n. pr. na viedro, kupljenik, veliko viedro itd.

Prvo dakle ište promet, da se dokinu razna mjerila i različito dielenje tih mjerila. Ovo može učiniti samo oblast, te narediti, da svagdje u državi rabe ista mjerila i da se ta mjerila osnivaju na jedinstvenom temelju.

Nu potrebe i interesi prometa živo zagovaraju, da se i u svjetskom prometu upotrebljavaju jedinstvene mjere i vage, pa države gledaju zadovoljiti tomu sklapajuć jedna s drugom ugovore, koji uredjuju porabu mjere i vage u medjusobnom prometu. Danas su mnoge države prihvatile francuzki sustav mjere i vage, koji potrebam prometa najbolje zadovoljava.

b) Mjerila imadu biti tačna i nepromjenljiva. Ako su jedno i drugo, tada velimo, da su sigurna. I u ovom pogledu francuzki je sustav vrstniji od drugih, jer mjerenje n. pr. stopom, palcem, hvatom, mjerenje na rali itd. niti je tačno niti nepromjenljivo. Mjerila n. pr. metar, gram, jesu nepromjenljiva, ako se mogu vazda ravnati i udešavati prama prvobitnoj mjeri (pramjeri), t. j. onoj, koja bješe priredjena, kad je uveden sustav mjere i vage. Za to treba da se ta pramjera napravi od takove tvari, koja ne kisi (ne oksidira), kojoj promjene topline i studeni (temperature) što manje škode.

c) Mjerila valja da su tako udešena, da se u prometu lako upotrebljavaju i njimi lako računa.

Ovo će biti, ako je udobna temeljna jedinica mjere i ako je ova shodno razdieljena; a shodno je razdieljena, kad se temeljna jedinica prilagodi potrebam i okolnostim prometa. Ovoj potrebi opet najbolje zadovoljava sustav desetični ili decimalni, jer je u skladu sa dekadičkim i arapskim sustavom brojka, te se lako množi (multiplicira).

Bit će još amo tamo u prometu t. zv. duodecimalni (dvanaest) sustav; nu koristan je samo onda, ako je u savezu sa novčanim sustavom. Ovaj je sustav i kod nas do nedavno bio u porabi; sada više nije.

Francuzki sustav mjere i vage uveden je pod konac prošloga stoljeća u Francuzkoj, i to zakoni od g. 1795. i 1799. koji još i danas u glavnom obstoje. Za mjerenje dužine ustanovljen je metar = 3 stope 11.296 linija, a taj metar jest deset milionski dio kvadranta zemaljskoga meridiana (t. j. meridiana od stožera do ekvatora). Od platine priredjene su dvie šipke, svaka jedan metar dugačka; a isto tako priredjen je od platine komad, koji važe kilogram = kubični decimetar čiste vode imajuće 4° po Celsiju. Ovo su t. z. pramjere (étalons definitifs) ili pramjerila za mjerenje dužine i težine, koje se čuvaju u državnom arkivu.

Mjera vremena, t. j. razdjeljenje vremena na jednake dielove (koledar) stara je uredba, preuredjena po katoličkoj crkvi. Nekadanje jedinstvo u mjerenju vremena prestade već davno, jer je grčko-iztočna crkva pridržala stari koledar, što ga do dana današnjega upotrebljavaju narodi, koji pripadaju ovoj crkvi.

Netjelesna dobra ne mogu se mjeriti inače nego po vremenu, koje izpunjavaju (n. pr. ura rada) ili prema njihovim materijalnim rezultatom (n. p. koliko je komada napravljeno). Jedno i drugo, t. j. vrieme i komad niesu pouzdana mjerila, tim nesavršenija, čim su raznoličnije činitbe ili usluge, koje valja mjeriti.

III. Novac: *1. Što je novac i kako je postao?* — Novac je dobro, kojim se mjeri vriednost ostalih dobara i činitba, koji se upotrebljava kao obćenito sredstvo miene i plaćanja.

Potrebe prometa rodiše novac. Ljudi su bez sumnje dugo živjeli, mienjajući svoje stvari i pazareći bez novca.

Ali su mogli trgovati tek u manjem obsegu i uz mnoge neprilike, jer trgovina bez novca može biti samo tako, da se neposredno daje stvar za stvar. N. pr. tko treba akov vina, a može samo jednu ovcu dati u zamjenu, mora tražiti čovjeka, koji bi htio dati akov vina za jednu ovcu; a bome takova nije tako lako naći. Mlinar ima brašna, a treba odiela. Kolike li muke naći čovjeka, koji bi htio uzeti onoliko brašna, koliko vriedi odielo. Pa onda koliko truda, dok ti se čovjek uvjeri, da stvar, koju prima u zamjenu, onoliko vriedi, koliko i njegova; kako je težko ustanoviti vriednost imovine pojedinca! Ne ima druge nego da nabrojiš sve predmete njegove imovine redom, kako to čitamo n. pr. u knjizi Joba, o kom se veli, da je imao „7000 ovaca, 3000 deva, 500 pari volova i 500 oslica i mnogo družine". A kako istom da se ustanovi vriednost imovine ciele zemlje?

S toga čim se nešto razmahao promet i potrebe porasle, moralo se misliti, da se odstrane neprilike, što nastaju iz neposrednoga zamjenjivanja jedne stvari za drugu. Te se neprilike uklonile, kad su ljudi uzeli neko dobro, koje se svagdje cienilo, te su ga kod svake zamjene davali za stvar. Svatko bi primao takovo dobro za svoju stvar, jer je znao, da će, kad ga je volja, dobiti za nj drugo. Takovo je dobro postalo sredstvo (instrument) miene. Sada se mogao promet slobodnije kretati, ter se ovim dobrom, koje su svi cienili i voljno primali, i mjerila vriednost ostalih stvari, koje su za nj mienjali. Time prestaje neposredno mienjanje stvari za stvar, prestaje zamjena u strogom smislu rieči, a nastupa kupovanje i prodavanje; medju robu, koja se u prometu nudi i traži, stupa novac kao posrednik, kojemu napokon država daje moć ili svojstvo, da se njim može izplatiti, što dugujemo jedan drugomu, ili svi skupa državi, obćini itd.

Novac vrši u prometu ove službe: a) Novac je sredstvo miene. Tko želi štogod nabaviti, dovoljno je, da ima novca, jer će zanj dobiti što treba, svatko će za novac u zamjenu dati n. pr. kruha, vina, sukna. U ovom svojstvu novac je naprosto roba, koju svi veoma ciene i rado primaju, jer mogu za nju dobiti u zamjenu drugih stvari. b) Novcem se mjeri vriednost svake stvari i svakoga rada u prometu, kao što se mjeri metrom dužina, kilogramom težina, itd. Tko kupuje i prodaje, ne treba — kako se moralo nekoć — istom uzporedjivati vriednost jedne stvari sa vriednošću drugih dviju ili triju stvari, n. pr. tko daje kilo kave za 1 for. znade, da 1 for. izrazuje vriednost ove količine kave. c) Novac je vrlo sgodno sredstvo, da u njem pričuvaš imovinu; da imovinu, koja sastoji n. pr. od zemalja, kuća, plodina poljodjelskih, pretvoriš u novac. Od vajkada osjećala se potreba u gospodarstvu, da se sačuvaju dobra za buduća vremena. Ali za to niesu sva dobra prikladna, gdjekoja se brzo izkvare, propadnu itd. Da se vriednost njihova sačuva, treba ih prometnuti u dobra trajna. A to se postizava, kad se prometnu u drage kovine. Novac od zlata ili srebra dugo traje, a može se za nj u svako doba kupiti druga stvar. Novac čini da se laglje štedi; novac bo možeš laglje pohraniti, sakriti i pribrati »bieli novac za crne dane«. d) Novcem se plaćaju dugovi, porezi, izplaćuje vriednost imovine, koja će dopasti ovoga ili onoga. Ova služba novca u prometu veoma je koristna, jer tko ima da štogod dade ili plati, valja da znade, što mora dati ili učiniti, da se pravovaljano rieši dužnosti. Često treba ustanoviti vriednost neke stvari i za buduće vrieme, kad nastupi čas, da se štogod učini, n. pr. valja procieniti vriednost zemlje, kuće, kakova papira itd. A napokon više puta pogode se dvojica, da će jedan drugomu štogod učiniti ili dati u naravi, a ne u novcu. Kasnije se uvidi, da dužnik ne može onako svoju obaviti, kako bi morao po pogodbi, jer ne može namaknuti onoga predmeta. Tad će se u novcu izraziti vriednost djela ili stvari te dužnik na mjesto stvari platit će svotu novca. Ovo svojstvo novca, da se njim može pravovaljano platiti dug, pristojba, i da drugi mora u to ime novac primiti, — to svojstvo daje država novcu.

One tri prve službe ili funkcije novca tvore gospodarsku, a ova četvrta njegovu pravnu stranu. Novac, koji ima sva ova svojstva, jest podpun ili normalan.

2. Razne vrsti novca; zlato i srebro. — Nije svagdje i svagda ista stvar bila novcem. To se ravnalo prema tomu, kakovo bijaše gospodarstvo i prosvjeta raznih na-

roda. Ali svagdje i u svakom vremenu upotrebljavalo se kao novac onakovo dobro, koje imadjaše na daleko i široko poznatu vriednost, te se njim mogahu podmiriti neke potrebe. U jednoga je naroda rabila koža kao novac, u drugoga stoka imenito volovi; treći je upotrebljavao plodine poljske: žito, duhan u tu svrhu; ovaj sol, onaj stvari uresa, a netko predmete obrtnoga rada. Napose dosta se dugo držala koža kao sredstvo miene u prometu ne samo kod lovca i pastira, nego i kod poljodjelca n. pr. u Rusiji i Hrvatskoj (kunovina) itd. Na otoku Virginiji u 17. stoljeću 1 funta duhana imala je vriednost od 40 shillinga, a za jednu djevojku, koja se doselila iz Europe, plaćalo se 100 do 150 funti duhana.

Novac od kovina pojavlja se na nekom višem stepenu kulture, i to prije novac od prostije kovine (n. pr. kod Rimljana od bakra, u Sparti od željeza), a kasnije uzeše rabiti kovine dragocjene: srebro i zlato. Ove dvie drage kovine kroz vjekove služe u prometu kao novac, pa i danas se misli, da su za to najprikladnije.

Nu da se o tom može suditi, treba znati, kakova svojstva mora da ima dobro, od kojega mislimo napraviti novac? Mora da ima: vriednost porabe i vriednost miene, koju svagdje priznaju i ciene; da je ta vriednost stalna; da malena količina dobra sadržaje veliku vriednost, da se lako dieli ili razstavlja, lako prenosi; da se ne izrabi ili ne iztroši, i napokon, da mu se, ako treba, utisnu znakovi, a ovi jednom utisnuti ne izbrišu tako skoro.

Medju poznatimi dobri, koja su upotrebljena ili koja bi se mogla upotrebiti za novac, zlato i srebro imadu većinu ovih svojstva. Zlato i srebro vriedni su po sebi. Svagdje u svietu, i medju divljaci, ciene se i rado se primaju. Što je komu najmilije: majci čedo, momku ljuba, to zove svojim zlatom. O tom ima na tisuće dokaza u

narodnoj našoj pjesmi. Zlatom se kite gospodje, njim ljudi ukrasuju svoje sobe, pokućtvo itd. — Obje kovine prenose i prevoze se razmjerno s malenim troškom, zlato još s manjim nego li srebro. Da prevezeš robe rukotvorne za 100.000 for., trebaš nakrcati ciele brodove, a komad zlata vriedan 100.000 for. metneš na mjesto, da ga gotovo nitko i ne opazi.

Zlato i srebro jednake su kakvoće, gdjegod se kopalo Kilogram čista srebra, izkopana u Americi, jednak je kilogramu srebra, izkopana u Češkoj; zlato australsko, rusko i erdeljsko ni u čem se ne razlikuju jedno od drugoga; mjesto, vrieme i podneblje ne djeluju na kakvoću njihovu. Ovo je svojstvo upravo dragocjeno za promet; ne imaju ga ni dragulji, jer vriednost dragulja zavisi o boji, sjaju itd. — Materija ili tvar, od koje se novac pravi, valja da je čvrsta i trajna, jer se mnogo upotrebljava, kroz množinu ruku prolazi. A i ovoj potrebi zadovoljavaju dobro pomenute drage kovine. Doduše ni one niesu vječne, nu to se ni ne ište, jer takih stvari i ne ima na svietu.

U promet dolaze stvari više i manje vriedne, za to mora da je tvar, od koje se novac pravi, takovom, da se iz nje mogu prirediti komadi novca veće i manje vriednosti. I to svojstvo imadu zlato i srebro. Komadić zlata možeš razdieliti na stotinu manjih komadića, a da se ne ošteti njegova vriednost; ta stotina komadića posve je jednaka onomu jednomu komadu, od kojega su nastali. Dvie polovine grama zlata imadu vriednost upravo cielog grama. Tko hoće, može komadiće zlata opet stopiti u jedan komad, da se tim nimalo ne promieni vriednost tvari (substancije). Za to je lako zlatni novac pretopiti i od njega napraviti n. pr. zlatnu žlicu, i obratno od ove skovati zlatni novac. Drugim dobrom manjka ovo svojstvo, n. pr. dragi kamen vriedi 5000 for., ako se razreže na dva diela, svaki dio jamačno ne će vriediti 2500 for. nego znatno manje.

Premda su dragocjene kovine čvrste, možeš im ipak shodnim načinom utisnuti znakove, kakove trebaš.

Dragocjenim kovinam manjka jedno svojstvo, koje se drži za veoma važno kod novca; a to je — nepromjenljivost vriednosti. Novac imajući ovo svojstvo mnogo bi pomagao do sigurnosti i stalnosti prometa. Nu nema dobra ili barma mi ga ne poznajemo, koje bi imalo nepromjenljivu vriednost. Vriednost raznih predmeta mienja se, pa i vriednost dragih kovina; ali vriednost ovih ne mienja se ipak tako često i nenadano kao drugih stvari.

Neki pisci preporučahu, da se mjesto zlata i srebra druge tvari rabe kao mjerilo vriednosti, n. pr. rad, žito. Englez Robert Owen svjetovaše, da se radnja jedne ure uzme mjerilom vriednosti, t. j. radnja u jednoj uri valja da dobije stalnu i jednaku vriednost, ne gledajuć tko radi i što se izradjuje. Nu to ne bi bilo pravedno, jer bi se vriednost rada vješta i okretna radnika isto onako cienila kao nevješta i neokretna; rad ministra toliko, koliko i pometača ulice.

Ne može biti takom obćom mjerom vriednosti n. p. pšenica, kako su neki predlagali; jer se njena vriednost često i naglo mienja prema tomu, koliko je ima i kakova je. Što se stvar kakova više treba za prieke potrebe, to manje je prikladna za novac. Kad bi pšenica slabije urodila, eto velike neprilike zbog novca, jer se ljudi pšenicom hrane.

Kušalo se u Rusiji praviti novac od platine. Ova ima neka svojstva kao god zlato i srebro, vrlo je čvrsta ili tvrda, ali s druge strane trošak proizvodnje i kovanja novca iz platine veći je nego kod zlata; platine ima manje a rabi u mnogih obrtnih podhvatih kao vrlo nuždna tvar ili materijal. S ovih razloga odustali su i u Rusiji da kuju novac od platine; drugdje se to nije ni kušalo.

3. Kovani novac i pravila za kovanje novca. — U početku kovine kao novac niesu imale oblik, kakov im je danas, nego bi se uzeli pojedini komadi, vagnuli, pa onda u zamjenu dali. Dakle već se odmah s početka uvidjelo, da se kovina mora svesti na neku jedinicu težine, pa ovom mjeriti vriednost ostalih dobara u prometu. Kasnije nastojalo im se dati prikladniji oblik ljevanjem, dok

napokon izumiše kovanje, pa ovako priredjeni novac zove se kovani novac ili naprosto novac (pjenez).

Englezi zovu svoj novac: funta šterlinga, Talijani: lira, Francuzi (do nedavno) livre, Niemci: marka, a sve ove rieči dokazuju, da su nekoć i u prometu ovih zemalja kovine vagali, kao što je kod starih Rimljana »libra« značila stanovitu težinu, odakle je nastala i taljanska »lira« i francuzki »livre«. Pa još i dan danas u trgovini svjetskoj plaća se dosta često roba nekovanimi šipkami zlata stanovite težine.

Novac izvršuje u trgovini velike službe, treba dakle da je valjan, da ima u svakom komadu izviestna količina dragocjene kovine. Zato neka kuje novac, u koga se ima vjere, da će ga kako treba kovati. Ovoj potrebi može država zadovoljiti i država si je već rano prisvojila pravo kovati novac, koje pravo zove se regalno pravo kovanja novca. Država je dužna kovati dobar novac; to zahtieva gospodarstvo. Ali je i samoj državi koristno, da kola valjan novac, jer njoj državljani plaćaju porez i druge daće u novcu, pa ako novac manje vriedi, i ona manje prima. Istina, nije ni država uviek radila kako treba kujuć novac; bijaše vremena, kad je i ona navlaš kovala loš novac, da si namakne neki dobitak, n. pr. kovali se komadi srebrna novca, kojim udariše nominalnu (imenovanu) vriednost od 1 for., a u jednom bilo srebra jedva za 50 novčića. To je veoma škodilo prometu, ali nije koristilo ni državi. Nu sada gleda svaka država, da se kuje novac pune vriednosti.

Pri kovanju novca treba slieditи neka pravila. Novac je naime ne samo sredstvo miene nego i mjerilo vriednosti. Za to treba i novac kao mjerilo vriednosti svesti na neku jedinicu, koja sadržaje izviestnu količinu kovine. Takovom jedinicom bijaše već u početku 1 funta bakra, željeza, olova. Ova jedinica opet treba da se razdieli na manje dielove, kako iziskuju potrebe prometa; novac bo dolazi svakamo, njim se mjeri vriednost stvari

različite kakvoće i količine, pa treba to sve imati na umu, kad se novac kuje. O svem ovom neka se izdadu jasni propisi, koji svi ukupno čine sustav novca kovanoga. Kovani novac je obično okrugla ploština zlata ili srebra, ali se je kovao novac i u obliku četverokuta, osmerokuta, u obliku kocke itd. Za kovanje novca vriede sliedeća pravila:

a) da se opredieli temeljna težina novca, to jest izviestna jedinica težine dragocjene kovine, koja težina ima biti suglasna sa običnom u zemlji mjerom težine, na pr. kad se rekne: iz 1 funte čista srebra kuje se toliko i toliko komada novca, tad je 1 funta srebra temeljna jedinica težine;

b) da se ustanovi novčana jedinica ili jedinica komada kovana novca, koji se kuju iz jedinice težine. U sustavu novčanom imadu se obje sada spomenute jedinice tačno ustanoviti, te odrediti: koliko se komada novca mora iz jedinice temeljne težine skovati. Kad zakon odredi, koliko komada ili jedinica treba da se kuje iz izviestne količine čista kova ili iz jedinice težine, zove se to novčana mjera (Münzfuss; il taglio). Veoma je zgodno, da se jedinica novčana tako udesi, kako će najbolje biti prema potrebam prometa, dakle da ne bude ni pretežka ni prelaka. Ako se iz temeljne težine kuje manji broj jedinica, zove se novčana mjera težom, ako se kuje više, zove se lakom;

c) da se uredi primjesa ili legiranje. Novac se ne kuje ni od čista srebra ni od čista zlata, jer čiste dragocjene kovine niesu dosta tvrde za to, pa bi se u prometu brže izrabile i okrnjile; isto tako ne bi bilo moguće iz čista srebra a još manje iz čista zlata kovati manje komade, namienjene sitnijemu prometu. Za to se dragocjenom kovu dodaje prostoga, nedragocjenoga. Tako postaju komadi novca tvrdji, trajniji i za porabu prikladniji. Ovo dodavanje ili primjesivanje zove se legiranje ili miešanje. A mieša se obično srebro sa bakrom, zlato sa srebrom, za to se kadšto i govori o crvenom i bielom legiranju. Koliko novac važe u obće (dakle ciela legirana masa) zove se to ukupna ili brutotežina (Schrott; lega), a koliko ima u njega čista dragocjena metala bez dodana kova, zove se to čisti dragi kov ili čistina (Korn). Razmjer medju čistinom i ukupnom težinom zove se finoća (Feingehalt), te se izrazuje u slomku, n. pr. $^{9}/_{10}$, što znači: da u nekom komadu ima devet desetina dragocjena kova, a $^{1}/_{10}$ primjese (druge kovine).

Novac većine evropskih država sadržaje $^{9}/_{10}$ dragocjenoga, $^{1}/_{10}$ prostoga kova; ruski, englezki i portugalski zlatni novac ima $^{11}/_{12}$ čista zlatna, $^{1}/_{12}$ nedragocjena kova, dakle $^{9}/_{10}$ odnosno $^{11}/_{12}$ jest čistina, a što novac važe zajedno sa čistim dragim kovom i primjesom, to je ukupna težina.

U monarkiji austro-ugarskoj bijaše do god. 1857. temeljnom težinom 1 Kolonjska marka = 233.85 grama čista srebra, iz koje se je kovalo 20 for. konv. novca tako, da bi 1 for. konv. n. u današnjem novcu imala vrieditи 105.246 novč., ali po zakonu vriedi samo 105 novč. Ta 1 for. konv. n. dielila se na 60 dielova ili krajcara. 24. siečnja 1857. utanačena bijaše medju Austrijom, sjevernom i južnom Njemačkom pogodba, kojom se uvodi novi sustav novčani u monarkiji austrijskoj; car. patentom od 19/9 1857. postavlja se 1. carinska funta = 500 grama čista srebra kao temeljna težina; iz te 1. funte čista srebra (dakle sa legiranjem $^{10}/_{9}$ = 555 grama) ima se kovati 45 forintača, ili $22^{1}/_{2}$ dvo-forintače, ili 180 komada $^{1}/_{4}$ for. Kod nas je dakle 1 car. funta jedinica temeljne težine, 1 for. jest jedinica novčana = $^{1}/_{45}$ funta srebra; a odredba, da se iz 1 forinte čista srebra kuje 45 komada forintača, jest novčana mjera.

d) Novac ima se kovati strogo prema propisom; nu pošto se ne da masa kovine novčane posve tačno vagnuti, tako da bi svaki komad baš onoliko vagao, koliko je propisano; a isto tako nije moguće legiranje tako obaviti, da bi upravo na vlas onoliko bilo dragocjena i nedragocjena kova, koliko nalažu zakoni: to se dozvoljava, da pojedini

komadi mogu nešto laglji ili nešto teži biti, nego li je propisano, a isto tako da smije biti u svakom nešto više ili manje dragocjena kova, nego li je odredjeno. Ovakov odstup kod kovanja od propisane težine i čistine novca zove se remedium (uztuk) ili tolerance.

Za novac austr. vrednote iznosi remedium za komade od 2 fr. $^{3}/_{1000}$ i to i glede težine kao i čistine; za komade od 1 fr. $^{3}/_{1000}$ glede čistine, a $^{4}/_{1000}$ glede težine, za četvrt forintače $^{5}/_{1000}$ glede čistine a $^{10}/_{1000}$ glede težine. (Car. patent od 19/9 1857.)

e) Novac se izrabljuje u prometu te postaje lagljim. Za to neka se odredi granica ili medja, dokle se novac, koji uslied porabe postaje lagljim, mora u prometu primati (Passirgewicht; il peso di transito), n. pr. za novac austr. vredn. iznosi takova granica ili najniža težina $^{5}/_{1000}$ grama. Kad se ova granica prekorači, te novac postane lagljim, mora se povući iz prometa.

f) Novac se kuje u kovnicah, koje su obično državni zavodi; ali može biti i privatnih kovnica. Kovanje novca zadaje troška. Tko će taj trošak platiti? U Englezkoj i u sjedinjenih državah sjevero-američke republike već se davno novac kuje bezplatno, to će reći, da država namiruje trošak kovanja svojimi prihodi, dakle onako, kako podmiruje i druge potrebe svoje. Ovo je zaista dobro i shodno, ali neka valja samo za t. zv. kurantni (tekući ili normalni) novac. Kovanje sitnoga novca može se tako udesiti, da se pokrije sav trošak kovanja, jer kod toga novca ne treba baš toliko gledati, da je nominalna vriednost u skladu sa realnom. — Ako se pak traži neka naknada troška kovanja, zove se to pristojba kovanja ili kovnina (ciena kovanja). I ono je kovnina, kad se kuje novac nešto laglji, po prilici za toliko laglji, da se naplati cieli ili dielomice trošak kovanja. — I pojedinci mogu dati kovati novac.

4. Vrednota (valuta). — Novac se može kovati od zlata ili srebra ili od obiju kovina. To odredjuje viša vlast. Kad državna vlast zakonom odredi, iz koje tvari će se novac praviti i da svatko mora iz te tvari napravljeni novac uz stanovitu vriednost u prometu primati, tad se zove to vrednota (valuta, engl.: standart).

Novac napravljeni iz tvari, zakonom opredieljene, mora svatko primati, kad mu se njim štogod plaća. Novac ima dakle tečaj pod moraš (Zwangscours). Ovaj „moraš primati novac“ vriedi samo za državu, koja odredjuje vrednotu, i obvezuje samo njene državljane, za to je svaka vrednota sada samo zemaljska vrednota. Strani sviet n. pr. ne mora naš novac uzimati, a ako ga prima, ne pita, kolika je vriednost, koju daje našemu novcu naša država, nego koliko je u dotičnom komadu novčanom kovine, dakle kolika je njegova stvarna vriednost.

Država odredjujuć kovnu vrednotu mora se odlučiti, hoće li samo iz jedne kovine novac kovati ili iz obiju. Ako odabere ono prvo, nastaje: a) jednovrstna (jednostavna), ako ovo drugo, nastaje b) dvovrstna vrednota.

a) Jednovrstna vrednota jest srebrna ili zlatna; prema tomu, je li država odredila srebro ili zlato, da se iz njega kuje novac. Ako se odredi srebro, tad je srebrni novac kurantni ili tekući novac, vriednost svih ostalih dobara mjeri se izviestnom količinom srebra, n. pr. 1 for. a. vred. = $11^{1}/_{9}$ grama srebra. Sitni se novac kuje od srebra jako pomiešana s bakrom ili drugom nedragocjenom kovinom. Uz srebrni novac mogu kolati i zlatnjaci (komadi zlatna novca), ali ne kao tekući novac, nego kao novac trgovački, kojega se ciena (tečaj, cours) izrazuje u srebrnom novcu. Takova zlatna novca nitko ne mora primati. Kadšto podjeljuje državna vlast takovu zlatnu novcu stalnu cienu, za koju ga prima na svojih

blagajnah (blagajnički tečaj), kako to biva u Rusiji, gdje je 1 polu-imperial = 5.15 rubalja u srebru. Kad se odredi, da će se iz zlata kovati novac, nastaje zlatna vrednota. Zlatni je kurantni ili tekući novac; vriednost svih stvari mjeri se nekom količinom zlata, n. pr. 1 marka u Njemačkoj = 0.355 grama zlata. Uz zlatni novac mora se kovati i srebrni, jer zlatni nije prikladan za manji promet; takov srebrni novac smatra se sitnim novcem, te ga državljanin mora primati samo do stanovitoga iznosa, n. pr. u Njemačkoj 1 marka, u Englezkoj 1 shilling kuju se od srebra.

b) Dvovrstna vrednota (mješovita, bimelitalisam) nastaje tad, kad se odredi, da će se novac kovati od zlata i srebra, i da jedan i drugi jednako su valjano sredstvo kolanja i plaćanja. Tu je srebro u novčanom sustavu uzporedjeno zlatu; tako srebrni kao i zlatni novac jest novac kurantni ili tekući, zakoniti; svaki se dug može pravovaljano platit u jednom i u drugom novcu, ili dielomice u jednom a dielomice u drugom.

Sad se pita: koja je vrednota prikladnija, da se uvede: jednovrstna ili dvovrstna? O tom pitanju mnogo se prepire. Jedni zagovaraju jednovrstnu vrednotu (monometaliste), a drugi dvovrstnu (bimetaliste). Na prvi mah čini se najprirodnijim ovo mnienje: ako imadu zlato i srebro dobra svojstva za novac, neka se kuje novac iz jednoga i drugoga kova. Ali tomu se prigovara sliedeće: zlato i srebro niesu jednake vriednosti, zlato je vrednije od srebra. Ali za koliko je ono vrednije od ovoga, to opet nije stalno.

Poviest kazuje, da se je tečajem vjekova znamenito mienjala vriednost zlata prama vriednosti srebra i ovoga prama onomu, kao i vriednost obaju kovova prama drugoj robi. Država pak, ako uvodi dvovrstnu vrednotu, mora odrediti, koliko vriedi jedna kovina naprama drugoj,

koja je količina jedne kovine ravna izviestnoj količini druge kovine. Mora dakle odrediti, u kojem razmjeru stoji vriednost jedne kovine prama vriednosti druge (odnošaj vriednosti). Ovo je tim nuždnije, što mora da je u zemlji sa dvovrstnom vrednotom svakomu slobodno platit dug svoj u zlatnom ili u srebrnom novcu. Ako se pak na svjetskom tržištu promieni vriednost jedne kovine prama drugoj, a ostaje nepromienjeno ono, kako je država u svojih zakonih postavila vriednost jedne kovine prama drugoj, tada nastaje nesuglasje medju vriednosti jedne i druge kovine, a posljedica je tomu: da iz kolanja izčezava novac, kovan iz skuplje kovine, a ostaje u prometu novac, kovan iz kovine, koja je sada manje vriedna. N. pr. kad se uvodi dvovrstna vrednota, zakon će odrediti, da se vriednost zlata prama srebru odnosi kao 1:15, to će reći: zlato je petnaest puta vrednije od srebra, ili: 1 kilogram zlata vriedi 15 kilogr. srebra. Ako srebro postaje jeftinije, ne će se više dobiti za 1 kilogr. zlata 15 kilogr. srebra, nego više; ako bude zlato jeftinije a srebro skuplje, neće se za 1 kilogr. zlata dobiti 15 nego manje, n. pr. 14 kilogr. srebra. Prema tomu, koja je kovina jeftinijom, više će kolati novca iz nje kovana, a manje novca kovana iz skuplje kovine. A kad država pored ove promjene ipak podržaje obje kovine kao razmjerno jednako vriedne, te neprestano hoće, da postoji po njoj opredieljeni razmjer vriednosti: to baš toliko vriedi, kao da bi se postavila dva mjerila, n. pr. dva metra različite dužine, a ipak bi se tvrdilo, da su oba jednaka, i da se moraju jednako u prometu upotrebljavati.

Ovako monometaliste ili privrženici jednovrstne vrednote pobijaju dvovrstnu. Nu ovaj najglavniji nedostatak dvovrstne vrednote mogao bi se odstraniti onda, da se više naprednih i zbog svoje trgovine važnih država odluči i medjunarodnimi ugovori obveže, da će sve uvesti

i podržavati dvovrstnu vrednotu, pak da će svaka njih manje kovati novca iz one kovine, koje tržištna vriednost počimlje znatno padati izpod one vriednosti, koja je u zakonih državnih postavljena. — Kad bi se države mogle i htjele složiti u ovom te ovako urediti dvovrstnu vrednotu: onda bi se pokazala vrlo shodnom ova vrednota, koja ima svojih nesumnjivih prednosti.

Dok se pak ovakov sporazumak ne postigne, ne preostaje drugo, nego da se ostane kod jednovrstne vrednote. Ali kod koje? Da li zlatne ili srebrne?

Srebrna vrednota nije prikladna za zemlje, koje tjeraju znamenitu vanjsku trgovinu, gdje se svaki čas moraju velike svote novca odpremati, da se njimi plate tražbine, jer pošiljanje velikih svota u srebru zadaje mnogo troška i neprilika. Zato će biti srebrna vrednota dobra za zemlje, kojih promet, imenito vanjski, nije znamenit, kojih su gospodarski odnošaji jednostavniji, u kojih je poljodjelstvo glavna grana gospodarska. Naprotiv preporučuje se zlatna vrednota i zlatni novac za zemlje bogate, kojih pučanstvo tjera živahnu vanjsku trgovinu, koje posjeduju znatnije vanjske naselbine, u kojih su uredile upravu i drže vojsku. Tamo se naime moraju često plaćati i odpremati velike svote, a odpremanje novca i obavljanje plaćanja mnogo je laglje i jeftinije u zlatu. Za zlatnu vrednotu napokon navodi se i to, da je vriednost zlata stalnija, nego li srebra, kojega vriednost osobito u najnovije vrieme znatnije se mienja, jer ga se množina proizvodi, a jamačno i zbog toga, što su neke države, uvedavši zlatnu vrednotu, potegle iz kolanja mnogo srebra, koje si sada traži put na strana tržišta.

Zakonom od god. 1803. uvedena je u Francuzkoj dvovrstna vrednota, te ustanovljeno, da se imade iz 1 klgr. čista srebra kovati 200 franaka, iz 1 klgr. zlata 3100 franaka. Odavle nastade razmjer vriednosti jedne kovine prema drugoj kao 1:15½. Tko

plati izviestnu pristojbu (¾% za srebro a 0.216% za zlato) može u parižkoj kovnici dat novac kovati.

U Italiji, Švajcarskoj, Belgiji i Grčkoj vlada isti sustav novčani, koji i u Francuzkoj. One prve tri države uglaviše sa Francuzkom 22. prosinca 1865. konvenciju (ugovor), koja se zove »latinska novčana konvencija«, a države, za koje vriedi, sačinjavaju »latinski savez novčani«; njim se pridruži g. 1868. i kraljevina Grčka. Ovim državam latinskoga novčanoga saveza priključuju se one, koje su poprimile francuzki desetični sustav ma i pod drugim imenom, kao: Španjolska, Srbija, Bugarska i Rumunjska. Srbija uvede god. 1879. francuzki desetični ili decimalni sustav, te je dinar = 1 franak, a dieli se u 100 para (centima). Zlatni i srebrni novac srbski kuje se u Beču i Pragu; mjedeni (sitni) novac u Birminghamu. Po zakonu imadu se kovati komadi od 20, 10, 5, 2, 1 i ½ dinara. Komadi po 20 dinara zovu se Milanovi zlatnjaci (Miland'or). — U Bugarskoj počevši od god. 1880. uveden je francuzki desetični sustav i »lev« = 1 franak, koji ima 100 stotnika. Komade zlatna novca od 20 leva zovu Aleksandrov zlatnjak (Alexanderd'or). — Rumunjska ima počevši od 1. siečnja 1868. francuzki novčani sustav, novac se kuje u Parizu. »Lev« = 1 franak, a dieli se na 100 bana (centima). Nu kola tu i stranoga novca: austrijskoga, englezkoga, francuzkoga, ruskoga i turskoga.

Austro-ugarska monarkija spada po car. pat. od 19/9 1857. medju zemlje sa srebrnom vrednotom, ali faktično kola najviše papirni novac. Kad se godine 1867. ugovarao carinsko-trgovački savez medju iztočnom i zapadnom polom monarkije, izrečeno je, da će se uvesti zlatna vrednota. Kasnije se ta ideja napustila; u carinskom i trgovačkom savezu sklopljenom g. 1887. (zak. čl. XXIV. od g. 1887. zajed. hrvatsko-ug. sabora) veli se samo to, da će vlade obiju pola izaslati povjerenstvo, koje će »viećati o pripravnih mjerah, koje su potrebite, da se, kad nastane povoljan financijalni položaj, omogući uzpostava plaćanja u gotovu«. Samo carina, zatim pristojbe od vaganja, pečaćenja itd. robe ocarinjene imadu se, kako odredjuje zakon o carinskoj tarifi (zak. čl. XXI. od g. 1878. hrv.-ug. sabora) plaćati u zlatu; može se i u srebru, ali na srebro se plaća prid, koji se za svaki mjesec ustanovljuje. — Počevši od g. 1870. kuju se zlatnjaci (komadi zlatna novca) od 8 for. a. vred. = 20 franaka i od 4 for. a. vred. = 10 franaka.

U Rusiji uvede Petar Veliki (ukazi od god. 1701., 1704., 1711. i 1718.) zlatni i srebrni novac, opredieliv razmjer vriednosti jednoga kova prama drugomu kao 1:13.88. Kasnije ustanoviše to razmjerje vriednosti zlatnoga prama srebrnomu novcu kao 1:15. Car. ukazom od 17. decembra (po starom koledaru) god. 1885. uredjen je s nova novčani sustav ruski: vrednota je srebrna; jedinicu novčanu sačinjava srebrni rubalj, koji se dieli u 100 kopejka. Od zlata kuju se imperiali po 10 rubalja u zlatu (11.613 grama čista zlata) = 32 marke 40 fenika, i poluimperiali. Srebrni novac kuje se u komadih po 1 rubalj, 50 kopejka i 25 kopejka. U ostalom u Rusiji kola većinom papirni novac. — Finlandska pod krunom ruskom ima i vlastiti novčani sustav, koji se od g. 1877. osniva na zlatnoj vrednoti. — Englezka, Njemačka, Holandija i Škandinavske države imadu zlatnu vrednotu. U Englezkoj se nije od g. 1816. nikakova promjena u novčanom sustavu dogodila. Legiranje ili karatiranje kod zlatnoga novca iznosi $^1/_{12}$, dakle u 1 komadu funte šterlinga (souvereigna) ima $^{11}/_{12}$ čista zlata. 1 funta šterlinga = 20 shillinga po 12 pence. Srebrni novac kuje se i rabi kao sitni novac. Ima i bakrena sitna novca. U englezkoj Indiji vriedi srebrna valuta.

U Njemačkoj je uvedena državnimi zakoni od 4/12 1871. i 9/7 1873. zlatna vrednota. Za prelaz od srebrne na zlatnu vrednotu ustanovljen bješe razmjer vriednosti zlata prama vriednosti srebra kao 1:15½. Nu pošto su se pogoršale ciene srebra, vlada carstva njemačkoga prestala je vaditi iz prometa srebrni novac, tako da uz zlatni kola srebrni talir kao zakoniti novac. Jedinica težine jest 1 funta čista zlata = 500 grama, iz koje se kuje 1395 maraka. Marka se ne kuje od zlata nego od srebra.

U Holandiji vriedi zlatna vrednota, a tako i u Škandinavskih državah (Švedska, Norvežka i Danska) na temelju novčanoga saveza, uglavljenoga god. 1873. U Turskoj je takodjer zlatna vrednota. Temeljna novčana jedinica u Turskoj jest piaster, koji teži 1.200 grama zlata, a koji ima 40 para. Nadalje kuju se zlatne medžidije (turska lira) od 100 piastera = 18.64 njem. maraka; 1 kesa = 500 piastera. — U sjedinjenih državah sjevero-američke republike postoji dvovrstna vrednota. Novčana jedinica jest dolar = 4 marke i 19 fenika.

5. *Računski, tekući (normalni ili kurantni) i sitni novac.* — Jedinica vriednosti, po kojoj se računa u prometu, premda nije kovana kao novčani komad, zove se računski novac. Računski novac nije dakle kovani pjenez, niti ga u prometu zamjenjuje ikakov papirni novac; on se razlikuje od tekućega ili normalnoga novca. Evo primjera: dok Njemačka nije imala jedinstveni sustav novčani, u Hamburgu se računalo na mark-banco, u Bremenu na zlatne talire, ali u prometu nije kolao novac, koji bi odgovarao onim iznosom vriednosti. U Braziliji se računa na „reî“, ali se taj novac ne kuje, jer bi bio odviše sitan.

Računski novac bijaše važan u vremenih, kad su pojedinci pa i vlade komade kovana novca obrezavale i tim njegovu vriednost smanjivale, jer budući nekovan, nije ga se moglo ni obrezati ni vrednije komade preljevati. Trgovina imadjaše u takovom »idealnom« novcu pouzdano mjerilo vriednosti. Od kada se kuje dobar novac, računski nije više toliko važan. No i sada se može dogoditi, da se upotrebljava, n. pr. ako se promieni kovani novac, ali se za promet sa vanjskim svietom pridržaje stari računski novac, ili ako u zemlji kola tudji novac različite veličine i vriednosti, mora da je tu računski novac različit od tekućega, te se vriednost ovoga potonjega cieni obično po cjeniku, izraženom u računskom novcu.

Tekući (normalni ili kurantni) zove se novac, koji se kuje tačno onako, kako odredjuje sustav novca; mora dakle da je onako težak, i da ima onoliko drage kovine, koliko je mora imati kao razmjerni dio temeljne novčane težine. Ovdje ima da se drži ovo pravilo: da naznačena nominalna vriednost bude što više suglasna sa stvarnom ili realnom vriednošću kovine, n. pr. 1 fr. treba da čini $^1/_{45}$ jednoga kilogr. srebra. Tekućim novcem smatraju se u austro-ugarskoj monarkiji i četvrt-forintače ($^1/_4$ for.).

Sitni novac kuje se po lagljem sustavu novčanom nego li tekući ili normalni novac; izmedju njegove nominalne i stvarne vriednosti (vriednost kovine) ne ima suglasja; sitni novac manje vriedi, nego li naznačuje njegova nominalna vriednost. Upravo sbog toga sitni novac nije novac u strogom smislu rieči, nego više znak novca ili vjeresijski novac; pa s toga može državljanin biti pri-

siljen, da primi u ime plaće ili izplate samo stanoviti iznos sitna novca. Ovaj je novac namienjen sitnomu prometu, dakle za kupovanje i prodavanje stvari malene vriednosti; da se kuje novac dragocjena kova za potrebe ovakova malena prometa, bio bi veoma sitan i za porabu neprikladan, n. pr. koli sitan bio bi komadić srebrna novca — od 4 ili pače od 1 novč.? Sitni novac veoma je potreban, pa ako ga se kuje prema toj potrebi a ne više, kolat će lako i ne će biti na nikakovu smetnju tekućemu ili normalnomu novcu. Nu kad ga se izdaje više nego li iziskuje sitni promet, potisnut bi mogao iz kolanja bolji novac i tako pogoršati zemaljsku novčanu mjeru.

Sitni novac kuje se od srebra jako legirana, t. j. kojemu je dodano mnogo bakra; srebrni sitni novac, u kojem ima više bakra nego li srebra, zove se billon. Manje vriedni komadi novca sitnoga kuju se jedino od bakra ili od niklja. Kod nas kola sitni srebrni i bakreni novac; srebrnoga sitnoga novca kuju se komadi od 10 i 20 novč., bakrenoga komadi od 4, 1 i ½ novč. Iz 1 ⅏ čista srebra kuje se 375 komada dvadesetica (20 novč.) a 750 komada desetica (10 novč.)

Za kovanje sitnoga novca vriede sliedeća pravila:

a) Sitni novac može imati manju vriednost kovnu (metalnu), jer se u prometu jako izrabljuje, pa bi kovanje sa podpunom vriednosti vrlo mnogo stojalo; dobitkom, koji se pri kovanju ove vrsti novca namakne, može se namiriti jedan dio troška kovanja tekućega novca. Kovna pristojba neka bude ipak umjerena, jer će tada i privatnici dati više kovati toga novca;

b) treba tačno naznačiti, do koje svote mora svatko primiti sitna novca, kad se njim štogod plaća;

c) država neka očituje, da će i više svote sitnoga novca zamjenjivati za tekući ili kurantni novac;

d) sitnoga novca neka se samo toliko kuje, koliko je potrebno, da se mogu sitniji poslovi prometa redovito obavljati;

e) ima se strogo zabraniti svako trgovanje i agiotiranje (pridovanje) sa sitnim novcem.

6. Vriednost novca. — Količina drage kovine, koju naznačuje biljeg novčani, udaren po državnoj vlasti, jest

nominalna ili naznačena vriednost novca; ova treba da je što moguće bliže, da je što suglasnija sa vriednosti stvarnom ili sa vriednosti kova, što ga sadržaje novac.

Kad se govori o vriednosti novca u obće, razumieva se vriednost miene, t. j. svojstvo novca, da se za nj mogu nabaviti druge stvari. Vriednost novca se mienja kao što se mienja vriednost drugih dobara. Gdjekomu moglo bi se ovo dati na čudo, pošto znade, da se n. pr. u bečkoj kovnici, gdje se novac kuje, za 1 kilogram čista srebra dobiva 45 for. — Nu to ne dokazuje ništa; jedna ral (jutro) zemlje ima svagda 1600 hvati, ali za to se ne može reći, da je vriednost jedne rali zemlje uviek jednaka. Država umjetnim načinom udara (fiksira) vriednost miene novca, nu to je prividno, na oko, jer u istinu država ne može zaustaviti mienjanje vriednosti novca, kao što ne može zapriečiti, da se ne mienja vriednost miene drugih dobara. Da je moguće zlato i srebro svagdje i na svakom mjestu s jednako velikim troškom kopati, čistiti, kovati itd.; da se tih kovina svagdje na svietu jednako kupuje dotično jednaka količina traži, da se ljudske potrebe ne mienjaju: onda se ne bi mienjala vriednost novca. Nu budući da se to ne dogadja, nego baš protivno, i vriednost novca izvržena je promjenam. Je li se vriednost novca promienila, to se vidi najjasnije na cieni drugih stvari, koje se za novac trže. Ako se za robu, službu itd. traži velika svota novca, velimo, da je skupa; obratno zovemo robu jeftinom, za koju se malo traži novca. Nu sad treba pitati, čija se promienila vriednost: da li vriednost robe ili vriednost novca? Na to pitanje može se odgovoriti istom kad se potanko prouče sve okolnosti prometa, proizvodnje i trošnje. N. pr. ako se ljetos traži za hektolitar vina 15 for., a prošle godine plaćao se hektolitar po 12 for., pa se znade, da je posljednja berba bila slaba, da se manje nabralo i da je vino lošije, tad

znamo, da se za vino više traži novca za to, jer ga je manje, manje se vina dakle nudi, a traži jednako. Da se za vino daje drugo dobro, n. pr. kukuruz, vidjelo bi se isto: za hektolitar vina zahtievala bi se veća količina kukuruza nego li prošle godine. — Ali može biti i to, da se za hektolitar vina traži 12 fr. na mjesto 10 fr., premda je ljetos vina koliko ga bijaše i minulih godina, i nije se ništa znatnije promienila tražnja. Sada može biti uzrok promjeni ciene to, jer je vriednost novca pala.

Vriednost miene novca ovisna je o ponudi i tražnji. Ponuda je zavisna o trošku proizvodnje, čišćenja itd., riečju o tom, da li se zlato i srebro skuplje ili jeftinije kopaju i kuju, jesu li rudnici dragih kovina bogatiji ili ne. Tražnja novca ravna se prema raznim potrebam, kojim zadovoljavaju drage kovine u gospodarstvu, i prema mogućnosti, kako se može platiti. Kad se dakle nadju bogati rudnici zlata ili srebra, kad se umnoža znatno papirni novac, ili ako se manje treba novca u prometu, nego li do sada: vriednost novca pada, a sve, što se za nj prodaje, postaje skupljim. Obratno, kad se dragih kovina mnogo traži, jer su se umnožali poslovi prometni, kad se prave veliki zajmovi, moraju platit ogromne svote: novca je manje, mnogo ga se traži, pa je zbog toga skup, a stvari, koje se za nj prodavaju, bivaju jeftinimi, za manju svotu novca prima se veća količina dobara.

Kad se promieni vriednost novca, osjeća te promjene cielo gospodarstvo. Tko se je obvezao prije nego li je vriednost novca porasla, da će nešto izpuniti ili učiniti u novcu, trpi štetu, kad novac poskupi, jer mora svoju obvezu izpuniti u novcu skupljem; a tako isto trpi gubitak, tko je uzajmio drugomu, dok je novac imao veću vriednost, a vraća mu se dug, pošto je vriednost novca pala. Ovo osobito osjećaju svi, koji daju vjeresiju na dugo vrieme. Što se je manje moglo predvidjeti, da će se

vriednost novca promieniti, to su veći gubitci. — Kad se smanji vriednost novca, a uslied toga porastu ciene druge robe, otvaraju se širom vrata pretjeranoj i nesavjestnoj spekulaciji; nadajuć se velikomu dobitku, silno se umnaža proizvodnja, a ne pazi, da li je trošnja dosta jaka, da sva dobra pokupuje. Tako nastaje preprodukcija (prevelika proizvodnja), iz ove pak krize s velikimi gubitci, bieda i stradanje. S druge strane, kad se digne vriednost novca, odvraća to ljude, da se ne laćaju poduzeća, koja bi mogla dobro uspievati. Tko za vrieme jeftinijega novca skuplje nabavlja sirovina, skuplje radnike plaća, a prodaje robu, kad je vriednost novca porasla, mora ju dati jeftinije, dakle je na gubitku. Štete, koje nastaju odavle, jako osjećaju cieli razredi pučanstva. Ove su štete obće gospodarske, kojimi rode nagle promjene vriednosti novca.

Ako se promieni zaliha jedne kovine prama drugoj, n. pr. zaliha zlata prama zalihi srebra ili obratno, tad se mienja i razmjer vriednosti jedne kovine prama vriednosti druge kovine. Srebra proizvadja se od g. 1861. ovamo u Americi gotovo svake godine više; neke su države na mjesto srebrne uredile zlatnu vrednotu, zbog česa se novac srebrni više ne kuje, a dosadanji vadi iz kolanja. Sve ovo čini, da je vriednost srebra prama vriednosti zlata znatno pala, pa stoji sada kao 1:20½. Tako se mogu razumjeti tužbe na razne neprilike gospodarske, koje dolaze iz zemalja, u kojih stoji srebrna vrednota.

7. Koliko nam treba novca? — Malo ne u svakoj zemlji žale se kadkada da manjka novca, pak se traži od vlade, da ga umnoža. Svako se zlo, svaka nevolja upisuje na rovaš pomanjkanju novca: ako trgovina zapinje, roba ima slabe ciene, država dobiva manje prihoda, pučanstvo se bori s nestašicom; ako radnik ne ima posla, ako se rodilo političko nezadovoljstvo, trgovci i obrtnici bankrotirali itd.: mnogi svim ovim nevoljam traže uzrok u tom, što nije dosta novca. A ipak, tomu je tako lako

pomoći, misli svjetina, ne treba drugo, nego da se marljivo radi u kovačnici novca, ili da se neumorno štampa — papirni novac.

Kako da odgovorimo na pitanje: koliko treba narod ili država novca? Samo tako, ako reknemo, da se jedva može stalno i jasno reći: treba ga ovoliko ili onoliko, n. pr. sto, dvie stotine, pet stotina milijuna for. Jedni rekoše: neka bude novca razmjerno prema broju žiteljstva. — Nu što će reći: razmjerno, kad se znade, da velik broj žitelja, t. j. djeca ne imaju nikakova posla s novcem; da je râd mnogih odraslih i vriednost njegovu vrlo mučno opredieliti. — Drugi upućivahu: neka bude novca, koliko je i imovine. Nu imovina naroda neda se tačno procieniti; sva imovina ne dolazi u promet, nego se mnoge stvari zadrže kod kuće, i tu potroše; za takova dobra pak ne treba ni novčića. Treći upozoruju na živahnost obrta i industrije; na to, koliko se robe kupuje i prodaje; kakova je ciena njena itd. Ali sve ove činjenice ne daju se jasno ustanoviti, a uslied toga ni količina novca opredieliti.

Koliko dakle treba novca, da se njegova vriednost uzdrži, i da promet ne zapinje, to je ovisno o stanovitih odnošajih, imenito:

a) o tom, da li se i koliko zamjenjuju dobra neposredno za dobra, bez pomoći novca; jer što više ovakih prometnih čina, to manje treba novca: dakle u t. z. naravnom gospodarstvu trebalo je manje novca, nego li ga treba u novčanom;

b) o tom, kolik je promet i koliko se preduzimlje raznih prometnih djela. U velikom prometu, uz veliku diobu rada, novca će više trebat; u našem vieku treba ga više, nego li u prošlom vieku, jer je trgovina zamašnija;

c) o tom, da li novac brže ili sporije kola, t. j. koliko se u nekom vremenu, n. pr. u jednoj godini, jednim komadom novca promjerno obavi zamjena. To se dakako težko pronadje, jer dok komad novca u sitnom prometu više puta kroz dan promieni gospodara, komadi novca na velike svote glaseći leže možda kroz više dana pače i nedjelja u ladici neupotrebljeni. Toliko se ipak može reći, da novac kola brže, gdje su bliži proizvodci i trošci; u zemlji obrtnoj hitrije, nego u čisto poljodjelskoj, u gradovih hitrije nego na selu, u zemlji gusto nastanjenoj brže, nego u riedko napučenoj; hitrije, gdje vlada red, sigurnost i pravica, nego gdje manjkaju ova dobra;

d) o tom, koliko se upotrebljava u poslu zamjenika novca kovana, n. pr. bankinih nota, mjenica, čekova (chek), warranta itd., u obće gdje je većma razvita vjeresija, jer se vriednimi papiri često naplaćuju tražbine, roba itd., pa ne treba kovana novca;

e) u koliko se u novac ulaže dotično pretvara imovina, jer što više pojedinci ulažu svoj imetak u novac, to ga više ostaje kod kuće, pa dosljedno manje ga dolazi u promet. —

Kad se sve ovo razabere može se po prilici suditi, koliko treba zemlja novca. — Odlučuju dakle potrebe prometa, a ne volja državne vlasti ili čija druga.

8. Novac u običajih naroda; Greshamov zakon o kolanju novca. — Odredbom državne vlasti novac postaje zakonskim platilom. Ovakov novac mora se primati. Nu može se dozvoliti, da se ugovori ili pogodbe smiju uglaviti i u drugom novcu, n. pr. u francuzkom, ruskom itd.; ili da će se roba mjesto novca dati; pače ako nije ni ugovoreno, može — ali ne mora — primiti vjerovnik pod dug i strani novac.

Kao što se evo strankam može dati na volju, da slobodno ugovore, u kojem će novcu obvezu izpuniti; tako je težko boriti se proti volji ili običajem naroda i gledeć na sami domaći novac. Koliko puta su vladari kušali stari novac zamieniti novim, ali niesu uspjeli, ni zakoni ni prietnja kazne ne mogahu slomiti odpora, koji je potekao iz vlastitoga interesa ili običaja naroda.

Velika masa ljudi ne razbija si mnogo glave o naravi i zadatcih novca, nego priviknuv jednoj vrsti ovoga drži se te vrsti i predaja o vriednosti njegovoj, pa ne mari za novi, ma bio vredniji od staroga. Novac se prima i rabi, jer je ljudem poznat, pače niži razredi pučanstva tako sviknu dosadanjem imenu ili nazivu novca, da vlade neriedko kujuć novi novac pridržaju obilježja staroga novca. Često se kuje novac, na kojem je ubilježena već davno minula godina ili glava vladara, koji je pred mnogo godina umro. Tako se n. pr. još i danas kuju u Beču t. z. škude Marije Terezije (iztočni taliri; Levantiner Thaler) s istimi onimi znakovi, kojimi bijaše taj novac providjen, kad je g. 1780. prvi put kovan. A to se čini za to, jer je taj novac u nekih predjelih Levanta (Iztoka) i sjeverne Afrike vrlo omilio, te ga pučanstvo voli nego ikoji drugi novac. A i naš narod još i danas drži škudu vrlo dobrim novcem te računa u škudah i cvancigah, premda škuda nije zakoniti novac u domaćem prometu.

Upravo ovaj običaj, pa onda jer pojedinac težko prosudjuje vriednost novoga novca, vrlo olakoti te se novac stao pogoršavati, jer se vidjelo, da će občinstvo primati i manje vriedan novi novac, samo ako je nalik staromu. Nu ako veliko občinstvo ne običaje mnogo razmišljati o ovom i onom novcu, tim većma paze na tu razliku mjenjači, bankari, trgovci sa dragimi kovinami i zlatari. Ovi znajuć dobro, koliku će si korist namaknuti, vrebaju da dobiju u ruke najbolje i najteže komade novca, koje pretale ili prodaju pa dobitak sprave u džep. Odavle sliedi ona istina, koju je englezki pisac Thoma Gresham već pred 300 godina jasno i dobro poznavao, i koja glasi: »Loš novac iztisnut će dobar novac«; pa onda: »dobar novac ne može iztisnuti loša.« Ovo pravilo nazva Macleod Greshamovim zakonom.

Zaista čudnovato, mogao bi tko uzkliknuti: kako da čovjek voli stari nego novi i bolji novac? Pa ipak je tako bilo. Veliko občinstvo prima stari i novi novac, laglji i teži, pa ga daje dalje, njemu je novac tek sredstvo miene, velik dio ne zna razlike medju jednim i drugim; dok se stara forinta prima kao i nova ili obratno, te čovjek za jednu i drugu dobije neko dobro, ne pita dalje. Ali pitaju oni, koji poznaju tu razliku, i koji sabiraju najvrednije komade novca, da ih pretale ili inače uz dobitak prodaju.

Za to valja da državna vlast strogo pazi i da kazni ne samo one, koji novac kvare, nego i one, koji ga ovako iz kolanja vade. Uz to pak treba da se uvaži:

a) da se zemaljski novac kuje što bolji, da bude onoliko težak i onoliko u njem drage kovine, koliko je propisano; b) da se izvade iz kolanja komadi novca, koji su jako izrabljeni u prometu, te nemaju ni one najniže težine, koju još mora da ima po zakonu kolajući novac.

Ovo Greshamovo pravilo, da dobar novac ne može istisnuti lošega, vriedi za svaku vrst novca: dakle za zlatni, srebrni i papirni, svagdje će lošiji iztisnuti bolji, dakle n. pr. papirni iztjerat će iz kolanja srebrni, ovaj opet zlatni, ako se razmjer vriednosti srebra prema zlatu promieni na štetu srebra.

9. Papirni novac. — Već je za sitni novac rečeno, da nije u strogom smislu rieči novac, nego više neki znak novčani. Može se u promet staviti još i drugih novčanih zamjenika ili surogata, koji nemaju ni onolike prave vriednosti, koliku sitni kovani novac. Takovi su zamjenici: bankine note, čeki (chek), kuponi, biljege listovne, marke itd.

Od ovih papira razlikuje se papirni novac (novac od hartije). Ovaj novac izdaje država; on ima nešto, česa „drugi papiri“ nemaju: naime da ga svatko mora primati, zatim da se izdavatelj takova papira ne obvezuje, da će ga izmieniti za „kovani“ novac. Izdavatelj samo obriče, da će njegove blagajne primati, da se takim papirom može njemu (izdavatelju) svaki dug pravovaljano namiriti, i svaki porez ili daća platit. Tko dakle ima u ruci papirnoga novca, ima sredstvo da plati državi ili drugim svoj dug, a nema prava iskati, da mu dade nešto onaj, koji novac izdaje, n. pr. tko posjeduje banknotu (cedulju banke) može od banke zahtievati, da mu dade za nju kovana novca onoliko, koliko nota (cedulja) naznačuje: ali za papirni novac ne može se ništa slična iskati. A kad se preda drugomu papirni novac, isto takovo pravo stječe*)

*) Na papirnom novcu austro-ug. monarkije naročito je štampana primjetba: Ova nota državna, n. pr. od 1 for. . ., prima se i daje na svih državnih blagajnah i kod svih oblasti u svih plaćanjih, koja se ne moraju u kovanom novcu (klingende Münze) obaviti, za jednu for. austr. vried.

i ovaj drugi. Kad se novac papirni mora primiti, i kad ga država ne mora zamjenjivati za kovani, dotični papir postaje samostalna vrst novca (uz kovni), postaje vrednotom, i to papirnom vrednotom, pa kao takov obavlja službe novca, imenito on je sredstvo miene i sredstvo izplatno.

Papirni novac mora se primati kao sredstvo izplate, i država ga ne mora zamjenjivati za kovani novac. Ovo dvoje nuždno je, bez toga nema papirnoga novca u pravom smislu. Za to ako država izdaje papir pa se obveže, da će ga u svako vrieme zamieniti za kovani novac, zove se i on papirnim novcem, ima se u nj više povjerenja, ali opet nije novac u pravom smislu. Ovakov papir bijahu n. pr. note (cedulje) banke bečke do g. 1796.

Izdavanje papirnoga novca drže mnogi vrlo opasnim. Je li to pravo? Kolanje (cirkulacija) papirnoga novca osniva se na odredbi državne vlasti, on je kreditni ili vjeresijski novac, a faktično imat će istu vriednost (al pari), kao i kovani novac, ako ga se izdaje u ograničenoj mjeri. Jer promet potrebuje lagljega i udobnijega sredstva plaćanja, kao što su bankine note (cedulje) i papirni novac, koji se lako prenosi, pošilja i spravlja. Ako nema bankinih cedulja ili ih nema, koliko bi ih promet trebao, može se izdavati i papirnoga novca, jer ovaj vrši neke zadatke kovanoga novca, uslied česa štede se druge kovine, dotično iz njih kovani novac.

Za to ako se izdaje papirnoga novca, ali samo strogo koliko to prave potrebe prometa ištu, ako vlada brižno gleda, da se preko te granice ne umnoža, i tako ne iztisne kovani novac: ne treba se plašiti zlih posljedica. A koliko može biti papirnoga novca u prometu? Može ga biti po prilici za polovicu onoliko, koliko iznose svote, koje neprestano kolaju medju porezovnici i blagajnami državnimi (porez). Nu te granice, potrebom prometa

označenu, ne paze vlade, a pravo govoreć i ne mogu na nju paziti, jer se papirni novac izdaje obično, kad državu snadje velika nevolja, kad joj treba množtvo novca, a ne može ga namaknuti inače nego izdavajuć papirni novac. A tad nastaje ono, česa se boje, naime: da pada vriednost papirnoga novca i da se plaća prid (agio) za kovani novac.

Kad nastupi ovo stanje, papirni novac manje vriedi od kovanoga, jer državljani moraju primati nešto pod novac, što po sebi gotovo ništa ne vriedi; država se zadužuje kod svakoga, a nikomu ne plaća kamata, niti obećaje, da će papir zamieniti za kovani novac. Ovaj potonji izčezne iz prometa, sasma po onom zakonu Greshamovom, da loš novac tjera iz prometa dobar.

Vriednost papirnoga novca može se umanjiti: a) prema vriednosti kovnoga novca, b) prema vriednosti ostalih dobara i robe, koja se za nj kupuje. Ako se n. p. za 100 for. papirnoga novca može kupiti samo 90 for. kovnoga novca, tko hoće da ima 100 for. u srebru, mora za to platit 110 for. u novcu papirnom, dakle na kovani novac plaća se prid (agio), t. j. mora se još 10 for. u papiru pridati, da se dobije 100 for. srebra; dotično 100 for. papirnoga novca je za 10 for. manje vriedno nego 100 for. srebra, ili disagio (odbitak) papirna novca iznosi 10 for.

Kad padne vriednost papirnoga novca naprama kovanomu, ne valja misliti, da je to isto, kao kad se umanji vriednost papira prama vriednosti druge robe, n. pr. prama žitu, vinu, suknu itd. Za papirni novac može se kupiti manje druge robe, dotično za ovu mora se dati više papirnoga novca, kada se umnoža papirni novac preko potrebe prometa, dakle kad ga je previše. A vriednost papirnoga novca umanji se sravniv ga sa kovanim, kad se više traži kovana novca nego li ga se daje ili nudi. Ako je previše papirnoga novca, poskupi hrana, vino, sukno itd., jer se je smanjila vriednost novca papirnoga; ali kovana novca traži se često više i onda, ako se nije znatnije umnožala zaliha papirnoga. Ne mora dakle svaki put, kad se umnoža papirni novac, nastati veća tražnja kovanoga novca, pa i ne nastaje. U obće prid za kovani novac rasti će: a) ako se ima mnogo plaćati u stranom svietu za kupljenu robu, jer strani sviet traži kovana novca ili ne-

kovana zlata i srebra; b) ako se u svjetskom prometu traži mnogo kovana novca ili drugih kovina poradi vanrednih dogadjaja, na pr. rata; i c) kad se ljudi boje, da će još većma vriednost papirnoga novca padati, pa svatko gleda da se obskrbi kovanim novcem.

Naprotiv postaje roba skupljom, ili što je svejedno, moraju se veće svote papirnoga novca plaćati za nju: a) kad je novca u prometu više nego li ga treba; i b) kad zavlada strah, da će vriednost novca sve dalje padati, pa s toga traže proizvoditelji i trgovci to višu cienu za svoju robu, što drže da je novac papirni manje vriedan. Za to nastaje često skupoća, ne s toga, jer je robe i dobara malo, nego jer novac manje vriedi.

Kad se izdaje papirnoga novca preko potrebe, trpi cielo gospodarstvo. Nestaje sigurnoga mjerila vriednosti, vriednost papirnoga novca neprestano se koleba, iz kolanja izčezne kovani novac; tko dobiva plaću ili beriva u novcu, prima mnogo manje, n. pr. činovnici, radnici, vjerovnici; maha preuzmu najdrzovitije spekulacije, gospodarstvo postaje nekom vrsti igre, u kojoj se u kratkom vremenu stječe veliki dobitak ali trpi i silni gubitak, n. pr. trgovac je početkom mjeseca prodao robe za 40.000 for., koja se ima platit na koncu mjeseca; on može izgubiti i 10.000 for., ako se do toga vremena promieni vriednost papirnoga novca; ali može i sliedećega mjeseca opet toliko i više dobiti. Tako zavlada nesigurnost u poslu i razdjeljenju imovine, jedni sgrću silno blago, a drugi padaju na prosjački štap; imovina narodna pretvara se u lutriju, na kojoj moraju svi igrati; trgovina zapinje, a sva roba postaje skupljom. što se više podmirivanje potreba otegoćuje. Strana roba manje se uvozi u takovu zemlju, jer ju agio ili prid čini skupljom, a laglje se roba izvozi, jer se plaća u inostranstvu kovanim novcem. Za to se ne riedko čuje od spekulanta i sebičnih poduzetnika, da je bolje, kad se ima papirnu vrednotu, jer se manje uvozi strane robe, domaća ima dakle sigurnu i dobru prodju. Razvriedjeni t. j. manje vriedan papirni novac je kao neka carina, kao zaštita.

Nu ovo je vrlo sebično mišljenje. Tolike su štete za obće gospodarstvo, da ovih nikako ne može izgladiti dobitak nekih poduzetnika. Pa će s toga svaka država, kojoj je zaista do o b ć e g a blagostanja, sve sile uprieti, da popravi, što je u nuždi učinila, t. j. da odstrani papirnu vrednotu, a uvede kovani novac kao glavno sredstvo prometa. Nu dok ima papirnoga novca u prometu, vazda se je bojati svih nepovoljnih posljedica, zato je bezuvjetno bolje, da se ne izdaje papirni novac državni, nego da banka zadovoljava potrebam prometa izdavanjem banknota ili bankinih cedulja.

F r a n c u z k a vlada odluči god. 1790. izdati za 400 milijuna livra a s s i g n a t a ili mandata, za koje su jamčila po državi zaplienjena dobra duhovne i svjetske gospode. Nu pošto se imanja niesu mogla razprodati, a vlada je neprestano izdavala novih assignata, uze njihova vriednost neprestano padati. God. 1796. bijaše već u prometu za 45.000 mil. livra assignata, a vriednost njihova padaše na 90, 80, 45, 22%, napokon vriedili su samo $^1/_3$ svoje naznačene vriednosti u kovanom novcu, a napokon niesu ništa vriedili. Roba je poskupila nečuvenim načinom. Pripovieda se, da se za 1 ℔ maslaca plaćalo 400—500 livra, za par cipela do 10.000 livra u ovom novcu; soba jedne glumice bijaše tapetirana samimi assignati, koji su milijune predstavljali, ali za njih nitko ne htjede dati ni livre u zlatu.

U sadanjoj a u s t r o - u g a r s k o j m o n a r k i j i proglašene bijahu u početku našega stoljeća cedulje ili note tadanje bečke gradske banke državnim papirnim novcem. God. 1810. kolalo je u prometu za 1060 mil. for. toga papirnoga novca; za 100 for. srebra tražilo se 1000 for. u papirnom novcu. Sliedeće godine (patent od 20. veljače g. 1811.) smanji država vriednost toga papirnoga novca na jednu petinu nominalne vriednosti i očitova, da će dosadanji papirni novac izvaditi iz prometa a na mjesto njega uvesti novi papirni novac; za 100 for. novoga papirnoga novca, koji je nazvan »Einlösungsschein« (kasnije su ljudi zvali taj novac naprosto »šajn«) imalo se dati 500 for. staroga novca. Ali i novi papirni novac nije nikada stojao u tečaju al pari (ravno) sa kovanim novcem, a god. 1815. tražilo se za 100 for. srebra 500 for. novoga papirnoga novca; stari novac je još gore prolazio, za 100 for. srebra moglo

se dobiti i preko 2000 for. u ovom novcu. Par volova cienio se 2500 do 3000 for. u starom papirnom novcu. Mnogi zavodi i pojedinci pretrpješe silne štete. Ustrojenjem narodne banke g. 1816. i daljnimi odredbami nestade po malo onoga papirnoga novca.

Od g. 1848. do 1866. nije država sama izdavala papirnoga novca, nego su kolale cedulje ili note c. k. povl. narodne banke, koje su ipak imale prisilni tečaj. Zakonom od 5. svibnja g. 1866., proglašene su note ove banke od 5 for. i 1 for. državnim papirnim novcem, a 1. srpnja 1866. bijahu zamienjene papirnim novcem, što ga izdaje sama država. Komadi od 1 for., 5 for. i 50 for. jesu kod nas državni papirni novac. Papirnoga novca državnoga ne smije se izdavati više od 400 mil. for. i za taj novac »solidarno jamče obje pole monarkije«. Austro-ugarska banka izdaje note od 10 for., 100 for. i 1000 for., koje se takodjer moraju primati kao platežno sredstvo.

U Njemačkoj počevši od g. 1874. uveden je papirni državni novac pod imenom »Reichskassenscheine«, koji se izdaje u komadih od 5, 20 i 50 maraka. Pojedine države njemačke ne izdavaju vlastitoga papirnoga novca. Državni papirni novac primaju sve državne blagajne u ime izplate, ali su dužne kad god se ište od njih, zamieniti ga za kovani novac; privatnici ne moraju primati papirna novca. — U Rusiji kola takodjer papirni novac.

10. Svjetski novac. — Svaka zemlja ima svoj novac; stanovnici druge države ne moraju primati tudjega novca. Za to promet medju raznimi državami mora se kojekako pomagati, i s raznimi potežkoćami boriti. Mnogo se pisalo, govorilo i razpravljalo, da se uvede jednaki novac barma za sve civilizovane države. Takov novac bio bi svjetski, od njega se nadaju: da bi olakotio promet, bilježenje i ustanovljenje tečaja mjenica te cienu dobara; učinio putovanje iz jedne zemlje u drugu jednostavnijim, pošto bi se novcem svjetskim moglo platit tako u Zagrebu kao u Londonu i Chicagu; manje države, u kojih kola raznovrstan novac strani i domaći, riešile bi se na jedan put te prometne smutnje; manje bi trebalo nekovana zlata i srebra (barra), manje mjenica, pa bi izčeznuli gdjekoji nečisti poslovi mjenični; ne bi trebalo prekivati tudji novac, kako se sada često mora; u obće pak svi poslovi prometni bili bi jednostavniji i pregledniji.

Učeni ljudi priznaju sve ove probitke, a tako i poslovni sviet. Nu glavno je, a u tom se ne mogu složiti, koji novčani sustav da se prihvati. Francuzi hoće, da njihov, Englezi proglasuju svoj spretnijim a tako i Amerikanci. Bi li se dakle uvela dvovrstna valuta, koju zagovaraju Francuzi, i koja praktično obstoji u državah latinskoga novčanoga saveza, ili samo jedna i to zlatna vrednota, koju brane Englezi? Budućnost riešit će ova kao i druga pitanja; a nadat se je, da će osjećano zajedinstvo interesa narodâ privoliti, da se i o tom sporazumiju kao što su se sporazumjeli i o nekih drugih uredbah.

V. Vjeresija (kredit): *1. Što je vjeresija?* — Što se u prometu nabavi, što se uradi, kad se od drugoga štogod traži, da nam učini: za sve se ili umah plati ciena ili se ne plati umah. Ako se plati umah, svaka stranka učini svoje, i stvar je uredjena. Mnogo puta ipak tako se ne radi, nego jedna stranka čini odmah svoje, a druga obećaje, da će takodjer učiniti, ali kasnije, u budućem vremenu. Tko na ovakovo obećanje daje svoju stvar, uzdaje se u onoga, komu ju daje, da će svojoj dužnosti kako treba zadovoljiti. U tom stoji vjeresija. Vjeresija (kredit) je uzdanje jednoga, da će drugi na vrieme izvršiti gospodarsku dužnost svoju.

Tko ne ima u drugoga vjere, ne daje ni vjeresije; tko sam ne ima ničesa, ili malo, ne može ni drugomu dati na vjeru ništa ili malo, ma imao koliko vjere u njega. Kad Petar daje štogod na vjeru Pavlu, daje mu, jer ima; ali Petar ne bi dao, da ne ima vjere u Pavla, da će htjeti i moći povratiti ili učiniti što obećaje. Velimo dakle, da se vjerovnik uzda, da će dužnik htjeti izpuniti svoju dužnost i da će to moći. Volja dužnika, da će platiti, zavisi o poštenju, osvjedočenju i savjesti (moralna svojstva); a da će moći platiti, to zavisi o njegovom zdravlju, o njegovoj privredi ili imetku. Tko daje na vjeru, osvjedočen je, da dužnik već sada ima volju zadovoljiti svojoj dužnosti, inače mu ne bi dao, ali mogućnost, da plati može nadoći i kasnije. Petru se daje na vjeru, premda nema imovine, jer je poznat kao pošten,

savjestan i radin; Pavlu se ne daje, premda ima imovine, jer je lienčina, razpikuća i nemaran. „Dobar platac gospodar je tudje kese“ reče mudri Franklin. Nu može se vjerovnik prevariti, te dati vjeresije i čovjeku, koji ne će da plati, kad prispije vrieme; takova dužnika treba da netko prisili. Zato uz volju i mogućnost stavljaju neki ovaj „moraš“ kao treće počelo u pojam vjeresije.

Jedna stranka daje vjeresiju (vjerovnik); a komu se daje na vjeru, zove se primalac vjeresije (dužnik).

Vjerovnik daje stvar svoju posvema dužniku tako, da ovaj postaje vlastnikom njezinim, vjerovnik prenosi dakle na dužnika svoje pravo vlastnosti; dužnik obećaje, da će u vrieme opredieljeno vjerovniku predati ili na nj prenieti novo pravo imovinsko. Nu može se vjeresijski posao i tako uglaviti, da jedna strana dozvoljuje drugoj, da upotrebljava njenu stvar kroz neko vrieme, ali zadržaje svoje pravo imovinsko, a dužnik ima da povrati istu stvar, kad iztekne vrieme. Kad je ono prvo, nastaje pravi zajam, ili zajamni posao, kad ovo drugo, stvar se samo posudjuje, daje u najam ili zakup, dakle nastaju pogodbe posudbene, najamne, zakupne. N. pr. novac se uzajmljuje; konj, plug, stroj posudjuje se susjedu da se njim posluži pa ga onda vrati. Kuća se iznajmljuje, zemlja daje u zakup. — Najobičnija i najčišća vrst posala vjeresijskih jest davanje zajma; upisivanje dionica (akcija) takodjer je pravi vjeresijski posao; dioničar je vjerovnik družtva, kojemu ujedno pripada kao član.

2. *Vrsti vjeresije.* — Ima raznih vrsti vjeresije; važnije su sliedeće:

a) Osobna (personalna) i stvarna (realna) vjeresija. Kad se davalac vjeresije oslanja na moralne vrline, t. j. na poštenje, solidnost, dobar glas i zdravlje onoga, koji traži vjeresije i kad mu s ovoga razloga daje ili uzajmljuje, zove se taka vjeresija osobnom. Tačnošću, savjestnošću i urednošću vjeresija se uzdržaje i kriepi.

U osobnoj vjeresiji daje se stvar drugomu na poštenu rieč, da će tačno povratiti, ili se sastavi zadužnica (obligacija), izda mjenica, ili napokon netko treći jamči (garantira) vjerovniku, da će svoje dobiti. Proizvoditelji, obrtnici (n. pr. mesari, pekari) i trgovci

davaju često robu na vjeresiju troščem i upisuju to u svoje knjige; a i trošac ima svoju knjižicu, u koju mu upisuje prodavalac što je uzeo na vjeresiju iz dućana, od mesara itd. U većih poslovih trgovac služi se mjenicom. Mjenična vjeresija vrlo je obljubljena, jer je jednostavna, mjenične se tražbine brzo utjeruju, mjenica se može diskontirati (uz njeki odbitak dalje prodati), pa tako dolazi vjerovnik prije do novca nego tražbina dospije. Osobna vjeresija uz jamstvo ne temelji se jedino na povjerenju u osobu dužnikovu, nego se traži da jamči (za nj dobar stoji) još i netko treći. Taj treći — jamac — može se obvezati, da će platiti, ako dužnik ne plati na vrieme, kako je ugovoreno; ali može jamac sebe obvezati kao da je sam dužan, i tada postaje u istinu dužnikom. Ako je ovako uredjeno, vjerovnik, kad dospije vrieme, može tražiti, da plati dužnik ili jamac, kako ga je volja.

Kada davalac vjeresije traži od dužnika, da mu dade kakovu vriednu stvar kao zalog (kao osiguranje), tada se vjeresija zove stvarna (realna). Vjerovnik se ne oslanja tu jedino na osobna svojstva dužnika, premda i ova dostojno cieni, nego hoće, da mu se dade sigurnost. Ako ne bi dužnik na vrieme platio ili učinio što mora, vjerovnik ima pravo — obdržavajuć propise zakona — založenu stvar prodati, pa se tako naplatiti. Može se založiti stvar pokretna i nepokretna. Pokretna stvar kao zalog predaje se vjerovniku, koji ju pridrži kod sebe, dok ne bude namiren. Nekoć su se i nepokretne stvari predavale u vlast vjerovnika, sada se ne predaju, nego vjerovnik stječe založno pravo na njih, i to pravo daje upisati u javne knjige ili gruntovnicu. Vjerovnik ne ima nikakove vlasti nad založenom nepokretnom stvari. Kad se daje pod zalog stvar pokretna, n. pr. ura, vriedni papir, imademo stvarnu vjeresiju uz ručni zalog; a kad se daje nepokretna stvar, to je hipotekarna vjeresija, jer se za sigurnost vjerovnika zalaže stvar nepokretna, koja ne prelazi u njegove ruke (hipoteka). — Može se založena stvar predati trećoj osobi, da ju čuva, dok traje vjeresijski odnošaj medju dužnikom i vjerovnikom.

Pokretna stvar, prenesena kao zalog na vjerovnika, ne koristi ni u čem svomu vlastniku, t. j. dužniku, jer je ne ima u svojoj vlasti; ali ni vjerovnik ne smije založenu stvar upotrebljavati, ako mu ne dozvoli dužnik. Nu vriednostni papiri, ako se i založe, nose korist dužniku, jer se njemu plaćaju kamati.

Hipotekarnom vjeresijom služe se posjednici zemalja i kuća. Budući da se pravo založno upisuje u javne knjige, to treba da se ovake knjige urede i da se izdadu tačni propisi o tom (hipotečni zakoni).

b) Vjeresija proizvodna (produktivna) i potrošna (konsumptivna). Na vjeru uzeta dobra ili glavnicu može dužnik na dva načina upotrebiti; jedan je način: da ih uloži u posao i s pomoću njihovom proizvede novih dobara, n. pr. nabavi stroj, sirovina, koje će preraditi, kupi stoke itd. Kad se vjeresijom nabavljene stvari ovako upotrebljavaju, zove se to vjeresija proizvodna (produktivna). Drugi način: da se na vjeresiju uzeta dobra potroše na potrebe života, na udobnosti, ili kakov užitak. Ovakova zove se potrošna vjeresija. Za gospodarstvo proizvodna vjeresija je važnija, pače mnogi samo ovu vjeresiju zovu vjeresijom u pravom smislu. Ali ne valja na prosto odsuditi ni potrošnu vjeresiju, jer je često potrebita, pače može da je posredno proizvodna, ako se na vjeru pribavljenimi dobri uzdržaje ovaj ili onaj uvjet proizvodnje, na pr. ako radnik uzajmi novca, da si kupi ugljena za ogrjev, hrane ili odielo, to je potrošna ali posredno i proizvodna vjeresija, jer mu je poslužila, da si čuva svoje zdravlje i po tom — radnu snagu.

c) Vjeresija javna i privatna. Kad se državi, pokrajini, gradu daje vjeresija, zove se ona javna, jer su dužnici osobnosti javno-pravnoga značaja. Svaka druga vjeresija, koja se daje n. pr. pojedincem, zadrugam, družtvom itd. jest privatna. Medju javnimi dužnici osobito mjesto zauzimlje država; ona razpolaže velikimi dohodci, o njoj se mora predpostaviti, da je osobite moralnosti.

Vjerovnici oslanjaju se baš na ovu moralnu stranu države, na njenu dobru volju, jer državu osobito domaću ne imaš čim da prisiliš, da plati, ako ne će. Občinu, pokrajinu, družtvo sile zakoni; državu ne mogu. Ovo svojstvo, da dužnika ne možeš prisiliti, da izpuni svoju obvezu, dolazi samo kod državne vjeresije. Nu upravo zbog toga treba da država što vjernije zadovoljuje svomu obećanju, jer će inače njena vjeresija ljuto nastradati. Država, kadšto, daje svojim vjerovnikom i zalog, n. pr. založi jedan ili drugi dohodak, svoju nepokretnu imovinu (domene). Ako mora tako činiti, to je loša svjedočba njenoj vjeresiji.

d) Vjeresija je kratka i dugačka, — prema tomu, mora li dužnik za kratko ili za duže vrieme svoju obvezu izpuniti. Hipotekarna vjeresija je dugačka, mjenična kratka: ali i mjenični poslovi opet niesu jednaki; kad se mjenica mora izplatit, čim se pokaže (à vista), to je najkraća vjeresija, dočim je duža, kada se mjenični dug izplaćuje za tri mjeseca.

Ako se opredieli vrieme ili rok, kada mora dužnik platit, to je vjeresija terminirana (sa rokom); ako nije takov rok opredieljen, vjeresija je neterminirana (bez roka). Ako se ne postavi rok, nego je svaka stranka vlastna odkazati vjeresijski posao, to je vjeresija neterminirana odkaziva, n. pr. u zadužnici se veli: za tri mjeseca, odkako odkaže vjerovnik ili dužnik, ima se izplatit dug. Nu može se jedna stranka odreći prava, da odkaže dug, a druga si to pravo pridrži, n. pr. u novije vrieme često se vjerovnici državni odreknu prava odkazati dug, a država si pridrži to pravo. Ako se obje strane odreknu, da ne će nikada odkazivati duga, nastaje vječna vjeresija. I ovo može biti samo kod državnih dugova, ali se ne preporuča.

3. Koristi vjeresije i njeni nedostatci. — Liepa i veoma je koristna vjeresija, dok se ljudi njom razumno služe. Bit će dovoljno, da se ovo spomene:

a) Razvitkom vjeresije razvio se promet te podigla mnogobrojna i velika poduzeća, koja su čovječanstvu na

slavu i korist. Kao što je porabom novca miena dobara dobila drugi lik, pretvorila se u jednostavnije kupovanje i prodavanje: tako znači vjeresija novo doba u gospodarstvu, pak mnogi vjeruju, da će s vremenom vjeresija onako preobraziti gospodarstvo i utisnuti mu svoj biljeg, kao što je novac odstranio prvobitno ili prirodno (naturalno) gospodarstvo;

b) Vjeresijom se prenosi imovina iz jedne ruke u drugu; ali vjeresija ne stvara nikakovih novih glavnica ili dobara. Vjeresijom kao takovom ne množa se imovina narodna ni za novčić, nego se samo mienjaju privatni vlastnici imovine. N. pr. Petar uzajmi Pavlu 1000 for. Vjeresijom je prenesena ova svota od Petra na Pavla. Pavao ima sada više 1000 for., a Petar za toliko manje, nu imovina narodna nije se uslied ovoga prenosa ni povećala ni smanjila. Ali se nije promienila ni imovina ove dvojice; jer Petar broji tražbinu od 1000 for. u svoju imovinu; dok Pavao mora od svoje imovine odbiti ovih 1000 for. kao dug.

Vjeresija svakako posredno čini i prinosi da se diže proizvodnja i bogatstvo naroda. Koliki vlastnici ne umiju svoje imovine koristno uložiti; kad ju prenesu u ruke čovjeka vješta, poduzetna i okretna, nosit će liepih probitaka zajmodavcu i dužniku. Ovo pak potiče ljude, da štede, jer je nade, da će uštedjena glavnica donieti liepa ploda;

c) Vjeresiji imamo zahvaliti podignuće velikih podhvata, koji potrebuju ogromnih glavnica. Pojedinci ne smažu takih glavnica, pa da ih i imadu, riedki bi htjeli cieli svoj imetak na jednu kartu metnuti. Kad se pak pozovu u pomoć i priberu u jedno manje i veće glavnice, razsijane po cielom narodu, nabere se glavnica kolika treba. Da se ovako ne sdruže malene glavnice, slabo bi svaka za sebe koristile, budući da su premalene za samostalni posao. Sa 200 for. n. pr. ne možeš niti najčednijega dućančića otvoriti, ali možeš kupiti dionicu željeznice, parobrodarskoga družtva itd. Samo ovakim načinom moglo se posagraditi željeznica, prokopati kanala, kopati ruda, urediti banka i osjeguravajućih zavoda. Može biti da posao zlo potegne i uložena glavnica propadne, ali, jer se obično radi o manjih svotah, gubitak se laglje pregori, na mnoge se razdieli i nije tako osjetljiv.

Velika poduzeća ne dižu samo gospodarske snage, nego unapredjuju prosvjetu te poboljšavaju družtveno stanje množine ljudi, koji nalaze kod poduzeća posla i zaslužbe. Vjeresijski poslovi vežu tjesnije medju sobom ne samo stanovnike jedne zemlje nego i razne narode. Ratom vanjskim, nemiri, neredom u nutarnjosti zemlje jako stradaju svi interesi a napose interesi onih, koji su glavnice svoje uložili u razne poslove. Zato poslovni sviet toli živo želi, da bude mir medju narodi, da se čuva kod kuće red i sigurnost, poštuje zakon i pravo;

d) Vjeresija predaje dužniku plod rada i prištednje drugih u nadi, da će on iz prihoda budućega svoga posla namiriti davaoca vjeresije. Kao što se dakle štednjom sabiraju glavnice te u interesu budućnosti čuvaju, tako se na drugoj strani vjeresijom glavnice, koje će istom nastati, već za sadašnjost koristno upotrebljavaju. Tako štednja i uzajmljivanje zamjenito vežu sadašnjost sa budućnošću;

e) Dok se vjeresijom služimo umjereno i oprezno, djeluje ona povoljno na cienu dobara, jer prieči, da se ciene u velike ne mienjaju i ne tetubaju; a nestalnost ciena smeta gospodarstvu. A kako ona to prieči, vidi se najbolje, kad se motri, kako djeluje mjenični promet. Što se više kupuje i prodaje, to više treba novca. Za to će se morat umnožati novac ili zamjenici novca, inače pada ciena robe. Što se dakle više kupuje i prodaje, to

više rabe mjenice. Ako trgovac dva puta više prodaje ili kupuje nego li do sada, on dva puta više izdaje ili prima mjenica nego je do sada izdavao ili primao. Kad se dakle razgrani trgovina, i većma se upotrebljava vjeresija; i obratno, kad trgovina nazaduje, manje se služe vjeresijom, manje rabe mjenice, čekovi, naputnice itd. Da ne ima vjeresije, ciena bi jače padala, kad god bi se poslovi i proizvodnja umnožali: a jače rasla, kad bi proizvodnja zapela. Vjeresija je kao neko ravnalo ciena, te ne da da se ciene često i jako mienjaju; nu kadšto ona je baš uzrok većoj nestalnosti ciena;

f) Napokon vjeresijom ulaze u promet razni biljezi i znakovi vjeresijski, koji rabe kao posrednici u zamjeni i kod poravnavanja tražbina, n. pr. bankine note, mjenice, itd. pa dok ovi biljezi kolaju, ne treba toliko srebrna ili zlatna novca. Može se dakle dio dragih kovina, iz kojega bi se novac kovao, upotrebiti u druge svrhe.

Nu vjeresija uz dobre strane ima i nedostataka te donosi šteta. Siromah ima malo vjeresije, ili ju skuplje plaća od imućnika. Vjeresija, ma da se to i ne namjerava, doprinosi svoju, da se imovina nejednako dieli. Zato su dobro došle sve uredbe, koje će pomoći, da se vjeresijom laglje posluži i siromašniji.

Vjeresijom se valja služiti umjereno, svatko da onoliko uzimlje, koliko može vratit. Kad se ova granica prekorači, te vjeresija raztegne preko gospodarske snage, pojavljaju se najžalostnije posljedice: pretjerano poskupljuje roba, nastaju poduzeća svakovrstna, kojim manjkaju naravski uvjeti uspješnoga napredka; baca se na tržište robe više nego li je se može nabaviti; cvate obiestna i nemoralna spekulacija; opačine, prevejanost i razsipnost plivaju površinom, a čestitost i solidnost ne nalaze uvaženja; dohodak narodni preobterećuje se, a jaki kapital nastoji upregnuti pod svoja kola što veći broj neimućnika.

Napokon poplavljuju tržišta razni privatni papiri sumnjive vriednosti, nagomilava se zaliha papirnoga novca, odakle se radjaju težke krize u gospodarstvu.

Proti ovim nesretnim posljedicam valja tražiti uztuk stranom u odgoji, stranom pak u dobrih družtvenih uredbah.

Odgoja u kući i u školi valja da čovjeku zasadi u srce načela ćudoredna. Ne može da bude gospodarskoga napredka, gdje poslovni sviet ne mari za čestitost, poštenje, istinu i solidnost. A napose bez ovih svojstva vjeresija nikud nikamo. Nu ma i većina bila čestita, vazda će se naći kukolja u pšenici; odgoja i škola pored najbolje volje ne šalju u sviet savršenih ljudi. Za to će vjeresija vazda trebati kao dobru podporu strogih zakona. Imenito vjeresiji su dobra podpora: gradj. parbeni i ovršni postupnik, mjenični (mjenbeni) zakon sa postupnikom, trgovački zakon, zakon o bankolomu. Što se više poslovanje upire na medjusobno pouzdanje, — kako se upire u prometu, — to izdašniju očekuje pomoć od zakona. Nejasni zakoni, koji čine mogućimi dugotrajne pravde, ne koriste dužniku, jer se napokon dug mora platiti, a škode vjerovniku. Nemarni dužnici kvare posao solidnim i čestitim ljudem. Glavničari nerado uzajmljuju, pa kad to i čine, traže veće kamate, u kojih će naći naknadu za trud, trošak i gubitak. Brzo, sigurno i po mogućnosti jeftino rješavanje prepora medju dužnikom i vjerovnikom učvršćuje vjeresiju. Mjenični zakoni su u pravilu strogi i postupak hitar, za to su obljubljeni u trgovačkom svietu; na mjenicu se voli dati zajam, jer se znade, da će se parnica, ako do nje dodje, brzo svršiti.

S ovih razloga odgodnice (moratoria) treba da budu iznimkom. Odgodnica je odredba državne vlasti, kojom se obustavljaju postojeći zakoni dužnički, te dužnikom dozvoljuje, da kasnije plate svoj dug, dakle se izpunjenje dospjele dužnosti odgadja na kasnije vrieme. Tek povodom izvanrednih dogadjaja,

n. pr. u vrieme obsade, nakon velikoga rata, kad zavladaju silne krize trgovačke, može se dozvoliti ovo dobročinstvo dužnikom svim ili dužnikom stanovitoga gospodarskoga zanimanja, n. pr. trgovcem, poljodjelcem itd. (obćenite odgodnice). Nipošto pak ne bi se dalo opravdati, da se ta pogodnost daje pojedinim dužnikom (posebna moratorija).

Zagovarajuć, da budu zakoni vjeresijski strogi, ne misli se reći, da progone ili da se svete dužnikom. Zakon mora biti pravedan prama jednomu i drugomu, zakon ne smije davati izključivih povlastica (privilegija) ni jednoj stranci. Ne valja zaboraviti, da su ne riedki po nesreći zapali u dugove, te sami žele, da ih se čas prije rieše. Dužniku ne valja oduzeti mogućnost, da radi i privredjuje. Za to se mora pohvaliti, da je zakonom dokinuto zatvaranje čovjeka zbog duga (dužnički zatvor). Jer dok dužnik sjedi u zatvoru, ne samo da ništa ne privredjuje, nego ga mora još netko hraniti (svojta njegova ili vjerovnik). S istoga razloga ne valja da se dužniku prodavaju zbog duga nuždne stvari kao: orudje, odielo, hrana za neko vrieme, najnuždnija marva, kojom teža zemlju, jer ga se tim upravo prieči, da štogod zaradi i tako po malo svoj dug odplati. Ovakova strogost štetna je po gospodarstvo.

Ima zakona u nekih državah, koji ne dopuštaju, da se proda pod dug onaj dio zemljištnoga posjeda, koji je dužniku nuždan za gospodarstvo i da prehrani sebe i obitelj. I takovo uredjenje je sgodno i koristno.

Na svršetku još nekoliko rieči o tom, u kojem obliku ili formi prikazuju se vjeresijski poslovi.

Dužnik mora da dade vjerovniku neki dokaz, da je zaista primio od njega nešto na vjeru. Takov su dokaz: zadužnica, mjenica, naputnica itd., dakle pismene izprave. Vjeresijski bo posao stavlja se na papir; na samu rieč u naše vrieme manje se daje na vjeru. Često se upisuje dug dotično tražbina u knjige poslovne, pak te knjige, ako se pišu, kako zakon hoće, čine polovicu dokaza pred sudom. Izprave o dugu ili tražbini jesu različite. Nu sve, ako su izdane, kako je propisano, tvore pravni dokaz, da obstoji dug; imadu dakle najprije važnost pravnu; pred sudom dokazuju, da dužnik zaista duguje vjerovniku. Ali su važne i za gospodarstvo, jer sve koristi vjeresiji, čim se utvrdjuje pravo njeno. Izprave ili pisma zovu se i vriednostni papiri, ako tražbina dobije svojstvo, da može sama za sebe obstojati te kao takova postati samostalni predmet prometa; a kad

ima to svojstvo, može se drugomu ustupiti, a da pri tom vriednost njena ni malo ne strada. Neki vriednostni papiri prenose se posve lako i jednostavno na drugoga, a drugi teže. Teže se prenose papiri, koji glase na ime vjerovnika, n. pr. obične zadužnice, jer da se uzmognu ustupiti, treba da na to privoli vjerovnik i da se obave stanovite formalnosti. Laglje se prenose vriednostni papiri glaseći na donosioca (billet au porteur). I ovim papirom priznaje izdatnik, da duguje nešto, ali se ne spominje ime nikakova vjerovnika, za to se predpostavlja, da je onaj stekao tražbinu sadržanu u papiru, koji posjeduje papir. U takovom papiru ne veli izdatnik ili dužnik: ja dugujem ovoliko Petru, nego veli: tko donese ovaj papir, izplatit će mu se ova svota ili ove kamate.

Ima papira, koji glase na neku činitbu, koju će izdatnik papira obaviti, n. pr. kazališna, vozna karta. Drugi izrazuju, da će se neka svota platiti. Što se ovi drugi vriednostni papiri laglje prenose, to više možeš ih upotrebljavati kao sredstvo plaćanja mjesto novca.

Za neke vjeresijske poslove naročito se odredjuje: oblik, koji treba da imaju obveznice o njih izdane, zatim: koje osobe i pod kojimi uvjeti smiju se služiti ovom ili onom vrsti zadužnice.

VI. Banke (organizacija vjeresije): *1. Banke i poviest njihova.* — Banke su poduzeća, koja se samostalno bave vjeresijskimi poslovi. Banke su strojevi, koji kreću vjeresijom, veliki zavodi posredujući u poslovih vjeresije.

Tko treba glavnice, obraća se na glavničara, s kojim se pogodi o svih uslovih. Tako vjeresijski posao uglavljuju neposredno vjerovnik i dužnik, sporazumjevši se medju sobom. Nu često, tko treba glavnicu, ne ide glavničaru, nego potraži posrednika; tu se ne dogovaraju dužnik i vjerovnik sami, nego posreduje netko treći; poslovi se posredno (indirektno) utanačuju. Takov posrednik jest agent, mešetar itd. Agent obično ne uzajmljuje novca svoga, nego on traži i nadje novca, komu ga treba, a glavničaru nadje čovjeka, komu može glavnicu svoju uzajmiti. Agent dobiva za trud svoj nagradu (proviziju). Od ovakih agenata razlikuju se bankari (bankiri).

Vjeresijski posao je pravo zvanje bankara; budući sami bogati, uživaju povjerenje glavničara i dužnika. Bankari primaju novac od uložitelja i davaju zajam drugim. Jesu dakle dužnici i

vjerovnici zajedno, dužnici uložitelja a vjerovnici svojih dužnika; oni plaćaju kamate svojim vjerovnikom a njim njihovi dužnici; nu bankar plaća svojim vjerovnikom manje kamate, dok njemu plaćaju njegovi dužnici veće, i ova razlika čini njegov dobitak.

Banke kao i bankari primaju uložke i davaju zajmove na svoj račun i vlastitu odgovornost; nu bankini su poslovi obsežniji. Banke imadu većih sredstva, boljih sveza poslovnih, uljevaju više povjerenja, jer priobćuju javno račun o svojih poslovih, njihova bilanca (prihod i razhod) čita se u novinah i predlaže skupštini članova, česa ne čiňe pojedini bankari. Tko ima novca, uloži ga u banku, a ona uzajmljuje drugim; niti pita uložitelj, u čije ruke će doći njegov novac, niti dužnik znade, tko daje zajma banki. Novac, uložen kod banke, postaje njezinom svojinom. Uložitelj vjeruje, da će banka plaćati kamate i vratiti glavnicu, kad zaište; znade, da za ono, što banka njemu duguje, jamče stotine i tisuće bankinih dužnika. A ima banka i sama imovine, koja takodjer jamči za njene obveze.

Poviest banka dokazuje, da su se one razvile iz jednostavnih posala. Već u starom svietu pojedinci su mienjali novac; u Rimu »argentarii« na forumu (trgu), u Grčkoj »trapezite«. U srednjem vieku taki mjenjači bijahu vrlo potrebiti. Tada su naime ne samo vladari, nego i pojedini velikaši svjetski i duhovni te gradovi kovali novac. Bijaše dakle novca svakojaka kova, razne težine i vriednosti; malo se pazilo, da bude dobra novca u prometu, nego se više gledalo, da kovanje bude što unosnije. Od toga najviše stradaše trgovina. U ono doba obće nesigurnosti promet se okupljao na velikih vašarih (sajmovih), na koje dolažahu trgovci iz raznih krajeva donoseći sobom i različita novca. Na vašaru bi se našao i mjenjač, koji je na klupi (banco) poredao različitih vrsti novca, te mienjao novac za novac, kakova je tko trebao. Ti su mjenjači naravski kod svake zamjene nešto dobili (profitirali).

Mjenjači (»campsores« zovu ih u sredovječnoj latinštini) imadjahu vazda u pripravi više različita novca; u njih kao ljude imućnije imalo se povjerenja, s toga su im pojedinci davali svoj novac, da ga pohrane, jer u njih bijaše za to sigurnih prostorija. U takav

novac nije smio mjenjač dirati, nego ga je morao čuvati, pa vlastniku na zahtjev povratiti, koji mu je za tu uslugu nešto platio. Tako se razvio posao sahranbeni ili depositni, ali ne u današnjem smislu, jer se sahranjeno nije smjelo upotrebljavati, nego samo čuvati (»depositum regulare« po rimskom pravu). — Mjenjač davaše zajam na dobar zalog. Jedna i druga vrst ovih posala najprije se razvila u Italiji, gdje su mjenjače nazvali bankari (od rieči banco = klupa, a sam posao nazvao se banka), a davanje zajma na pokretnu stvar kao zalog prozvaše »lombardskim« poslom. Nu pošto pojedini mjenjači ne mogahu pohranjivati svega novca, što su im ga nudili; a pošto je češće dolazio u promet nevaljan novac, na veliku štetu trgovine: to su trgovci morali smišljati, kako da si pomognu. I nadjoše napokon to sredstvo obrane u banki. Prve banke nastadoše udruženjem više trgovaca; neke osnovaše i pojedini gradovi, kasnije države. Ovakovoj banki davahu pojedini trgovci u pohranu svoj novac, i to vazda novac dobar, tako da je taj novac bio najboljim i najpouzdanijim mjerilom vriednosti, sigurna i stalna vrednota (valuta) te se je vriednost kolajućega novca prosudjivala po vriednosti bankinoj. Novac se nije vadio iz banke, nego kad je trebao uložitelj štogod platit, zapovjedio bi banki, da u svojih knjigah i to na onom listu (conto), gdje je upisan njegov polog (depositum), odpiše od njegovoga novca onoliko, koliko je valjalo platit, pak to upiše na korist njegova vjerovnika. Pošto su obično mnogi trgovci davali na pohranu (imali svoj »depot«) banki svoj novac, moglo se ovo sve lako i sigurno obaviti. Ovako su tražbine i dugovi jednostavnim odpisivanjem i pripisivanjem podmirivane, i taj posao odpisivanja i pripisivanja zvao se giro-posao (od taljanske rieči giro = kolobar, okrug) a banke, koje su ga tjerale, zvali su: giro-banke. N. pr. A. je položio u banku 1000 for. pak je morao platit B-u 500 for. Da taj dug izplati, naloži banki, da od one njegove 1000 for. odpiše 500 for. i prepiše na račun, conto njegova vjerovnika. Najstarija giro-banka ustrojena bješe god. 1155. u Mletcih a posljednja giro-banka bijaše ona u Hamburgu, koja prestade djelovati god. 1876.

Tko je pohranio novca, potvrdjivala mu je banka to posebnim pismom. U prometu dovoljno je bilo pokazati ovakovo pismo ili potvrdu, da se kupi roba, jer se znalo, da kupac ima kod banke pohranjena novca. Ova bo potvrda glasila je na ime pohranitelja i bijaše podpisana po ravnatelju zavoda. Nu budući da je svatko htio znati, da li su podpisi na onom pismu pravi i izpravni, to je

pregledavanje i sravnjivanje podpisa davalo mnogo neprilika i otežčavalo utanačivanje posala. Da se i tomu doskoči, izdavaše banka kasnije ovake potvrde tako, da niesu glasile na ime pohranitelja novca, nego na donosioca, pa se njimi samo posvjedočavalo, da je novac kod banke uložen i da će banka izplatiti svotu naznačenu u pismu svakomu, tko joj predoči to pismo. Odavle se razviše note bankine; tim se pak promieniše i poslovi depositni. Banka nije sada uvedenjem nota bila dužnikom sahranitelja ili deponenta nego svakoga, tko njenu notu posjeduje; uložkom nije razpolagao uložitelj nego banka, koja se obvezuje samo to, da će u svako vrieme dati za svoju notu kovani novac. Uložci se u obće već prije prestali pohranjivati, odkako se pak popravilo stanje novčano, postade to i suvišnim.

2. *Poslovi banka.* — Starije banke u čistom svom obliku bijahu zavodi novčani, primale su novac, čuvale ga i plaćale; moderne pak banke jesu zavodi vjeresijski, one posreduju u poslovih vjeresije, ovo su najvažniji njihovi poslovi. Ali uz ove poslove banke naše niesu odnemarile i posala čisto novčanih i posala plaćanja. Za to se svi poslovi banka dadu razdieliti u dvie skupine: u prvu spadaju poslovi novčani i plaćanja, u drugu poslovi vjeresijski.

A. Med važnije poslove novčane i plaćanja banka nam je spomenuti ove:

a) Banke primaju i pohranjuju gotovinu, vriedne papire i dragocjenosti, da ih povrate kad se zaište. Važniji od ovoga je posao odpisivanja i pripisivanja (giro, virements de parties), koji je u tom, da banka po nalogu svojih mušterija odpisuje od njihovih uložaka stanovite iznose, te ih pripisuje na račun (conto) druge mušterije. Ovo je dakle giro-posao sličan onomu starih giro-banka, od kojega se ipak razlikuje bitno. Giro-posao sadanjih banka nije glavni nego uzgredni posao depositnih banka, koje izdavaju note, temelj je njegov uložak i conto-corent. U najnovije vrieme ne samo da banke odpisuju i pripisuju, nego poraba čeka učini mogućim, da se i inače

slobodno odredjuje sa uložkom, da se prebojem izravnavaju i naplaćuju tražbine, kao što se naplaćuju kovanim novcem i bankinimi notami;

b) posao bankovnih naputnica. Banka izdaje svojim podružnicam i drugim bankam naputnice, da se stanovite tražbine izplate, a onaj, na kojega je želju naputnica izdana, položi dotičnu svotu kod banke, koja izdaje naputnicu. Tako netreba slati novca na drugo mjesto;

c) izdavanje vjeresijskih biljeta ili doznačnica, na koje se osobno može novac dignuti na stranih tržištih;

d) posao izdavanja bankinih nota, u koliko se ovimi u prometu pravovaljano obavljaju plaćanja. Nu o tom poslu govori se malo niže;

e) posao mjenjački; banke naime mienjaju novac domaći kovani i papirni za novac strani i obratno. Ovaj posao nije sada tako znamenit, kako bijaše nekoć, jer se je znatno poboljšalo kovanje novca; ali je još uviek dosta važan u mjestih na granici države, gdje je živahniji promet medju pripadnici susjedne države sa tuzemci.

Napokon moderne banke utjeruju (inkasiraju) dospjele tražbine, mjenice, kupone itd.

B. Vjeresijski poslovi banka su glavna vrst posala sadanjih banka. Budući da naše banke primaju u zajam tudje glavnice i opet same davaju zajam drugim, dakle su — kako je već rečeno — vjerovnice i dužnice, to se svi vjeresijski poslovi diele u pasivne i aktivne; gdje je banka dužnik, to su pasivni, a gdje je vjerovnik, to su aktivni poslovi. Obje vrsti posala spajaju se organički kod banka, jer banka ne tjera izključivo jedan aktivni ili jedan pasivni posao, nego jedan i drugi. Ipak poslovi aktivni gledeć na obseg svoj ravnaju se prema poslovom pasivnim, jer banka ne smije davati ni više ni duže vjeresije, nego li je ona, koju sama uživa.

*

Znamenitije vrsti pasivnih vjeresijskih posala banka jesu:

a) Izdavanje nota (bankine note ili cedulje).

Bankina nota (cedulja) ili banknota jest obveza banke, da će donosiocu izplatiti svotu kovanoga novca zemaljskoga, na koju nota glasi, kad god to zaište (à vista).

Bankina nota nije novac i ona se bitno razlikuje od papirnoga novca. Note izdaje banka, papirni novac država; papirni novac mora primiti svatko; banknote pravilno ne mora primiti tko ne će; jer ako ju mora primiti, kao što n. pr. u austro-ug. monarkiji, takov papir nije više bankina nota nego je postao papirnim novcem. Bankine note kolaju u prometu, dok se vjeruje, da će ih banka u svako vrieme izplatiti gotovim novcem. Tko posjeduje banknotu, vjerovnik je bankin, a banka dužnik njegov. Tko ima državni papirni novac, ima u svojoj ruci sredstvo, da plati što je dužan, ali ne može tražiti, da mu država dade u kovanu novcu svotu, na koju njezin papir glasi, jer se ona obično ne obvezuje na to. Banknota nije dakle novac, nego samo zamjenica novca, kao što su na pr. čekovi, mjenice itd. Banknota prelazi od ruke u ruke upravo onako lako kao i novac; tko ju ima, smatra se njenim vlastnikom, kao i tko ima srebrnu forintu; može tražiti, da mu ju banka zamieni za kovani novac, i ona to čini, ne pitajuć, kako je posjednik do note došao.

Banknotom se može valjano izplatiti svaki dug, ako vjerovnik na to privoli, i tko primi notu u to ime, ne može iskati od svoga prednika, koji mu je notu predao, nikakove naknade, ako banka ne bi htjela izmieniti note za kovani novac; ne nastaju dakle odatle obveze medju onimi osobami, kroz kojih ruke su note prošle.

Bankine note dolaze u promet uslied posala bankinih, n. pr. kad eskomptira mjenice, daje zajam na zalog, izplaćuje zajam i mjenicu svojimi notami. Komu banka daje zajam u notah, zaista je njezin dužnik, ali je, dok posjeduje note, ujedno i njezin vjerovnik, jer je uzeo note zato, što vjeruje, da će banka i njemu i svakomu drugomu dati, ako uzhtije za notu kovana novca.

Bankine note vraćaju se pak natrag banki redovitim ili vanrednim načinom. Kad dužnici vraćaju zajam, ili izplaćuju mjenice banki u notah njezinih, to je redoviti način vraćanja nota. Može tko iskati od banke, da zamieni note za kovani novac, n. pr. da hiljadarku razbije i dade tisuću for. u kovanom novcu; ili da zamieni note, da se kovanim novcem podmire tražbine kod kuće ili u inozemstvu. Kad je jedno od ovoga dvojega, note se neredovito vraćaju banki.

Nu može se dogoditi, da sviet navali u banku i traži od nje, da zamieni note za kovani novac, jer ne ima vjere u banku. To bi bio opasan pojav, jer život bankin stoji u povjerenju občinstva. Banka će s toga — ako bi se ovo dogodilo — što tačnije mienjati note za kovani novac, i ako bijaše oprezna u svojih poslovih, ne će doći u nepriliku, jer ima zalihu gotovine (kovna fundacija), kojom će izplaćivati note, a uz to dospievati će njene tražbine, koje će vjerovnici plaćati notami, koje će banka pridržati kod sebe, ili kovanim novcem, koji će upotrebiti da odkupljuje note. Ovako se dade odoljeti svakoj buri, koja će se u ostalom utišati, kad se sviet uvjeri, da banka tačno zadovoljuje svojim dužnostim.

I još je jedno potrebito: da note bankine glase na veće okrugle svote kovanoga novca, n. pr. na 50, 100 itd. forinti. Note niesu novac, i ne valja da iztisnu iz prometa kovani novac. Ako glase na manje iznose, n. pr. na 1, 5 for. zalaze u sve kanale prometa, u ruke siromašnijih razreda pučanstva, koji ne mogu pravo ocieniti vjeresijskih zavoda, njihovo ustrojstvo i poslove njihove, pa baš zato se tu najlasnije porodi nepovjerenje u banku.

Mudro i oprezno rukovanje posla oko izdavanja nota donosi cielomu gospodarstvu velikih probitaka jer a) u bankinih notah nalazi promet jeftina i vrlo udobna zamjenika novca; i b) banka izdavanjem nota ima u rukama velika sredstva, da što izdašnije podupire trgovinu i obrtnost.

Note bankine, premda su jedna vrst obveznica, ne nose nikakovih kamata onomu, tko ih posjeduje. Tko dakle ima nota, a ne će ih do skora trebati, čini najbolje, da ih uloži u štedionicu ili banku, jer su tamo sigurnije i nose kamate.

Koliko da bude nota u prometu? Dužnici plaćaju banki kamate od zajma, što su ga od nje primili u notah, banka pak ne plaća nikakovih kamata posjednikom nota. U tom stoji dobitak kod izdavanja nota. Istina, banka ima troška; za izradjivanje (štampanje) nota moraju se nabaviti skupocjene uredbe i strojevi; banka mora držati vazda stanovitu količinu kovana novca i nekovana zlata i srebra. Taj kovani novac leži bezplodno i neukamaćen, ona dakle gubi kamate, koje bi joj nosila ta gotovina, da se uloži, i taj gubitak ide na račun izdanih nota. Nu kad se sbroje trošak i gubitak na kamatah, još ostaje dosta znatan dobitak, vele, da iznosi oko 2% izdane (emitirane) ukupne svote nota.

Ne bi li ovaj dohodak mogao potaknuti banke, da izdavaju što više nota i namaknu još veću korist? Ovo se pitanje zaisto nadalo mnogim, pa su s toga jedni dokazivali i dokazuju, da bi trebalo bankam odrediti, koliko smiju izdavati nota, (ograničenje izdavanje nota). Ovo mnienje su branili: Torrens, Mac-Culloch i dr. koji vele: banknote su sastavni dio kolanja (cirkulacije) zemaljskoga novca (currency-principle), zato se izdavanje nota mora ravnati prama tomu, koliko novca treba. Banknote su orudje (instrument) novca, u prometu mogu zastupati novac samo u koliko se ne izdaje nota i ne kuje novca više nego li promet treba, jer note zajedno sa kovanim novcem tvore zemaljski novac. Ako se zaliha banknota znatnije umnoža, pada vriednost kovanoga novca, a poskupljuju sva ostala dobra. Pače Tellkampf, Baudrillart i neki drugi dokazuju, da bankine note mogu biti samo dotle zamjenici novca, dok su podpuno zlatom i srebrom pokrivene.

Tooke, Newmarch, Wilson i drugi brane protivno mnienje, to jest, da se prepusti banki, koliko će izdavati nota,

te zovu to: »banking-principle«; a banka ravnat će se prema potrebam prometa. Bude li dosta nota u kolanju, ne će ih više izdavati, pa ako bi ih izdala preko potrebe, vraćat će se natrag u banku i tako ju prisiliti, da ne izdaje više.

Ovo prieporno pitanje može se riešiti, ako se drže pred očima interesi prometa, kojim note služe, pa onda to: kako i kojim povodom dolaze bankine note u promet. Bankine note dolaze u promet, kad banka čini svoje poslove, dakle: kad mjenice diskontira, daje zajam, otvara vjeresiju. Bez takih posala ne dolaze note u promet. Banka treba da je oprezna u svojih poslovih, n. pr. da pomno izpituje gospodarsku i moralnu vriednost osoba na mjenici napisanih; da pazi, kakov zalog prima, komu otvara tekući račun (conto corrente). Nadalje banka mora imati uviek stanovitu količinu kovana novca ili nekovana zlata i srebra u pripravi, i mora svaku notu, kad se zaište, zamieniti za kovani novac. Uz ovakove opreze pa uz valjan nadzor, a da se ne steže izdavanje nota, kako to ištu zastupnici onoga prvoga mnienja, t. j. currency-principle-a, banka će liepo poslužiti trgovini. I zaista izdavanje nota nekih velikih banka europskih, n. pr. francuzke, austro-ugarske, njemačke državne banke nije zakonom u brojevih ograničeno, t. j. država ne odredjuje: smiješ izdavati do 100 ili 200 mil. for. nota. Isto tako nije shodno odrediti, da količina nota mora biti u nekom razmjeru sa uplaćenom glavnicom dioničkom, n. pr. da smije izdavati nota, koliko iznosi dionička glavnica ili još jedan put toliko, ili manje, itd.

Pokriće ili osiguranje nota bankinih. Budući da se banka obvezuje, da će uviek note, kad se zatraži od nje, za kovani novac zamieniti, mora se postarati, da bude imala i sredstva potrebitih. To će pak zavisiti o njenih aktivnih poslovih. Sva imovina bankina, sastojeća od gotova novca i drugih vriednostnih stvari, koja jamči posjednikom nota, da će se ovoj dužnosti zadovoljiti, čine pokriće nota bankinih.

Najpodpunije bi bile bankine note osigurane (pokrivene), da banka samo onoliko nota izdaje, koliko ima kovana novca i nekovane dragocjene kovine. Banka bi mogla sve note u svako vrieme i na jedan put izplatiti kovanim novcem; note bi bile proste naputnice na bankinu gotovinu, a banka obični pohranbeni (depositni) zavod. Nu ovakovo poslovanje ne bi nosilo banki nikakove koristi, jer što bi dobila pri izdavanju nota, toliko bi izgubila na kamatah pri gotovini, koja bi ležala u njenih blagajnah; a nije to ni potrebito, jer se sve note ne vraćaju gotovo nikada — izuzev bankinu krizu — banki, da ih zamieni.

Još se manje može svjetovati, da se note pokriju ili osiguraju hipotekarnimi tražbinami i zemljištem; jer ovake tražbine polagano se utjeruju (realiziraju); u kritičnih časovih, kad zavlada obća strava, banka bi pored sve ovake tobožnje sigurnosti došla u najveći škripac.

Naravi banke, koja izdaje note, najprimjereniji je sustav bankovnoga pokrića nota. Banka naime treba da ima uviek u pripravi neku količinu kovana novca i nekovana zlata i srebra, kojom može jedan dio nota zamieniti (kovna fundacija); a ostala imovina sastoji od drugih vriednosti, n. pr. mjenica, zaloga, tražbina. Kad se mjenice, zajmovi, tražbine uplate, note se vraćaju natrag banki, i ona ih može pridržati i tim shodno djelovati na kolanje njihovo. Ako se množina mjenica diskontira, zajmova daje, banka prima i mnogo vriednih stvari pod zalog, čim se osiguravaju njene note. Ako se na vrieme ne plati banki dug, ona će zaloge prodati i novcem izplaćivati note.

Bankovno je pokriće prihvatila većina banka, ali nije svagdje jednako uredjeno. Tri su glavna načina (sustava) o uredjenju bankovnoga pokrića. Ima:

a) Kontinentalni način ili pokriće jedne trećine nota. Zove se »kontinentalnim« ovaj način, jer je uveden kod banka na europskom kopnu (kontinentu). Temeljna misao ovoga sustava jest: da ciela bankina imovina jamči za sve note (bankovno pokriće), ali treba da banka ima izviestnu količinu gotovine u pripravi, i da ta količina stoji u razmjeru prama ukupnoj količini nota kao 1 : 3, to jest: jedna trećina svih nota treba da je osigurana gotovinom, n. pr. ako je banka izdala za 90 mil. for. nota, mora da ima barma za 30 mil. for. kovana novca ili nekovana zlata i srebra u svom podrumu. Ovo razmjerje 1 : 3 ili pokrivanje trećine nota ušlo je u porabu praksom kod nekih banka, a kasnije su zakoni odredili, da tako mora biti.

Zakon bankovni švajcarski odredjuje, da ima biti 40% svih nota pokriveno gotovinom; takov zakon vriedi i za narodnu banku srbsku.

b) Sustav englezki ili sustav kontingentiranja nota je to, da izviestna količina nota bankinih ne treba da je pokrivena gotovinom (odredjuje se ta količina — kontingent nota); što se izdaje preko toga, mora da je svaka nota pokrivena gotovinom. Ovaj sustav zove se englezkim, jer je odredjen za banku englezku zakonom od g. 1844. predloženim po ministru Robertu Peelu. Banka englezka smije izdavati zlatom i srebrom nepokrivenih nota za onoliku svotu, koliku joj duguje država, dakle za 15,700.000 funti sterlinga. Što ima nota preko onoga iznosa, treba da je svaka pokrivena dragim kovom.

Dok banka englezka zamjenjuje note za kovani novac, mora svatko primati njene note kao zakonito platežno sredstvo (legal tender), što je neka vrst prisilnoga tečaja.

Za sadanju austro-ugarsku banku — koja se zvala do g. 1878.: narodna povlaštena austrijska banka — bijaše zakonom od 27. prosinca 1862. prihvaćen englezki sustav; do 200 mil. for. nota nije trebala pokrivati kovinom, što je preko toga izdavala nota, morala ih je podpuno pokriti kovinom. Zakonima jedne i druge pole monarkije (zak. čl. XXVI. god. 1887. hrvatsko-ugar. sabora) odredjuje se glede pokrića nota austro-ugarske banke (čl. 84.), da imadu $^2/_5$ ukupne količine kolajućih nota biti pokrivene kovanim novcem ili nekovanim zlatom i srebrom, a ostali dio bankinih nota treba da je bankovno osiguran. Ako bi ciela svota kolajućih nota za 200 mil. for. iznosila više nego li iznosi gotovina, ima banka od ovoga viška plaćati svake godine u ime poreza 5% vladam obiju pola monarkije.

c) Sustav sjevero-amerikanski ili New-yorčki. Banka, koja kani izdavati note, mora kod vlasti državne položiti zalog u državnih vriednostnih papirih, pa na tom temelju smije izdavati nota, ali barem za 10% manje nego li vriede položeni državni papiri. Osim toga mora za note i uložke držati gotovinu, koja iznosi kod banka u nekih glavnih tržištih jednu četvrtinu, a kod ostalih banka najmanje 15% kolajućih nota. Ako banka ne bi htjela mienjati nota svojih, mogu posjednici ovih zatražiti, da se proda bankin zalog sastojeći od državnih vriednostnih papira. Ovaj sustav uveden je u sjevernoj Americi g. 1864., njim se htjelo doskočiti i odstraniti zloporabe, koje radjaše prijašnja podpuna sloboda izdavanja nota.

Sravniv ova tri sustava o pokrivanju nota još se najpovoljnijim i najshodnijim prikazuje onaj prvi, premda i on dosta steže slobodu bankinu aritmetičkimi formulami, osobito kad zakon odredjuje, da mora biti najmanje trećina nota pokrivena kovinom. Francuzka banka faktično radi prema sustavu pokrivanja trećine nota, ali ju ne vežu nikakovi propisi na to. Još većma veže banku sustav englezki, pa se zaista pokazalo, da baš u vrieme, kad poslovni sviet treba najizdašnije podpore, banke je ne mogu donieti; kad god su nastupila težka vremena za promet, vazda su morali onu odredbu zakona na vrieme obustaviti. To

isto moralo se učiniti u Beču god. 1873., — za vrieme bečkoga »kraha« — te na vrieme obustaviti kriepost § 14. bankinih statuta, kojim bijaše »kontingent« kovom neosiguranih nota opredieljen na 200 mil. for.; pak se dozvolilo, da banka smije i preko toga ići. Sustavu sjeverno-američkomu ili New-yorčkom prigovaraju, da bankin fond sastoji od vriednostnih papira, kojih se tečaj (kurs) mienja, a najviše se mienja u vremenih kritičnih, dakle baš onda potresa se i sama banka, kad bi morala što izdašnije pomagati stradajućoj trgovini.

b) Uložni poslovi. Ulaganje (deponiranje) novca, dragocjenosti, vriednih papira, da ih banka čuva, upravlja njimi ili ih upotrebljuje, zove se posao depositni ili posao uložni.

Mogu se banki predati stvari, da ih pohrani i čuva (posao pohranbeni) i da obavlja neke poslove upravne oko stvari, koje su joj predane na pohranu, n. pr. da unovči kupon, utjera dospjelu mjenicu itd. (polog na upravu predani). Za ovake poslove dobiva banka neku odštetu: proviziju. Nu ovi poslovi niesu vjeresijski; ali kad banka slobodno upotrebljava uloženu stvar, to jest novac, i s njim postupa kako hoće, to je pravi depositni ili uložni posao vjeresijski modernih banka.

Ovi poslovi spadaju med najvažnije poslove banka i štedionica; uložak u novcu ili u banknotah postaje svojinom banke, uložitelju plaća ona kamate i vraća glavnicu, kad zaište, ili kad izteče ustanovljeno vrieme.

Koliko će platiti kamata, zavisi o diskontu; svakako plaća banka manje svojim vjerovnikom, nego li njoj njeni dužnici. Ovaj je posao vrlo koristan gospodarstvu, jer svatko može svoju gotovinu sigurno uložiti, a banka uzajmljuje uložke u svrhe produktivne.

Odavle se razvio:

c) Posao tekućega računa (pasivni conto-corente). Od uloženа novca banka plaća uložitelju kamate; ako odredi, ona će od njegova uložka odpisati dio ili

svotu neku i prepisati na račun osobe, koju uložitelj naznači. Isto tako može se, uloživ gotovine, nalagati banki, da plaća za nas po našem nalogu našim vjerovnikom ili u obće osobam, koje naznačimo, ma te osobe i ne imale svoga računa (conto) kod banke. Ovakovo razpolaganje s uložci omogući ček (cheks, cheques).

Ček je naputnica izdana banki, da plati na njem (čeku) naznačenu svotu novca onomu, koji joj ga predoči. Ček se razlikuje od bankine note, on je naputnica, koju izdaje neka osoba banki, kod koje ima imovinu uloženu, bankina nota pak je naputnica banke na samu sebe; bankina nota glasi na neku okruglu svotu, ček baš na onoliku svotu, kolika se mora izplatiti, n. pr. na 152 for. 62 nvč.; ček se mora u kratkom vremenu (n. pr. za dva, tri dana) predložiti banki na koju glasi, jer inače posjednik njegov gubi pravo iskati naknadu (regres) od izdatnika čeka. Ček dakle kola samo kratko vrieme. Glasi na ime ili na donosioca; ne nosi kamate kao ni bankina nota. Ali banka ne izplaćuje nikada više, nego iznosi uložak mušterije. Ček se rado prima, jer glasi na imovinu dotično na vriednosti izdavateljeve uložene kod banke; a te vriednosti niesu samo kovani novac, nego i: mjenice, dospjeli kuponi, vriednostni papiri itd. Tko predoči takov ček banki, ona ga izplati dotično namiri dug odmah, ne treba joj redovito ni odkazivati, niti ju prije o tom obaviestiti. Čekom se prenose tražbine i dugovi iz imovine jednoga na korist drugoga; prebojem poravnava, dotično namiruje se tražbina na stotine milijuna, a da se ne izda ni krajcara novca ni bankinih nota. Prometni sviet ne treba držati u pripravi znatniju zalihu kovana novca, ne gubi vremena izplaćivanjem, zaračunavanjem i upisivanjem u knjige: to sve čini banka i to bezplatno. Ovako se štedi kovani novac, dotično dragocjene kovine, a banke si stječu velike glavnice, koje one plodonosno ulažu. U tom stoje gospodarske koristi čeka.

Najviše se služe čekom u Englezkoj, u sjevernoj Americi i to ne samo trgovci, no i netrgovci. Tko ima suvišne gotovine, ili tko diskontira mjenicu, a novca ne treba odmah, ulaže dotično ostavlja novac u banki, a ona izplaćuje za uložitelja, kada i kako joj naloži. A jer se tako mnogi služe čekom, evo što biva: Dužnik n. pr. dade ček svomu vjerovniku, a ovaj može kod banke dužnikove dati si izplatiti dužnu svotu. Nu vjerovnik stoji u svezi sa drugom bankom, a ne sa dužnikovom, on preda dobiveni ček svojoj banki, da ga na njegov račun (conto) kao njegovo dobro (habet) upiše i utjera. A budući da svaka važnija banka ima mnoštvo klienta, za koje obavlja plaćanja, to jedna banka biva dužnicom druge i obratno; jedna ima drugoj platiti, i od nje primiti. Najnaravnije je, da se to plaćanje obavlja prebojem, t. j. sračuna se, koliko ima jedna dati drugoj i od nje primiti, i onda si izmiene čekove medju sobom. Ostane li kakov višak, izplati se novcem ili se izda ček na zajedničku banku, n. pr. u Englezkoj na banku englezku u Londonu. Ovo medjusobno poravnanje tražbina i dugova biva u stanovitom mjestu i u stanovitoj sgradi, koja se zove kuća likvidacije (Clearing-house, njemački: Saldo-Saal). Ovako se u Londonu u jednoj godini izravna tražbina i protutražbina za 5—6 milijarda funti sterlinga, a da se malo ili ništa kovana novca ni banknota ne upotrebi.

Poslije Clearing-house u Londonu najveći promet sa čekovi izkazuje isto takov zavod u New-Yorku — osnovan g. 1853. — naime oko 25—30 milijarda dolara na godinu. Parižki »bureau des compensations« ima mnogo manji promet, a tako i berlinski »Kassaverein« i bečki »Saldo-Saal«.

Banke, koje rade sa čekovi, daju svojim mušterijam t. zv. knjigu čekova; to su brojevima obilježene bjelice čekova, 100 do 200 komada u jednoj knjizi. Kad mušterija hoće da plati, ili da digne novca iz banke, izvadi jednu bjelicu — svaka ima dva diela — jedan dio izpuni, podpiše i uruči, komu hoće, a drugi radi kontrole ostaje kod kuće.

Čekova ima više vrsti; obični ili t. zv. otvoreni ček glasi po prilici ovako:

Hrvatskoj eskomptnoj banki.

Izvolite platiti gosp. Adamu Adamoviću ili posjedniku 1521 for. 60 novč.

To jest: 1521 for. 60 novč.

S. Simonović i drug.

d) Izdavanje založnica. Hipotekarne banke i hipotekarne vjeresijske zadruge izdavaju zadužnice, koje se zovu založnice, hipotečne zadužnice (hipotečni certifikati), te nose kamate, mogu se na burzi prodavati, i izplaćuju se po naznačenoj ili nominalnoj vriednosti. Izdavanjem i prodavanjem tih založnica nabavljaju si banke za svoj hipotekarni posao potrebitih glavnica. Vjerovnikom se pruža što podpunija sigurnost. Ako je hipotekarni zavod dioničarsko poduzeće, jamči vjerovnikom ili posjednikom hipotečnih obveznica za izplatu: dionička glavnica (kapital), pričuvna zaklada (reservni fond) i sva zemljišta, na koja je uzajmljen novac, i koja su s toga založena banki. Jesu li sama vlastela i posjednici zemalja osnovali vjeresijski zavod, jamče svi (po onom: svi za jednoga i jedan za sve, dakle solidarno) svojim imetkom, ili jamči pričuvna zaklada i k tomu založena zemljišta. Hipotečne banke daju vjeresiju na dugo vrieme, pa s toga treba da i one kao dužnice uživaju dugu vjeresiju; založnice dakle ili se u obće ne mogu odkazati, ili smiju, nu hipotekarni zavod mora ih istom nakon stanovitoga odkaznoga roka platiti.

Poljodjeljstvo potrebuje duge vjeresije, jer se obično uzajmljeni novac obraća i ulaže na investicije ili zemaljske poboljšice, kojih redoviti dohodak ne poraste na toliko, da bi se njim mogao izplatiti na jedan put cieli zajam, nego dohodak raste lagano, tako da se iz njega mogu plaćati kamate i odplaćivati (amortizirati) po malo glavnica. Hipotekarni posao nije za zavode, koji imadu kratku vjeresiju.

Založnice prodaje banka, a dužnikom uzajmljuje gotov novac. To je za dužnika sgodnije. Nu može da je i tako, da banka onomu, tko traži zajam od nje, dadne izviestnu količinu svojih založnica, koje dužnik sam unovčuje. Što dužnik bankin u ime odplate glavnice, kamata i provizije svake godine plati, zove se anuitet ili godišnja uplata.

Važniji aktivni poslovi banka. Najstariji aktivni poslovi banka jesu:

a) Predujmovni ili lombardski posao (lombardovanje) sastoji u tom, da se daje zajam na ručni zalog, dakle na pokretnu stvar.

»Lombardski« zovu se ovi poslovi, jer se pojaviše najprije u Italiji imenito u Milanu i Firenci, a talijanski mjenjači prenesoše ih u Njemačku, Francuzku itd. Ali ne zovu se svagdje ti poslovi imenom »lombardski«, nego u Njemačkoj i u onih zemljah, koje su od Niemaca ovo ime preuzele, drugdje ih zovu predujmovni poslovi.

Predujam ili zajam daje se, ako se založe (u zalog dadu): dragocjene kovine i dragocjenosti; roba u naravi ili zapisi (izprave, espapnice, warranti) izdani o robi, pohranjenoj u skladištih, kao i zapisi o robi, koja je još na putu (connosamenti, Ladenschein); vriednostni papiri i različita druga roba.

Banka neka pazi, da bude zalog takav, da se može brzo i sigurno unovčiti, da se lako ne pokvari, da ne gubi brzo vriednosti, i da pohranjivanje ili čuvanje ne stoji znatnijega troška. Najveći predujam može se dati na dragocjene kovine; na vriednostne papire nikada toliko, kolika je njihova nominalna ili burzovna vriednost nego manje, tako od 50 do 80% njihove vriednosti. Ako se umanji vriednost založene stvari tako, da ona manje vriedi nego li iznosi zajam, koji je založitelj dobio, mora dužnik u gotovom toliko platiti, da se izravna ona razlika. Ako dužnik ne bi na vrieme platio predujma, banka će zalog prodati.

Zalagaonice uzajmljuju ne samo na dragocjenosti, vriednostne papire nego i na drugu svakovrstnu robu, n. pr. odielo, rublje, slike, kipove itd. Zalaganjem ovakih stvari pomažu si ponajviše siromašniji razredi pučanstva, kad ih zateče nevolja; zalagaonice služe dakle potrošnoj vjeresiji. Naprotiv lombardovanje bankâ namienjeno je produktivnim svrham, a gospodarska važnost njegova stoji u tom, da se vlastnikom vriednih papira, dragocjenosti, robe itd., kojih radi nizke ciene ne mogu unovčiti, dade sgoda te si nabave glavnice za svoje poslove.

b) Mjenični ili diskontni posao. Ovaj takodjer veoma stari posao banka stoji u tom, da banka mjenice kupuje i tom prigodom si odbija od svote, koju za mjenicu izplati, neki iznos kao kamate, računane od dana

kupljene mjenice pa do dospjetka njenoga. Što se na ime kamata odbije, zove se diskonto ili odbitak, pa se ne govori o kamatnoj mjeri, nego o visini ili mjeri diskonta. Sam posao zove se diskontni ili takodjer eskomptni posao.

Mjenica je pismena izprava (zapis), u kojoj se nalaže nekomu, da poštenomu posjedniku njenomu izplati u vremenu, kako je na izpravi naznačeno, stanovitu svotu novca, takodjer na izpravi naročito naznačenu. U mjenici se ne spominje razlog duga, dotično tražbine.

Od diskontiranja mjenica razlikuje se onaj mjenični posao, kad banka kupuje mjenice, da ih kasnije uz bolju cienu (tečaj) prodaje i tako iz promjene ciene ili tečaja namakne dobitak. Ovo nije vjeresijski nego više trgovački posao.

Diskontiraju se ne samo mjenice mjestne nego i one, koje se imadu platiti i na drugih mjestih, gdje ima banka svoju podružnicu, agenturu, koje se mjenice zovu rimesse (mjenice-poslatice. Nu može se mjenicom izravnati tražbina i u inozemstvu. S toga se rimesse diele u tuzemne i inozemne. Mjenice strane, to jest plative u inozemstvu, zovu se devise. Ako banka dodje u potrebu, može diskontirane mjenice opet dalje kod druge banke diskontirati; to se zove rediskontiranje ili reeskompt.

Gospodarska važnost diskontiranja mjenica stoji u ovom: Proizvoditelji i trgovci davaju često robu na vjeru, a kupac izdaje mjenicu o tom. Prodavaoci trebaju novca, i trebaju ga obično prije, nego li mjenica dospije. Da dodje do novca i prodavalac-proizvoditelj i trgovac — prodat će banki još nedospjelu mjenicu. Ovakim posredovanjem banke i bankara eskomptiraju prodavaoci kupovninu, koju im imadu njihovi kupci-dužnici platiti. Imajuć novca mogu bez zapreke poslove nastaviti; ne moraju dobrih kupaca odbiti samo zato, jer ne mogu odmah da plate. Ovo sve povoljno je ne samo za dotičnike, nego i za cielu proizvodnju.

Kad diskontirana mjenica dospije, banka utjera svotu mjeničnu. Diskonto je prava kamatna mjera trgovačka, zovu ga tlakomjerom ili barometrom novčanoga tržišta.

Iznos ili visina diskonta je različita, ravna se prema tražnji i ponudi novca. Diskonto dakle raste, ako se novca mnogo traži a manje nudi, i obratno diskonto pada, ako se novca više nudi, nego li traži. Nu mjera diskonta zavisi i o drugih često zamršenih okolnostih, koje sprečavaju, da se pravo sudi o gospodarskom i novčanom stanju zemlje.

Pravila banka odredjuju, pod kojimi se uvjeti može mjenica diskontirati; n. pr. koliko podpisa treba da je na mjenici, na koje vrieme da mjenice glase, itd. Posao diskontni važan i unosan je za sve banke, pa se njim osobito mnogo bave trgovačke banke, jer se bankine glavnice unosno ulažu, jedan dio notâ vraća se opet natrag kad se mjenica izplati, u potrebi može se i reeskomptom nabaviti potrebna novca.

Mjenični tečaj (kurs). Mjenicami se plaćaju tražbine, kao god i čekom, i to ne samo u domaćem nego i u vanjskom prometu. Tomu služe mjenice-rimesse, dotično devise, ako se radi o vanjskom prometu.

Devise ili strane mjenice radjaju razni poslovi, što se obavljaju medju inozemstvom i tuzemstvom, iz kojih posala nastaju tražbine, n. pr. kupi se roba u inozemstvu i uvozi ovamo i obratno. Roba kupljena ne plaća se gotovinom, nego se na kupca, primaoca, agenta, uvozioca, kao dužnika potegne (trasira) mjenica. Nastaju još tražbine, kad se kupuju strani državni papiri i dionice, kad valja izplatiti kamate ili dividende, pristojbe komisionalne itd.

Ipak najviše tražbina inozemnih nastaje od kupovanja i prodavanja robe. Te tražbine ne plaćaju se gotovim novcem, jer odpremanje veće svote kovana ili nekovana zlata i srebra stoji troška i donosi pogibli. Mjesto toga evo kako se radi: n. pr. tršćanski trgovac A. prodao je brašna za 10.000 for. parižkomu trgovcu B.; parižki trgovac C. opet odpremio je tršćanskomu trgovcu D. za 10.000 for. svilene robe. Da ne ima mjenice, tršćanski trgovac D. morao bi poslati u Pariz svomu prodavaocu 10.000 u kovanom novcu, parižki trgovac B. isto toliku svotu A-u u Trst za brašno. Nu mjenica čini, da se novac ne mora slati, nego se posao ovako razplete: Parižki trgovac B. izdade svomu vjerovniku A-u u Trstu mjenicu, a tako isto izdaje D. mjenicu svomu vjerovniku C-u u Parizu. Tršćanski trgovac D. kupi mjenicu od

trgovca A. pa ju pošalje svomu vjerovniku C-u u Pariz, koji ju, kad dospije, utjera kod B-a. Tim je tražbina medju Trstom i Parizom izmedju ove četvorice podmirena, a da nije ni krajcara gotovine poslano iz jednoga mjesta u drugo. Nu odakle znade trgovac X. da ima u tuzemstvu mjenica njegova dužnika ili vjerovnika? Banke i bankari glavnih trgovačkih mjesta kupuju i prodaju strane mjenice. Tko mora da što plati na stranom mjestu, traži mjenice kod banke ili na burzi za ono mjesto, a tko ima štogod dobiti iz inozemstva, nudi strane mjenice na prodaju. Tako se mjenice nude na prodaju i traže se kupiti, stoji ponuda i tražnja mjenica, koje imadu svoju cienu, kao i druga dobra. Ta ciena mjenica na trgu zove se tečaj mjenica (kurs). Tečaj mjenica jest svota novca, koja se plaća za mjenicu plativu na drugom mjestu. Kad se govori o tečaju mjenica u obće, misli se na mjenice, koje se imadu na inozemnom mjestu platit.

Ako dospjele tražbine, što ih ima inozemstvo proti ovozemstvu, sve skupa iznose toliko, koliko i mjenice, što ih ima ovozemstvo proti inozemstvu, tad će biti u tuzemstvu upravo onoliko mjenica na inozemstvo glasećih, koliko ih se traži. Ako u takovom vremenu tuzemac mora platiti štogod u inozemstvu, mora za mjenicu na domaćem tržištu upravo toliko platit, koliko je dužan. Tad se veli: mjenični tečaj stoji ravno ili »al pari«. Ako medjunarodne mjenice glase na nekovanu jednu kovinu, n. pr. na zlato, pa ako se za mjenicu glaseću na 100 grama zlata traži i plaća opet 100 grama zlata, tada stoji tečaj mjenica al pari. Kad je mjenični tečaj al pari, to dokazuje, da naš poslovni sviet, da naše gospodarstvo toliko duguje inozemnomu, koliko i ovo našemu; dakle su dugovi i tražbine jednake, mogu se prebiti (kompenzirati); mi niti imamo što dobiti od inozemstva, niti onamo štogod platit; naša trgovačka bilanca nije aktivna ali niti pasivna.

Ako ovozemstvo ima više tražbina od inozemstva, nego li ovo od naše zemlje, tad će se na naših burzah i kod naših banka više nuditi na prodaju stranih mjenica, a manje ih se tražiti, jer mi u obće manje dugujemo inozemstvu. — U takih prilikah stajat će tečaj izpod pari, t. j. izpod vriednosti, na koju glase. Tko u takovom času ima štogod platit u inozemstvu, ne mora na domaćem trgu za mjenicu onoliko platiti, koliko duguje. Dakle za mjenicu, koja glasi na 100 grama zlata, ne treba platit 100 grama zlata na domaćem tržištu, nego manje. Tad se veli: mjenice vučene na inozemstvo imadu nizki tečaj, ili domaći novac

(domaće zlato) ima visoki tečaj prama inozemstvu; mjenični tečaj je za tuzemstvo povoljan. Kurs mjenica znači, da inozemstvo ima platiti (saldo) tuzemstvu, da ima strani novac doći k nam, da je domaća platežna bilanca aktivna ili povoljna.

Ako se pak mora inozemstvu više platiti dospjelih tražbina, nego li ima inozemstvo nam, manje se stranih mjenica nudi, a više se traži, pošto svaki dužnik želi mjenicom namiriti svoj dug. Tad će stajati mjenični kurs preko pari-a. Kad tuzemac u takovom vremenu mora platiti dug u inozemstvu, morat će za mjenicu, koja glasi na 100 grama zlata, na domaćem trgu platiti više od 100 grama; za domaći novac ne može se kupiti, koliko za strani, mjenični tečaj je za tuzemstvo nepovoljan; on dokazuje, da ovozemstvo duguje, da ima više platiti (saldo) inozemstvu, da našega novca više u inozemstvo odlazi, nego li će stranoga doći k nam, naša je platežna bilanca pasivna, nepovoljna.

Ovako stoji i mienja se mjenični tečaj, kad mjenica glasi na nekovanu količinu dragocjene kovine. Ako pak mjenica glasi na neku svotu kovana novca, tada će biti ovako: ako na oba mjesta, dakle u tuzemnom i inozemnom, postoji ista jednovrstna vrednota i ista novčana mjera, pa ako je svota kovanoga novca, plaćena na domaćem trgu za stranu mjenicu, jednaka svoti, koja se ima na stranom trgu platit; tad velimo: izmedju ta dva mjesta stoje mjenice u tečaju al pari. Ako je pak jednaka vrednota na oba mjesta, ali je različita novčana mjera, pa ako je svota, koja se za mjenicu plaća u tuzemstvu, gledeć na novčanu mjeru, jednaka svoti inozemna novca, na koju mjenica glasi; tad stoji tečaj mjenica al pari, n. pr. ako se za mjenicu na Berlin, koja glasi na 100 talira, traži u Beču 150 for. a. vr., mjenični tečaj izmedju Beča i Berlina je al pari, jer se iz 1 kilogr. čista srebra u Pruskoj kovalo 30 talira, a u Beču 45 forintača, a po tom u 100 talira ima onoliko čista srebra, koliko u 150 austr. for. Ako je pak u tuzemstvu i inozemstvu različita vrednota, n. pr. u jednoj zlatna, u drugoj srebrna, ili dvovrstna i različita novčana mjera, tečaj mjenica je al pari, ako je sadržina kovne svote, koja se u inozemstvu ima platit, posve jednaka sadržini kovne svote, koja se mora u tuzemstvu za mjenicu položiti, n. pr. izmedju Francuzke i Njemačke tečaj mjenica stoji al pari, ako se za mjenicu na Pariz, koja glasi na 100 franaka, u Berlinu plaća 81 marka; jer iz kilograma zlata kuje se u Francuzkoj 3100 franaka, a u Njemačkoj iz 500 grama zlata 1395 maraka, dotično iz kilograma zlata 2790 maraka, po tom u 100 franaka ima $29^1/_{31}$ grama zlata, a toliko baš ima zlata u 81 marki.

Tečaj mjenica može rasti i padati samo do neke granice. Ako mjenice glase na nekovanu kovinu, tečaj će biti nad pari ili pod pari, predpostaviv normalne odnošaje, prema tomu kakovi i koliki su troškovi odpremanja dotično primanja kovina. Ako bi se n. pr. za mjenicu koja glasi na Pariz, u Beču zahtievala tolika svota, da bi znatnije prekoračila trošak odpremanja i osiguranja, ne će se tražit mjenica, nego će dužnik poslati kovinu u Pariz. Ako se pak ne plaća nekovanim metalom, tada se još uzimlje u račun i trošak kovanja sirova metala, ili trošak taljenja tudjega novca te prekivanje u novac one zemlje, gdje se ima tražbina platiti. Dakle kao najviši iznos (maksimum), za koji može mjenični tečaj medju dva mjesta stajati nad pari ili pod pari, jest dvostruki trošak dopremanja novca. Ona granica mjeničnoga tečaja, gdje postaje koristnijim, da se dug ne plaća mjenicom, nego da se šalje odnosno prima kovani novac, zove se praktični pari (Goldpunkt, gold points).

U ostalom novija naša obćila, imenito brzojavi, znatno pomažu, te se rastenju ili padanju tečaja mjenica može doskočiti t. z. mjeničnom arbitražom (arbitrage), n. pr. ako se u A. mnogo traži mjenica za B., pa su zbog toga poskupile, a mjenice iz C. na B. iduće jesu jeftinije, kupi se mjenica u C., pa njom izplati tražbina u B.

U ostalom ovaj pari mjenični mienja se, ako tražbine i dugovi ne dospievaju u isto vrieme, dakle ako mjenice ne glase na vid, nego na duže vrieme. Za takove mjenice mora se disconto mjesta, na koje glase, odbiti od ciene plaćene za mjenicu.

c) Knjižna vjeresija ili aktivni tekući račun (conto-corrente). Banka otvori svojim mušterijam (klientom) vjeresiju u svojih knjigah do stanovitoga iznosa, pa klient može ovom vjeresijom razpolagati kao svojim uložkom, može dizati na taj račun novca koliko treba, odredjivati, da banka izplaćuje po njegovu nalogu, i može opet unutar vremena dok traje tekući račun vraćati ili odplaćivati banki po svojoj volji. Ovakovu vjeresiju otvaraju banke raznim trgovačkim, obrtnim i poljodjeljskim podhvatom, kojim se dogadja češće, da ne

dobivaju svaki put na vrieme novca, kad ga trebaju. Ta vjeresija je pokrivena, ako mušterija za sigurnost banke položi kakov zalog; ako ne, tada je vjeresija nepokrivena (blanco-credit).

d) Hipotečni posao ili davanje zajmova na kuće i zemljišta. Ovim poslom bave se banke hipotekarne i hipotekarne zadruge kao glavnim, ali i druge banke uz ine svoje poslove. Zavodi za poljodjelsku vjeresiju izdavajuć založnice namiču si tudje glavnice, koju posredstvom hipotečnoga posla uzajmljuju posjednikom nepokretnina, koji posjednici banki zalažu svoj posjed. Pravilo je, da se izdaje toliko založnica, koliko se daje hipotekarnoga zajma.

e) Zajmovi državni. Već stare giro-banke davale bi državi u ratu i miru zajmova, a još češće čine to novije banke. Ovo nije dobro, jer se ovaki zajmovi obično davaju na dugo vrieme, a nisu uviek dovoljno osigurani. Napose može ovakov posao biti veoma opasan bankam, koje izdavaju note, jer njihove note uživaju najkraću vjeresiju. Zato bi bilo najbolje, da taka banka ne daje novca na ovakove poslove. Nu kadšto se ne može ona oteti zahtjevu države, da joj uzajmi. Za take slučajeve trebalo bi izriekom ustanoviti, da se zajam daje na kratko vrieme, i da država pruži dovoljnu sigurnost.

f) Posao s efekti. Banka jednim dielom svoje glavnice nabavlja vriednostne papire, n. pr. državne zadužnice, dionice itd. Ovaj posao može biti opasan po banku, jer se tečaj papira često mienja, pa može mnogo izgubiti, a mogao bi ju taj posao zavesti na opasne spekulacije.

S ovim je u savezu: posao za pokretnu vjeresiju (credit mobilier*), kojim se bave t. z. vjeresijske

*) Ovako se zove vjeresijski zavod, što su ga god. 1852. u Parizu osnovala braća Pereire, i koji je kasnijim sličnim zavodom bio uzorom. Ovi zavodi mogli bi gospodarstvu činiti liepih usluga,

banke (banke za pokretnu vjeresiju), a stoji u tom, da banka preuzme emisiju državnih zajmova, da utemeljuje industrijalna i trgovačka poduzeća, dotično da učestvuje kod osnivanja ovakih podhvata.

Banke se razlikuju ovako: Ako se obazire na to, kojim razredom pučanstva služe, banke su:

a) zemljo- ili poljodjelske: njihova je, da davaju vjeresije posjednikom zemlje — i kuća. To čine hipotečne banke, vjeresijske zadruge, namienjene velikim i malenim gospodarom, banke odkupne, namienjene seljačkim posjednikom, koji odkupljuju terete i daće gospoštinske;

b) obrtne takodjer industrijalne banke, koje će služiti potrebam obrta i velikih poduzeća obrtničkih, n. pr. vjeresijski zavodi (credit mobilier), banke, koje uzajmljuju na robu obrtnu;

c) trgovačke banke imadu da budu u pomoć trgovini, kad treba vjeresije. Ovamo spadaju: eskomptne ili diskontne, depositne, novčanične ili banke, koje izdavaju note.

Pučke banke imadu da naklone koristi trgovačke vjeresije malim obrtnikom i trgovcem. Medju ove računaju se: štedovne zadruge, predujmovni zavodi i dr.

Mogu u ostalom pojedine banke biti tako ustrojene, da se njimi služe razna poduzeća, n. pr. trgovačka i poljodjelska, ili trgovačka i industrijalna, to su mješovite banke.

Ako se gleda, tko je banke ustrojio, tad su one državne, pokrajinske ili općinske banke, — prema tomu, je li banku ustrojila država, pokrajina ili općina.

Jedne i druge jesu u strogom smislu rieči javne banke. Ovim su bliže: α) mješovite banke, kad država ili pokrajina učestvuje kao dioničar, t. j. kupi veći ili manji broj dionica banke; β) povlašćene (privilegirane) banke, koje doduše ustroja-

da podupiru ili sami izvode poduzeća, n. pr. da grade željeznice, kanale, kopaju rude, da uzmu provesti siguran zajam države ili općine itd. Nu pošto je težko unapried prosuditi pravu korist ovakih poduzeća, pošto se može dogoditi, da banka zaplovi u smjele spekulacije, to se s pravom sumnja o koristnom djelovanju tih zavoda. Pače izkustvo je pokazalo, da ne riedko upravo protugospodarski rade, odkazivajuć dobrim podhvatom uzajmljenu glavnicu i ulažuć ju u nesigurne papire. Manje bi bilo opasno, kad bi se odredilo, da se ovakimi poslovi smiju baviti zavodi, koje podignu javna družtva, jer tu jamči svaki član cielom imovinom za obveze poduzeća, pa bi uprava uslied toga bila opreznija.

vaju privatnici svojimi sredstvi, ali često su državi na pomoć u raznih poslovih, pa im daje posebne povlasti, kakovih ne imaju druge privatne banke. U širem smislu rieči i ove kao god i one pod *a*) jesu javni zavodi, premda su na dionice osnovane, jer imadu više javni djelokrug i zasnovane su na veliko. Čiste privatne banke jesu one, što ih pokrene nekolicina privatnika trgovačka ili komanditna družtva. Ove tjeraju vjeresijski posao na svoj račun, te vriede za njih propisi prava trgovačkoga, gradjanskoga i propisi prava o zadrugah. Uvaži li se ustrojstvo i način, kako je glavnica bankina sakupljena, diele se banke u: a) dioničke (akcionarne); temeljna glavnica njihova nabavlja se izdavanjem dionica. Tako je utemeljena većina banka; b) zadruge vjeresijske, koje se temelje na načelu medjusobnosti i zamjenitosti; te ili svi članovi solidarno jamče za obveze družtvene, ili tu solidarnu odgovornost nadomješta izdašna pričuvna zaklada.

Medju vjeresijskimi zavodi osobito se ističu banke, koje izdaju note (banques de circulation, Zettelbanken), koje zove dr. Vuić: novčanične banke. Velika ova poduzeća ustrojavaju obično družtva, premda može to i država. Ono je prvo pravilnije. Može se dozvoliti samo jednoj banki, da izdaje note (centralizacija izdavanja nota) ili to pravo imade njih više, dotično svaka, koja zadovolji propisanim uvjetom. Dosadanje iskustvo većma zagovara sustav centralizacije nego li decentralizacije. Na europskom kopnu vriedi centralizacija, u sjevernoj Americi decentralizacija, u Englezkoj može doduše i više banka izdavati nota, ali ne preko nekoga iznosa, pa ma bila svaka nota dragom kovinom pokrita. G. 1883. svih 144 banka u Englezkoj i Walesu nije imalo u cirkulaciji ni za 4 mil. funti sterlinga nota.

Medju sadanjimi bankami, koje note izdavaju, najstarija je banka englezka u Londonu, utemeljena g. 1694.; banka francuzka podignuta g. 1800 u Parizu, na glasu je kao solidno i obzirno upravljani zavod, ona ima medju svimi bankami najveću zalihu kovana novca i nekovanih dragih kovina (g. 1884. blizu za 2 milijarde franaka). Ruska banka u Petrogradu je zavod državni.

God. 1816. ustrojena je u Beču »narodna austrijska povlaštena banka« (patent od 1. srpnja, pravila od 15. srpnja 1817) kao dioničko družtvo. Dionice bijahu plaćene najvećim dielom u starom papirnom novcu (50·6 mil. for. bečke vrednote) a samo 5,060.000 fr. u kovanom novcu. Za ovaj papirni novac dade država banki ukamaćene obveznice. Do god. 1848. uživahu note

njene dobru vjeresiju; nu ove godine uzajmi državi znamenite svote u kovanom novcu, a država ju odrieši dužnosti izkupljivati note svoje. I tako je sve do danas. Doduše radilo se više puta, da banka preuzme plaćanja nota u kovanom novcu, imenito g. 1859., ali bez uspjeha, jer su nadošli i potrajali dogadjaji, koji su pričili izvedenje one misli. Njezine note imadu prisilni tečaj, pa će tako biti, dok god bude kolao državni papirni novac, koji banka mora primati pod kovani novac.

Ova narodna povlaštena austrijska banka pretvorena je g. 1878. u austro-ugarsku banku, na koju su prešla sva aktiva i pasiva austrijske banke (zak. čl. XXV. god. 1878. hrv.-ug. sabora). Pravo izdavati note, podieljeno banki na 10 godina od 1. srpnja 1878. do 31. prosinca 1887., produženo je na dalnjih 10 godina, t. j. od 1. siečnja 1888. do 31. prosinca 1897. (zak. čl. XXVI. 1887. hrv.-ugar. sabora). I organizacija uprave je promienjena. Sjedište banke je u Beču, gdje se drži glavna skupština dioničara, i gdje je glavno vieće. Na čelu banke je guverner, kojega imenuje vladar na predlog ministra financija jedne i druge pole monarkije; zatim dva podguvernera, jednoga predlaže vladaru na imenovanje austrijski, a drugoga ugarsko-hrvatski ministar financija. U Beču je ustrojeno jedno, a u Budimpešti drugo ravnateljstvo, predsjednici tih ravnateljstva jesu spomenuti podguverneri. Dionička glavnica ustanovljena je na 90 mil. for., svaka dionica glasi na 600 for. God. 1888. bijaše u cirkulaciji nota bankinih za 391 mil. Država duguje banki 80 mil. for., od toga ne plaća joj nikakovih kamata, za to ima ona jedina pravo izdavati note. Dug ovaj od 80 mil. odplaćuje se ovako: kad je namirena dividenda dioničara sa 7%, ako što ostane dohodka, dieli se taj ostatak na dvoje, jedna polovica ide dioničare, a drugu diele medju se obje pole monarkije u razmjeru 70 : 30, pa obje prepuštaju ovaj iznos banki u ime odplate duga.

Banka se bavi počevši od g. 1856. i hipotekarno-vjeresijskimi poslovi, a u tu svrhu ima posebni hipotekarni odjel, koji je odieljen od odjela za izdavanje nota. Note bankine glase na 10, 100 i 1000 for., pa imadu prisilni tečaj. Providjene su na jednoj strani njemačkim a na drugoj magjarskim napisom; i tako milijuni ljudi, koji ne umiju magjarski i njemački, ne razumiju, što je na banknoti napisano, a trebalo bi da svatko razumije.

Narodna banka srbska ustanovljena je zakonom od 6. januara (po starom koledaru) 1883., a započe raditi 2. jula 1884. Ona je na dionice osnovani zavod. Uplaćeni kapital dionički iz-

nosio je $2^1/_2$ mil. dinara u zlatu, jer na 20.000 dionica prve serije po 500 dinara uplaćena je samo četvrtina, t. j. 125 dinara, što iznosi 2,500.000 dinara. Po zakonu (čl. 6) i statutu (čl. 18) banka se bavi: eskomptovanjem mjenica, lombardskimi poslovi, trguje sa dragocjenimi kovinami, prima deposite na čuvanje, naplaćuje i izplaćuje za račun privatnih ili države, posreduje pri ostvaranju državnih zajmova, ima na dalje da pokloni naročitu pažnju primanju deposita (novca i drugih vriednosti) na tekući račun i s tim u svezi izdaje naputnice ili čekove daje predujmove na robu i izdaje espapnice (warrante) itd. Na mjenici, koju banka eskomptira, treba da su tri podpisa sigurna, a mjenica da teče najduže na 92 dana, nu iznimice kod čisto trgovačkih mjenica može se zadovoljiti i sa dva podpisa, ako na to pristanu svi prisutni članovi eskomptnoga odbora. Na eskomptovanje blagajničkih zapisa, državnih bonova i na zalogu državnih srbskih obligacija ne može se nikada više od 25% novčanoga stanja bankinog upotrebiti, i to samo do 90% njihove tečajne vriednosti. Banka izdaje note od 100, 50 i 10 dinara.

Za banke neka vriedi ovo: Bankam se povjeravaju milijarde imovine. Moderna banka je zavod vjeresijski, ona svojim uložiteljem i dioničarom ne može dati one sigurnosti, kakovu mogaše dati n. pr. stara girobanka, ali mora svakako nastojati, da koliko moguće većma osigura svoje kliente. Ovo neka je prvo pravilo prvi i najviši zakon u njenom radu i životu. Da zadovolji ovomu zahtjevu banka će:

a) svoje aktivne poslove vazda udešavati prama pasivnim. Kakovi su pasivni poslovi, takovi će biti i aktivni, neka bude što kraći rok odkazni pasiva, a što je više očekivati odkaza glavnica, kod banke uloženih, to kraće mora biti vrieme, na koje banka daje vjeresije;

b) banka mora imati neku gotovinu, da redovito zadovoljava svojim dužnostim. Kolika će biti ta gotovina, odlučuju pasivni poslovi njeni, kad oni dospievaju, kakvo je vrieme (rok) odkaza ustanovljeno, ili kako se vraćaju na izmjenu note;

c) mora imati temeljnu glavnicu, koja se sastavlja prodajom dionica, upisi članova družtva, koje ustrojava banku itd. Ova glavnica s jedne strane jamči vjerovnikom bankinim za slučaj, da banka nastrada u poslu (garantni fond), s druge strane spada ona medju glavnice, koje se drugim duguju, a ne riedko sačinjava najglavniji dio t. zv. upravne ili poslovne glavnice;

d) mora imati pričuvnu zakladu (reservni fond), i ona ima u glavnom istu ekonomičku zadaću i jednaku pravnu važnost kao i temeljna glavnica.

VII. Prevozila i obćila. Mnoga gospodarska dobra ne mogu drugčije doći u ruke potrebnika, nego da se prenesu ili prevezu s jednoga mjesta na drugo. Za to pak hoće se nekih gospodarskih uredjenja, koja se u svakdanjem govoru zovu u kratko prometna sredstva. Jamačno ih zato zovu tako, jer se ne riedko pod prometom u užem smislu razumieva upravo ovo prenašanje ili prevažanje osoba i stvari s jednoga mjesta na drugo.

Nekoja ovih gospodarskih uredjenja prevoze ljude i robu, pa ih s toga zovemo prevozila (sredstva prevoza ili transporta), a druga odpremaju i dopremaju viesti te pismena saobćivanja, zovemo ih obćila (sredstva komunikaciona).

Prevoze se pak ljudi i roba putem naravskim ili umjetnim suhim (kopnenim) i vodenim; prevoze se na tačkah, kolih, balonu (vozila); prenose ih ljudi ili životinje; kreću vozilima: mišična snaga čovjeka ili životinje, vjetar, para, tekuća voda, električna sila, itd. Kopnom idu naravske staze, grade se putovi, drumovi i željeznice. Na riekah, jezerih, kanalih i na moru plove čamci, tumbasi, ladje na jadra i parobrodi.

Obćenju ljudi služe: pošta, brzojavi, kabeli (podmorski brzojavi) i telefoni.

Prevozili i obćili upravlja duševna i fizična čovječja snaga, ljudski su ih izumi usavršili, čovječji um upregao je prirodnu silu

pod lokomotivu, pod parni stroj parobroda; on nastoji i smišlja, da ih još više usavrši. Kad se čovjek zadovolji onimi sredstvi prevoza, koja mu daje priroda dobre volje, n. pr. naravski putovi i staze, led i smrznuti snieg u zimi, ruka, sile mišične, vjetar itd., tad velimo, da su to naravska ili ekstensivna prevozna sredstva; kad se pak radom i glavnicom urede umjetna sredstva prevozna ili naravska usavrše, kad se priroda prisili, da služi potrebam i i svrham prometa: govorimo o umjetnih ili intensivnih sredstvih prometa, n. pr. željeznice, parobrodi, brzojavi.

Intensivna prevozna sredstva u mnogom pogledu vrstnije zadovoljavaju potrebam hitra, jeftina i tačna prometa, nego li ekstensivna. Ali i ekstensivna su od velike vriednosti za gospodarstvo.

Usavršena prevozila i obćila unapredjuju razvoj prosvjete i uljudbe. Pošte i brzojavi, koji nam donose plodove duševnoga rada pojedinaca i naroda, koji nas obavještuju o najrazličitijih dogadjajih iz raznih krajeva, pomažu, da se naše znanje obogati novimi idejami. Obćila i prevozna sredstva prevaljujuć nebotične gore i bezkrajne pustare, sblizuju čovjeka sa čovjekom, narod sa narodom, sviest o zajednici interesa postaje življom a obćenitijim uvjerenje, da se mirnim razvojem, poštovanjem slobode i nezavisnosti drugih promiče vlastito dobro. „Obćila spadaju medju one gospodarske uredbe, koje se uzporedo razvijaju sa osobnom slobodom“ (M. Chevalier).

Neprocienjene su koristi, koje prevozna sredstva i obćila donose gospodarstvu u obće, a prometu napose, ako prevoze i prenose dobra brzo, sigurno i jeftino. Tko proizvodi za promet, njemu je do toga, da robu što prije i što laglje odpremi; tko troši i treba — a to smo svi — njemu je do toga, da dobije što jeftinije i na vrieme. Hitra prodja razvezuje ruke proizvoditelju, u posao uloženi novac vraća se brže, da se opet upotrebi u proizvodnji novih stvari; sigurni i brzi prevoz umanjuje pogibao, kojoj se izvrgava kupac, a prema okolnostim i prodavalac, premda se ne mogu sasma te pogibli odstraniti, osobito kod robe, koja se vozi morem. Brzi i laki prevoz smanjuje trošak prenosa, ovaj trošak računa se u cienu robe, pak kao što veći trošak prenosni čini robu skupljom, tako manji obaljuje cienu.

Kakove i koliko se robe nudi; kako stoje usjevi, pamuk, kava, kakova je proizvodnja šećera, o tom obavještuju brzojavne viesti (depeše) i poštom donesena pisma. A po tomu ravna se proizvoditelj i trgovac; onaj znajuć to, udesit će, koliko bude sgodnije mogao, cienu robe, ovaj će gledati da se odanle obskrbi robom, gdje joj je najpriličnija ciena i gdje je može dobiti, koliko za posao treba.

Savršenija obćila i prevozila koriste dakle proizvoditelju i trošcu, te doprinose, da budu ciene razmjerne. Kad se znade, da je u jednom kraju proizvodnja obilna, a u drugom slabija, kupovat će se dobra u ovom, pa odpravljati onamo, gdje ih manjka. Ondje će se zaustavit padanje ciene, kad se pojavi više kupaca, a ovdje ne će opet ciene prekomjerno porasti, jer će se pojaviti znatnija ponuda. Tako se ciene izravnavaju. — Istina, ne biva uviek tako, jer još niesu svagdje odstranjene sve zapreke prometa, ali što će se većma usavršivati obćila i prevozila, što se bude marnije nastojalo sgodnije nadovezati sveze trgovačke i prometne s drugimi krajevi i zemljami, sve će više nestajati i ovih zapreka.

Ovo su veliki obće gospodarski i kulturni probitci, koje donose vrstna obćila i prevozna sredstva: ali ima još i drugih. Za redovito obavljanje prevozne službe potrebuju se fizične i umne snage ljudske, i tako nalaze tisuće ljudi redovitu zaslužbu pri željeznici, na brodovih, kod uzdržavanja i popravljanja cesta itd.; potrebito orudje i strojevi grade se u tvornicah, u kojih opet nalazi radnik trajna posla a glavnice se koristno ulažu.

Ceste gradi država, pokrajina i obćina; rieke se uredjuju obično na trošak državni; pošta je sada svagdje u upravi dr-

žavnoj; država ne dopušta, da ikoji privatnik drži poduzeće, koje bi redovito odpremalo pisma. Isto tako većina država ne dozvoljuje privatnikom urediti brzojavne linije kao privatno poduzeće; samo željezničko družtvo smije uz svoju prugu potegnuti i brzojavnu žicu. Željeznice gradila su s početka družtva*), po malo pak uze i država ovdje i ondje graditi željeznice. Tako uz privatne pojavljaju se i državne željeznice. U najnovije vrieme baš se natječu države, koja će više posagraditi novih željeznica ili pokupovati pruga, sagradjenih od privatnih družtva, pazeć pri tom kadšto više na svrhe vojničke nego li gospodarske. Dalo bi se ovoj žurbi štošta prigovoriti; a morala bi se baš odsuditi, ako država nastojeći samo oko željeznica zanemaruje druga sredstva prevozna. Može se, a da obće dobro ne nastrada, prepustiti gradjenje barma jednoga diela željezničkih pruga privatnom poduzetničtvu. Nu jasno je i nepreporno: da ima država osobitu brigu naklanjati svim uredbam prevoznim, i da tu brigu očekuju od nje tako interesi gospodarski kao i interesi uprave.

Veoma je važno za savkoliki promet uredjenje tarife ili cjenika. Za porabu prevoznoga sredstva ili obćila plaća se neka ciena. Kolika da bude ta ciena, o tom se ne sudi jednako. Jedni tvrde, da bi trebalo cienu tako udesiti, da poduzeće donese čista dohodka. Za ovim idu ne samo privatna poduzeća nego i država, koja ima željeznice. — Drugi bi se zadovoljili takovom cienom, koja bi dotjecala, da se namiri samo trošak, i to onaj trošak, što ga poduzetnik faktično imade, dakle koliko njega samoga stoji poduzeće prevozno. Ovo je sustav pristojbeni, jer se iziskuje samo tolika naknada, da se pokrije vlastiti trošak pa se s neke strane ište, da bi ovako trebalo udesiti cienu za vožnju na željeznicah, poštah itd. Treći napokon tvrde, da bi poraba ceste, željeznice itd. imala biti bezplatnom. Ovo je posve komunističko načelo, koje je zaista i ostvareno barma donekle; u mnogih naime zemljah slobodno je svakomu poslužiti se javnom cestom, putem, mostom, riekom, a da ništa ne plaća; a dozvoljuje se to, jer ona sredstva prevoza gotovo svi državljani upotrebljavaju, dakle njihova je korist obćenita. Naprotiv ne bi se moglo ovo pravilo uporaviti na druga prevozila i obćila, n. pr. na željeznice, pošte, brzojave, jer se ovimi ne služi onoliko obćinstva, koliko putovi i cestami; da je poraba bezplatna, morali bi se troškovi gradnje i uzdržavanje namirivati porezom, koji plaća i množina državljana, koji veoma riedko trebaju željeznicu, poštu ili brzojav. Ne može dakle biti razborita prigovora, da se plaća za vožnju na željeznici, parobrodu, na pošti itd. neka ciena. Ali odredjujuć te ciene neka se vazda drži pred očima, da 2×2 nije uviek 4. Niže ciene dignut će promet, i to ne u izravnom nego u većem razmjeru. Najkoristnije je tako za poduzetnika kao i za obćinstvo demokratičko načelo: što se u većih masah prevozi roba, to će biti veći dobitak poduzeća.

*) Prva znatnija željeznička pruga iz Manchestra u Liverpool u Englezkoj otvorena je g. 1830.

Ciene za prevoz robe i osoba moraju se opredieliti. Činilo bi se najnaravnijim, da se poduzetnik svaki put pogodi za cienu s onim, koji ima što za odpremiti. Nu to se ne bi dalo ni onda, da promet nije onako ogroman kao što jest. Valja dakle ciene unapried ustanoviti. Kad se oprediele ciene prevozne za robu i osobe prema jedinici mjere, vage (metrička centa, milja) i udaljenosti, zove se to tarifa ili cjenik. Cjenik ili tarifa je dakle popis ili izkaz ustanovljenih ciena, koje se plaćaju za vožnju robe i ljudi. Osobito su važne tarife za željeznicu, jer se ovom prevoze ogromne količine dobara. Važnije vrsti tarife jesu: a) najviša (maksimalna) tarifa, to će reći: najveći iznos ciene, koje koncesija (dozvola dana privatnikom, da grade željeznicu) ili zakon dopušta zahtievati; b) redovita (normalna) ili obćenita (generalna) tarifa, t. j. ciena, koja se zaista plaća za vožnju; c) posebna (partikularna) tarifa, kad se pojedinim dozvoljuje prevažanje robe za cienu nižu od one, koja je u normalnoj tarifi opredieljena; d) diferencijalna tarifa, koja nastaje, kad željezničko poduzeće, želeć privući što više robe na svoju prugu, obećaje, da će voziti za nižu cienu, nego li je u redovitoj tarifi postavljena, ako se množina robe prevozi i ako vožnja traje neprekidno i duže vrieme. Za robu dakle, koja se vozi od jedne postavljene željezničke tačke do druge, plaća se manja pristojba, dok mjesta, koja leže medju ovimi tačkami, plaćaju redovitu ili normalnu tarifu. Dakle je razlika (diferencija) medju cienami, koje plaćaju trgovci onih i ovih mjesta; odatle i ime «diferencijalni« cjenik; e) kad se pojedinim veletržcem (grosistom) ili spediterom (odpravnikom) popusti na cieni prevoznoj pod nekimi uvjeti, n. pr. da će se samo ovom prugom služiti itd., zove se to refakcija.

Diferencijalne tarife i refakcije mogu velikih šteta nanieti gospodarstvu. Refakcije, imenito tajno podieljene refakcije, daju nekolicini veletržaca take povlasti, da se ostali trgovci ne mogu

s njimi natjecati ili tek s velikim naporom; ona nekolicina vozeć jeftinije robu može svojimi cienami pobiti sve ostale te zavladati cielim tržištem. A gospodarske posljedice diferencijalne tarife evo ovako razjašnjuje prof. Haushofer: »Prva posljedica diferencijalne tarife jest ta, da oštećuje lokalni (mjestni) promet, da se daju pogodnosti većim prometnim mjestom (gradovom) na štetu manjih mjesta. Tako se dogodilo, da se je plaćalo za robu voženu izravno iz Beča u Kolin (Köln) više, nego li za robu, koja se vozila iz Beča preko Kolina u Amsterdam i natrag u Kolin. Očevidno je, da takov postupak umanjuje važnost prometa ostalih mjesta. Ali ne samo pojedina prometna mjesta gube, nego je taj gubitak daleko zamašniji: oštećuju se ciele zemlje, pače kadšto vlastita zemlja na korist strane. Valja još spomenuti, da diferencijalne tarife podjeljuju ne samo privatne nego i državne željeznice. A kad nastaje manjak u dohodku željeznice, moraju ga svi državljani podmirivati«. — Prosvietljene države gledaju odstraniti diferencijalne tarife, a zabranjuje refakcije, osobite tajne.

VIII. Burza: *1. Burza i njene vrsti.* — Burza je mjesto, gdje se sastaju redovito i u stanovitom vremenu bankari, izaslanici banka, trgovci žita, brodovlastnici, mešetari, agenti itd., da utanače poslove prometne, te se porazgovore o prometnih stvarih. — Nu i sam skup ovih osoba zove se takodjer burza; a zovu tako i sgradu, u kojoj se obdržavaju takovi sastanci.*)

*) Ruski »bírža«, francuzki »bourse«, talijanski »borsa«, holandezki »beurse«, englezki »exchange ili change«. O postanku i imenu burze nagadja se svašta. Nedvojbeno je to, da su se trgovci, mjenjači, odpravnici itd. mnogo prije u stanovitom mjestu sakupljali radi svojih posala, nego li je nastalo ime burza. U ovakih sastancih, za koje ne bijahu u početku izdani nikakovi propisi, razviše se tečajem vremena stanoviti običaji (usance) i neka pravila. Ime burza spominje se najprije u 16. stoljeću u gradu Brüge (Belgija); vele, da su se tu talijanski trgovci sastajali pred kućom trgovca »van der Beurse«, pa su ti sastanci nazvani: burza. Drugi misle, da je ime »burza« nastalo od latinske rieči »bursa«, koja znači kesu; treći: da su ovim imenom nazvani sastanci trgovaca u Amsterdamu (Holandija), koji su redovito dolazili u kuću, koja bijaše urešena grbom, na kojem se vidjele tri kese. U Francuzkoj se govori o službenih burzah u Lyonu, i Toulusi već za vladanja kraljeva Henrika II. i Karla IX. Parižka burza kasnije se razvila; u Englezkoj držali se sastanci trgovaca s početka u kavanah, dok se je 1749. konstituirala prva burza za žito; i burza za efekte (Stock-Exchange) držala se u početku u kavani. U Rusiji najstarija je burza u Arhangelsku, gdje su već u 16. stoljeću postojali t. zv. arteli (vrst zadruga) za izvoz i uvoz robe, koji su preneseni i u Petrograd. Gledeć na poslovanje najvažnija je burza petrogradska; ima još burza u Taganrogu, Rigi, Harkovu, Moskvi i Odesi. U austro-ugarskoj monarkiji najstarija je bečka burza podignuta g. 1771; važna je za brodarske i osjeguratelne poslove burza u Trstu; burze u Pragu i Budimpešti važne su za poslove sa robom, imenito pražka za šećer, a budimpeštanska za plodine poljske; poslovi njihovi s efekti (vriednimi papiri) manje su znameniti.

Dvie su glavne vrsti burza: burze za robu i burze za novac i vriedne papire (efekte). One su starije, ove su nastale u novije vrieme, kad se razvila vjeresija, te umnožalo izdavanje različitih vriednostnih papira.

Na burzah za robu stječe se trgovina robom, koja se u velikih količinah prodaje i kupuje. Roba se naravski ne nosi na burzu, nego se donesu samo probe ili muštre, pa se na tom temelju utanačuju poslovi. Tako se na burzah trži n. pr. petrolej, žito, šećer, ugljen, pamuk itd. Ako se na burzi osobito jedna ili druga vrst dobara pazari, od toga glavnoga posla prima i burza svoje ime. Tako se zove n. pr. jedna: burzom za žito, druga: burzom za pamuk, šećer, itd.

Na burzah za novac i efekte trguje se sa dragocjenimi kovinami (svjetski novac) i vriednostnimi papiri. Na ovih burzah uglavljuje ili sklapa se posao, dakle: pogadja, kupuje, prodaje raznih vrednostnih papira, n. pr. dionica, državnih papira itd., ali se — dotična dobra ili roba ne nosi na burzu. Kad se burza zaključi, onda se izpuni, što se je prije uglavilo.

2. Poslovi burze. — U prometu burzovnom razlikuju se ove glavnije vrsti poslova: a) dnevni, t. j. oni, kad se istoga ili sliedećega dana, poslije utanačenoga posla preda roba i plati pogodjena ciena; b) poslovi na vrieme ili na predaju

uglavljeni, t. j. oni, koji se tako uglave, da se pogodba sklopljena izpuni u kasnijem vremenu, n. pr. za mjesec, za dva mjeseca ili još kasnije, n. pr. Petar se pogodi i obveže, da će Pavlu 20. travnja predati 500 hektolitara pšenice; da ovoj obvezi Petar zadovolji, mora se za vremena pobrinuti; pa će se s toga u pravo vrieme sa trgovcem ili vlastelinom Ivanom pogoditi, da mu ovaj do stanovitoga vremena 500 hektolitara pšenice za pogodjenu cienu sigurno preda. Kod ovakih posala vrieme, kad će se pogodba izpuniti, dospieva kasnije, različito je od vremena, kada je pogodba uglavljena. Ovakim poslovom ne ima prigovora, jer se njimi prieči, da se odviše ne mienja ciena dotičnih dobara. Odavle nastadoše: c) diferencijalni poslovi. Ovi se razlikuju od poslova na vrieme ili za predaju uglavljenih u tom, što se onoga dana, kad bi trebalo pogodbu izvršiti, roba u istinu ne predaje niti plaća za nju ciena pogodjena, nego se kupac i prodavalac zadovoljuju tim, da se plati razlika, koja se pokazuje medju cienom pogodjenom i cienom onom, koju dotična roba ima na dan, kada bi trebalo pogodbu izpuniti. Posao na vrieme je dakle realan, t. j. tu se zbilja nešto kupi odnosno proda u nakani, da se na ugovoreni dan i tačno izpuni, dok kod diferencijalnih posala niti prodavalac kani robu predati niti ju kupac preuzeti, nego obojici je do one razlike u cieni ili u tečaju (kurzu), koja se pokaže. N. pr. Mayer kupi od Vinkovića 1. travnja za 10.000 for. hrvatsko-slavonskih zemlj. razteretnica uz tečaj od 98 for. i uz pogodbu, da mu ih preda 1. svibnja 1887. Ali 1. svibnja stoje hrvatske razteretnice na for. 98.50 novč., dakle su poskupile za 50 novč.; Mayer ne traži od Vinkovića, da mu zaista uruči 10.000 for. razteretnica, nego da plati razliku koja se pokazuje medju tečajem ovoga papira 1. svibnja i onim, koji postojaše 1. travnja, kad su tobože posao uglavili, a ta razlika iznosi 50 for. Da je tečaj hrvatskih razteretnica do 1. svibnja pao n. pr. na for. 97.50 novč. i tada bi iznosila razlika u cieni 50 for., ali tu diferenciju morao bi kupac platit prodavaocu.

Diferencijalni poslovi živo se tjeraju na burzah za efekte (vriedne papire). Tu se spekulanti razdiele u dva tabora; jedni spekuliraju, da će tečaj papira rasti, dakle spekuliraju na povišenje tečaja (à la hausse), to su hosiste (haussiers); a drugi, da će tečaj padati, dakle spekuliraju na padanje (à la baisse) tečaja, pa se zovu besiste (baissiers). Sve osobe, koje na burzi spekuliraju à la baisse, zovu se ne riedko »kontremineri (contremineur)«. One prve zovu u Englezkoj »bulls« (bikovi), ove druge »bears« (medvjedi). Hosista kupuje papire, koji mu se imadu predati n. pr. za mjesec dana; ako do toga dana tečaj poraste, on će dobiti; padne li, bit će na gubitku. Besista prodaje papire uz tečaj, kakov imadu danas, n. pr. 1. travnja, pa se obvezuje, da će ih kupcu predati za mjesec dana. Može li do toga dana kupiti dotičnih papira za cienu manju od one, za koju ih mora po ugovoru predati svomu kupcu 1. svibnja, tada je na dobitku; ako ne može, gubi.

Spekulanti jedne i druge vrsti trude se, da navrnu vodu na svoj mlin, t. j. da se tečaj papira na burzi kreće prema njihovim interesom; hosiste dakle upotrebljuju sve što mogu, da tečaj raste, a besiste baš protivno.

Burzu mnogi kore, drugi ju hvale. Istina je, da je burza koristna uredba, ali istina je i to, da se i zlorabi. Trgovina se ne može zadovoljiti samo tim, da podmiruje potrebe sadašnjosti, nego treba da misli i na budućnost; nije njena jedino, da prevozi robu s jednoga mjesta na drugo, nego trošac očekuje od nje, da će i u buduće biti obskrbljen svim, što treba. Za ovu svrhu pak potrebuje trgovina nekih uredaba i zavoda, medju kojimi je i burza. Burza koristi, jer se tu sastaju trgovci i ljudi od posla; na jednom mjestu usredotočuje se veliki promet, te daje prilike, da se sa nekoga višega stanovišta motre svi odnošaji, te u pravo vrieme upotrebe shodna sredstva, da ciene niti prekomjerno ne porastu niti ne padnu. Spekulacija — a ova se rieč obično veže o burzu — po svojoj naravi nije nikakvo zlo, pače može biti vrlo koristna. Ako se u vremenu, kad su ciene nizke, kupuje, ili se prodaje, kad ciene porastu, to je, kako je već spomenuto, baš koristno, jer se prieči, da se dobra ne razteplju ili da odviše ne poskupe. Tako isto ne može se prigovarati arbitraži, t. j. onakovu postupku, da se u jednom mjestu kupuje, gdje su ciene nizke, a prodaje odmah drugdje, gdje je roba skupa. Arbitraža je mnogo jednostavnija, jer ona računa sa poznatimi stvarmi, znade se naime: ovdje je nešto skupo, ondje

jeftino. Spekulacija računa na vrieme buduće, dakle na nešto neizviestna; može se slutiti, da će za mjesec ili dva ova ili ona roba biti skuplja, nego li je danas, ali to se ne zna. Tko kupuje, da u buduće proda skuplje, on zaista spekulira i ako pri tom radi čestito, ne može biti zamjere, jer je pravo, da trgovac za svoj trud i pogibao stječe dobitak. Nu druga je, kad se spekulira u poslu, a druga, kad spekulacija postaje poslom, to jest kad se samo spekulacija tjera kao takova, jer to nije više posao nego puka hazardna igra.

Na burzi dobivaju vriednostni papiri stalniju vriednost, glavničar znade, u kakove papire može uložiti svoje glavnice, kad ih je dobro prodati. Uz razvoj vjeresije, poduzeća i trgovine, kakov je danas, burza je potrebita. Na burzi se ogleda financijalno stanje države i poduzeća, kojih se papiri bilježe; ona je tlakomjer, po kojem se prosudjuje ne samo obće gospodarsko stanje naroda, stanje glavnice i novca, nego i politički odnošaji države.

S druge strane gruba pohlepa za dobitkom pretvara ne riedko burze u trkalište odurnih strasti. Osobito se sbivaju mnoge nepodobštine kod diferencijalnih posala; tu bo kupuje vriednostnih papira za tisuće for. čovjek, koji ne ima ni stotine, a tako isto prodaje papire na tisuće for. vriedne osoba, koja ne ima ni jednoga komada; oni niti ne sanjaju, da izpune, za što su se pogodili; to niesu trgovci, nego prosti spekulanti, hazardni igrači, koji misle jedino na razliku tečaja ili kursa, koji će lagati, varati, izhitriti krive viesti i zasliepiti, samo da tečaj papira potjeraju na više ili na niže. Pravi su to lutrijaši, — zovu ih Jobberi — opasna vrst ljudi, koje kadšto dosegne ruka kaznenoga suda, ali ne može svaki put, kad zasluže. — Na burzi se udružuju klike spekulanta, koji će umjetno dignuti tečaj novih vriednostnih papira državnih ili privatnih, trube na sve strane, koli je solidno poduzeće, samo da

namame občinstvo da kupuje uz visoki tečaj papire. A kad su to postigli i dobitak u džep spremili, nije ih više briga za papire, kojih ciena često počne odmah padati; pače se smiju lakovjernomu občinstvu, koje su na ljepak ulovili.

Zato se zadnjih godina ozbiljno nastoji izkorieniti barma najodurnije zle porabe; poslovanje na burzi stavlja se pod kontrolu državne oblasti, a bilo bi posvema opravdano, da se, kako odlični pisci zahtievaju, zabrane svi diferencijalni poslovi na burzi. Svakako je potrebito, da se izdaju za burzu tačni i strogi propisi, a vladini povjerenici neka bdiju, da se vrše.*)

*) U izkazu o tečaju papira na burzi (Kurszettel) stoje dvie rubrike, u jednoj je napisano »novac«, u drugoj »roba«. Što to znači? Riečju »novac« u dotičnoj rubrici hoće se reći, da kupac želi za onoliku svotu kupiti dotični papir, a prodavalac da traži cienu, koja je u rubrici »roba« navedena. N. pr. kod zajedničke papirne rente stoji u stupcu »novac«: 84, a u stupcu »roba«: 84.60; to znači: nudi se novca za ovaj papir 84 for. a traži se za nj 84 for. 60 novč.

ČETVRTA KNJIGA.

Razdioba (podjeljenje) dobara ili imovine.

I. Dohodak:** što je dohodak i kako se dieli? — Podloga razdiobi dobara. — **II. Renta (prihod) zemljištna:** što je renta zemljištna i kako nastaje? — **III. Plaća za rad:** plaća za rad i njeni oblici? — Kolika da bude plaća radnika? — Izjednačenje plaće; iznimna plaća. — **IV. Kamate ili prihod od glavnice:** pojam kamata (prihoda od glavnice) i sastavine njihove. — O čem zavisi količina kamata? — Izjednačenje kamata. — Uzimanje kamata; zakonske kamate. — **V. Dobitak poduzetnika:** što je dobitak poduzetnika i odkale nastaje? — Količina dobitka. — **VI. Zavodi za pripomoć i obskrbu. — VII. Zadruge. — VIII. Pravedan i valjan način razdiobe (podjeljenja) dobara ili imovine.

I. Dohodak: *1. Što je dohodak i kako se dieli?* — U proizvodnji dobara sudjeluju članovi družtva raznim načinom, kako je to do sada veće razloženo. Jedni donose u nju svoje sposobnosti: talente, vještinu, tjelesnu snagu, — drugi razna orudja i ine glavnice; neki opet svojim radom unapredjuju djelovanje onih prijašnjih. Svi pak čine usluga za proizvodnju. Dok ona svojstva ljudi ili glavnicâ miruju i dok ne rabe, ne koriste nikomu, pa ni onomu, čija su ili komu pripadaju. Kad se pak čovjek posluži svojimi talenti i svojom vještinom, svojom zemljom ili drugom glavnicom, da proizvodi dobara, prvo i neposredno koristi sebi, a posredno svim ostalim; služba, koju čini, jest proizvodna, te je pravi izvor njegova dohodka.

Sva dobra i sve koristi, što ih privrednik (pojedinac ili zajednica) u nekom vremenu s nova iz proizvodnje prima, zovu se dohodak (il reddito, le revenu). Dohodak predpostavlja dakle koristno upotrebljivanje proizvodnih sila i sposobnosti u svrhe gospodarske; s toga ono, što čovjek dobije drugim načinom a ne gospodarskim djelovanjem, n. pr. na kartah, na lutriji ili nasljedstvom (baština), nije dohodak u gospodarskom smislu, jer ovako stečena imovina nije plod njegova rada ili njegove koristno uložene glavnice, premda se je baštinom ili dobitkom na igri imovina njegova povećala.

Kad se jedino ima pred očima, koliko imovina ili gospodarstvo donese novih stvari, zovemo to prinos. I u svakdanjem govoru narod čini ovu razliku, jer veli: ovaj vinograd, oranica, ova glavnica nosi ovoliko i ovoliko; a naprotiv govoreć o osobi, koja prima taka dobra, veli: ima toliko i ovoliko dohodka.

Sva dobra, koja su u neko doba unišla u imovinu, ne gledeć, odakle su došla, čine primitak, a sva dobra, koja su izdana u istom vremenu, čine izdatak. Ako je primitak veći od izdatka, veli se obično, da je gospodarstvo aktivno, u protivnom je slučaju pasivno. U primitak spada dakle ne samo što je čovjek privriedio, nego i što je dobio na igri, na burzi, što je baštinio, pače i ono, što je ukrao.

Sva dobra, svi proizvodi, koji se u nekom vremenu gospodarskim djelovanjem steku, čine ukupni dohodak (brutto-dohodak). Kad se od ovoga ukupnoga dohodka odbiju dobra potrošena i izrabljena, što ostane, jest čisti dohodak (netto-dohodak). Ako se od čista prihoda odbije ono, što proizvoditelji trebaju za sebe i za uzdržavanje svoje obitelji, tad onaj ostatak zove se dohodak slobodni. Ovaj dohodak možeš upotrebiti kako te volja: potrošiti

ga, spremiti na stranu ili uložiti. Ovo potonje je najkoristnije. Ako se slobodni dohodak stječe ili umnaža škrtosti na štetu zdravlja ili tjelesne sile, n. pr. tko se zlo hrani ili odieva, svoju služinčad slabo hrani ili loše plaća, ne da djecu učiti, što bi trebalo, samo da manje potroši, to je vrlo štetno, jer slabi gospodarsku snagu, i čovjek se ogrješuje o budućnost djece svoje.

Kao što se dohodak dieli u ukupni i čisti, tako i prinos; ukupni prinos jest ukupni rezultat gospodarstva, a čisti nastaje, kad se odbije trošak proizvodnje.

Još se spominju ove vrsti dohodka:

a) Dohodak u novcu i u stvarih ili: novčani i stvarni. Ovaj potonji je uviek važniji. Doduše najčešće se dohodak prikazuje u novcu, nu vriednost novčanoga dohodka zavisi o tom, koliko se dobara može za novac nabaviti. Naravski nije svejedno, kolik je dohodak u novcu, ali da se valjano prosudi, treba čovjek sravniti vriednost novca sa cienom stvari. Pa kad se tako čini, tada vidiš, da mogu dvie osobe imati jednaki dohodak u novcu, ali vrlo nejednaki dohodak u stvarih, ako je naime različita ciena dobara na mjestih, gdje stanuju.

b) Pogodjeni i nepogodjeni dohodak. Tko se pogodi s drugim te prema toj pogodbi, po volji i odredbi ovoga drugoga, radi, prima u zamjenu izviestnu količinu dobara (novca), kako je utanačeno, i taj se dohodak zove pogodjeni. Isto takov dohodak prima i onaj vlastnik pokretne ili nepokretne imovine, koji je svoje dobro ustupio drugomu, da ga upotrebljava u proizvodnji, a ovaj drugi daje mu za to odštetu. Tko pak sam kao poduzetnik radi i posluje, ima iz toga posla takodjer dohodak. Kolik je to dohodak, vidi se pravo istom na svršetku proizvodnoga doba, kad se tačno sračuna, što je primljeno i što izdano. Ovaj poduzetnikov dohodak nije dakako pogodjen, on je plod poduzeća kao takova.

c) Prvobitni i izvedeni dohodak. Tko ima od svoga koristnoga rada ili od gospodarske upotrebe svoje imovine dohodak, taj se dohodak zove prvobitni. Naprotiv svaki dohodak, koji potječe od drugud, a ne iz proizvodne djelatnosti, jest izvedeni (derivativni). Takov je dohodak: milostinja, dar, ubožka podpora, baština, dobitak na igri, a donekle i dobitak na spekulaciji. Tko radom i mukom svojom pošteno stječe dohodak, ne živi o tudjoj muci niti ga »drugi uzdržavaju«.

d) Primjereni dohodak zove se količina gospodarskih dobara, koja dotječu da se namire prieke dotično staležu primjerene potrebe. Ovakov dohodak više manje za svakoga je poželjan; samo valja da je taj dohodak takov, da pojedinac tjelesno i duševno ne strada ili da ga ne ponizuje pred drugimi.

e) Redoviti i vanredni dohodak. Redoviti zove se dohodak, koja je posljedak redovite djelatnosti čovječje te se njim podmiruju redovite potrebe; vanredni je dohodak, koji se redovito ne vraća, nego kadšto nastane, n. pr. uslied sretne trgovačke spekulacije. Ako se vanredni dohodak koristno upotrebi, n. pr. uloži ili uglavniči, on je važan za gospodarstvo.

f) Sigurni (fundirani) i nesigurni (nefundirani) dohodak. Dohodak, koji teče iz koristne imovine, n. pr. zemlje, kuće itd., zove se sigurni, a kad teče od rada, zove se nesigurni. Ova razlika važna je za nauku o porezu.

g) Nuždni dohodak je količina dobara, koja dotječu, da se namire prieke potrebe čovjeka, obitelji itd.

Narodni dohodak. Sva dobra, koja su u nekom izviestnom vremenu proizvodnim djelovanjem naroda nastala, sačinjavaju prinos narodni. A dobra, štono svim članovom naroda — dakle pojedincem i korporacijam — pritječu, čine dohodak narodni. Taj je dohodak pravo uzev prvobitni a ne izvedeni, i u tom stoji razlika medju privatnim i dohodkom narodnim, jer se dohodak ciele zajednice ne mienja, ako nastanu promjene u dohodku pojedinaca. Ako n. pr. otac preda svomu sinu dio svoga prihoda, ili ako Petar pokloni Pavlu čest svoga dohodka, promienilo se stanje dohodka otca i sina, Petra i Pavla, ali nije se ni u čem promienio dohodak zajednice. Dohodak narodni umnaža se jedino proizvodnom djelatnošću svojih članova. Zato je dohodak narodni po svojoj naravi isto što i prinos narodne proizvodnje. Može se i u gospodarstvu narodnom pojaviti neka vrst izvedenoga dohodka, n. pr. ratna odšteta, koju pobiedjeni neprijatelj plati, ali to su riedki pojavi.

Kad se od ukupnoga prinosa gospodarske djelatnosti narodne odbiju troškovi proizvodnje, ostaje čisti dohodak. Već je spomenuto na drugom mjestu (treća knjiga, u nauci o cieni), da se u ime troška proizvodnje u gospodarstvu narodnom odbija: vriednost potrošenih glavnica, n. pr. sirovina, pa onaj dio vriednosti glavnica stojećih, koji se proizvodnjom uništuje. Ako poduzetnik u trošak proizvodnje računa, što je platio radniku u ime zasluzbe, svomu vjerovniku u ime kamata, to nije trošak proizvodnje u smislu obćega gospodarstva; jer ono, što je njemu trošak, čini kod radnika i glavničara dohodak. Može pojedinac da umnoži svoju imovinu, pače da postane bogatim, a da se nije dohodak i bogatstvo narodno ni u čem povećalo. Tko dobije veliki sgoditak na lutriji, na kartah, ili baštini veliku imovinu, postaje bogatim, nu imovina narodna nije se povećala. Ali vriedi i za gospodarstvo narodno, što i za privatno, naime, da je uvjetom dobrobiti cielosti ne veliki ukupni nego veliki čisti dohodak. Malo je hasne od znamenita brutto-dohodka, ako trošak proizvodnje proguta veći dio toga. Što veći čisti dohodak, to se podpunije polučuje prava svrha svakoga gospodarskoga nastojanja.

Izračunati dohodak narodni posao je vrlo mučan, tu muku i trud preuzima statistika. Da se izračuna, kolik je dohodak narodni, mora se iztraživati: a) čisti prinos gospodarstva narodnoga, ili b) dohodak svih pojedinih gospodarećih članova naroda. Ako se traži čisti prinos ukupne narodne proizvodnje, treba najprije izračunati ukupni ili brutto-prinos pojedinih grana gospodarskih, n. pr. poljodjelstva, obrtnosti itd., i odatle odbiti onaj dio njegov, kojim se nadomješta, što je za trajanja proizvodnje potrošeno ili izrabljeno. U račun se moraju uzeti i one službe i radnje, kojih proizvodi niesu tjelesna dobra, n. pr. rad činovnika, učitelja, prevozila itd.; od proizvodnja tjelesnih dobara treba uvažiti samo one, koje izradjuju za porabu posvema prikladna dobra, a ne one, koje proizvode sirovine ili polu-fabrikate, jer bi se onda jedno isto dobro dva ili tri puta računalo. Isto tako od ukupna izvoza i uvoza valja uzeti u račun samo razliku medju jednim i drugim. Ako se pak izpituje dohodak svih fizičkih i jurističkih osoba — pripadnika narodnih, valja izostaviti svaki primitak, koji nije pravi dohodak, n. pr. izdatci režije tvorničara, a s druge strane uzeti u račun sva dobra, koja ne dolaze u promet. Bit će u ostalom zgodno, da se oba načina izračunanja dohodka skladno uporave, jer će se tako lasnije izpraviti nedostatci, kojih ima svaki način za sebe.

Lasnije se sračuna dohodak pojedinih privatnih gospodara, osobito pak onih, koji pišu u knjige, koliko su primili, koliko su i na što izdali. Takove knjige moraju pisati o svom poslu ili poduzeću trgovci i trgovačka družtva, obrtna poduzeća, itd. I na velikih imanjih pišu se obično knjige, premda se to ne zapovieda, nu preporuča se u obće svakomu; ma kako bilo maleno gospodarstvo, vazda treba da znademo, kako nam stoji, koliko smijemo izdati, gdje valja stegnuti trošnju. Računi i brojevi govore posve jasno i razumljivo.

2. Podloga razdiobi dobara. — Dohodak pojedinca jest dio ukupnoga prinosa ili dohodka zajednice (naroda), pa ona djela ili čini, kojimi se vriednost proizvoda družtva dieli medju članove njegove, koji su sudjelovali u prozvodnji, jest razdioba dobara ili imovine.

U proizvodnji sudjeluju pojedinci različitim načinom, a razna dobra mora da prodju kroz množinu ruku prije nego li ih može trošac upotrebiti. Koliko se n. pr. ruku mora maknuti, dok od vune bude moguće sukno skrojiti te odielo sašiti i obući. Sad se pita, kako će se dohodak razdieliti? Kakogod se mislilo i sudilo o tom, ovo se ne može s oka smetnuti, da imovina nastaje uporavljivanjem proizvodnih sila: rada, glavnice i prirode. Tko svojim radom i svojimi sposobnostmi i svojom glavnicom učestvuje u proizvodnji, prinosi joj nuždne uvjete, pa je posve pravedno, da za te usluge bude nagradjen. Pojedinac može da na više načina sudjeluje u proizvodnji, n. pr. kao radnik i posjednik zemlje, ili kao glavničar i poduzetnik, ili pače kao vlastnik svih triju proizvodnih sila. Svatko valja da za svako sudjelovanje dobije odštetu, jer svako iziskuje žrtava.

Nu da se tačnije razlikuje jedan dohodak od drugoga, da se prosudi, kako raste ili se umanjuje, treba glavne grane dohodka jednu od druge strogo dieliti, dakle razlikovati dohodak jedne proizvodne sile od dohodka druge, premda biva, da jedna ista osoba bere dohodak, koji zapada i dvie sile proizvodne.

Napokon mora se uvažiti i djelovanje onih mnogih pojedinaca ili družtava, koja sjedinjuju u svojoj ruci proizvodne sile, te na vlastitu pogibao vode gospodarsko poduzeće.

Prema sada rečenomu dieli se ukupni prihod proizvodnje ovako:

a) dohodak iz zemljišta, koje učestvuje u proizvodnji i u kojem djeluju prirodne sile. Taj dohodak dobiva vlastnik zemlje, pa se zove renta (prihod) zemljištna;

b) plaća za rad, t. j. odšteta za osobni trud i rad uloženi u posao, koja odšteta zapada radniku;

c) odšteta za porabu glavnice, koja učestvuje u proizvodnji i koja odšteta ide vlastnika njenoga, pa se zove kamate ili dohodak iz porabe glavnice;

d) dobitak poduzetnika, koji rukovodi proizvodni posao na vlastiti račun i pogibao i uz svoju odgovornost.

Sama razdioba dohodka može se opet obaviti na temelju slobodna natjecanja (konkurencije) ponude i tražnje, ili na temelju onih prometnih i zamjenbenih djela, u kojih svaka strana nastoji na svoju korist izcrpsti ono obće gospodarsko načelo: da se što manjom žrtvom poluči što veći uspjeh. Ovako se najveći dio dohodka dieli dan danas. Obično biva ova razdioba tako, da se ne diele faktično dobra u naravi, nego jedan se nadje, te još i prije dovršene proizvodnje odšteti druge učestnike u novcu, a ovi si zamjenom ili kupovanjem nabave stvari, što ih trebaju. Ovakov način razdiobe zovu neki naravski.

Nu u gospodarstvu manjih i većih zajednica, n. pr. obitelji, zadruge (seoske) i države ne diele dobra medju učestnike na temelju slobodnog natjecanja nego po odredbi vlasti: otca, gospodara kuće, obćine ili države. Koliko će diete dobiti, odredjuje otac i nitko drugi; koliku će imati plaću službenik obćinski ili državni, opredjeljuje obćina i država. Ovdje se dakle zakonom i odredbom više vlasti dieli dohodak medju učestnike proizvodnje. A napokon još jedno načelo ravna dieljenjem imovine: načelo ljubavi iskrnjega (karitativno), koje privoljuje pojedinca, da udieli od svoga stradaocu, da ga pomogne u biedi.

Dielio se dohodak uz slobodno natjecanje ili po odredbi neke vlasti, treba da dotječe za potrebe životne onomu, koji ga bere.

II. Renta (prihod) zemljištna: *Što je renta zemljištna i kako nastaje?* — Zemlja je prvi uvjet proizvodnje; na njoj čovjek prebiva, u njoj se kriju dragocjena dobra, u njoj djeluju sile prirodne, ovdje više ondje manje obilno, ali bez njihova sudjelovanja i bez prirodnih sila, koje izvan nje ali na nju djeluju, ne bi čovjek iz zemlje mogao radom svojim proizvesti onih dragocjenih dobara, kojimi se podmiruju najpreče potrebe naše. Poradi ovih svojstva zemljište se vazda smatralo dragocjenim i za mnoge poželjenim dobrom, pa se i sada drži, da je ono čvrsto sidro, koje drži ladjicu našega gospodarskoga obstanka sred raznih gospodarskih bura.

Zemljište kao privredna sila nosi prihod. Taj prihod zove se već davno renta, pače riečju „renta“ najprije se označivao prihod ili dohodak zemlje. Renta zemljištna je naknada ili ciena, koja ide vlastnika za porabu njegova zemljišta. Rentu može donositi ne samo zemljište u užem smislu, nego i rudnici, kamenolomi, vodopadi itd.

Renta poljodjelsko-privrednoga tla zavisi a) o plodnosti i b) o položaju tla.

a) Ne ima sumnje, da u zemlji djeluju sile prirodne posve samostalno, te čine, da rad čovječji rodi nekim uspjehom ili plodom, ovdje većim ondje manjim, prema tomu, kakova su naravska svojstva tla. Zemljišta bolja, t. j. veće plodnosti, ne trebaju toliko rada i truda, koliko ga iziskuju lošija, ako se hoće, da donesu jednaku količinu plodova. Ili što je svejedno: ako se potroši ista količina rada i glavnice na dva zemljišta različite plodnosti, donose ona različitu korist, jer prirodne sile ne djeluju jednako. I što jedno zemljište donese više čiste koristi od drugoga, premda se jednako obradjuju, onaj se višak pripisuje većoj plodnosti, to jest obilnijemu djelovanju prirodnih sila. Ako vlastnik sam teža svoju zemlju, ne iztražuje, koji dio polučene koristi ide na račun djelovanja prirode, a koji na račun njegova rada i njegove glavnice, jer je oboje pomiešano, ali ne ima sumnje, da se svakako ima jedna čest ukupne koristi smatrati plodom prirodnih sila. Jasno se to vidi, kad se zemljište dade u zakup. Zakupnik često prima od vlastnika jedino koristnu vriednost tla; sâm ga obradjuje, pače kadšto i porez i ine daće plaća, pa ipak još daje zakupninu! Od česa plaća zakupninu? Za one koristi, koje nosi zemlja uslied djelovanja prirodnih sila.

Postanak rente zemljištne ovako se može protumačiti: Dok se samo na plodnom tlu proizvodi toliko dobara, da se njimi mogu podmiriti potrebe svega pučanstva, neplodna se niti ne obradjuju, jer ne ima nikakove pobude za to. Ali kad poraste broj pučanstva na toliko, da ne dotječu plodine plodnijega tla podmiriti svih potreba, ciena plodinam poraste, i tad se počnu težati zemlje manje plodne, jer vlastnici očekuju, da će im se naknaditi barma cieli trošak proizvodnje uračunav i dobitak

od glavnice. Vlastnik plodnijega tla radi s manjim troškom nego vlastnik neplodnoga, ciena pak tržištna plodina je jednaka, jer se ona sada uslied većih potreba ravna po onom trošku proizvodnje, koji iziskuje manje plodno tlo. Vlastnik dakle plodnijega tla imat će prihod, kakova ne ima vlastnik manje plodna tla. Ovaj se prihod pokazuje u onom iznosu, za koji je veća korist zemljišta plodnijega od koristi manje plodnoga tla. N. pr. gospodara u Posavini stoji sav trošak proizvodnje metr. cente pšenice 5 for., a posjednika isto toliko zemlje u drugom kraju 6 for.; ako oba prodaju po 6 for. pšenicu, to će onaj prvi imati čiste koristi 1 for., a ovaj drugi nikakove. To isto biva, ako se počne obradjivati zemlja još neplodnija.

Moguće je, da se ne uzme težati zemlja manje plodna, nego se plodna umnije — sa više rada i glavnice teža. Ali i sada ostaje uspjeh isti. Jer što se više obraća rada i glavnice na obradjivanje zemlje, to je manji čisti dohodak.

Nauku ili teoriju o renti zemljištnoj obširno je razložio Englez David Riccardo, zato ju i zovu obično »Riccardovom teorijom«, premda su već pred njim West, Malthus i dr. isti predmet pomno proučavali. Riccardo veli, da je renta zemljištna onaj dio plodina, koji se plaća vlastniku zemlje za porabu prvobitnih i neuništivih prirodnih sila zemljišta. Da to dokaže, Riccardo postavlja kao pravilo: da su ljudi počeli najprije obradjivati plodno a kasnije, kad se pučanstvo umnožalo, i manje plodno tlo, jer se mnogobrojnije žiteljstvo ne mogaše hraniti jedino plodinami boljega tla. I tako je išlo dalje, što veće potrebe, to se i lošija zemlja teža. Ako zemljišta br. 1., 2., 3. nose po 100, 90, 80 kvartera žita (1 kvarter: englezka mjera = 64 galona = 290.392 litara) pa ako tlo br. 1. može svojimi plodinami obskrbljivati čitavo pučanstvo, ne će se obradjivati zemljišta manje plodna, ali niti ono prvo ne nosi rente, nego nosi toliko, da se pokrije sav trošak proizvodnje. Nu kad se pučanstvo umnoža tako, da se mora orati i sijati zemlja br. 2., koja nosi samo 90 kvartera, tad će vlastnik zemlje br. 1. imati rente od 10 kvartera. Kasnije kad se uzme težati zemlja br. 3., nose rentu zemlje br. 1. i 2., i to prva rentu od 20 kvartera a druga od 10 itd.; ili, kako veli na drugom mjestu:

zemljištnu rentu, koju daju bolja zemljišta i prije uložena glavnica, opredjeljuje tačno razlika medju njom i troškom proizvodnje manje izdašnih vrsti kulture; najlošije još obradjivano tlo ili najkasnije uložena glavnica, kojih trošak proizvodni opredjeljuje cienu plodina, ne nose nikakove rente.

b) Renta zavisi i o položaju tla, imenito o tom, da li je dalje ili bliže tržišta. Položaj tla kadšto je dar prirodni, ali većinom zavisi on o radu i uredbah čovječjih, i to ne o volji ili odluci pojedinaca nego o cielom družtvenom i gospodarskom razvoju. Važnost položaja tla za rentu evo u ovom je: Plodine kao predmeti trgovine dovoze se na tržišta, a trošak dovoza računa se u cienu; s toga velik trošak dovoza umanjuje čistu korist ili rentu. Nesretan ležaj tla obaljuje i vriednost plodnosti tla. U Australiji i Americi ima još dosta vrlo plodna tla, nu jer je jako daleko od svake prometne žile, to se ne može obradjivati, jer bi trošak prevozni pojeo svu cienu. Istina je dakle, da plodna, ali od tržišta udaljena zemlja, daje manju rentu nego li manje plodna ali bliza tržištu. Da su sva zemljišta jednake kakvoće, najprije bi ljudi obradjivali tlo, koje leži najbliže troščem, a kasnije udaljenije.

I. H. v. Thünen ovako predočuje upliv položaja zemlje na rentu. Uzmimo, da je država krug, što je preko njegova oboda ili periferije, sama je pustinja. U sredini okruga je glavno i jedino tržište. Od zemalja, što su najbliže središtu, s najmanjim troškom dovozi se proizvod na tržište, u ime troška prevoza tu se malo računa; tim više dakle ostane čista prihoda vlastniku. Što je dalje zemljište od središta, dotično što leži većma na obodu, to je skuplji dovoz proizvoda, trošak dakle veći, a renta manja.

Ako je položaj tla činbenik za postanak rente tako važan, za rentu gradilišta on je jedini odlučan. Da li je gradilište ili tlo za gradnju prikladno, plodno ili neplodno, za to se ne pita, ali se pita, gdje leži gradilište. Zemljišta u velikih mjestih daleko su skuplja nego li ona u malenih; ali u istom gradu zemljišta, koja se nalaze u liniji, kuda teku glavne pruge prometne, imadu upravo veliku rentu, kad se sravni sa rentom zemljišta, koja leže u pobočnih ulicah.

Iz dosadanjega razlaganja vidi se jasno ovo: Plodnost tla i položaj njegov uvjetuju rentu zemljištnu, koja se pokazuje u tom, što se razlikuje prihod povoljnije od prihoda manje povoljne proizvodnje. S toga je krivo mišljenje, kao da je renta kriva, da je ona uzrok, što je žito skuplje ili jeftinije; pače baš obratno: jer žito ima višu cienu, zato zemljište nosi rentu; tako je renta posljedica više ciene plodina poljskih. Ma se danas vlastnici zemlje odrekli svake rente, plodine poljske ne bi bile jeftinije, a ono, što beru vlastnici zemlje (renta), dopalo bi zakupnike i trgovce sa žitom. Ova istina razabira se odatle: a) jer se ciena ravna svaki put prema stepenu plodnosti, prema položaju tla i količini pučanstva; b) što ciena mora biti tolikom, da se i vlastnik loša tla može pouzdano nadati, kako će u cieni naći naknadu za svoj trošak i glavnicu, inače ga ne bi radio.

Kad se množa pučanstvo i napreduje gospodarska kultura, množa se i renta, jer što je više naroda, to se više traži plodina zemaljskih, pa valja težati i tlo manje plodno; u višem razvoju kulture i blagostanja nastaju veliki gradovi, a potrebe njihova pučanstva mogu se podmirivati jedino dovozeć plodina iz dalekih krajeva, ali trošak dovoza poskupljuje žito.

S druge strane upravo iz toga višega razvoja kulture i napredka radjaju se okolnosti, koje zaustavljaju rastenje rente. Što je narod napredniji i prosvjetljeniji, i njegova je poljodjelska tehnika savršenija, a pomoću savršenije tehnike dadu se pusta i neobradjena zemljišta kultivirati, ili se iz zemlje vještijim težanjem vrstnije plodine proizvode, ili se u obće radi s manjim troškom. Usavršena prevozila i obćila smanjuju trošak prevozni; a što je veća sigurnost, tačnost i sloboda prometa, to se laglje i brže promeću surovine, ciena dakle njihova manje je zavisna o slučajnih okolnostih mjesta ili

vremena. Da ovdje može znatno djelovati i carinska politika, ne ima sumnje a potvrdjuju dogadjaji prošlosti i sadašnjosti. Nu ako se ovim općim napredkom digne blagostanje naroda, ako ljudi više troše ili nabavljaju finijih stvari, n. pr. grade udobnije i ukusnije stanove, hrane se boljimi vrstmi žita, trebaju više kovina, ugljena, mramora: tad se digne i renta, te je ona i absolutno veća nego li renta prijašnjih vremena.

Količina rente naravski da djeluje na cienu zemljišta; od naravi plodnija i sgodnijega položaja bolje se prodavaju nego li druga, kod kojih se ne stječu ove okolnosti. Nu sama renta ne opredjeljuje u svakom slučaju cienu; tko m o r a prodati zemlju, pristaje na cienu, koja nije prema godišnjem iznosu rente, kad se ova uglavniči; a s druge strane često se plaća za zemlju i viša ciena, jer se novac uložen u nabavu zemlje smatra osobito sigurno uloženim.

Riccardova teorija o renti naišla je na mnogo protivnika, medju kojimi spominjemo na prvom mjestu učenoga amerikanskoga pisca H. C. C a r e y-a (Principles of social science, g. 1858.) Carey u glavnom veli ovo: Vriednost tla osniva se kao god i vriednost drugih dobara na radu i glavnici; u renti se opaža, da pada u onoj mjeri, u kojoj se smanjuju troškovi proizvodnje; renta za ustupljenu porabu zemljišta plaća se po onih pravilih, po kojih i odšteta za porabu konja, strojeva itd.; s toga se ne plaća ništa za porabu ili uživanje prirodnih sila; i napokon ističe, da nije istina, da su ljudi najprije uzeli obradjivati najbolje tlo, nego baš protivno, da se je najprije obradjivalo tlo rahlo po obroncih i brežuljcih, jer se obradjuje laglje i s manjim troškom.

Naprotiv ovim nazorom Carey-a opaža se: renta zemljištna raste već i onda, ako se množa pučanstvo, ma se i ne dizala u istoj mjeri kultura i civilizacija; vriednost stvarim ne daje sam rad, vriednost imadu sva dobra, gdje ima potežkoća kod namirivanja potreba ili kojih dobara nema dovoljno. Mnienje Riccardovo, da se je najprije najbolje tlo obradjivalo, nema se uzeti doslovce i u prirodoslovnom nego u gospodarskom smislu, t. j. da su se najprije ona zemljišta obradjivala, koja su gledeć na okolnosti mjesta i vremena za uloženi rad i glavnicu donosila najveću korist.

Careyu vrlo blizu stoji B a s t i a t (Harmonies économiques, god. 1850.) koji tvrdi, da renta zemljišta odgovara naprosto kamatam glavnice, jer da prirodne sile bezplatno djeluju. Ovo mnienje protivi se svakdanjemu izkustvu. Zemljište nije obična glavnica, to je već razloženo na drugom mjestu. Veća ili manja plodnost tla ne zavisi o boljem ili lošijem obradjivanju, nego je dar prirode.

K o m u n i s t e i s o c i j a l i s t e zabacuju rentu zemljištnu, jer u obće odbacaju privatnu vlastnost glavnice i tla, koja da je »monopol« vlastnika. Nu renta zemljištna opravdana je u gospodarskom, političkom i ćudorednom smislu, jer se vjeruje i drži, da je opravdana i vlastnost zemlje, da je čovjek vlastan nabaviti i imati zemlje kao pravu svojinu. Od ovoga pitanja: jesu li, dok god se smatra opravdanim i ovlaštenim vlastničtvo zemlje, posjednici vlastni primati rentu, treba razlikovati drugo: ne grieši li posjednik, koji bere rentu, a svojom snagom ne koristi družtvu ni u gospodarskom, ni u ćudorednom ni u političkom pogledu? Je li pravo, da takov čovjek pobira rentu? Kad se već ovako pita, onda se ne bi smjelo pri tom ostati, nego poći za korak dalje te zapitati: je li pravo, da primaju dohodak oni glavničari, poduzetnici, spekulanti i drugi, od kojih družtvo takodjer nema nikakove koristi?

III. Plaća za rad: *1. Plaća za rad i njeni oblici.* — Dio imovine ili dobara, koji se daje u zamjenu za rad, zove se p l a ć a (plata) za rad ili d o h o d a k r a d n i k a. Neki posve kratko vele: p l a ć a j e c i e n a r a d a. Pod kategorijom plaće razumieva se dakle svaka naknada, koju dobiva čovjek za svoj rad, radio on neposredno ili posredno za trošca. N e p o s r e d n o radi n. pr. liečnik, odvjetnik, učitelj, služinče; zatim svatko, tko tudje stvari popravlja ili dobiva tvar, koju izradi. P o s r e d n o radi za trošca, tko svojom radnom snagom dolazi proizvoditelju, koji daje tvari i glavnice te proizvodi robu, da ju prodaje troščem. Svi ovakovi pojedinci ne upotrebljavaju i ne troše neposredno dobro, koje izrade, nego primaju u zamjenu naknadu, koja se zove: beriva, nagrada ili honorar, plaća

itd., ali svi ovi nazivi izrazuju jedno: dio imovine ili dobara, koji prima radnik u zamjenu za svoj rad.

Ovdje se izpituje plaća ili naknada, koju dobiva obični radnik za svoj trud i posao u tvornici, na polju, u rudniku itd., dakle je to naknada ili plaća za rad obavljen za drugoga, kojemu je radnik svoju radnu snagu kao u najam dao.*) Ovako velik dio naroda privredjuje što treba za život.

Kad se radniku plaća jedino njegov rad, to je čista plaća. Ako se radnik obveže još i na što ino, n. pr. da će svojim orudjem raditi, ili da jamči, da će biti stvar valjano izradjena, ili ako uzme kakov drugi riziko (pogibao), ili čeka duže na svoju plaću itd., treba da bude nagradjen i za ovake posebne obveze, zato će njegova nagrada biti u tolikih prilikah većom od čiste plaće za rad.

Rad se plaća:

a) u novcu i u naravi (plodinami), ili dielom u novcu a dielom u naravi. Nekoć se je plaćalo radnika u naravi, dok bijahu druge gospodarske prilike, sada se plaća obično u novcu, a njegova je, kako će živjeti i kako vezati kraj s krajem. Ima dosta služba i rada, koje i sada plaćaju dielomice novcem, a dielom u naravi, n. pr. služinčad u kući ima stan, hranu i nešto novca; kalfa kod majstora ima plaću u novcu, hranu, a kadšto hranu i stan; činovnik bere plaću i stan u naravi, možda i drugih stvari kao što su: deputat u žitu, vinu, ogrievnom drvu itd. Ovakovo plaćanje ima dobrih strana: družinče u kući privikne redu i pristojnosti, nauči mnogo dobra i koristna, što će mu kasnije liepo poslužiti; kalfa i trgovački pomoćnik živeć u kući majstora ili trgovca i obćeć sa njegovom obitelju prisvoji ugladjenije forme obćenja, što će im u dalnjem njihovom radu liepo poslužiti;

b) po vremenu, u kojem se radi, n. pr. na dan, tjedan, mjesec itd., ili po onom koliko izradi stvari. Ovu potonju plaću zovu plaćom po komadu. U poslovih, gdje valja pomno i tačno raditi, da

*) Mijatović u »Izvodu iz političke ekonomije« zove dohodak radnika: »najamnica.«

bude djelo vrstno svojom kakvoćom, plaćaj radnika po vremenu. U drugih, gdje ne treba toliko paziti na kakvoću nego više na količinu, može se plaćati po komadu izradjenom. Za radnika je povoljnija plaća po komadu, jer marljivije radeć može više zaraditi, ali može svoje zdravlje narušiti, kad radi preko mjere hoteći što više zaslužiti;

c) može se plaća i tako ugovoriti, da radnik prima u ime plaće dio čista dobitka iz poduzeća. Ovo je čisti sustav tantieme (razdjelka), n. pr. fijaker dobiva 20% čiste zaslužbe jednoga dana ili nedjelje; radnik 10% čistoga prihoda poduzeća. Osim ovoga diela čista prihoda ne ima radnik nikakvoga inoga prihoda;

d) biva da radnik dobiva plaću po vremenu rada, a uz to neki postotak (tantiemu) od čista prihoda na svršetku poslovne periode. Ovo je sustav komisionalni (naručbeni). Ovo je daleko sgodnije za radnika, jer riedki mogu čekati i o svom trošku živjeti, dok im se izplati tantiema spomenuta pod c). Radnik prima redovitu plaću, kojom podmiruje svoje redovite potrebe, a uz to se njegova pomnja, sdušnost, poštenje i opreznost napose nagradjuju; što veći dohodak poduzeća, to veća i njegova korist. Radnik tu nije posvema razstavljen od plodova svoga rada, njegova korist i korist onoga, kod koga radi, tiesno su svezane, nije on puki radnik, nego i neka vrst druga u poslu: zato je ovakov sustav uredjenja plaće vrlo sgodan da se ublaže, a možda i odklone trvenja, te povrati pouzdanje i ljubav medju radnike i gospodare.

2. Kolika da bude plaća radnika? — Što radnik prima za svoj rad u novcu, to je plaća nominalna (imenovana): nu za nj je važno, koliko si može za dobiveni novac nabaviti nuždnih i koristnih stvari. Ako se s ove strane motri plaća, onda se zove stvarna ili realna. Ova potonja je odlučna; jer slabe koristi i od veće plaće novčane, ako se za nju samo malo stvari nabavlja.

Radnik i gospodar pogode se za plaću dotično za rad. To je obično, ali ne biva uviek tako; i običaj odlučuje kadšto o plaći, n. pr. radnik reče: kako ste druge, tako ćete i mene plaćati. A ne riedko onaj, tko daje rada i službu, unapried opredieli: ovoliko će dati plaće, a radnik, stupiv u službu ili posao, muče pristaje na tu plaću. N. pr. ne pogadja se država, občina sa svojim činovnikom.

Ali većim dielom uglavljuje se plaća medju strankami pogodbom, pa svatko gleda, da bude pogodba što povoljnija za nj; pojavlja se dakle borba kao i oko ciene drugih dobara: vlastita korist svagdje se i u prvom redu ističe. Istina, nije svagda tako, kadšto se pristaje na plaću neku sa razloga ćudorednih, sa razloga čovječnosti, ali u pravilu biva ono prvo. Radnik i onaj, koji treba rada, svaku će metnuti na vagu, sve uvažiti što može i što čini, da bude plaća viša ili niža.

A uvažiti će se: a) Trošak proizvodnje rada. Rieči „trošak proizvodnje rada“ ne znače drugo, nego uzdržavanje radnika. Na ovu tačku osobito pazi radnik, koji će tražiti barma toliku plaću, da može živjeti on sam i obitelj mu. To je najmanja plaća. Trošak proizvodnje rada zavisi o tom, koliko treba radnik i promjerni broj članova obitelji njegove za uzdržavanje. Manja od toga troška plaća trajna ne može biti. Samo u slučaju ako i članovi radnikove obitelji privredjuju, mogla bi bez štete nagrada otčeva biti i manjom.

Radnik i njegova porodica moraju živjeti i kad ne rade: radi bolesti, ili jer ne ima zaslužbe, ili jer ne smije raditi poradi blagdana. Plaća njegova mora dotjecati, da se namire potrebe i u ovakovom vremenu. A tako s pravom će tražiti, da mu se u cieni rada povrati i ono, što se moralo potrošiti, da se pripravi za svoje zvanje. Istina, radnik ne vraća ovaj trošak onim, koji su ga odgojili, ali ga nekim načinom vraća odgajajuć i trošeć na svoju djecu, da se priprave za neko zvanje.

Što i koliko treba radniku za život, to zavisi o podneblju, naviki, kulturnom stanju naroda i o vrsti rada. U toplih krajevih n. pr. radnik manje troši na odielo, ogrjev, stan itd., nego li u krajevih studenih; tko težko i dugo radi, treba obilne i krepke hrane. Nu ma da su različiti osobni odnošaji i potrebe, ipak se medju ra-

dećom klasom već običajem opredjeljuje neka izviestna količina potreba životnih, koje valja podmiriti. Ovakov obseg potreba životnih zovu u Englezkoj „Standart of life“, t. j. trošak potreban, da prema običaju može radnik s obitelju živjeti.

»Standart of life« ili »Standart of comfort« jest englezki izraz, koji se ne da jednako shodnom hrvatskom riečju izraziti; možda bi se dao upotrebiti izraz: »primjeren način života«. Englezki pisci ovimi svojimi riečmi hoće da označe, kako u stanovitoj zemlji i u izviestnom vremenu narod promjerno živi, to jest: kako se narod u nekom vremenu hrani, odieva, kakov mu je stan, kako uzgaja djecu, u kratko: da li udobnije ili manje udobno živi. N. pr. pred sto godina je narod u Englezkoj ili Francuzkoj drugčije živio i potrebe svoje podmirivao nego li danas; u istoj zemlji u jednom kraju sviet živi drugačije nego u drugom; u ovom se bolje hrani i odieva, ima pristojniji stan, bolje je uzgojen, nego li u drugom.

Ovaj »primjereni način života« različit je, ali svagdje je on moćno poticalo za radnika, da si održi barma toliku plaću, koliku potrebuje primjereno njegovo namirivanje potreba. A jer se najčešće tolika plaća privredjuje jedino uztrajnošću, marljivošću i čestitosti: to kad pregne da si ju sačuva, koristi neposredno samu sebi, ali posredno cielomu družtvu, jer što je vredniji pojedini član družtva i naroda, to je koristnije i slavnije po sve. Neki se narodi mogu pohvaliti, da je njihov način života u našem vieku okrenuo znatno na bolje, da živu udobnije i pristojnije; drugi ne mogu toga o sebi reći, nego uzdišu za starimi vremeni, boljimi od današnjih.

Ako se plaća radnikova digne nad ovakov iznos, potreban za uzdržavanje života primjereno staležu, radnik će živjeti udobno, može se ljepše urediti, ili će, kao oprezan gospodar, višak dohodka uštedjeti. Padne li plaća pod ovaj iznos, nastaju za radnika teži dani, mora si u ovom i onom odkinuti, a ako je plaća manja od troška proizvodnje rada, živi biedno, u kući mu se nastani nevolja i stradanja, bolesti i jači pomor smanjuju broj radnika.

Riccardo dokazuje, da kao druga roba, tako da ima i rad naravsku i tržištnu cienu. Ako se radniku toliko plaća,

da može živjeti i djecu radjati, a da se ne umnaža ni ne umanji broj radnika, takova se plaća zove naravska ciena rada. Da li može radnik uzdržavati sebe i porodicu, ne visi o tom, koliku ima plaću u novcu, nego o tom, koliko si za onaj novac može nabaviti nuždnih stvari. Tržištna ciena rada je ona plaća, koja se faktično prema prirodnomu djelovanju ponude i tražnje daje, dotično prima. Ma koliko se razlikovala tržištna od naravske ciene rada, ipak se vidi jasno ono, što i kod ciene druge robe: da se naime ciena tržištna nastoji ravnati prema naravskoj. Ako se tržištna ciena digne nad naravsku, radnik ima obilniji dohodak, te može veću obitelj hraniti. A ta povoljna plaća može biti uzrokom, da se radja mnogo djece, uslied česa s vremenom povećava se ponuda rada; a tad će plaća padati, dok dodje do iznosa, koji čini naravsku cienu. Ako je tržištna ciena rada manja od naravske, radnik strada te je lišen svih onih stvari, koje se po običaju naroda drže za nuždne. A kad nevolje proriede stalež radnički te se umanji ponuda rada, ili ako se više traži radnika, raste i tržištna ciena rada, dok se ne popne na visinu naravske ciene. Ovo mnienje prozvaše Riccardovim zakonom o plaći radnika; jedni ga obasuše pretjeranom hvalom, a drugi ga isto toliko kude. Pohlepni poduzetnici njime hoće da opravdaju često nemilo nastojanje, da što više izcrpu snagu radnika na svoju korist. Nu toga u njem ne će naći tko ga pomno čita; ali ne ima u njem ni onoga, što socijaliste Marx, Lassalle, Rodbertus i drugi vide, naime neki »gvozdeni i nesmiljeni zakon o plaći za rad (das eherne Lohngesetz)«. Evo što govori Ferd. Lassalle: »Kad se promjerna plaća radnika stegne na to, da se njom podmiruju tek potrebe svakdanje, koje su prema običajnomu životu narodnom dostatne, da se živi i uzdržaje obitelj, to je onaj gvozdeni i kruti zakon, koji vlada danas plaćom rada«; pa nastavlja: »od onoga, što se radom privriedi (proizvodnje), najprije se toliko odbije i med radnike razdieli, koliko treba da se prehrane (Lebensfristung). Ovaj je zakon uzrok, da radnik ne prima nikakove koristi, ma se i umnožao prinos njegova rada; jer za radnika valja uviek ono: daju mu tek toliko, da može živjeti, a sve ostalo pobere poduzetnik«. Lassalle nadalje dopušta, »da se tečajem vremena povisi ona najmanja količina plaće, što radniku treba za život, te može podmirivat i potrebe, kojih prije nije mogao; ali položaj radnikâ kao ljudi uviek je isti: naime radnikov dohodak vazda je na rubu onoga iznosa, koji jedva dotječe, da se prema običaju i navikam namire svakdanje potrebe života. I ovo će sve dotle ovako

biti, dok se ne povisi plaća radnikom tako, da budu primali zaista ono, što su privriedili, a to bi bilo onda, da im se dade sav dohodak rada, dakle i onaj dio, koji zapada poduzetniku i glavničaru; taj dobitak je otimačina, odkidanje od prave zaslužbe radniku na račun dobitka poduzetnika i glavničara«.

Riccardova nauka o plaći nije ništa takova, česa ne bi bili i njegovi predšastnici počevši od Turgota znali; ona očituje nešto, što nije baš ništa osobito: naime da radnik ima u pravilu dohodka, koliko treba da sa svojom obitelju živi. Tobožnji zakon umnoga Engleza niti djeluje svagdje niti uviek onako, kako misle socijaliste. Ali nije ni to istina, da su: renta, dobitak i kamate neproizvodni izdatci, a niti se smije tvrditi, da su poduzetnici, glavničari i posjednici zemlje puki trutovi, da ništa ne privredjuju, da niesu nikakovi producenti.

b) Radnik plaćom kupuje što treba. Ciena dakle dobara, koja radnik treba i troši, sili ga, da prema visini te ciene ište i primjerenu plaću. Napose uvažuje radnik cienu onih dobara, bez kojih ne može biti, n. pr. hrana, stan, odielo, ogrjev itd. Ako se digne trajno ciena ovakovih prodmeta, radnik će tražiti, da mu se dosadanja niža plaća povisi; ako toga radnici ne mogu dokučiti, moraju stegnuti svoje potrebe, pa jesu li već do sada oskudno živjeli, sad će upravo stradati i propadati. Obratno, ako ova dobra pojeftine, može se i plaća smanjiti. Ostane li na istoj visini kao i do sada — a to će biti, ako se i pored jeftinijega živeža više rada traži — živjet će radnik udobnije, može svoje kućanstvo bolje urediti ili štogod uštedjeti. Poskupe li stvari manje potrebite, može plaća ostati manjom, a da ne strada radnik.

Ako li je pak živež samo prolazno poskupio, plaća ne će porasti, pače može još niže pasti, jer se baš u takovih vremenih umnoža broj ljudi, koji traže rada i zaslužbe, pošto ih nevolja na to tjera; a s druge strane umanjuje se tražnja dobara, jer se u obće u takih prilikah manje nabavlja drugih nenuždnih stvari; a jer je tražnja slabija, manje se i proizvodi, pa tako radnici, koji bi sada uslied sku-

poće više trebali, moraju se zadovoljiti i manjom plaćom — sretni, da imadu nešta.

c) Iznos ili visina radnikova dohodka zavisi o tražnji rada i o tom, koliko se može platiti za nj. Poduzetnici naime i u obće svi, koji trebaju i traže radnika, paze takodjer na neke okolnosti, kad se pogadjaju za plaću sa radnikom. Imenito poduzetnik pita, koliko će mu vrieditі, koliko će koristi donieti rad.

Kao što radnik ište barma plaću, od koje može živjeti, tako će tražilac rado onoliko platit, koliko rad vriedi. Kolika je pak porabna vriednost rada, dade se prosuditi po onom, što se, kako i koliko se izradi. Vješt i okretan, marljiv i savjestan radnik više i bolje radi, pa je i bolje plaćen, jer vrstniju robu i kupac bolje plaća, poduzetnik dakle ima i veći dohodak. S toga plaću rada ne povisuje samo tražnja, nego i viši napredak u prosvjeti, zatim vrstnije orudje, umniji i praktičniji postupak u proizvodnji, obrazovanost radnika itd.

Tražilac rada mora uvažiti svoje stanje, i koliko može platiti radniku. Poduzetnik plaća radnika iz svoga džepa, ali što plati, računa u trošak proizvodnje, a taj je trošak mjerodavan za cienu robe, te redovito trošci plaćajući cienu nadoknadjuju poduzetniku cieli trošak. Dakle pravo govoreć radnika plaćaju trošci, kad kupuju robu, a poduzetnik samo predujmljuje plaću. Ova dakle u mnogom ovisi o trošnji naroda, odnosno o njegovoj imućnosti. Ako je sviet imućan, više će se trošiti stvari, morat će se dakle više i proizvoditi, a po tom i radnika više tražiti. Dio toga dohodka, kojim narod plaća rad, zovu neki zakladom (fondom) plaće, ili bolje govoreć izvorom plaće. Koliko se narodnjega dohodka obraća na kup ili plaćanje rada, bit će do toga, kako se gospodarstvo razvija i kakovih se dobara više troši. Ako trošci većma kupuju dobra, za kojih proizvadjanje više treba rada, veći dio dohodka obraća se

na plaću rada; manje se pak na nj troši, ako se u proizvodnji većma iztiču priroda ili glavnica kao proizvodne sile. Ako bi se reklo, da u onom prvom slučaju radnik bolje živi na račun glavničara i poduzetnika, koji manje primaju, moralo bi se priznati, da se u drugom slučaju ovi potonji obogaćuju na štetu radnika. U ostalom ako je dohodak radnikov obilniji, mnogi će proizvoditelji bolje prolaziti, jer će radnik bolje plaćen više kupovati, budući da je radnik i trošac; jedan dio rada njegova plaća se dielom vlastitoga mu dohodka.

d) Natjecanje (konkurencija). Kolika će biti plaća rada, to je zavisno i o natjecanju medju nudioci i tražioci rada. Radnik nudi rad, da si namakne potrebitih sredstava za život, daje u zamjenu za plaću svoju radnu silu. Traži, dotično kupuje rad onaj, koji ga treba, da proizvede kakovo dobro ili poluči kakov uspjeh. Ako su ponuda i tražnja jednake, plaća će biti nekako u sredini izmedju najnižega i najvišega (minimum i maximum) iznosa. Ako se više radnika nudi na posao, nego li se traži, plaća će silazit dolje prama najnižem; a obratno, ako ih se više traži, nego li nudi, dizat će se plaća prama najvišem iznosu. Ovu je misao izrazio Cobden veleć: „Kad tri poduzetnika obilaze jednoga radnika, plaća je veća; kad tri radnika obilaze jednoga poduzetnika, plaća je manja“. Koliko će ljudi nuditi svoj rad u obće, koliko će biti radnika, stoji do toga, koliko je pučanstva ili naroda, jer u zemlji gusto nastanjenoj bit će i suviše radnika, narod malobrojan ne može ni mnogo radnika dati; zavisi to na dalje o vremenu, kako dugo se radi, n. pr. koliko ura na dan, koliko dana u tjednu ili mjesecu, i o tom, koliko se u nekom vremenu mora ili može uraditi.

Tražnja opet visi o tom, koliko se ima glavnice i dobara, da se plati radnik, koliko radnika treba u poslovih raznih, i je li veća ili manja nužda, da se najmi radnih sila.

Što je viša obrazovanost i blagostanje, poboljšava se i plaća radnika, a smanjuje se, što većma nazaduje blagostanje narodno.

3. Izjednačenje plaće; iznimna plaća. — Različiti iznosi (visine) plaće, koji obstoje u raznih mjestih, dadu se izravnati, kad je radnikom moguće ostaviti mjesto, gdje se rad njihov slabo plaća, pa se odseliti onamo, gdje će naći bolju zaslužbu. Tako se u onom prvom mjestu umanji broj radnika, bit će manje natjecanje, i preostali radnici plaćat će se bolje; u potonjem mjestu ojačat će ponuda rada, pa će dosadanja velika plaća ponešto pasti. Ali tako se izravnava količina plaće samo za radove iste vrsti, koji iziskuju jednake sposobnosti i vještinu, koji radnikom nameću jednake žrtve i trud, jednake časti ili neugodnosti, za koje se po prilici treba jednako pripravljati.

Ponuda rada može se najlasnije povećati ili ograničiti onda, ako je moguće pozvati na posao ili ako mogu posao napustiti, a da ne trpe znatnije štete, osobe takove, koje baš ne moraju živjeti jedino o svojoj plaći ili zaradi, n. pr. žene, djeca; ili kad se dade vrieme rada lako produžiti i skratiti. Nu teže je ponudu rada stegnuti ili razmaknuti, kad se ne može broj radnika povećati drugčije nego doseljivanjem stranaca, niti umanjiti inače nego izseljivanjem tuzemaca. Jedno se i drugo ne može obaviti u kratkom vremenu, pa će uslied toga plaća kroz duže vrieme stajati nizko, to jest izpod naravske ciene, ili visoko, to jest nad njom. Najteže se pak prilagodjuje ponuda rada tražnji onda, kad se proširuje ili ograničuje jedino umnožanjem ili smanjenjem broja pučanstva; jer u ovom slučaju veća ponuda zavisi jedino o tom, da se ljudi u većem broju žene, više djece radjaju, i da manje umiru; a ograničuje se ponuda, ako je manje brakova, ako se manje djece rodi, ili ako djeca i odrasli jače umiru. Ako je plaća bila prije većom, preko t. z. primjerene ciene, te je radnički

stalež bolje živio, naraslo je pučanstvo i po tom broj radnika; ako je plaća stajala izpod one ciene, nastalo je ovo drugo, t. j. pučanstvo se umanjilo.

Do sada rečeno o plaći vriedi za obični rad. U koliko pak postoje osobite okolnosti i odnošaji zemlje. mjesta ili posla, i plaća je drugčija, te je to iznimna plaća.

Ako se za rad traži osobita vještina ili veliko znanje, koje se stječe dugotrajnom pripravom, velikim naporom, i znatnim troškom, tad se plaća obilnije: n. pr. rad ravnatelja tvornice ili velikoga obrtnoga poduzeća, rad državnika i inih činovnika, pa i rad, koji vanredno napinje ili troši sile.

Tko radi posao oduran, zdravlju ili životu opasan, koji se mora kroz duže vrieme prekidati, n. pr. rad zidara, pokrivača krovova, nagradjuje se takodjer bolje.

Naprotiv razmjerno slabo se nagradjuju ljudi, koji vrše zvanje ili službu častnu, uglednu, n. pr. rad občinskoga ili narodnoga zastupnika; ili ako se radniku zajamčuje pristojno uzdržavanje i za vrieme, kad ne bude mogao raditi, kako se n. pr. javnim službenikom odredjuje mirovina.

Može biti radnika, koji osim svoje plaće za rad beru još dohodak iz kakova druga izvora, n. pr. umirovljeni činovnici, udove njihove, imadu mirovinu, posjednici manjih glavnica, uživaoci manjih renta, primaju odavle dohodak. Ovakovi pojedinci, pošto ne moraju živjeti jedino o plaći rada svoga, zadovoljuju se i manjom nagradom, a tim čine opasno natjecanje svim onim, koji jedino živu o plaći svojoj, jer se i ovi moraju tada zadovoljiti manjom nagradom. N. pr. udova, koja ima mirovinu, šije za druge, da si dohodak poveća, ili činovnik umirovljeni radi kao dnevničar; oboje rade za manje, jer mogu tako, ali tim otežčavaju život svim onim, koji jedino od šivanja ili dnevničarenja živu.

Sumnja se i ne bez razloga, može li se uviek slobodnim natjecanjem (konkurencija) medju radnici i poduzetnici razne vrsti i zanimanja postaviti pravična ciena rada. Da obje stranke zalaze u borbu za cienu s jednakom gospodarskom snagom, da su dakle premice: moglo bi se očekivati, da će tako biti. Nu sile niesu jednake; ne veli se, da mora biti radnik uviek slabija a poduzetnik uviek jača sila, jer je rad vrlo nuždan činbenik proizvodnje. Ali i to se vidi, da je radnikov položaj češće teži, da on iz ove borbe interesa izvuče tanji kraj. Odavle se pojavljuju trvenja i sukobi pogibeljni sadanjemu stanju gospodarstva, a mogli bi biti opasni i napredku družtva ljudskoga. Zato se ulaže briga i trud, da se stanje radnika poboljša i osigura, a to se sve skupa zove »radničko pitanje«.

Mislilo se, da može država uzeti u svoje ruke uredjenje radničkoga pitanja i da ga može riešiti tako, da odredi zakonom neku najmanju i najvišu plaću (minimum i maksimum); ona prva bila bi dostatna, da radnik može živjeti, ova potonja (najviša) tolika, da bi još poduzetnik mogao posao tjerati; najniža bila bi na obranu radnikâ proti premoći glavnice, ova druga zaštita poduzetnika proti pretežnoj sili radnikâ.

Ovakovo se uredjenje ne preporuča, država ne može nikakovim zakonom uredjivati plaću za svaki rad, kao što ne može odredjivati cienu svake robe; jer nije moguće zakonom tako udesiti plaću, da bi uviek bila prema pravomu stanju odnošaja tržišta, koje valja uvažiti opredjeljujuć cienu. Ondje bi mogla biti ona najmanja plaća prevelika, ovdje nedostatna; trvenje medju objema strankama ne bi prestalo, nego bi se možda još zaoštrilo, jer bi radnici vazda nastojali, da izvojuju najvišu, a poduzetnici, da plaćaju najnižu nagradu ili plaću.

Zakonom ili odredbami oblasti mogle bi se odrediti plaće jedino za one radnje, na koje ne mogu ponuda i tražnja djelovati slobodno, kako ne mogu n. pr. kod radnja, što ih iziskuje služba državna, občinska itd.; ili gdje bi bilo pogibeljno prepustiti da se natjecanjem opredieli ciena, n. pr. kod ljekarnika (jer bi se prodavali kojekakovi i nevaljani liekovi), ili gdje u obće ne ima natjecanja s obje strane ili se ovo neredovito pojavlja.

Ovo isto vriedi u glavnom i o onih zahtjevih socijalista, koje smatraju neki temeljnimi pravi socijalizma, a ti su: a) pravo radnika, da mu zapadne podpuni prinos njegova rada; svaki član družtva vlastan je zahtievati, da mu zakon dopita cieli iznos privrede njegova rada; b) pravo na

obstanak, t. j. svaki član družtva ima pravo tražiti, da mu se dade stvari i služba, koje su potrebite za uzdržavanje njegovo; c) pravo na rad, t. j. da svatko ima pravo zahtievati od družtva, da radom stječe što mu treba za uzdržavanje njegovo i obitelji, i da mu se to pravo zakonom zajamči.

»Pravo na rad«, koje se najčešće iztiče, ima i uži smisao, i tada znači, da država ili občina, kad radnici ne imaju rada ni zaslužbe, ne daje podpore ili milostinje iz blagajne svoje, nego da se postaraju, da radnici imadu redovita rada i plaće. Kad se pravo uzme, ovo nije drugo nego da država i občina, koje i onako ne mogu trpjeti, da tko od »svakoga zla« pogine, shodnije urede način i sredstva pomaganja stradajućih. — Ne može se ovdje zalaziti u potanje ocjenjivanje ovih triju zahtjeva socijalista, ali ne da se poreći, da je zaista stanje velikoga broja radnika nevoljno, pa se pita: što da čini družtvo i država i mogu li što učiniti? Mogu više toga.

Država neka se postara, da se odklone oni uzroci, koji čine da čovjek ne ima rada ni zaslužbe, i da se stvore uredbe, koje će učiniti mogućim, da svatko vrši svoje dužnosti. Ona će pomoći radniku, ako se pobrine, da se njegova snaga ukriepi u natjecanju, i da mu dade na ruku sredstva, da se sam brani; ali treba da i radnici sami djelotvorno nastoje oko svoga boljka i da ne očekuju svega od države; neka uvaže onu: »pomozi si sam«. Državnimi zakoni može se zabraniti, ograničiti i urediti rad djece i žena u tvornici, postaviti nadzornike tvornica i obrtnih poduzeća, da paze, da se vrše propisi zdravstveni u tvornicah, da prigledaju, kakovi su stanovi radnika, da li je sve onako uredjeno u prostorijah za strojeve, kako je propisano, da se ne izvrgne pogibli zdravlje i život: da posreduju u razmiricah, svjetuju i mire stranke. Zakonom neka se odredi, da poduzetnici imadu naknaditi štetu, dotično uzdržavati radnika, koji je u njihovu poduzeću bez svoje krivnje nastradao; neka se osigura radnika za slučajeve, kad oboli, nastrada, iznemogne, neka se uredi, da njegova udova i djeca uživaju kakovu pripomoć; — sve ovake uredbe družtvo će podupirati, a i oblasti raditi, da nastanu te se razvijaju.

Radnikom neka se zakonom dozvoli, da se mogu slobodno dogovarati o svom radu, i prema dogovoru zajednički postupati (pravo udruživanja, koalicije), da smiju i obustaviti rad (strike).

Obustava rada nastaje, kad mnogo radnika u isto vrieme prestane raditi ili obustavi svoj rad, dakle kad očituju, da ne će raditi uz dosadanje uvjete. Svakom obustavom hoće radnici da izvojuju neku poboljšicu, i to ili bolju plaću, ili kraće vrieme rada ili oboje. Obustave rada su običan pojav; ne donose uviek ploda, kojemu se radnik nada, po gospodarstvo su veoma štetne, jer uslied obustave zapinje rad u mnogih podhvatih gospodarskih; nepovoljne su za ćudorednost radnika, jer ovi priviknu plandovanju i neradu; nu pored svega toga ne bi bilo pravo, da se naprosto zabrane. Kao što se ne zabranjuju dogovori poduzetnika o tom, kakovu će cienu plaćati; kao što pojedinac radnik može reći, da ne će u buduće raditi uz dosadanju plaću: tako neka bude slobodno, da se i više radnika dogovori, da ne će raditi, ako im se ne dade plaća, koju traže; što je slobodno jednomu, zašto da se krati stotini ili tisući? Nu isto tako treba odbijati svaku protuzakonitost radnikâ, pa ako bi zaprietila pogibao onim, koji hoće da rade, ili sigurnosti života i imetka podhvatnika, mora se tomu na put stati.

Obustava (strajk) rada nalazi jaku podporu u onoj vrsti udruženja radnika raznih zanimanja obrtnih, koje se najprije u Englezkoj pojavilo, te je pod imenom »Trades-Unions« po cielom svietu poznato. Ta udruženja imadu svrhu: a) da podupiru svoje članove, kad poradi bolesti ili nemoći ne mogu raditi; b) da čuvaju i brane probitke svojih članova imenito naproti poduzetnikom, i da u tu svrhu urede što je potrebito. U Englezkoj jako hvale ova družtva; Fawcet veli, da nije poznat ni jedan slučaj, da je član većega udruženja tražio ubožku podporu. Glavnica, iz koje se daje podpora, nastaje prinašanjem članova. Udruženje radnika, koji rade u tvornicah strojeva u Englezkoj, imalo je godine 1882. članova 50.000, a godišnjega dohodka 124.000 sterlinga = 1,240.000 franaka u zlatu. Ovako organizovani radnici naravski mogu se uspješnije odupirati zahtjevom onih, koji davaju rada; udruženja ta pomažu, gdje mogu, zahtievanja radnika, a kad obustave rad, družtvena blagajna podupire strajkujuće radnike i njihove porodice, pa tako radnici mogu i kroz duže vrieme uztrajati u borbi i tim laglje prisiliti poduzetnike, da popuste. Upravo zbog toga mrze ih poduzetnici i glavničari, podmiće im se, da prijateljuju sa socijalisti, što ipak nije dokazano, pače ova udruženja po svojoj naravi i svrsi jesu upravo u opreci prama socijalizmu; jer dok ovaj traži, da država izravno zaseže u odnošaje rada i dieljenja imovine, to ova udruženja hoće, da si radnici sami pomognu.

Ovim družtvom radničkim nasuprot stoje udruženja poduzetnika, kojim je zadaća, da se odupru postupku onih prijašnjih. N. pr. englezki željeznari opredjeljuju u svojih sastancih, što ih drže svake četvrt godine, koliku će plaću davati radnikom stanovite vrsti. Ako bi se radnici kratili pristati na njihove ciene, može se uslied zaključka obustaviti rad u tvornici ili tvornica zatvoriti, to je obustava ili strajk poduzetnika. Dakle strajk proti strajku; oba su vanjski pojavi nutarnjih opreka, koje obstoje medju radnikom i glavničarom; obstoje na veliku štetu obćega gospodarstva.

IV. Kamate ili prihod od glavnice: *1. Pojam kamata (prihoda od glavnice) i sastavine njihove.* — Kamate (interesi) su naknada za one koristne službe, što ih glavnica u proizvodnji imovine vrši. Kakove su te koristi, predočuje nauka o proizvodnji.

Glavnicu svoju upotrebljava sam vlastnik: uživa, troši, ulaže u proizvodnji ili ju drugomu ustupi dotično uzajmi. Ako ju sam upotrebljava, ima odatle koristi, jer je glavnica sila proizvodna, dakle uvjet za postanak novih vriednih dobara. Kad ju drugomu ustupi, zahtieva od njega, da mu nešto za to dade ili plati, jer sada ovomu koristi glavnica.

Glavnica se na razne načine prepušta drugomu, da ju upotrebljava: daje se u najam, u zakup, i tada se govori o najamnini i zakupnini, a jedna i druga niesu ništa drugo, nego naknada za to, što upotrebljavamo tudju sgradu ili zemlju na svoju korist. Najčešće se daju vlastite glavnice drugomu u obliku novčanoga zajma; naknadu danu za uzajmljenu svotu novca zovemo kamate. Kamate su i najobičnija naknada; zato smo nazvali dohodak od glavnice i kamatami. Kamatna mjera jest količina kamata izražena u postotcih novčane glavnice, n. pr. 5% znači, da se od novčane glavnice u iznosu od 100 for. plaća kamata 5 for.

Kamate plaćene vlastniku glavnice niesu uviek čista naknada za koristi, koje ima drugi od naše glavnice; nego su u njih sadržane i neke druge sastavine.

a) Glavnice se porabom izrabljuju i postaju manje vriednimi. Ovo je manje važno, kad se uzajmljuje novac, ali je veoma važno kod drugih glavnica, n. pr. sgrada, strojeva a i zemljišta. Zato će se u cienu glavnice ili u ovu naknadu uračunati i ono, za koliko se vriednost glavnice porabom umanji (iznos amortizacionalni). Najjasnije se to vidi, kad vlastnik iznajmi kuću svoju; najamnina bo nije samo ciena plaćena za stan, nego sadržaje odštetu za to, što se vriednost kuće porabom po malo umanjuje.

b) Glavničar kraj sve opreznosti može se prevariti te uzajmiti svoj novac nevriednoj i nemarnoj osobi, a može da nastrada njegov dužnik. Moguće je dakle, da propadne ciela ili dio glavnice, ili da se kamate ne plate. Veća je ta opasnost, kad se uzajmljuje novac, nego kad se posudjuju druge glavnice. Ovakovoj pogibli (riziko) ne da se izbjeći, a glavničar uzimljuć ju na sebe, traži odštetu, koja se sadržaje u kamatah. Onaj dio kamata, koji ide na ovaj riziko, zovu nagrada ili premija osiguratelјna, njom se naknadjuju nastali gubitci, i tako glavnica čuva (konservira). Svaki bo oprezni gospodar trudi se, da glavnica ne prodje po zlu, nego da se uzčuva i koliko moguće poveća; a to je u prilog cielomu gospodarstvu. Što je dužnik pouzdaniji, radiniji, oprezniji i štedljiviji, to manje opasnosti za vjerovnika, a u protivnom slučaju je opasnost veća. Zato čestit i solidan dužnik plaća manje, nesolidan veće kamate, jer je ondje manja, ovdje veća opasnost za glavničara; ondje se računa malena nagrada osiguratelјna, ovdje veća. Ovo vriedi ne samo za privatnu nego i za javnu vjeresiju, jer i kod država i občina sgadja se, da jedna plaća veće, a druga manje kamate, n. pr. Turska znatno veće nego Englezka ili Francuzka.

Kad se odbiju od ukupnog iznosa kamata sada spomenute česti, što ostane, to su čiste kamate ili čisti interesi.

2. O čem zavisi količina kamata? — U prometu odlučuju o cieni glavnice oni razlozi, okolnosti, koje opredjeljuju količinu ciene drugih vriednih stvari, a to su: ponuda i tražnja glavnice, u koliko jednoj i drugoj ne smetaju običaj ili zakon.

a) Traže glavnice svi, koji je trebaju u svom poslu ili za svoje potrebe. To su posjednici zemlje, radnici i drugi proizvoditelji i neproizvoditelji. Tražnja poskupljuje glavnicu, ako je veća od ponude. A kolika će tražnja

biti, to opet nije jednako. Imade li više njih, koji trebaju glavnice, mogu li oni platiti i višu cienu, nadaju li se većoj koristi od glavnice, dotično koliku davaju porabnu vriednost glavnici: htjeti će platit i više kamate. Kad su dakle povoljne prilike gospodarske, kad ima uz glavnice još i drugih uvjeta proizvodnih, n. pr. dovoljan broj radnika, plodna i dobra tla, onda će se više tražiti glavnice. Ali može da je velika tražnja glavnica, i kad stoje obratno gospodarske prilike, kad su nepovoljne, na pr. kad zapne prodja, i promet strada, kad se pokažu krize: jer ljudi od posla traže više gotovine, da preturaju nesgode, u kojih se nalaze.

b) Nude glavnice svoje vlastnici, koji ih sami ne će ili ne umiju proizvodno upotrebiti. Kao što god vlastnik druge robe, tako će i glavničar pogadjajući se za cienu svoje glavnice obazreti se: na trud i muku, koju je imao štedeć i sabiruć glavnicu, na pogibao, kojoj izvrgava svoju imovinu, što sve zovu jednim izrazom: „trošak proizvodni glavnice“, ali će se obazreti na stanje gospodarsko u obće i na ono, što može glavnica donieti koristi, a uvažit će i to, je li njemu veća ili manja potreba, da svoju glavnicu što prije drugomu ustupi.

Kad vidi, da će mu glavnica, upotrebi li ju sam u svom poslu, manje koristiti; kad vlastnik sam ne umije baratati sa glavnicom; kad je množina drugih, koji takodjer žele glavnice svoje uzajmiti ili na porabu ustupiti; kad se množaju glavnice povodom rastućega blagostanja, a i kad poduzeća manje nose, i kad se povodom svega toga manje glavnice traži: to će se glavnice više nuditi, a kamate će biti niže.

Nu bit će kamate visoke: kad u zemlji ne ima sigurnosti, reda ni zakona, kad narod malo štedi i ne mari za gospodarske kreposti: umjerenost, razboritost i radinost, koje stvaraju glavnice; kad se glavnice mnogo traži,

jer se pokreću novi podhvati, stvaraju uredbe i zavodi, koji iziskuju velikih glavnica. Visoke dakle kamate pokazuju dvoje: ili da ne ima glavnice, koliko je se traži, ili da je ima, ali radi vladajuće nesigurnosti u gospodarskom i državnom životu ne daje se drugomu, nego uz veće kamate.

Kad se povrati u zemlji red, sigurnost i pravda, kamate će po malo padati, ako ih obća nesigurnost i nepovjerenje u javne uredbe podržavahu u visokom iznosu. Naprotiv ako su porasle zato, što se uzelo živo raditi u različitih stranah gospodarstva, kamate će padati, kad se umnoža žiteljstvo i pridigne blagostanje, jer sa većim brojem stanovnika raste i broj štedilaca, a štednja je izvor glavnice. S druge strane rastenjem žiteljstva rastu i razne potrebe, kojim valja zadovoljiti obsežnijom proizvodnjom, za koju se opet ište više glavnica. A ne bi ih se iskalo, da se posao ne izplaćuje. U ovakovom stanju visoke kamate niesu nikakova nesreća, jer nose same u sebi klicu smaljenja, one niesu nepovoljan znak za stanje gospodarstva, jer pokazuju, da se razvija u tolikoj mjeri, da obstojeće glavnice ne dotječu zadovoljiti svim potrebam. Visoke kamate ne moraju biti zaprekom gospodarskoga napredka, one tek svojim iznosom pokazuju, da taj razvoj i napredak nije još visoko dopro. U ostalom mogu napredovati i one zemlje, u kojih su glavnice skupe, ako su jeftiniji oni drugi uvjeti proizvodnje, imenito sirovine i živež, jer je onda plaća za rad jeftinija. Uz visoke kamate obično idu jeftine ciene živeža i skupoća obrtnih proizvoda.

Iznimice kamate su visoke uslied nesigurnosti na tržištu, koju nesigurnost radjaju pogibli rata; ali su to i onda, kad države uglavljuju silne zajmove, ili kad se za obrtna prevozna poduzeća traže velike svote.

Kad se pak postepeno diže proizvodivost glavnice, to jest: kad ona sve većih nosi koristi; kad se sve više

učvršćuje sigurnost, rad, tačnost i nepristranost u upravi i pravosudju, kad svi slojevi narodni s velikim marom nastoje oko posala gospodarskih: tad su kamate nizke, pa kao takove pokazuju na cvatuće gospodarstvo naroda, na družtveno blagostanje. U takih su prilikah sirovine, imenito živež, skupe, proizvodi obrta i industrije jeftini, a plaća za rad raste tako, da radnici imadu primjeran dohodak.

Nu jeftine kamate, ma da i jesu dokazom višega blagostanja, niesu jedino sredstvo jeftine proizvodnje; jer i zemlja, u kojoj je kamatna mjera visoka, može se natjecati s onom, u kojoj su kamate nizke, ako i u koliko su u onoj prvoj rad i sirovine jeftinije, nego li u ovoj potonjoj.

Ako je kamatna mjera nizka zato, što u gospodarstvu ne ima života i što ovo nazaduje, pa se zbog toga glavnice ne traže: ona dakako nije dokazom dobrostanja, nego nazadka. Zato valja dobro izpitati, što je uzrokom nizkih kamata.

U ostalom na višem stepenu kulture djeluju neki uzroci, koji prieče, da kamate ne padaju još niže. Svagdje bo tražit će glavničar, da mu se u kamatah nagradi barma onaj trud i ona žrtva, koju zadaje štednja i sabiranje glavnice, dakle — kako vele — trošak proizvodni glavnice. Ako ne bi glavnice ni toliko nosile, ne će se štedjeti, nego više trošiti; ili će se seliti u druge krajeve, gdje se veće kamate plaćaju. A napokon ponudu glavnica umanjuju ratovi, gospodarske krize, nesreće elementarne, razsipnost itd.

3. Izjednačenje kamata. — Svatko gleda, da mu glavnica odbaci koristi. Donosi li mu do sada uložena glavnica male kamate, a može ju uložiti u drugi posao uz jednaku sigurnost i veću korist, izvadit će ju iz mjesta, gdje ju je do sada držao, te uložiti u posao, gdje su se do sada

plaćale više kamate. Tako će se glavnice prenieti iz jednoga mjesta u drugo, iz jednoga posla u drugi, u onom će se umanjiti, u ovom umnožati ponuda glavnica, a kamatna mjera uslied toga izjednačiti na raznih mjestih. Ovo inače toli koristno izjednačenje ne može se svagdje i jednako razplitati; što se glavnice laglje kreću i prenose, što se manje stavlja zapreka prelazu njihovu iz jednoga mjesta ili poduzeća u drugo: tim će podpunije biti izjednačenje. Zato se najlasnije kreće glavnica, koja stoji u novcu. Ali ni ova se ne kreće jednako: glavnica uzajmljena na hipoteku ostaje kroz dugo vrieme privezana na zemlju ili kuću, na koju je uzajmljena, ne može se prenieti ili drugomu uzajmiti, dok ne izteče vrieme, a kroz cielo to vrieme plaća dužnik iste kamate. Zato se kamatna mjera hipotekarna ne mienja toli često, i više se približuje t. z. zemaljskoj kamatnoj mjeri, t. j. promjernoj visini kamata u nekoj zemlji. Kamate pak glavnica, koje se uzajmljuju na kratko vrieme, kao što to biva u poslovih trgovačkih i obrtnih, ugovaraju se pod dojmom promjenljivih odnošaja, koji vladaju u dotičnom mjestu i vremenu; pa jer se take glavnice za kratko vrieme vraćaju, te ih vlastnik nastoji opet uložiti, ugovaraju se kamate opet pod drugimi prilikami, a ne pod onakovimi, kakove obstojahu, n. pr. prije dva ili tri mjeseca. Odatle se tumači, zašto se „diskonto“ jače mienja, te znatno udaljuje od hipotekarne kamatne mjere.

Ima i drugih smetnja i zapreka ovakovu izjednačenju, medju kojimi niesu najneznatnije: nepovjerenje u novoga dužnika, stare navike, da se novac uzajmljuje n. pr. samo na hipoteku; što dužnik i vjerovnik ne poznaju dobro odnošaja, koji vladaju novčanim tržištem. Ali ono nastojanje, da bi se kamatna mjera izjednačila, traje i na dalje i ona će ovdje laglje i prije, ondje teže i kasnije, prodrieti i zavladati.

Kolika je vriednost novca, to po sebi nije od važnosti za kamate, jer se one izrazuju u stanovitom postotku glavnice. Nu ako se vidi, da će se do brza promieniti vriednost novca, to će obje stranke ovu okolnost kako treba na oko uzeti. Ako je izviestno, da će se ta vriednost umanjiti, vjerovnik se s pravom boji, da će i njegova glavnica manje vrediti, zato će tražiti više kamate, da ga odštete za ono, koliko će glavnica manje vrediti. Mora li se pak očekivati, da će vriednost novca porasti, vjerovnik znade, da će glavnica više vrediti, zato će se zadovoljiti manjimi kamatami. Primjer, kako mienjajuća se vriednost novca djeluje na visinu kamata, vidi se najjasnije, kad se uglavi zajam u papirnom novcu, kojega je tečaj nestalan, ako je taj novac zakonito sredstvo plaćanja.

Ako se promieni količina kolajućega novca u zemlji, i ta promjena se opaža na kamatah i to tako kod kamata ukupnih kao i kod čistih. Ako se na brzo množa zaliha novca u zemlji, ne pada odmah i vriednost njegova, može se dakle za novac u prvo vrieme kupiti stvari koliko i prije. Nu veća količina novca čini, da se više nudi novčane glavnice, a pošto se nije umnožala i tražnja, to kamate padaju. Tako obratno kamate i rastu, kad se naglo i znatno umanji gotovina. Istom polagano, kad se uslied promjene količine novca promieni i vriednost njegova, vraćaju se kamate na svoju prijašnju visinu. Kao što promjena vriednosti novca, tako djeluje na visinu kamata i proširenje ili ograničenje vjeresije. Ako se umnoža gotov novac i razmakne ujedno vjeresija, to silno djeluje na kamate; naproti ako se umnoža gotov novac, ali se ograniči ujedno davanje vjeresije, to ovi uzroci djeluju jedan proti drugomu; pa se tako učinak njihov ukida.

Ovo vriedi o kamatah glavnica, koje se laglje množe; o kamatah glavnica, koje se ne mogu povećavati, kako bi čovjek htio, valja pravilo: da se one ravnaju prema onomu, koliko nose glavnice ili kolika im je vriednost; kad se promieni prinos njihov, mienjaju se i kamate. Što se više pita za take glavnice, a što se teže one umnažaju, to će se više plaćati n. pr. zakupnine ili najamnine.

4. Uzimanje kamata; zakonske kamate. — Može li se opravdati primanje kamata? To nije suvišno pitanje, jer se to dugo poricalo, a čini se i danas; ali ne čini se s pravom. Glavnica je sila proizvodna, kao takova ona doprinosi da

nastanu dobra, koja imadu vriednost miene i za koja se u prometu primaju u zamjenu druga dobra. Tko ima tu proizvodnu silu, ima sredstvo na ruku, da izvede novih vriednih stvari, kojih bez tog sredstva ne bi mogao proizvesti. Jedan dio vriednosti novih proizvedenih dobara ide na račun koristnoga sudjelovanja glavnice. Kad tko zaište od vlastnika, da mu odstupi svoju glavnicu, i ovaj to učini, doniet će ona njemu korist, koju bi inače doniela vlastniku, dotično vlastnik ustupiv svoju glavnicu drugomu lišava sama sebe one koristi. Nitko pak ne može tražiti, da glavničar ustupi drugomu bezplatno dobro, koje bi mu, da ga sam upotrebljava, donielo novih vriednosti. Zato je pravo i opravdano, da primilac tudje glavnice nadoknadi vlastniku njegovomu onu korist, dotično onu žrtvu, što ju sebi namiće. U svakdanjem životu nikomu nije zazorno, kad netko traži za svoju stvar, kad ju drugomu predaje, neku naknadu, n. pr. nitko ne će reći, da se krivica čini onomu, koji plaća najamninu od stana, što ga uživa u tudjoj kući. Tko posudi svomu susjedu stroj, da se njim posluži u svom gospodarskom radu, čini mu istu uslugu, kao da mu uzajmi 100 for., da si kupi za taj novac potrebni stroj, pa je posve prirodno da traži naknadu za to; ta zašto da upravo glavničar ne bi smio nikakove ciene iskati od onoga, komu preda na porabu svoju imovinu? Da, al moglo bi se reći: to što je rečeno, vriedi za glavnice druge, ali ne vriedi za glavnicu novčanu. I takvo mišljenje bilo bi posve krivo. Ta novčana glavnica nosi jamačno isto takovu korist; da se to uvidi, dovoljno je, da se sravne dva poduzeća, od kojih jedno radi sa velikom, a drugo sa manjom novčanom glavnicom. Ono prvo jamačno moći će se pohvaliti daleko većim uspjehom nego li ovo drugo. Ta neka svota novca ne znači drugo, nego da si čovjek može njom nabaviti drugih stvari.

S ovih razloga ne može se reći ni tvrditi, da je plaćanje kamata neopravdano, radilo se o glavnici u obće ili samo o novčanoj. Pače bilo bi nepravedno braniti glavničaru, da ugovara i prima kamate. Nu to se mora predpostaviti: da se traže i plaćaju umjerene kamate, i da glavničar, koji je često u boljem položaju, ne upotrebi nevolju, stisku ili neukost dužnikovu, da iztisne iz njega što više koristi za sebe. A pošto je moguće, da se to dogodi, pa da se dužnik zaštiti od premoći glavničara, država je odredjivala i odredjuje zakonom, koliko se najviše (maximum) smije kamata ugovoriti, n. pr. da se smije najviše 7% ili 8% uzimati kamata. Tko više ugovori, dužnik ne mora platit, što je preko svote, po zakonu dopuštene. Ovakova odredba može imati plemenitu svrhu, ali ta se svrha riedko postizava, osobito ako prekoračenje zakona ne ima druge posljedice, nego da se pred sudcem gradjanskim ne može tužiti dužnik da plati kamate veće nego li su one, koje zakon dopušta. I navode se važni prigovori proti tomu, da država odredjuje svojimi zakoni cienu glavnice, veli se naime: mjera kamatna ravna se po zakonih gospodarskih; zakoni državni o kamatah na sto se načina obadju, a i država sama mora dopustiti iznimke za neke poslove, za koje po tom ne vriede onaki zakoni; mjera kamata, zakonom postavljena, poskupljuje glavnicu i za čestite dužnike, jer glavničar obično traži onolike kamate, kolike zakon postavlja; a oni potrebnici glavnice, o kojih se misli, da su manje sigurni, niti ne mogu dobiti zajma, ili uz težke uvjete, kojimi se ujedno zakon krši.

Kroz stoljeća se dokazivalo, da se kamate ne bi smjele primati, ali su se ipak primale. Mojsija je branio, da Židov prima od Židova kamate; slavni grčki filosof Aristotel uztvrdi, da se kamate ne imaju plaćati, jer, veli, da »novac ne može roditi novac.« U sredujem vieku odlični su bogoslovi ovu istu misao zagovarali, koja je prenesena i u crkveno pravo, te je ovo branilo

plaćanje kamata. U srednjem vieku pobijajuć opravdanost kamata pozivali bi se na ono, što je o tom rekao Aristotel; pozivali su za svjedoke knjige sv. pisma, upirali se na kršćansku nauku, koja uči, da dobro djelo ne treba nagrade, a tko drugomu uzajmi, da čini djelo kršćanske ljubavi. Ovo pokazuje, da se je onda zajam uzimao najviše u nevolji, da se dužnik otme kakovu zlu, a riedko se uzajmljivalo u svrhe proizvodne. Ova borba proti kamatam prešla je i u novi viek, gdje su dielomice i protestanti u ovom pitanju stajali na strani katoličkih bogoslovaca. Po malo ipak je katolička crkva napuštala svoje mnienje, te uze više pobijati neumjerene kamate i lihvarstvo, a ne same kamate, kojim sada kao takovim ne prigovara.

Nu u najnovije vrieme ustadoše novi protivnici kamata, koji vojuju proti njim sa drugih razloga. Ti su protivnici socijaliste, imenito Proudhon, Lassalle, Marx i dr. U glavnom evo što govore: Glavnica često nije posljedak gospodarskoga rada i nastojanja vlastnika svoga, nije je dakle vlastnik uštedio iz onih plodova, koje je radom svojim stekao, pa s toga nije ni pravo, da primaju koristi (kamate) od dobra, koje niesu sami privriedili.

Na ovo se može toliko reći, da mnoge glavnice jesu plod rada i štednje sadanjega svoga vlastnika, koji ih drugomu ustupljuje uz kamate; ovi valjda jesu ovlašteni primati kamate. U ostalom za opravdanje kamata najvažnije je to: da glavnice zaista nose koristi u proizvodnji, česa ne poriču ni socijaliste, a kad je to, onda se s razlogom ne može tvrdit, da za tu korist ne bi išla nikakova naknada.

Lihva i lihvarstvo stari su i često spominjani pojmovi, pod kojimi se razumievalo prekoračenje zakona, koji zabranjuje primanje kamata, ili dopušta samo do stanovitoga iznosa. Odkako je priznato, da se kamate slobodno ugovaraju i primaju, država je često odredjivala kamatnu taksu, to će reći: iznos kamata, koji se u obće smije ugovoriti, i koji dužnik mora platiti. Tko bi prekoračio ovu taksu, zvali bi ga lihvarom. U novije vrieme ipak pravilnije se shvaća lihva; u savezu s etičkim pojmom ove rieči drži se danas lihvom ono, kad pojedinac počini djelo po pravu zabranjeno, a protivno je pravu, da glavničar upotrebi nevolju, biedu, neukost ili lakoumnost drugoga, da iznudi od njega pretjerane i nerazmjerne koristi za sebe. Tko se dakle hotice i znajući posluži gospodarskom biedom ili gospodarskom neukosti ili lakoumnošću drugoga, da od njega iznudi za uzajmljenu glavnicu ili prodanu robu kamate ili kupovninu, koja je veća od vriednosti, koju može dotično dobro u privatnom gospodarstvu donieti, jest lihvar, i takovo je djelo lihva. Nu narod zove često svakoga lihvarom, koji u obće prima kamate veće, nego li bi se po njegovu mnienju smjele uzimati. Zakoni nekih država propisuju, da će biti svatko kažnjen, tko pod prilikami, kakove su sada navedene, traži i prima veće kamate; drugi opet zakoni samo to odredjuju, da tko prekomjerne kamate prima, ne će ih moći pred sudom utužiti, ako dužnik ne bi htio dobre volje platit. A kolike se kamate smiju pobirati, to odredjuje zakon postaviv t. zv. kamatnu taksu. Neobdržavanje zakona ovakova može imati dakle kaznenih ili samo gradjanskih posljedica.

U nauci i životu mnogo se govorilo i pisalo proti tomu, da se zakonom odredi, kolike se kamate smiju ugovoriti, ali se pisalo i govorilo i za to. Većina učitelja političke ekonomije misli, da se zakonom ne može zatrti lihvarstvo, s toga da takovi zakoni ne će donieti nikakove koristi. Lihvarstvu se već nekoć prietilo vrlo strogimi kaznami, strožijimi nego li danas, pak se je ipak tjeralo; lihvu ne može zakon kako bi trebalo tačno opredieliti. Uzajmljena glavnica ili prodana roba može imati za privatno gospodarstvo u raznih okolnostih i u raznih podhvatih različitu vriednost i različitu donositi korist; može biti, da glavnica, od koje se plaćaju jako visoke kamate, donosi dužniku još veću vriednost; može biti, da dužnik odvali uzajmljenom glavnicom od sebe mnogo veće zlo nego li su i visoke kamate, koje plaća vjerovniku. Riziko je različit kod raznih vjeresijskih posala, zakon ga ne može pobliže ustanoviti; ako se zabrani primanje kamata preko stanovite količine, čini se nemogućim zajam, gdje je veći riziko za glavnicu. Još se najprije može u poljodjelstvu, koje se još jednostavno po starom običaju tjera, označiti promjerni prinos gospodarstva, a kad se to znade, nije težko opredieliti, da li su ugovorene kamate prekoračile onaj promjerni iznos dohodka ili ne. U obrtnosti i trgovini ne da se ovakov iznos pronaći, a težko ga je i u gospodarstvu poljskom, koje se racionalno vodi. Država ne opredjeljuje cienu ostalih dobara; kako dolazi do toga, da ravna baš cienu glavnice? Zakoni proti lihvi ne mogu se dakle protegnuti na mnoge poslove; a i u onih poslovih, za koje vriede, često se obadju. Lihve ima i uz zakone proti njoj; može joj se na put stati prije praktičnim i shodnim ustrojstvom (organizacijom) vjeresije, banka, štedionica, zatim praktičnim uredjenjem potrošne vjeresije, strogim nadziranjem zalagaonica, a još bolje ustrojenjem javnih zalagaonica, n. pr. gradskih, po-

krajinskih; podizanjem zavoda za osiguranje, za bolestne, stradajuće itd.

Svakako pak nuždno je, ako se kani zakonom kamatna mjera opredieliti, da se dobro uvaži stanje novčano, gospodarske prilike, kako i na što se upotrebljuju većim dielom uzajmljene glavnice ili kupljena roba; razne skupine proizvoditelja i trošaca, raznolikost obćega pravnoga i gospodarskoga reda. I kad se ovo kako treba promotri, još je veoma dvojbeno, hoće li zakon donieti barma nešto koristi, kojoj se nadaju.

U naše vrieme živa se diže reakcija proti slobodi ugovaranja kamata te se državnimi zakoni opredjeljuje veličina kamata. Tako se i hrvatskim zakonom od 8. prosinca g. 1877. odredjuje, da kamate u vjeresijskih poslovih smiju iznositi najviše 8%. Za neke poslove ne vriedi ovaj zakon, n. pr. mjenične i trgovačke, uglavljene medju protokoliranimi trgovci.

V. Dobitak poduzetnika: *1. Što je dobitak poduzetnika i odakle nastaje?* — Zadatak poduzetnika u gospodarstvu već je iztaknut u nauci o proizvodnji (o „poduzeću“). On ujedinjuje sile proizvodne te pokreće posao na vlastiti račun i svoju odgovornost. Što poduzeće donosi dobitka, to je njegovo, ali na nj se svaljuje i sva opasnost. Poduzetnik mora da namiri sve, koji su svojimi proizvodnimi silami u njegovom poduzeću sudjelovali: plaća dakle radnika, izplaćuje kamate glavničaru, najamninu kuće vlastniku, rentu posjedniku zemlje, u koliko treba u poslu kuće ili zemlje a ne ima svoje. Što preteče, kad se sve ove naknade i troškovi izplate, sačinjava dobitak ili nagradu poduzetnikovu. Dobitak poduzetnikov jest onaj dio prinosa poduzeća, koji ostane poduzetniku, pošto je namirio sve izdatke (troškove) poduzeća. Ne donese li poduzeće ni toliko, koliko je potrošeno, poduzetnik ima gubitak.

Dobitak ovaj pripada samo poduzetniku, ili se razdieli medju njega i one osobe, koje imaju pravo na dio dobitka, jer su se zajedno udružile te zajednički pokrenule poduzeće.

Dobitak je samostalni dohodak. Nije dakle nikakova renta glavnice, kako neki misle, a niti jednostavna plaća za rad, kako su drugi sudili. A zar poduzetnik nije radnik? pita se. Jeste, mnogi poduzetnici ujedno rade u svom poslu baš kao i drugi najmljeni radnici, n. pr. seljak ore, kosi, žanje, majstor radi upored sa svojimi kalfami itd. Tako isto poduzetnik ima barma nešto vlastite glavnice, koju u posao uloži, a možda je i ciela glavnica njegova. U prvom i drugom slučaju poduzetnik računa si za svoj rad neku plaću, ravnu onoj, koju prima i drugi radnik; za uloženu vlastitu glavnicu ide njega odšteta, kakova se plaća i od uzajmljene glavnice. I ona plaća za rad i ove kamate vlastite glavnice sačinjavaju dohodak, ali ne poduzetnika kao takova, nego kao radnika ili kao glavničara.

Dobitak poduzetnički teče iz drugoga izvora:

a) Poduzetnik naime mora da donese u posao osobitih svojstava. Mora imati posebno znanje za svoj zanat i treba da umije to znanje primieniti onako, kako priroda poduzeća zahtieva. „Ima da ostvari osnove učenjaka; ako nije sam glavničar, valja da umije skloniti glavničare, da sudjeluju svojim novcem u poduzeću; treba da namjesti radnike, koji mu posudjuju svoje ruke. Treba da je pravičan, mudar, kućevan ili štedljiv, radin i uvidjavan: riečju valja da se u njem stječu sva svojstva potrebita, da se poluči uspjeh; ideje učenjaka moraju mu biti isto onako poznate kao i rad običnoga nadničara. Njegov posao napreduje ili propada, prema tomu, da li vještije ili nevještо njim upravlja“ (A. Blanqui). Tko providjen ovimi sposobnostmi, talenti i vještinom rukovodi poduzeće, on doduše radi, ali ne onaj obični rad, nego rad posebne vrsti, i za taj posebni rad valja da bude nagradjen ne plaćom za rad, nego dielom dobitka cieloga poduzeća.

b) Poduzeće se pokreće na trošak i pogibao poduzetnika; sa svakim je skopčana mogućnost gubitka, koji

može upropastiti posao ili osramotiti poduzetnika. Poduzetnik plaća sve ostale svoje pomagače, smišlja i trudi se, da svim obvezam tačno zadovoljava; onih trvenja, muka i zebnje, koje podnosi on, ne poznaje ni radnik ni glavničar. Za to što uzimlje na sebe tu odgovornost i onu pogibao (riziko), ide ga nagrada, neka vrst premije osiguratelјne.

Ovo su dvie okolnosti, koje jasno obilježuju dobitak poduzetnika kao posebnu vrst dohodka, koji se razlikuje od plaće rada i od rente glavnice; on nije ugovoren niti pogodjen, kako se ugovori plaća rada ili kamate, nego zavisi o tom, koliko ostane, kad se svi izdatci sračunaju i namire.

Nije uviek poduzetnikov položaj udoban niti svaki posao onako unosan, kako se misli. O tom se nije težko uvjeriti. U naše vrieme, kad vlada načelo slobodnog natjecanja, slobodno je svakomu dati se na poduzeće, predpostavljajući svakako, da ima za to vještine i sposobnosti, jer se razuman čovjek ne će dati na posao, o kojem ništa ne razumije. Pa zaista vidimo, da poljodjelska, obrtna, trgovačka i financijalna poduzeća pokreću ljudi, koji se broje u visoke krugove družtva ljudskoga, ali vidi se i to, da ne riedko najzakučastije i veoma zapletene poslove rukovode muževi, rodjeni pod seljačkim krovom ili odrasli uz stol čednoga majstora.

2. Količina dobitka. — Količina dobitka zavisi o nekih prilikah, koje su uzrokom da je dobitak veći ili manji:

Vriednost ukupne proizvodnje može dobitak poduzetnikov povećati. Što vrednijih stvari poduzeće izradi, to se može i obilnije nagraditi poduzetnik. A poduzeće izradit će više i vrednijih stvari, ako se svaka sila proizvodna što podpunije i umnije upotrebi; ako je kombinacija poduzetnikova razborita i uprava sa poslom vješta i okretna. Trošak proizvodnje i prevoza takodjer može da povisi ili smanji dobitak; jer ma se i proizvode najvrednije stvari, ako je ovaj trošak znamenit, ostaje malo u ime dobitka.

Medju poduzetnici, u slobodnom prometu, opaža se natjecanje, pojavljaju se ponuda i tražnja. Kad se više

pojedinaca nadje, koji nastoje podići podhvate razne vrsti, nastaje ponuda. Jesu li pak potrebe života naroda takove i tolike, da se redovito mogu podmirivati samo življim proizvodnim radom te višim razvojem poduzeća, više se traži poduzetnika.

Više će se poduzetnika naći za poslove onakove, koji se dadu lasnije pokrenuti i gdje je manje rizika i za koje treba manje glavnice. A manja će biti ponuda za poduzeća, gdje je baš protivno od toga.

Napokon će poduzetnik metnuti na vagu: što i koliko treba za sebe i svoju porodicu i koliki mu je riziko, koliko je potrošio, da se pripravi za zvanje. Ovaj t. z. trošak poduzetnika — ne trošak poduzeća — bit će ona najniža granica dobitka, do koje može ići; ako poduzeće ne nosi ni toliko, napustit će ga.

U zemljah i vremenih, gdje je gospodarska i obća kultura niža, dobitak je poduzetnikov veći, jer su poduzeća riedka i riskirana; a takov je i onda, kad se zemlja gospodarski naglo razvija, jer u takovih prilikah više se traži raznih dobara pa se bolje nagradjuju oni, koji dižu poduzeća, kao i oni, koji sudjeluju u njih kao radnici i glavničari. Obratno kad naglo uzmu nazadovati poslovi i poduzeća, smanjuje se dobitak poduzetnika, a s njim često i plaća za rad i dobitak glavnice.

Na visokom stepenu gospodarskoga i kulturnoga razvoja dobitak poduzetnikov smanjuje se, i to zato:

a) jer je življe natjecanje; što je jeftinija glavnica, to će češće sami glavničari gospodariti i svoju glavnicu ulagati; obrazovaniji i poduzetniji radnici na svoj će račun kao zadruge dizati poduzeća. Viši stepen duševne kulture radja i većim brojem sposobnih, vještih i okretnih poduzetnika;

b) jer je veća pravna sigurnost, razvijeniji zavodi osiguravajući, poduzetnici bolje i sigurnije umiju proračunati sve okolnosti, a uslied toga je i riziko manji;

c) jer je veće obilje glavnica te se ustrojavaju velika poduzeća, koja se zadovoljavaju i manjim promjernim dobitkom.

I kod dobitka poduzetnika vidi se smjer, da se razlika visine dohodka, postojeća na raznih mjestih, nastoji izravnati.

Ako se podužeća, koja nose slabu dobit, dadu stegnuti ili posve napustiti, a druga unosnija razširiti, tad će se u raznih granah proizvodnje i medju raznimi krajevi i zemljami izjednačiti dobitak poduzetnički; za svaku granu proizvodnje, za svaku zemlju i u svakom vremenu ustaljuje se neki srednji iznos dobitka, a oko njega kreće se faktični dobitak, niti trajno znatno veći niti manji od onoga srednjega. Iznimice gdjekoja poduzeća donose trajno veći dobitak nego li je srednji iznos. To se može dogoditi, jer sva poduzeća ne rade s jednakim troškom, niti uz jednako povoljne uvjete; koja rade sa manjim troškom, uz bolje uvjete, doniet će poduzetniku veći dobitak.

Dohodak učenih razreda naroda. Tko radom svojim promiče obće dobro, zaslužuje nagradu. Poznavanje zakona prirodnih jedan je od prvih uvjeta proizvodnje. Jednako su važne političke i moralne znanosti, jer izlažu zakone, koje ima da sliedi čovjek kao biće moralno i kao član družtva ljudskoga. Ljudi učeni svagdje su vele znameniti faktor družtva, bez njihova rada ne može biti napredka. »Učenjaka ide prvo mjesto u redu gospodarskom, jer on je pronašao, kako treba postupati u obrtnom radu, on taj postupak usavršuje i jednostavnijim čini, i tako daje poduzetniku na ruku, da svojim radom što više i što jeftinijim načinom dobara proizvede«. Francuzki pisac grof Saint-Simon veli u svom spisu »Parabole«, da bi za Francuzku bila veća nesreća, da izgubi na jedan put tri tisuće svojih prvih umjetnika, učenjaka i obrtnika, nego da pomre sav kraljev rod, svi duhovni i svjetski dostojanstvenici, visoki činovnici i svekoliko visoko plemstvo. Jer bi se ovim potonjim odmah i dosta našlo zamjenika, ali ne onim prvim. Što radi i smišlja učenjak i umjetnik, to postaje svojinom cieloga naroda, svatko se tim služi, svatko ima odatle koristi više nego li on. Jer ako učenjak sam ne učestvuje pomoću glavnice i rada u probitcih, koje njegov izum i obret donosi, koriste se i obogaćuju njimi drugi, on ne. Znanje učena čovjeka je kao svjetlo, kojega nitko ne plaća, pače oni, koji se njim služe, ne vele ni hvala stvoritelju toga svjetla. Muževi od

knjige i nauke niesu nagradjeni razmjerno prema onim velikim uslugam, što ih čine ljudskomu rodu. Mnogi njih zadovoljuju se priznanjem svojih sugradjana, drugi nalaze nagradu u sviesti, da su svojimi silami gledali promaknuti obće dobro, u nezavisnom svom položaju, pa onda u onom duševnom miru, koji uljeva uvjerenje, da je tražio i vazda branio istinu i pravo.

VI. Zavodi za pripomoć i obskrbu. Gospodarska i gradjanska sloboda ovlašćuje pojedinca, da može odabrati zvanje po svojoj volji i svom nagnuću. Nu sloboda ta nalaže svakomu i odgovornost za djela i propuste. Valja ipak priznati, da nije svatko sakrivio svoj neuspjeh gospodarski, jer su često jače od njega okolnosti vremena, mjesta, i sile drugih. U borbi za obstanak maleni poduzetnik i radnik, svaki sam za sebe, bez sredstva, ne može se uviek odhrvati premoći glavničnoj ili velikih podhvata. Nu kad se njih više udruži, kad pojedinac u boljih danih štedi za crne dane, može laglje odoljeti nevolji. Svatko treba da gleda na ono, što bi moglo doći, pa da se po mogućnosti pripravi i na gore dane. U tom će radnika, obrtnika i trgovca pomagati zavodi, koje pokrenu sami, ili ih osnuju drugi razredi pučanstva, a do njih je, da se liepo njimi posluže. Svaka pomoć neka potječe najprije od nas samih.

Medju zavodi, koji idu na ruku radniku, rataru, majstoru i drugim malim poduzetnikom, evo nekih važnijih:

1. Štedione. Amerikanac John Grigg, koji se s trudom i štednjom dostao bogatstva, postavi za prvo pravilo u svom knjižarskom poslu: »Da si marljiv i štedljiv, ne razteplji svoga vremena i svoga novca zadovoljavajuć sitnim i nerazboritim pohotam.« Jednoj od ovih dviju kreposti, koje su prvi uvjeti blagostanja, namienjene su štedione, kojim je prva svrha, a zato ih tako i prozvaše, da potiču na štednju, napose pak da bude tu krepost medju siromašnijimi razredi žiteljstva. Ima štediona u nekih državah, koje plaćaju veće kamate radniku i malomu poduzetniku, samo da ga što više osokole i obodre, da uztraje na putu štednje. Štediona prima uložke, ukamaćuje ih, a na želju

uložitelja u svako vrieme povraća. Što se uštedilo, nosi koristi, a kad stigne čovjeka potreba, ima čim da joj zadovolji, a da ne treba obijati tudjih pragova i tražiti milostinje. Ulaganje novca neka se što većma olakoti; toj svrsi liepo će se poslužiti, ako ima što više štediona; najniži uložak, koji se prima, neka bude što niže postavljen. Čuli smo za jednu štedionu u Hrvatskoj, da prima uložak počevši od 40 novč. To je dobro. Baš malena gotovina u ruku siromaha izvržena je pogibli, da će se potrošiti, ako je nije moguće pohraniti. Istina, više je posla, kad se primaju veoma maleni ulošci; nu za to mogu biti i kamate nešto manje; ta čovjeku siromahu nije baš toliko do ono nekoliko novčića kamata, što mu ih nosi čedna glavnica, koliko do toga, da je sigurno uložena i da ju može u svako vrieme izvaditi. Ovo potonje osobito je važno. Zato će se poslovanje štedione tako urediti, da budu glavnice što sigurnije uložene, i da se može novac svaki čas povratiti. S toga se ne čini uputnim, da štedione kupuju za veliki novac državnih i prometnih papira. Svakomu, tko uloži štogod, daje se na ruku knjižica, u kojoj je sve tačno zabilježeno.

Štedione ustrojavaju privatna družtva, zatim obćine i pokrajine. Više primjera pokazuje, koli liepo napreduju štedione kao zavodi gradskih obćina, t. j. one, koje su gradovi osnovali. U najnovijem vremenu ustrojavaju države poštanske i podupiru dizanje školskih štediona. Onim je svrha, da štednju učine obćenitijom, a ovim da mladeži omili štednja.

2. Zavodi za medjusobnu pomoć (pomoćnice). Svrha je ovim zavodom, da u stanovitih dogadjajih nevolje pomognu stradajućemu članu svomu. Nastaju medjusobnim udruživanjem radnika ili poduzetnika; svaki član plaća u tačno opredieljenom vremenu neku svotu, n. pr. svakoga tjedna ili mjeseca 10 nvč. itd. Ovimi ulošci sakupi se zaklada, odakle se daje podpora članu, kad ga stigne bolest, kad postane za rad nesposoban, a potreban je pomoći. Tako se u članovih potiče ljubav za štednju, koji se svojimi uštedci osiguravaju za slučajeve, kad ih postigne koja od spomenutih nesgoda. To su dakle zavodi štedni i osiguravajući. Prinos valja tačno plaćati, a koliko će pojedini doprinositi, neka se savjestno izračuna. Družtvo sa mnogo članova ima naravski i obilniji prihod; ali prevelik broj članova otegoćuje nadzor i poslovanje. Nije baš nuždno, ali je dobro, da su članovi po mogućnosti istoga zanimanja, jer se laglje ustanovljuje pravični prinos, pošto su svi, koji rade u jednakom poslu, izvrženi jednakim pogiblim za zdravlje i život.

3. Zavodi za ostarjele i nemoćne (casse di quiescenza, Alterskassen) takodjer su zavodi za štednju i osiguranje. Razlikuju se ipak od pomoćnica, jer se oni obvezuju, da će svojim članovom, kad iznemognu, plaćati neku mirovinu; a ni prinos članova nije jednak, nego se ravna po tom, koliko je godina članu, kad stupa u družtvo.

Za plaćanje mirovina potrebita sredstva nabavljaju si ovi zavodi uplatom učestnika, kamatami, i kamatami na kamate uložaka, uplaćenimi glavnicami, kojih učestnik ne zapisuje svojim nasljednikom, i napokon onim, što zapadne zajedničku blagajnu, kad umre koji član. Tačnim i vrlo pomnim izračunanjem pronadje se iznos, na koji će narasti kamate od kamata svake svote, koja se kroz nekoliko godina uplaćuje. S druge strane pokazuju skrižaljke (tabele) o pomoru po prilici broj godina, što bi ih mogao ovako osigurani proživjeti. Pomoću ovih obaju elementa, i kad se uzme za temelj srednja kamatna mjera, može se unapried izračunati, kolika će biti renta, štono će se osiguranom plaćati.

Jedna i druga vrst zavoda, ako se brižno i tačno upravlja, prava su blagodat za učestnike.

VII. Zadruge. Od prije spomenutih udruženja razlikuju se zadruge proizvodne, vjeresijske, gradjevne i potrošne, jer one stranom idu za tim, da radnika učine samostalnim poduzetnikom, a stranom da mu olakote podmirenje svakdanjih potreba. Napose zadruge za proizvodnju i za vjeresiju smatraju se vrlo uspješnim sredstvom, da se radnici dovinu samostalna položaja, a maleni poduzetnici odupru opasnomu natjecanju velikih poduzeća.

Ima različitih zadruga; ovdje se u kratko spominju one, kojim je zadaća popraviti položaj radnika i manjega poduzetnika, bio on ratar, obrtnik ili trgovac.

1. Zadruge za proizvodnju (Produktivgenossenschaft, società di produzione) jesu udruženja radnika ili malenih poduzetnika; svaki član donosi u poduzeće svoj rad i glavnicu, koju je uštedio; i svaki utječe na upravu, kako propisuju pravila. Cieli dobitak pripada članovom, ali na njih pada i sva opasnost, kojoj je samostalni posao izvržen. Zadruga na zajednički račun proizvodi i prodaje svoje proizvode, jest dakle podpuno

poduzeće. Svaki član zadruge radnik je i poduzetnik zajedno. Sve koristi poduzeća diele se medju članove, a u tom je mnoga pobuda, da čovjek bude uztrajan i oprezan u poslu. Radnici postaju samostalni poduzetnici, njihovo se stanje u družtvu poboljšava; ali se od njih ište: da savjestno vrše svoje dužnosti, da su složni medju sobom, pošteni, razboriti, i da se pokore upravi zadruge i njenim odredbam. Uz ove kreposti, koje se preporučuju u interesu samih radnika, zadruge mogu liepo napredovati, ma da je mnogo muke i truda, dok se na noge postave, pribavi glavnice i steče glasa te uvaženja.

Ferd. Lassalle preporučaše živo, da se radnici udružuju i proizvodne zadruge osnivaju, jer da će tako postati samostalni poduzetnici. Potrebnu glavnicu za poduzeće mora država namaknuti svojom vjeresijom. U tu svrhu tražio je on oko 100 mil. talira; dakle tražio je pomoć državе.

Schulze-Delitsch, pravi apostol ideje zadružne, svjetovaše i podučavaše, neka se radnici i maleni poduzetnici udruže. Potrebitu glavnicu treba da sami nabave, bilo da ju svojimi prinosi ili uložci sakupe, bilo da uz zajedničko jamstvo (»svi za jednoga i jedan za sve«) uzajme od drugud. Valja dakle da si sami pomognu; udruženi odoljet će natjecanju velikih poduzeća, i postati samostalni poduzetnici. U Njemačkoj se razvila živa agitacija medju pristašami Lassalla i Schulze-Delitscha, koja se izražavala lozinkami: »neka pomogne država«, i »pomozi si sam« (»Staatshilfe«, »Selbsthilfe«).

2. Zadruge za nabavu sirovina kupuju sirovine u sgodno vrieme i na veliko, pa prodavaju svojim članovom. Glavnica se namakne prinosima članova, ili se uz zajedničko jamstvo uzajmi. Članovom se prodaju sirovine za cienu, koliko stoje zadrugu, dodav neki iznos, da se namiri trošak uprave i sastavi neka zaklada pričuvna.

3. Poljodjelske zadruge kupuju napose strojeve i orudje poljodjelsko (n. pr. sijala, kosila itd.), stoku, krmu, sjeme itd. U novije vrieme često se uredjuju zadruge, koje na zajednički račun članova prave u veliko sir, mlieko, maslo, izvode melioracije itd.

4. Zadruge za trošnju (Consumverein, società di consumo) pokreću se, te kupuju u veliko živež, ogrjev, odielo itd., dakle dobara za svakdanje potrebe, koja na malom prodaju svojim članovom. Za posao nuždnu glavnicu stječe zadruga tim,

što članovi plaćaju neki prinos, a novi članovi upisninu, da postanu učestnici kod pričuvne zaklade. Članovom koristi ova zadruga najviše tim, da ih obskrbljuje nuždnimi dobri. Zadruga kupuje u veliko i plaća gotovim, zato kupuje jeftinije. Članovom prodaje na malo, i to ili uz cienu nabavnu ili pak uz cienu, koju imadu dotična dobra na tržištu. Ovaj je potonji način probitačniji, jer ljudi priviknu gospodariti, a uložak nosi im korist. U svakom slučaju pak zadruga ima prodavati članovom samo za gotov novac. Trošci svakoga staleža mogu ovakovu zadrugu osnovati, ali osobito se svjetuje to radnikom.

5. Gradjevne zadruge postavljaju si zadatkom, da članovom svojim priskrbe zdravih i jeftinih stanova. Članovi plaćaju neki uložak; odatle, pak zajedničkom vjeresijom zadruge namakne se glavnica za gradnju kuća. Radnici stanuju u takih kućah plaćajuć umjerenu najamninu, ili — a to je daleko bolje — kupe kuću od zadruge, te odplaćuju u obrocih kupovninu. Dok se ne izplati cienа, zadruga ima hipoteku na kući. Naravski mogu i drugi razredi pučanstva, a ne samo radnički ustrojiti ovakovu zadrugu i tako doći do pristojnijega stana ili do vlastite kuće.

6. Vjeresijske zadruge ili predujmovni zavodi davaju svojim članovom vjeresije, a uz to su neka vrst štediona. Članovi plaćaju periodično neku svotu, novi članovi i upisninu. Odatle, pa onda odbijanjem malena iznosa od dividende, sastavlja se poslovna glavnica, a jer često ova ne dotječe, primaju i zajmove. Uložiti može svoj novac član i nečlan zadruge onako, kako se ulaže u drugu štedionu ili koju banku. Uložci su ukamaćeni, za njih jamče svi članovi zajednički. Da se namire gubitci, sastavlja se pričuvna zaklada. Zadruga uzajmljuje svojim članovom uz zalog ili jamstvo osobno. Dobitak se dieli medju članove razmjerno prema tomu, kolika je uložena glavnica.

Vjeresijske zadruge liepo koriste obrtnikom i ratarom, jer im uz zajedničko jamstvo pribavljaju vjeresije uz tako povoljne uvjete, uz kakove se obično samo velikim podhvatom daje. Zato se ne može dosta preporučiti ovim razredom pučanstva, da se udruže i ovakove zadruge urede, a kad ih jednom imadu, da upravljaju njimi oprezno i mudro, da paze, komu uzajmljuju i uz kakovu sigurnost, i da ne primaju uložaka preko potrebe.

Zadruge su doista vrlo liep i koristan gospodarski pojav novijega vremena. Nu tko se je nadao, da će one riešiti »socijalno« pitanje, a to su uz Schulze-Delitscha mnogi očekivali, nije se toga još dočekao. Nije tako lako ni konačno o njih suditi,

jer se nalaze tek u razvitku, i niesu još u životu naroda došle do važnosti, koju bi mogle imati.

Nu ipak očevidne su njihove gospodarske i uzgojne koristi. Članovi zadruge, znajući, da rade za sebe, jesu revniji, oprezniji i štedljiviji; štede sirovine, koje izradjuju, glavnice i orudja, a nastoje umanjiti trošak. Štogod je dobitka, dieli se medju članove, ali i riziko pada na njihova ledja. Zato se ne laćaju zadruge odviše smionih poduzeća. Jedan nadzire drugoga; imajući svatko pravo utjecati u upravu, članovi uče poznavati poslovanje, i tako stječu znanja i izkustva. Poslovi se mogu tako udesiti, da i žene i mladji mogu štogod privrieditи.

Nedostatci, koji se do sada pojavljivahu, s vremenom će se na manju mjeru svesti, i to: što većma budu članovi proniknuti pravom ljubavlju prama poduzeću, te se nauče svoje strasti i svoju volju podvrći volji ciele zadruge.

7. Učestvovanje radnika u poduzeću (industrial partnership) novi je način i novi pokus, da se radniku pomogne do neke samostalnosti. Pojavi se najprije u Englezkoj (g. 1865.), gdje su braća Grigg kušala njim obraniti se od strajkovanja radnika. Sastoji evo u ovom: cieli posao ili poduzeće procieni se po vriednosti, kakovu izkazuju poslovne knjige, pa se ukupna vriednost razdieli na manje poslovne dielove (dionice); većinu tih dionica ili dielova pridržaje za sebe poduzetnik, a ostatak kupuju radnici. Tko kupi jedan dielak ili dionicu, postaje učestnikom poduzeća. Radnik ima svoju plaću, dobiva od čista dobitka, kad ovaj preteče, izviestnu najmanju svotu, neki postotak, a napokon kao sudionika ili dioničara ide ga dividenda (razdjelak dobitka). Radnik nije dakle samo radnik nego i drug poslovni, njega veže na posao dvovrstni interes: kao radnika i kao čovjeka, koji je možda cielu svoju gotovinu uložio u posao. Radnici kao učestnici kod poduzeća utječu i na upravu družtva, te izabiraju izmedju sebe onoliko članova u upravni odbor, koliko ih po pravilih i po dogovoru imadu pravo izabrati. Uz umjerenost i trieznost na jednoj i drugi strani dalo bi se ovom vrsti udruženja postići znamenitih rezultata, te oštrina radničkoga pitanja u mnogo čem ublažiti.

8. Ruski »artel«. Malo će biti naroda, koji bi bio toliko proniknut idejom udruživanja i toliko ljubio život u zajednici kao narod ruski. Dokazuje to »mir« i »artel«, a dokazuju i druge činjenice. Što je »mir« za seljačtvo, to je »artel« za radnika i druge vrsti poslovača; učeni Rusi tumače i razjašnjuju ovu uredbu, a napose o njoj su dobrih stvari napisali Kolačev i Leskov. »Artel« je udruženje, zadruga ili savez radnika, što ga uglave medju sobom u svrhu, da kakov posao ili poduzeće pokrenu. Artel je vrlo stara uredba ruska, »artel lovaca« spominje se već u 13. stoljeću. Artele sastavljaju za razna poduzeća i kod raznih sgoda*). Napose važni su »arteli« burza; članovi njihovi jamče medju sobom jedan za drugoga, pa uslied takova jamstva namještaju ih u službe ili za rad, u kojem im se povjeravaju velike vriednosti i znatne novčane svote; onomu, koji prima u službu jednoga ili drugoga člana »artela«, jamče ostali za svoga druga, i to jamstvo dovoljna je sigurnost, da članu »artela« povjereni novac ili dragocjenosti ne će izginuti. Svaki »artel« bira si starostu, koji bezuvjetno odgovara »artelu«. Ova vrst udruživanja u Rusiji je vrlo razširena i veoma popularna; radnici i manji obrtnici raznih poduzeća i posala sastaju se u »artele«: zidari, lončari, ribari, lovci, izvoščiki tvore družtva ovakova, u vojsci jedna kumpanija sačinjava »artel« za sebe, izbira starostu, što pojedini član »artela« prima u ime plaće ili inače privriedi ili u boju zaplieni, predaje starosti, koji upravlja sa svim što pripada zajednici. Pače i tatovi sdruže se u »artel«.

»Arteli« su veoma važna uredba gospodarska, članovi su njegovi kao jedna občina, liepo se medju sobom paze i pomažu. Još je veće i blagoslovnije djelovanje »artela« na čestitost i ćudorednost članova; o tom se pripovieda preliepih stvari. Baer kazuje, da je nekomu dječaku poklonio rubalj za neku uslugu. Dječak se vrlo uzradova daru, koji da će dobro doći »artelu«. Baer mu reče, da je poklonio novac njemu, da je rubalj njegova (dječakova) svojina. Nu mališak se nikako nije dao uputiti, nego učini, kako reče: predade rubalj svomu otcu kao članu »artela«, da ga uruči starosti. »Samo u zemlji, piše Baer o Ruskoj, gdje se toliko poštuje tudje dobro, mogu postojati zimnice (zimske kuće). To su dosta solidno gradjeni čardaci, nalazeći se sred pustih krajeva, u kojih putnik može prenoćiti i odpočinuti, i gdje će vazda naći u košari divljači razne vrsti, što ju donesu ljudi iz okolice. Putnik izabere što ga je volja, ali mora platit običnu cienu i novac metnuti u košaru. Tko je divljač u košaru donio, dodje za koji dan, da vidi, je li se što prodalo pa pobere novac, što ga nadje

*) Pripoviedaju, da kad se nadju na plesu ili kojoj drugoj zabavi gospodskoj lakaji, odmah u predsoblju sastave »artel«, izaberu starostu i odbor, koji paze na haljine i druge stvari gospode, primaju darove te obavještuju pojedine članove — koji se obično po krčmah razidju — kad im se gospoštine spremaju kući.

ondje, a ne treba se bojati, da će tko drugi meso ili novac odnieti«. Na Novoj Zemlji vidio je Baer pustu kolibicu, svi ukućani bjehu pomrli. U kolibici ležalo je sve, što su vlastnici njeni u lovu stekli, imenito više veoma dragocjenih koža; ništa ne bijaše pod ključem, sve svakomu otvoreno, pa nitko ni da se dotakne koje stvari; a kad su se mjeseca rujna vraćali lovci kući, ponieše sobom kože, da ih predadu poznatim si nasljednikom. Kadšto stoji kuća ili kolibica kroz godine prazna, i nikada ne izgine iz nje ni najmanja stvarca. Ovo su posljedice djelovanja »artela«.

VIII. Pravedan i valjan način razdiobe (podjeljenja) dobara ili imovine. Upored s pitanjem: kako da se dohodak podieli, ide drugo pitanje: kako da se pravedno i što bolje razdiele dobra ili imovina? Na ono prvo pitanje odgovorilo je dosadanje razlaganje. Na ovo drugo ne može se izcrpivo i potanko odgovoriti, jer ovo pitanje, koje sadržaje u sebi jezgru pitanja družtvenoga i cieloga družtvenoga pokreta, zaseže i u druge nauke. S toga se valja ograničiti na to, da se iztaknu samo neki momenti o tom.

Kako da se dohodak pravedno razdieli medju članove narodne, to je veliko pitanje, kojim se bave vjekovi, a da nije do sada riešeno. Već u starom vieku pojavlja se ono, ma da su ga onda drugčije formulovali. Manja se važnost stavljala na dohodak, veća na posjed; nu opreku medju ubožtvom i bogatstvom, medju bogatim i ubogim spominju posve jasno i odrješito pisci staroga vieka. Mišljahu, da se ta opreka može poravnati, ako se zemljištni posjed pravednije razdieli. — Pošto se veće gospodarske i etične znamenitosti dovinuo rad, zaoštrila se ona opreka medju radom i novčanom glavnicom. Nije pravo, da žanje, tko nije sijao — tako se govorilo. Valja promieniti red, i družtvo ljudsko osoviti na temelj prava i pravice. I da to bude, iznosili se tečajem vjekova najrazličitiji predlozi, kako da se odstrani antagonizam medju radnikom i ostalimi posjedujućimi razredi, medju dohodkom radnika i dohodci ostalih razreda. Najradikalniji su predlozi komunista i socijalista. Komuniste misle, da su našli liek proti svim socijalno-gospodarskim nedostatkom, ako zaištu, da se dokine svaka vlastnost, da bude sve zajedničko: trud i užitak, glavnice i proizvodnja. Socijalistom se čini, da

bi čovječanstvu odlanulo, da sva glavnica kao sredstvo proizvodnje postane zajedničkim dobrom.

Svi ovi sustavi, ma se i proveli, ne bi donieli onoga uspjeha, koji očekuju zastupnici njihovi. Evo što se proti njim iztiče: da se danas provede jednakost dohodka, sutra bi se ma u kojem kutiću ili u kojem obliku opet pojavila nejednakost; trebalo bi organizovati posebne vlasti i imenovati organe, koji bi svako kretanje pojedinaca motrili, svaki rad nadzirali; ti bi organi vršili svoju zadaću vrlo absolutistički, pa se smije reći, da čovječanstvo ne bi imalo razloga radovati se takovoj organizaciji.

Moglo bi se reći: najpravednije i najshodnije bilo bi onakovo razdjeljenje dobara ili imovine, da svaki pojedinac dobiva onaj proizvod, koji je njegovim radom ili sudjelovanjem nastao. Nu kako i tko da sigurno odluči, koji dio ukupna prinosa narodne proizvodnje ide na račun rada, koji na račun glavnice i zemljišta? Dakle ovo načelo pravednosti ne da se provesti.

Ali sigurno je ovo, da mi svi, pripadali ma kojemu zvanju, moramo u vlastitom interesu raditi, da se umnoža proizvodnja narodna; nu isto je tako sigurno, da svaki pojedinac i svaki stalež ima i svojih posebnih interesa: naime da mu zapadne što veći dio od onoga ukupnoga prinosa.

Podpuno jednako podjeljenje dobara ili imovine ne će se nikada valjda provesti, a za dobro i sreću ljudstva nije to ni potrebito; ali je potrebno, da svatko ima, koliko treba za uzdržavanje svoje. Razuman čovjek reći će: imam, koliko trebam, a što me briga, imade li moj susjed više. Ne ima sumnje, da je dohodak nesretno razdieljen, ako se družtvo dieli u dva nejednaka tabora, pa ako u jednom sjedi nekolicina veoma bogatih, a u drugom množina posve ubogih. Takovo je stanje gotova bolest, ono je nepresahljivi izvor raznih trvenja, komešanja i težkih nemira. Valja svom snagom raditi, da se ove bolesti družtvenoga tiela odstrane i povrate pravi i zdravi odnošaji. Zdravimi pak odnošaji smatraju se, kad i najsiromašniji gospodarski

samostalni član družtva ima toliko dohodka, da mu zajamčuje nuždno uzdržavanje, a uz to čini mogućim, da može djecu valjano uzgojiti, sam uživati i onih dobara, koja pruža prosvjeta, te uštedjeti štogod za poznije vrieme. Izmedju ove najniže stepenice i izmedju bogatstva kao najviše stepenice imovine neka bude brojem što jači srednji stalež, koji drži družtvenu ravnotežu, te svakim danom predočuje nižemu od sebe, da se radom, znanjem i vještinom može popeti i na viši stepen, jer u družtvu ne ima inoga puta, da postaneš imućnijim, do puta rada i poštenja, uztrajnosti i štedljivosti. Bogatstvo pojedinaca može liepo zajednici koristiti; samo se ono bogatstvo odsudjuje, koje se gomila na račun srednjega i nižega razreda pučanstva. Svaka zapreka, bilo družtvena ili zakonska, koja bi priečila prelaz iz nižega u bolje stanje, mora se bezuvjetno odstraniti, te otvoriti širom vrata sposobnosti, znanju i radinosti u svako zvanje i u svaku službu.

A kako da se uzpostave ovaki zdravi odnošaji? Jamačno ne jedino tim, da se individualnoj sebičnosti razvežu sve sile, nego zajedničkim radom svih, uvjerenjem svakoga pojedinca, da je i njemu bolje u narodu imućnom; da valja udruženjem ukriepiti vlastitu snagu te promicati vlastito i dobro udruženja. Bogatstvo ne ima druge svrhe nego da se njegovom pomoću postignu viši ljudski ciljevi. Zato je važnije, kako se dohodak troši, nego li, kolik je ukupni prihod. A kako se upotrebljava dohodak, zavisi o tom, kako je podieljen medju članove družtva.

PETA KNJIGA.

Trošnja (konsumcija).

I. Trošnja:** u čem stoji trošnja? — Kakove ima trošnje? — **II. Trošnja prema proizvodnji; krize. — III. Osiguranje.

I. Trošnja: *1. U čem stoji trošnja?* — Trošnjom se završuje onaj put, kojim su dobra počevši od proizvodnje pa sve do toga časa prolazila; kad se dobra troše, dokučuje se prava svrha, poradi koje ih čovjek proizvadja. Proizvodnjom postaju dobra prikladnimi, da namire potrebe naše, trošnja uništuje to svojstvo njihovo. Trošnja je dakle uništenje vriednosti ili onoga koristnoga svojstva stvari.

Uništuje se trošnjom vriednost dielomice ili sasma, drage volje ili pod moraš, ali se uviek uništuje tek vriednost stvari, ali ne tvar (materija). Kao što čovjek ne može proizvoditi, tako ne može ni uništiti tvari. Pače kad je stvar već posvema izrabljena u nekom pravcu, može se još u koju drugu svrhu i na drugi način upotrebljavati, n. pr. poderana košulja ne nosi se više, ali se u tvornici pravi od nje papir. Staro iznošeno odielo vuneno upotrebljava se za fabrikaciju umjetne vune.

Troši čovjek, kad zaista upotrebljava stvar; nu govori se i o idealnoj trošnji, koja nastaje, kad se promieni mnienje naše o svojstvih dobra, uslied koje promjene mislimo, da se ova ili ona stvar ne da više upotrebiti. Eto tako govore, da i moda troši, jer kad se promieni moda, to jest naše mnienje o uporabivosti

stvari, ne upotrebljava se više, nitko tobože za nju ne daje ništa. Nu ovo bi se moglo uzeti samo donekle istinitim, naime u koliko se trošnja motri samo sa stanovišta pojedinih privatnih gospodarstva; moguće je, da neki razredi pučanstva misle, da se ova ili ona stvar ne može više upotrebljavati, kako je do sada bila upotrebljavana; nu drugi razredi ne misle tako, nego vjeruju, da će ove stvari još i sada dobro poslužiti. Odatle ono, što vidimo, da se mnogi »odievaju po staroj modi«, da imaju stvari, koje niesu »moderne«; da je u jednom kraju ili mjestu nešto u modi, što je u drugom kraju već iz mode izašlo.

Troši ne samo čovjek, nego i priroda, i njena je trošnja kadšto silna, n. pr. požari, poplave, potresi itd. uništuju imovinu.

2. *Kakove ima trošnje?* — Najviše troši čovjek, i ovu trošnju poglavito proučava nauka gospodarska. Vrsti ove ljudske trošnje jesu: a) proizvodna (produktivna ili reproduktivna) i neproizvodna (neproduktivna); b) javna i privatna. Još se spominje trošnja, koja duže ili kratko vrieme traje, pa trošnja uništujuća, t. j. takova, koja posjedniku potrošenih dobara nikakove koristi ne daje.

Proizvodnom trošnjom mienja se oblik stvari, prijašnji se gubi a dobiva novi oblik; nu potrošeno ili izrabljeno dobro pojavlja se u promienjenu liku kao novo dobro isto toliko, ili još vrednije, nego li bijaše stvar potrošena. Proizvodna ili produktivna dakle trošnja uništuje vriednost stvari kao i svaka druga trošnja; ali ta vriednost uzkrsne opet u drugom dobru ili u drugoj stvari, t. j. u novom proizvodu, koji dolazi na mjesto potrošena. Ova trošnja je dakle uvjet proizvodnje; moraju se dobra potrošiti, da nova nastanu. Što n. pr. potroši radnik na svoje uzdržavanje, jamačno je trošnja proizvodna, kao što je i barut, kojim se rudari služe, da razlome kamen, kao što je i ono, kad učenjak nabavlja knjige za svoju radnju; ovamo spada i trošak za djecu, i on je proizvodan, jer se odgajaju budući proizvodni radnici.

Neproizvodna ili neproduktivna trošnja je najčešća, i kad se govori o trošnji u obće, vazda se misli na ovu, koja stoji u tom, da se ne promieni samo oblik stvari, nego i njena vriednost uništi, koja se vriednost ne pojavlja opet u drugom dobru. Ovdje uništenje vriednosti ima svrhu, da podmiri neposredno potrebe čovječje. Ne valja neproizvodnu trošnju naprosto odsuditi kao negospodarsku. Ta čovjek proizvodi dobro, da živi, a ne živi za to, da proizvodi. Dobra imadu svrhu, da se potroše. Dok se dobra u koristne i opravdane svrhe upotrebljavaju, i neproizvodna trošnja je koristna, jest gospodarska. Odsuditi se mora trošnja nekoristna, štetna. A štetna je trošnja badavadžija, ljenjaka, protuha, kartaša, bankrotiraca i nevaljanih vlada. Trošnja nevaljanih i nevriednih članova družtva dvostruko je štetna, jer s jedne strane ne rade ništa, s druge strane troše dobra, koja su neriedko protupravnim činom stekli, ili ih od drugih pod vidom milostinje izmamili.

Javna trošnja nastaje, kad su trošci javne osobnosti: država, obćina.

Na što troši država ili obćina, koji su razlozi trošnje njihove, i kako bi se u javnoj trošnji imalo obazirati na pravu štednju, na gospodarsku i proizvodnu snagu naroda: to sve razlaže financijalna znanost. Ovdje se može tek opetovati ono gospodarsko pravilo: treba gledati da se što manjimi žrtvami postignu što veći uspjesi; pa onda, da se bezuvjetno odklanja trošnja, koja nije potrebita ili pače koja je štetna. A štetno je «podržavanje sinekura«, gdje se plaćaju ljudi, da ništa ne rade ili se plaćaju za to, jer ništa ne rade; gdje se velike svote troše na gradjevine suvišne itd.

U ostalom ovim se odsudjuju samo pretjeranosti i nedostatci, jer i država može gradeći n. pr. javne sgrade obazirati se ne samo na to, da budu posvema prema svrsi, za koju se grade, nego da se odlikuju ukusom i liepimi oblici, jer se tim djeluje povoljno i na ćudoredno-razumnu stranu čovjeka, ugladjuje ukus i kriepi ljubav za sve, što je dobro i liepo.

Privatna trošnja je upotrebljivanje dobara po pojedinih osobah, obiteljih i manjih zajednicah. Privatna trošnja ravna se po tom, koliki su dohodci i odakle pritječu. Kad se troši preko dohodka, zapada se u dugove i nevolju, ako pak trošnju umijemo mudro rukovoditi, liepi će nam zapasti probitci. Ne može politička ekonomija razlagati pravila, kako treba da muž i žena u kući rade, posluju i troše, ali za sve vriedi ovo njeno obćenito pravilo: svatko neka pazi na svoju imovinu, koliko mu donosi ona ili zvanje, kojim se bavi, svatko treba da svoju potrošnju (svoj trošak) mjeri dohodkom svojim. Ova jednostavna aritmetika — kako veli Mirabeau — govori jasno i tako razumljivo, da je ne treba dalje tumačiti. Samo valja još jednu primetnuti: tko sve potroši, što privriedi, čim ga snadje kakova nesgoda, n. pr. bolest, naći će se u najvećoj nevolji. Što uštediš, što si odkineš od svoga užitka, od potrošnje, bez koje se može biti: to je obilno vrelo sreće i ćudorednoga poboljšanja. Uštedjenim imetkom odgajamo bolje svoju djecu, te ju čuvamo od one nesreće, koja se zove neznanje, i činimo mogućim, da postanu koristni i proizvodni članovi družtva ljudskoga. Prava štednja isto je tako daleko od škrtosti kao i od razsipnosti. Pravi štedjelac ne sakuplja imovine radi nje same, da ju svaki dan gleda na kupu, nego da uštedjeno koristno i proizvodno upotrebi. Zato treba da bude i naša štednja razborita. Nerazborito i negospodarski radi škrtac, koji čuva i trpa blago na blago samo radi njega; protugospodarski radi i razsipnik, koji potiplje imovinu u negospodarske, nekoristne, često baš i u nećudoredno svrhe. Prava štednja je u sredini; čuva imovinu i gleda ju umnožati, ali odobrava, da se troši tamo, gdje se trošiti mora, da se uzdrže uvjeti gospodarske proizvodnje. Tko se loše hrani, ne daje popravljati starih ili izkvarenih stvari, samo da ne troši, nije pravi štedjelac.

Pretjeranosti svagdje škode. Moda n. pr. po sebi nije zlo, jer ona ne znači drugo, nego da ljudi nastoje približit se jedan drugomu i u tom, kako dobra razne vrsti upotrebljavaju; jedan gleda, da izviestne potrebe svoje podmiruje onakovimi predmeti, kako to čine i drugi. Ali kad se moda prometne u smiešno nasljedovanje svačesa, što drugi čini, kad se svaki čas mienjaju oblik i vrst dobara, kada se dragocjeno vrieme i skupi novac trati na to, da se smisli što bizarniji način odievanja, koji često isto tako sramoti dobar ukus, kao što vriedja i estetička osjećanja: tada moda postaje nesgrapnost, gotova ludost, a razborit čovjek odvraća se od „takovih robkinja i robova“ mode.

Proti škrtosti stoji razsipnost. Kao što neki trpaju novac na novac, a uviek tvrde, da ne imaju ništa, tako ga drugi ne trpe u sebe, nego troše i troše ne pitajuć, da li je to koristno, uputno i što će biti poslije! Razsipnik uništuje sebe i svoj imetak, upropašćuje glavnice, koje bi se mogle još liepo i koristno uložiti. Zahvati li ova strast veće krugove, postaje upravo opačinom narodnom, te zadaje ogromne štete gospodarstvu. Neki ciene, da je razsipnost gospodarski manje štetna od škrtosti, veleći: razsipnik živi i sam, a uza nj živu i drugi; škrtac ne priušti ni sebi ni drugomu. Novac razsipnikov dolazi u sviet, škrtac zatvara svoj novac deveterimi ključi.

Ali ovo je samo prividno. Blago skupčevo ostaje, i njegov nasljednik donosi ga u gospodarstvo; razsipnik ga uništuje, pak često pod stare dane pada na teret svomu rodu ili svojoj obćini; dakako tad se mnogi kaju, »ali svako kajanje, veli Franklin, skupo se plaća«. Državna vlast nastoji zapriečiti razsipnost tim, da razsipniku postavlja skrbnika (kuratora), da mu oduzimlje vlast imetak trošiti i predaje tu vlast skrbniku. Škrtcu se ne postavlja skrbnik, a to dokazuje, da država vidi više pogibli u razsipnosti nego u škrtosti.

Razkoš (luksus) takodjer se obično uvrštuje pod pojam razsipnosti, premda to nije svaki put opravdano. Razkoš se zove svaka trošnja, koja ide preko promjerne granice svakdanjih potreba. Pojam razkoši u ostalom vrlo je relativan: svako vrieme, svaki stepen kulture, svaki stalež i gotovo svako mjesto različito

sudi o tom, što je razkoš. Što jedan smatra razkoši, drugomu se to čini podmirivanje obične potrebe; što su u jednom vieku držali razsipnošću, suvišnimi izdatci, u drugom se misli, da je posve opravdana i potrebita trošnja. Starci kore mladež, da troši na suvišne stvari i bedastu modu, a mladež se ruga navikam i načinu života starijih.

Zagovarajuć razumnu štednju ne misli se, da se ne troši i više na prave ili oplemenjujujuće potrebe ljudske. Ta napokon dohodak naš, imovina naša ne može imati druge svrhe, nego da njenom pomoću čovjek živi, da se razvija, da svoje tjelesne i duševne sile usavršuje. Napredak u gospodarstvu, usavršenje radnje zavisi o valjanih sredstvih proizvodnje i o većoj vještini, a oboje se može postići višom inteligencijom, koja opet nije moguća bez više naobrazbe: treba ne samo tielo nego i duh hraniti, srce oplemenjivati. Tko ima više, može i više trošiti, i ako razumno čini, ne može se nimalo s toga koriti. Gospodarska uljudba, koja u sviet podmirivanja naših potreba donosi kao duševnu sadržinu umjetnost, ukus, ljepotu, dosjetku, tugu, misao, čuvstvo i osjećanje, ne samo da se ne ima odsuditi, nego je ovlaštena i opravdana, ona s vana prikazuje višu plemenštinu gospodarske svrhe. Dok god uživanje dobara, ukusom, ljepotom itd. usavršenih i oplemenjenih zaista služi višemu usavršenju ljudi, dotle je i gospodarski proizvodno, kao što u obće sve, što čovjeka oplemenjuje, ujedno jači njegove gospodarske sposobnosti.

Nu kad se troši samo zato, jer se može, da se drugi zasliepe sjajem tvojim; kad uživanje ne ima one plemenite svrhe, nego služi jedino vanjskoj taštini: tada postaje to razkoš, luksus poguban.

Ima i u naše doba razkoši ove opake vrsti, kao što je bilo i nekada. Ako se starci tuže na razkoš mladjega naraštaja, često pravo govore; ali ne imaju pravo hvaleći »stara dobra« vremena, kao da tobože toga onda nije bilo; svako doba ima i svoju razkoš, obilježenu obilježjem onoga vremena. U zemlji ili vremenu nizke kulture pokazuje se razkoš u neumjerenom uživanju hrane i pića. Plemstvo srednjega vieka tražilo je nasladu u čestih preobilnih gostbah i dugotrajnom pirovanju. Pripovieda se o nekom magjarskom velikašu iz doba kralja Sigismunda, da je slavio vjenčanje svoga sina cielu godinu dana; da se je na piru Vilima Oranskoga potrošilo 11.000 vagana žita, 13.000 mjerova zobi, a popilo 3.600 vedara vina i 1.600 bačava piva. Velika gospoda dičila se silnim brojem sluga i podvornika svake vrsti, koji se

potezahu po njihovih palačah bez pravoga posla. O vojvodi Albi kazuju, da je imao u svojoj palači u Madridu 500 komora i komorica za služinčad, ali nikakove dvorane.

Na višem stepenu uljudbe sviet inteligentniji ide za plemenitijimi užitci; svatko želi više udobnosti (comforta) u stanu, hrani, odielu i nakitu. I u tom se vidi velika razlika medju novijim i starijim vremenom. U stanu i priprosta čovjeka ima danas više udobnosti nego li prije u dvoru velikaša i bogataša. Za englezkoga kralja Alfreda vele, da je radio kraj svjetiljke, kakova se danas ni u staji ne vidi; iz jednoga popisa iz doba Karla Velikoga razabira se, da su u kraljevskih gradovih našli od rubenine jednu plahtu (ponjavu), jedan ručnik i dva pokrivala za krevet; kamin u sobi smatrao se razkoši, a isto tako poraba kositrenih žlica i zdjela. Jedan mletački ljetopisac iz srednjega vieka spominje kao neobičnu razkoš, da je žena duždeva jela zlatnimi vilicami mjesto prstima, a to da je bila tolika preuzetnost, te ju je Bog strašno kaznio zbog toga. — Grof Adam Oršić u svojih spomenicih pohvalno spominje Hrvatice iz prve polovice 18. stoljeća, da su živjele vrlo jednostavno; supruge velikaša hrvatskih da su se bavile kućanstvom, govorile uviek samo hrvatski; da je razkoš tek kasnije počela trovati domaći život. Za njegovo doba da je jedini zagrebački biskup imao kočiju u pravom smislu rieči.

Ovi primjeri pokazuju to, da se je prije mnogo toga držalo za razkoš, što mi danas računamo medju potrebne stvari ili barma medju takove, koje si i manje imućan čovjek može nabaviti. A može si, jer je obrt i gospodarstvo u obće napredovalo, mnoge stvari vrlo pojeftinile, obćenito stanje uljudbe i prosvjete znamenito se podiglo.

Počne li narod propadati, njegova razkoš postaje upravo budalasta i nećudoredna. Za malenkosti se izdavaju ogromne svote, te čovjek mora čitajući, što se piše o tom, pitati sama sebe: je li to kraj zdrava razuma u obće bilo moguće? Ogromna rimska država, velika u svom razvoju, u kreposti svojih gradjana, daje ujedno i najžalostniji primjer razvraćenosti i potipanja imetka. Za to imade sijaset primjera. Evo samo njekoliko. Konzul Lepid sagradio si u Rimu palaču, sjajnu i ogromnu, kakove sviet prije nije vidio, 30 godina kasnije spadala je ta palača medju privatne kuće drugog razreda. Neron je platio za jednu murrhinsku šalicu 300 talenata, u našem novcu oko 740.000 for.; ribe su samo one jeli, koje su vidjeli žive na stolu u vodi; pretjeranost je i izopa-

čenost ukusa hvalila jelo od jezika slavulja i moždana nojeva; prozirno odielo niti je pokrivalo tiela niti stidnih strana njegovih; Hortenzije zaljevaše drveće u svom vrtu vinom; glasoviti rimski glumac Aesop pogosti jednom svoje goste obilno: samo jelo u jednoj zdjeli doneseno stojalo je do 70.000 for.; Kleopatra, Caligula i drugi raztvarali su biser u vinu, da bude skupocjenije; ovce su bojadisali crvenom bojom, jer da je biela boja — prosta, itd.

I množinu drugih sličnih primjera kazuju nam pisci. Tko bi u tih djelih mogao prepoznati potomke onih starih Rimljana, kojih najbogatiji nije imao ni toliko zemljišta, koliko su kasnije robovi trebali za svoje ribnjake; koji su Cincinate pozivali od pluga na diktaturu, o kojih reče ministar kralja Pyrha: da je njihov grad hram, a senat sbor samih kraljeva! Ako ih i nije razkoš upropastila, a ona je svakako znamenito doprinesla k propasti rimske države.

Da se stane na put razkoši, izdavali se zakoni i zabranjivala poraba stanovitih predmeta. Imenito pak kušalo se ugušiti razkoš u odielu, gostbah i pogrebu. Nu svi ti zakoni, ma bili kako strogi, niesu nikakova znamenitijega uspjeha polučili. Unatoč najstrožijim zabranam ipak se ono dogadjalo, činilo i radilo, što su zakoni branili: pušilo se, šnofalo, pila kava i šećer trošio, pak su to ne riedko činili baš i oni, koji su stvarali one stroge zakone. Kad se vidjelo, da ova sredstva ne vode k ničemu, okrenuše drugim putem. Mjesto da zakoni prieče, što se ipak ne da zapriečiti, uzeše udarati porez na trošnju nekih stvari, na pr. na duhan, šećer, kavu itd. Pak valja priznati, da je ovaj postupak koristniji, praktičniji i opravdaniji; država godimice stječe odatle liep dohodak, a ne čini nikomu nasilja; tko ne će da puši, neplaća ni poreza; a tko misli, da ne može biti bez toga, neka plati.

II. Trošnja prema proizvodnji; krize. Što se troši, to mora da je prije napravljeno ili priredjeno; bez ovoga ne može biti onoga. Trošnja je dakle ovisna o proizvodnji. Koliko se obilnije proizvodi dobara, toliko se može više trošiti; ali i obratno, ako se više troši, mora da gospodarska djelatnost i više proizvede. Odavle sliedi pravilo: trošnja i proizvodnja mora da stoje jedna prema drugoj tako, da bude medju njimi r a v n o t e ž a. Dok i u koliko postoji ova ravnoteža, gospodarstvo se nalazi

u normalnom, zdravom stanju. Ravnoteža se ne poremećuje neznatnijom razlikom medju jednom i drugom stranom gospodarskoga života; pače ovake su razlike obične, jer to će svatko dokučiti, da se u raznih poduzećih ne računa: onoliko i ovoliko ljudi imade, dakle samo toliko smijem robe napraviti; a isto tako trošac ne pita: je li baš toliko vagana pšenice, hektolitara vina itd. proizvedeno, koliko ga mi svi skupa trebamo. Proizvodi se moraju p r i j e izraditi, jer se tek onda mogu upotrebiti. Za to treba da proizvodnja preteče trošnju, na pr. ljeti se izradjuju stvari, koje se trebaju zimi, a opet u zimi stvari, koje se upotrebljavaju u ljetu. Tako je moguće troščem, da se za vremena obskrbe onim, što trebaju, da si izaberu po volji što je shodnije i praktičnije. Motreć ovaj odnošaj sa gledišta redovita podmirivanja potreba svakako je poželjnije, da proizvodnja ponešto i količinom svojom pretječe trošnju.

Nu kad se jače poremeti ova ravnoteža, nastaju gospodarske bolesti, koje se zovu k r i z e. A ravnoteža se poremećuje, kad je z n a t n o manja proizvodnja od potreba, ili kad je ona z n a t n o veća od ovih. Ako je ono prvo, t. j. ako je proizvodnja manja od trošnje, zove se takovo stanje k r i z a u t r o š n j i; a obratno, kad je proizvodnja veća od trošnje, nastaje k r i z a u p r o i z v o d n j i (produkciji).

Osim ovih dviju vrsti kriza još se spominju: krize burzovne, krize u spekulaciji, krize u sredstvih prevoza (transporta). Ovo poremećenje ravnoteže jest bolest gospodarska, jer kao što god čovjek oboli, kad se poremeti redovito kolanje krvi, kad se tielu odviše ili premalo daje hrane: tako oboli i organizam (ustroj) gospodarski, kad se izvrne spomenuta ravnoteža; ovo poremećenje ravnoteže osjeća se u cielom tielu gospodarskom, a ne samo u jednom ili drugom udu ili dielu.

Od gore navedenih vrsti kriza važnije su one dvie prve, i o njih neka bude ovo u kratko:

a) Kriza u trošnji ili u potrebah ima svoj uzrok u tom, jer se kraj jednakih potreba znatno manje proizvodi, ili kraj jednake proizvodnje više troši. Najčešće i najobičnije nastaju krize u potrebi, kad ne ima dovoljno dobara, kojimi se podmiruju potrebe prieke, kao što je živež. Ako nestane dobara manje potrebitih, ne će se tako lako poroditi kriza, jer se naprosto ne kupuje toliko tih stvari, pa se tako izravna ravnoteža medju potrebom i zalihom. Uzrok kriza u potrebi jest: loša žetva, naglo rastenje pučanstva, na pr. kad se mnogo svieta doseli, zatim ratovi, dugotrajno obsjedanje grada, kad zapne promet, kad strane države zabrane izvoz dobara, kad se promieni carinska tarifa, itd. Budući da se ovakih dobara uviek traži, a ponuda je manja, to ciena silno poraste, zavlada skupoća, a posljedice su: glad, bolesti, nesigurnost imovine, kradje itd.

Usavršenjem prevozila i obćila znamenito su se umanjile ove krize, ali posve odstranjene niesu, što najbolje dokazuju viesti, koje dolaze iz raznih zemalja, da je ovdje ili ondje velika skupoća živeža, pače i glad. Ne treba pobliže dokazivati, da ovakove krize nepovoljno djeluju na cielo gospodarstvo, jer kad nestaje hrane, zapinje i nabavljanje svake vrsti drugih predmeta. Kad se pojavi ovaka bolest, treba učiniti što je moguće, da se pučanstvu pomogne, imenito sirotinji, kako će laglje izdurati u težkih prilikah.

b) Kriza u proizvodnji zove se takodjer kriza u prodji, jer kad je znatno veća proizvodnja od trošnje, ili kad se uz jednaku proizvodnju znatno umanji trošnja, zapinje prodja (prodaja) dobara i ciena silno pada.

Pita se sada: može li se poroditi kriza u proizvodnji? Je li moguće, da ima više dobara, nego li bi ih ljudi mogli potrošiti? Ako se uzme cielo čovječanstvo kao trošac, pa predpostavi, da svi troše po prilici jednako,

tada se ne bi moglo govoriti, da nastaje kriza zato, jer je više dobara, nego li se može potrošiti. Ta koliko imade ljudi, koji danas troše malo, jer ne imaju čim da si nabave više? — a koliko bi više trošili, da imaju čim nabaviti ili platit? Svi ljudi potrošili bi sva dobra, a da svi troše i jednaku količinu, jamačno se ne bi moglo tužiti, da ima i stvarî više nego li se ih može upotrebiti. Za to kad se govori o krizi u proizvodnji, valja držati pred očima, da je ona pojav više mjestni, t. j. da se pojavlja u užoj gospodarskoj sferi, na pr. u jednoj pokrajini, državi ili u jednoj strani svieta. Imajući to pred očima, pa znajući, da mnogi troše malo i dotle, dok imadu čim platiti, može se lako dokučiti, da zaista uzme proizvodnja takova maha, da preteče tražnju onih, koji mogu stvari kupovati.

A zašto se proizvodi više nego li se traži i troši? Odgovor na ovo pitanje daje stanje i razvoj današnje proizvodnje. Da svaki proizvoditelj izradjuje samo ono i onda, što i kad je kod njega naručeno, proizvodnja ne bi nikada dospjela u krizu. Ali odkako su se razvila velika poduzeća, usavršila tehnika, razgranila vjeresija i vjeresijski zavodi, usavršila prevozila: poduzetnici idu poglavito za tim, da proizvode u velikih masah, nadajući se, da će naći dobru prodju na domaćem i stranom tržištu; neki ne paze na stanje i promjene trošnje, a drugi poradi razgranjenosti posla i prodje ne mogu više pravo omjeriti potrebe i prilike trošnje. Izgubiv svaki saobraćaj sa trošnjom, ili ne mareći za nj, pune se skladišta gotovom robom; još nije stara roba prodana, već su nove zalihe gotove, dok se napokon prenapune magazini, tvornice i tržišta, a za robu se ne pita. Prodaja prestane ili se prodaje samo izpod najniže ciene.

Vrlo su žalostne posljedice, kojimi radja kriza. Mnogobrojna poduzeća jagme se za kupce, kojih ni s da-

leka nema, koliko bi silna roba trebala; naprečac se ne može svaki rad u tvornicah i poslovih obustaviti, jer se svatko nada, da će se prilike popraviti, a ono se sve više pogoršavaju; u gotovoj robi leže velike glavnice, koje se ne mogu izvaditi, nego se traže vjeresijom nova sredstva, da se posao uzdrži. Nu dugo ne može tako potrajati. Mjenični tečaj raste, gotovina se kod banka umanjuje, diskonto i kamate rastu; vjeresija se ne daje: tada poduzetnici moraju dalnju proizvodnju obustaviti i robu u bezcjenje prodavati; radnici bezposleni i bez zaslužbe dospievaju u najveću biedu; vjeresijom preuzete obveze ne mogu se izpunjavati, propadaju (postaju insolventna) velika poduzeća, banke i drugi vjeresijski zavodi gube ogromne svote; svi, koji su sa poduzetnici stojali u svezi, stradaju više ili manje. Riečju, kriza hara cielim gospodarstvom kao kužna bolest. I ovo stanje traje sve dotle, dok se ne povrate redoviti odnošaji; a oni se vraćaju: kad se znatnije stegne proizvodnja, pridigne gospodarska snaga pučanstva, ili kad se otvore nova tržišta. Ovakove su krize u našem stoljeću dosta česti pojavi.

Premda krize silno tište gospodarstvo, ipak nema neposrednih sredstava, da se zaprieče. Nu može se posredno učiniti štošta, da se odstrane ili barma posljedice njihove ublaže. Nada sve ino valja da poduzetnici vode tačan račun o tom, koliko se može robe potrošiti, da pomno paze na sve promjene u trošnji naroda; za tim valja da se uklanjaju zapreke prometa, slobode trgovine, slobode rada, da se uvede i brižno čuva dobar sustav novčani i drže solidni vjeresijski zavodi, a pučanstvo i proizvoditelji upućuju na opreznost i solidnost u poslovih.

III. Osiguranje. Često dragocjena imovina velike vriednosti propada trošnjom prirode i njenih sila, koja ima po gospodarstvo nemilih posljedica, n. pr. požar, poplava, marvinske pošasti itd. zatiru i upropaste gospodara. Čovjek je preslab u borbi sa prirodom, njegove sile ne dotječu da zaprieče onakove prirodne dogadjaje; on ne može učiniti, da se imovina ne uništuje; ali se može nadoknaditi šteta, koja zastigne pojedinca. Ovo je zadaća gospodarskoj uredbi, koja se razgranila širom cieloga svieta, te je poznata pod imenom: osiguranje. A kako ova uredba odvraća ili bolje govoreći nadoknadjuje štete? Svi oni, kojim prieti pogibao od stanovitih elementarnih dogadjaja, n. pr. od požara, tuče (gräda) itd. udruže se, pa svaki doprinosi iz svoje imovine neki prinos ili neku svotu; odatle se sastavlja zaliha ili fond, iz koje se nadoknadjuje šteta onim, koje zaista stigne nesreća. Osiguravanjem se ne zapriečuje uništenje imovine, — koje jest i ostaje narodno-gospodarskim gubitkom — nego se izplatom izviestne svote sasma ili dielomice vraća oštećenomu, što je izgubio, čim je moguće, da nabavom novih stvari postavi svoju imovinu barma donekle u prijašnje stanje.

Zavodi, koji osiguravaju ili tjeraju posao osiguravanja, gledeć na način ustrojenja svoga jesu:

a) Osiguravajući zavodi, osnovani na načelu zamjenitosti ili uzajamnosti. Članovi ovakih osiguravajućih družtva medju sobom se zajednički ili solidarno obvezuju, da će štete, koje bi jednoga ili drugoga zastigle, zajednički podnositi te ih iz svojih prinosa nadoknaditi. Tu je svaki član osigurani i osiguravajući, jer svaki jamči s ostalimi članovi za svaku štetu, koja bi drugoga postigla; ali isto takovo jamstvo preuzimlju naprama njemu svi ostali. Nu može se već unapried ustanoviti, dokle ili do koje svote jamče pojedinci zajednički ili solidarno. Članovi plaćaju godišnji prinos.

b) Dionička ili uz premiju (sigurninu) osiguravajuća družtva nastaju, kad osiguranje postane poduzećem u pravom smislu, koje je osnovano na dionice, pa se poduzeće kao takovo obvezuje, da će svakomu osi-

guranomu izplatit ustanovljenu odštetu, a osigurani je dužan tačno plaćati ugovoreni iznos, koji se zove premija ili sigurnina. Za preuzetu obvezu jamči dakle poduzeće, koje mora da ima jaku glavnicu i da se inače vrlo oprezno upravlja. Naknade šteta izplaćuju se iz sigurnina, ako ne bi ove dotjecale, iz pričuvne zaklade, a napokon iz temeljne glavnice. Čisti dobitak poduzeća dieli se medju dioničare.

Obje ove vrsti osiguravajućih zavoda imadu svojih dobrih strana, pa s toga mogu jedni uz druge obstojati, a natjecanje će ih privoliti, da nastoje svoje poslove što bolje urediti, nastale štete što skorije nadoknadjivati. Medjusobno osiguravajući zavodi temelje se na načelu zadružnom, ne idu za dobitkom, zato bi mogli vrlo uspješno djelovati, ma da i ne imaju onakovih velikih temeljnih glavnica, kakovih moraju imati dioničarska družtva.

c) Gledeć na vrst osoba, koje osnivaju i podržavaju osiguravajuće zavode, diele se ovi u javne i privatne. Javne zavode utemeljuje i drži občina, pokrajina ili država; svi ostali zavodi jesu privatni.

Za državne zavode može opet da je naredjeno: da se mora svatko osigurati kod njih, ili nije tako odredjeno. U Njemačkoj ima i danas zavoda državnih, koji osiguravaju od požara, i kod kojih mora svatko osiguravati svoje sgrade.

U naprednih zemljah dotječu privatni zavodi za osiguranje, pa ne treba da se država bavi tim poslom. No dobro pristaje gradovom, da utemelje gradske zavode za osiguranje, osobito koji osiguravaju od požara.

Uzvratno osiguranje (reasikuracija) nastaje, kad se osiguravajući za pogibao, koju je preuzeo, osigura kod drugoga zavoda te ovomu prepusti jedan dio primljene premije ili sigurnine; n. pr. osiguravajuća zadruga X. osigurala se uzvratno za sve kod nje osigurane predmete kod zavoda Z. Nu ako je Petar osigurao svoju kuću kod zadruge X., pa mu izgori, nije ga briga za uzvratno osiguranje, on će potražiti, da mu zadruga X. naknadi štetu;

sa zavodom Z. ne ima on nikakova posla: dakle: uzvratnim osiguranjem nimalo se ne mienja pravni odnošaj medju onimi, koji su se dali osigurati kod onoga prvoga zavoda i medju ovim zavodom.

U pravilu ne osiguravaju se predmeti, kojim prietieće štete mogu se odkloniti pomnjom i pažnjom vlastnika njihova. Može se osigurati od pogibli, koje priete od požara, tuče, marvinske pošasti, od pogibli na vodi; osigurava se život za slučajeve nesreće, bolesti, pače u najnovije vrieme osigurava se hipotekarni vjerovnik za slučaj, da mu se ne plaćaju kamate, ili da se založena kuća ili zemlja na ovrhi proda.

Osiguranje valja da sliedi izviestna pravila. Štete, koje su nastale nemarom, nebrigom ili pače voljom osiguranoga, ne će se naknaditi; koliko je tko pretrpio štete, toliko da mu se nadoknadi, ali više ne, jer osiguranje ne ima biti sredstvo, da si pojedinac namakne dobitak; zato se u pravilu ne smije jedna te ista stvar osigurati kod dvaju družtava. Što je zaista štete nastalo, neka se naknadi što prije; treba da se shodno i pravično izračuna iznos sigurnina ili premija, prema veličini pogibli, što ih zavod preuzimlje.

Jedva bi trebalo potanje razlagati koristi, što ih donosi osiguranje tako pojedincu kao i cielomu gospodarstvu. Osiguranjem nadoknadjuje se šteta i čini mogućnim, da se posao gospodarski nastavi; naknada teče iz prinosa članova, dakle iz obična prihoda, a ne iz glavnice; dieli se medju množinu t. j. medju sve one, kojim prieti pogibao i koji se traže osigurati, pa je pojedinac gotovo ni ne osjeća. Osiguravanjem učvršćuje i ogradjuje se gospodarska sloboda i samostalnost pojedinca; koga postigne nesreća, ne treba kucati na tudja vrata i s pismom u ruci prosjačiti milostinju te svaki čas i pred svakim ponizivati svoju osobnu i gradjansku čast; osiguravanjem oslobadja se čovjek svakdanjih briga, što će biti s njegovom imovinom; ne mora zebsti zbog svakoga crna oblaka na nebu ili i manjega požara u susjedstvu; ako se dogodi nesreća na moru, ili na blagu u

staji, zato niesi propao čovjek. Pače osiguranje blagotvorno djeluje i preko tvoga groba; jer tko je bio oprezan, mogaše svojoj obitelji osiguranjem svoga života namaknuti glavnicu, koja će barma donekle nadoknadjivati manjak u prihodu, kojega prihoda nestaje smrću otca i hranitelja. Čovjek se laglje dieli od ovoga svieta znajuć, da svojih ne ostavlja bez pomoći i podpore. Komu predji niesu namrli imovine, da pod stare dane bez brige živi, može si osigurati rentu (prihod) doživotnu, jer plaćajuć stanoviti godišnji prinos stječe pravo — prema pogodbi — na rentu ili godišnju mirovinu, koju mu osiguravajući zavod izplaćuje sve do smrti. Osiguranje je s toga moćno poticalo na štednju i na udruživanje, jer se obojim polučuju ovi probitci.

Nu spomenuti zavodi blagoslovni su za dobrobit cieloga naroda, jer ne samo da su to jedini zavodi, koji nadoknadjuju štetu, nego jer sile i potiču, da se smišlja o načinu i sredstvih, kako bi se umanjili slučajevi mogućnosti da pogibao nastupi; da se usavrše sredstva, kojimi se vodi borba proti neprijateljskim elementom prirode. Razdjeljujuć riziko na množinu učvršćuje se vjeresija, daje povoda da se grade i izvode solidnije n. pr. sgrade, brodovi, što povoljno djeluje i na probitke ciele zajednice. Zato mora svaki pojedinac i narod svom snagom raditi, da se ova toli blagoslovna uredba razširi, da se njom što više ljudi služe. Napose država je dužna da odstrani zakonom i upravnim radom svojim svaku zapreku, koja stoji na putu razvitku ove uredbe; da pozitivno promiče i pospješuje njezin napredak, da sve čini, kako će se što više usavršiti.

Najprije se osiguravaju ljudi od šteta, kojim je izvržena imovina elementarnimi nesgodami; prvo se pojavlja, već u 15. stoljeću, osiguranje pomorsko, za ovim polagano nastaju zavodi, koji osiguravaju imovinu od šteta nastalih požarom. U našem stoljeću nastaju, jer razvoj prometa sili na to, zavodi za osiguranje od inih raznih šteta, a medju ovimi velikoga se dostaše ugleda zavodi, koji osiguravaju život; doduše život se ne može osigurati, jer svatko mora umrieti, nego se osigurani pogodi, da se poslije njegove smrti izplati izviestna glavnica onim, kojim on to odredi.

DODATAK.

Pregled poviesti političke ekonomije.

***Poviest političke ekonomije ili gospodarske nauke; što je njena zadaća? — I. Stari viek. — II. Srednji viek. — III. Novi viek:** sustav trgovački ili merkantilni. — Sustav fiziokratski ili sustav ekonomista. — Sustav industrijalni ili sustav Adama Smitha. — Politička ekonomija poslije Adama Smitha.*

Poviest političke ekonomije ili gospodarske nauke; što je njena zadaća? — Gospodarstvo je tako staro kao i rod ljudski; s njim je nastalo, a kad izumru ljudi, nestat će i gospodarstva. Ali je proteklo mnogo vremena, dok bijaše moguće, da pojedinci motreći pojave družtvenoga i gospodarskoga života uzmu iztraživati, zašto nešto biva, i zašto biva onako, a ne drugčije; n. pr. zašto u kući žena obavlja neke poslove, a drugi su prepušteni mužu. I tek kad je začela ovaka duševna radnja, kad je duh ljudski uslied sustavnoga motrenja dotle dotjerao, da uhvati bitne sastojine znanosti, da ih poreda jedne uz druge, da ih raztvara i dieli, da ih nakon razumna motrenja tako razjasni, kako će ih moći uzdignuti do načela, te iz njih izvoditi posljedke: — tada se rodila politička ekonomija ili narodno gospodarstvo kao znanost, a to se sgodi istom u drugoj polovici 18. stoljeća.

Gospodarstvo je starije od nauke gospodarstva. Tu se sbiva što i kod drugih nauka, koje se tiču samo životnih odnošaja ljud-

skih. Država je starija od državnoga prava i politike; pravo se vršilo mnogo ranije nego li su umni muževi počeli obradjivati pravnu nauku; pjesnici su gradili divne pjesme daleko prije, nego li su filosofičnom oštroumnošću ustanovljena pravila pjesničtva te potegnuta razlika medju epskim, lirskim i dramatskim pjesničtvom; govornici su silom svoje rieči dugo vremena kretali mišljenjem naroda, prije nego li su pravila govorničtva sustavno izradjena bila.

Nu premda politička ekonomija ima jedva sto godina kao znanost, ipak su pojedince i prije: u starom i u srednjem vieku zanimala gospodarska pitanja, te su izpitivali pojedine gospodarske pojave, gospodarske uredbe i njihov dojam na život naroda. I zaista bilo bi čudnovato, da se u cielom starom i srednjem vieku ne bi našlo muževa, koji bi kakovu pažnju obraćali gospodarskomu djelovanju, dok su neobičnom oštroumnošću obradjivali pravo, politiku i filosofiju.

Zadaća je poviesti političke ekonomije, da predoči misli ovakih pojedinaca iz prijašnjih stoljeća; a to je tim znamenitije, što se iz njihovih ideja može zaključiti na ideje i nazore, koji su vladali u njihovo doba; jer svaki pisac, ma koliko se trudio, ipak se ne može oteti utjecaju misli i nazora svoga vremena, kao što on djeluje na svoje suvremenike, na njihovo mišljenje i na družtvene i državne uredbe.

Razlaganjem poviesti političke ekonomije ne zadovoljava se samo znaličnosti; „ona uči poznavati, kako se duh ljudski u raznih sgodah znanosti ponio; kad se upozna bludnja, ne će se opet u nju zapasti; razlaganje bludnje razjašnjuje temelje istine i učvršćuje ih; pa ako se napokon razpravljaju načela znanosti u nekom pravcu, poviest znanosti iznosi na sriedu polemičke primjere, koji će razsvietliti tako preporne tačke, kao i cielu znanost“. (Say).

Sliedeć poviest svjetsku, i kojim redom ona pripovieda dogadjaje ljudskoga roda, ovdje će se u kratkih crtah iztaknuti, što se u starom, srednjem i novom vieku radilo, tko je proučavao pojave gospodarske i kako o njih sudio, i kako su se gospodarske ideje razvijale.

I. Stari viek. Narodi staroga vieka slabo poznavahu zakone gospodarske i veoma manjkavo pojimahu pojave privrede. Da je tako, pripisuje se osobitostim njihova državnoga, družtvenoga i pravnoga života, zatim zakonu (vjeri) njihovu a i filosofičkim nazorom. Slobodan gradjanin zanimao se ponajviše javnimi poslovi, gospodarski mu bijahu uzgredni; robstvo udara osobiti biljeg gospodarstvu, te je bez sumnje doprinielo, da su slobodni gradjani neke vrsti rada prezirali; bojna slava jače oduševljavaše narode, nego li mučni i uporni rad; ta iz rata se nadalo donieti slave i obilna pliena.

Treba ipak razlikovati. Iztočni narodi živući u Aziji, izuzev Kitajce i možda ponešto Židove, daleko su manje privriedili nauci gospodarstvu, nego li Grci i Rimljani. Ono nešto pravila: da treba čestito živjeti, marljivo raditi, da blago samo onda nešto vriedi, kad se njim uzveličava biće božansko, to je sve, što se čita u svetih knjigah iztočnih naroda, i što je do nas doprlo njihovih misli o gospodarskih stvarih. Kruti despotizam državni, dieljenje naroda u kaste, strogo medju sobom razdieljene, nestašica prometnih sredstava: sve ovo bijaše zaprekom, da se razvije živahnija djelatnost u gospodarstvu.

Grčki narod od naravi darovit, poduzetna i okretna duha, snažne volje, nalazeći u zemljopisnom položaju svoje domovine sgodnije prilike, razvio je i življu djelatnost gospodarsku, te su se neke države grčke domogle znamenite pomorske i trgovačke vlasti. Posve je dakle naravski, da je narod, stojeć u takovih gospodarskih prilikah, više

pažnje obraćao onim dogadjajem, koji se odnošahu na proizvodnju dobara, koja kupovahu i prodavahu trgovci njegovi. I zaista u spisih grčkih filosofa, politika i povjestničara čitaju se mudre opazke i duhoviti nazori o pojedinih gospodarskih stvarih; oni doduše niti su stvorili niti poznavali političku ekonomiju, ali njihova chremastika (χρηματιστική), sudeć po sačuvanih ostancih, sadržavaše pravila o gospodarskih dobrih i privredi tih dobara; njihovi spisi o kućanstvu i kućnih poslovih (οἰκονομική) takodjer više pažnje obraćaju gospodarskim poslovom, a toliko isto i spisi, koji govore o upravi državnoj. Nego to valja kao obćenito obilježje iztaknuti: kad koji grčki pisac govori o gospodarskih pitanjih, čini to više kao uzput razmišljajuć o upravi državnoj (politika), i samo u koliko je u savezu sa državom ili inimi pojavi života. Slavni povjestničar Tukidid (471—402 pr. K.) sudi oštroumno o nekih gospodarskih stvarih; Hippodam iz Mileta stvara neki ideal o državi, Phaleas iz Kalcedona spada medju najstarije komuniste. Ksenofon piše kućno gospodarstvo (οἰκονομικός) i razlaže svoje mišljenje o „dobrih“ i o „bogatstvu“. Slavni filosof Sokrat spominje imovinu kao sredstvo, da se postigne prava sreća; veliki učenik njegov Platon (429—348. pr. K.) cieni važnost rada i diobe rada, novca i prometa; u „njegovoj republici“ nacrtan je ideal države, kako ga je on zasnovao, u toj je državi sve zajedničko: imovina, žene i uzgoj djece; tom državom upravljaju mudraci. Sve je ostale pretekao Aristotel (382—322. pr. K.), njegovi nazori o stvarih gospodarskih kroz stoljeća uživahu najveći ugled. On dieli dobra na dvoje: jedna vlastnik sam upotrebljava, a druga dolaze kao roba na prodaju; poznata mu je razlika medju naravnim i novčanim gospodarstvom, novac je sredstvo prometa, ali „novac ne može roditi novac“, zato odsudjuje primanje kamata. Tko jedino radi i nastoji steći i umnožiti

svoju imovinu, ne smije utjecati na upravu državnu, jer taki ljudi tjelesno i duševno otupe; robstvo opravdava, nu veli, da će prestati, kad bude tkalčev čunak sam letio i „citara“ sama zaigrala.

Rimski narod osnova državu, koja se tečajem vremena prostrla na sve tri onda poznate strane svieta; rodio je velikih vojskovodja, znamenitih govornika, filosofa i pjesnika, ali sve su narode pretekli svojim znanjem rimski pravnici, a rimsko pravo uzdiglo se do visine, koje ne doseže pravo nijednoga drugoga naroda. Kako su pravo i gospodarstvo vrlo blizu, posve je naravski, da su rimski pravnici vrlo dobro poznavali gospodarske i družtvene odnošaje, što dokazuju njihovi spisi, izcrpeni u zakoniku Justinianovu (Corpus juris civilis Justinianeum). Sgodnih primjetaba o gospodarstvu čita se u spisih Cicerona, Plinija, Senece, pa onda u djelih one povorke pisaca o poljodjelstvu (scriptores de re rustica), koji su živimi bojami risali prednosti gospodarstva poljskoga te upućivali Rimljane, da se povrate ovoj odnemarenoj grani gospodarstva i da opet prionu uz one stare kreposti, koje su toli častno resile starorimske gradjane. Znamenitiji pisci ove vrsti bijahu: M. P. Cato, Varro, Columella, Saserna, Tremelinus i dr. U obće pak obradjivanje zemlje (poljodjelstvo) Rimljani su visoko cienili, a rad poljodjelski smatrali takovim, kojim se može baviti svaki i najodličniji Rimljanin. U tom se slažu sa Grci. Ali obrtnost i trgovinu prezirahu, što se vidi medju ostalim iz spisa Ciceronovih. Isti Cicero naime, koji ne može da zadosta slavi poljodjelstva govoreć: da ne ima sladje, ljepše, plodnije i slobodna čovjeka dostojnije stvari nego baviti se poljodjelstvom, veli, da iz radionice obrtnikove ne može ništa dobra izaći, i da trgovac više ili manje vara. U cielom uzev rimski su umnici u gospodarskoj nauci povodili se za Grci.

II. Srednji viek. Što je srednji viek privriedio filosofiji, pravu i umjetnosti, nije tako neznatno, kako se do nedavno tvrdilo, ali to ne spada ovamo. I u gospodarskoj nauci radilo se u srednjem vieku i razmišljalo o gospodarskih pitanjih; iztraživanja kršćanskih bogoslovaca o gospodarstvu svakako su znamenito nadkrilila isto takav rad tadanjih arapsko-židovskih pisaca, pače i grčkih filosofa izuzev Aristotela. Nauke gospodarske ne ima ni u tom vieku, ali je gospodarski život primio drugi lik. To valja pripisati uzvišenim i oplemenjujućim elementom kršćanstva, koje propoviedaše ljubav iskrnjega, da su svi ljudi pred Bogom jednaki, da valja pomagati sirotinju itd. Pod utjecajem tih novih ideja preobraziše se i druge družtvene pravne uredbe, a robstvu zadan bijaše smrtni udarac.

Liepo o tom piše A. Blanqui: »Sve se promienilo gotovo u čas; sve se reda i razvrstuje kao po nekoj čarobiji na novom temelju. Politička vlast, koja se do tada upirala jedino na silu, traži sada saveznika u razumu, u vjeri; okružuje se i jača se divnim sjajem vjerozakonskoga autoriteta, koji se već bio duboko u srcih ukorienio. Ne možeš se nadiviti, koliko se žuri sviet, glede bogoslužja još poganski, da potegne posljedice iz rieči evangjelja; iznenadjuje te zamjerni instinkt, kojim svaki potišteni i neslobodni sluti, da je čas slobode kucnuo i njemu. Premda se kršćanska crkva prikazuje već uredjena, imajući svoju plemenitu ali strogu hierarhiju, ipak je svatko brzo shvatio načelo jednakosti, što ga je u svom krilu nosila. Velikašem se svidjala, jer je učila, da se treba pokoriti višim, a tako i prostim i siromašnim učeći, dà su pred Bogom svi jednaki i ravnopravni. Ona podiže roba a da nije ponizila gospodara, čovječanstvu, skučenu pod jaram, otvori zaklonište i utjehu proti tiraniji ovoga svieta upućujući ga na slavu u drugom svietu.

Čovjek ne treba da bude baš oduševljen kršćanin, pa ipak te zadivljuje veličanstvo krasne gradnje, te se i nehotice pokloniš. Gledaj ustrojstvo ove crkve, koli je krepko i bujno, kao da je sljeveno iz jednoga komada sa sjajnimi dogradnjami; gle, širi se cielim svietom, a ipak svagdje je jednaka, kao što je jednaka mirna površina vode. Prvi biskupi, i strogi i ujedno toli blagi, ne trpe nikakovih sumnja, a ipak su strpljivi prema slabostim ljudskim; toli

oporni prema velikašem a ponizni prema ubogim, prikazuju se kao pučki tribuni, koji dolaze, da u ime nezastarjelih prava čovječanstva ulože svoj prosvjed. Sve na njih sjeća te starih načela rimske republike: biskupi se postavljaju javnim izborom, njihove propoviedi kao da su se ugledale u govore na rimskom forumu, crkveni sabori su jedna vrst rimskih skupština, najviša dostojanstva svakomu su pristupna bez obzira na imovinu i rod. Od prijašnjih povlastica gradjana ne osta ništa no neplodna i nejasna spomen; kršćanski zakon sve je preporodio, sve opet na višu čast podigao. Malo je proteklo godina poslije vlade Konstantinove, već se puštaju robovi na slobodu na jednostavnu potvrdu biskupa; priležničtvo je prognano i zabranjeno, imovina malodobnika i žena oslobodjena zapljene, tamnice se pregledaju, ubogi podupiru«.

Ovo preobraženje nije teklo gladko; ideje kršćanske nailazile su na protivštine svake vrsti; k tomu u prvoj polovici srednjega vieka vladahu prilike napredku u nauci i gospodarstvu neprijatne: dugotrajne borbe medju papami i carevi, neprekidni nemiri i ratovi medju velikaši i gradovi narušiše sigurnost i poredak; pomanjkanje sredstva prevoza, ograničivanje osobne i gospodarske slobode smetahu gospodarstvu. Ovo se stanje popravilo istom poslije križarskih vojna, kad je oživjela trgovina imenito s Italijom i iztokom, kad su se razvili gradovi i u njih pod rukovodjenjem cehova procvali obrti, a sveze feudalne počele popuštati.

Medju umnici, koji su s većim marom i uspjehom u drugoj polovici srednjega vieka obraćali svoju pažnju gospodarskim stvarim, ide prvo mjesto bogoslovce. To se lako razumije, kad znademo, da je crkva u ovo doba bila predstavnica ne samo božjih nauka nego i svjetske mudrosti, da su bogoslovi ne samo služili Bogu pred žrtvenikom — nego liečili bolestnike, priredjivali liekove, proučavali pravo itd. Odlični bogoslovac i filosof srednjega vieka sv. Toma Akvinski (1226—1274.), veliki učitelj crkveni 13. stoljeća, učenik Alberta Magnusa i protivnik Duns Scotus-a, prilježno proučavaše gospodarska

pitanja, što se razabira iz njegovih spisa: „Summa totius theologiae itc.“, „de usuris“, „de regimine principum“, pa iz tumača napisana na djela Aristotela, kojega je Toma visoko cienio. Sliedeć Aristotelevu nauku i on je sudio, da se kamate ne imaju primati, lihvarstvo treba zabraniti i kazniti, a novac ne kvariti. Bogoslovi a s njimi i svjetovnjaci srednjega vieka učahu dosljedno, da ne ima nikakova opravdana razloga, da se plaćaju kamate, a u kanoničko pravo unesena je ustanova, da je primanje kamata zabranjeno. Medju pisci srednjega vieka, koji su izpitivali novac i njegove zadatke u prometu, najznamenitiji je Nikola Oresmij, biskup u Lisieuxu u Francuzkoj († 1382.). Njegova nauka o novcu, sadržana u: „Tractatus de origine et jure nec non de mutationibus monetarum“, tako je temeljito razložena, da se i u našem stoljeću drži posvema valjanom. Ivan Buridanus i Egidij Collona razlažu gospodarske zadatke novca, Gerson govori o vriednosti.

U kolu pisaca 15. stoljeća ističe se sv. Ivan Kapistran (1386—1456.), proslavljeni junak u vojnah proti Turkom i kao takov opjevani u hrvatskoj pjesmi. On učaše najprije pravo a kasnije stupi u red sv. Franje. Napisa medju ostalim: „de usuris“, gdje razpravlja o lihvarstvu i nedopustivosti kamata. Znamenita su gospodarska razmatranja sv. Bernardina de Siena (napisa: De rerum translatione, de mercatura in genere, de voragine usurarum) i sv. Antonina, nadbiskupa u Fiorenci (Summa Theologica); oba su slavna bogoslovca 15. stoljeća, koji su i u gospodarskom području daleko pretekli svoje predšastnike. Uz njih liepo pristaje Franjo Patricij († 1494.), biskup u Gaeti, koji je u svojih spisih („de regno et regis institutione“, i u „de institutione reipublicae“) zasvjedočio temeljito poznavanje gospodarskih pojava, a napose razvio puno zdravih nazora o poljskom i šumarskom gospodarstvu, o zadatku trgovine i obrta. — Gabriel Biel († 1495.), profesor u Tübingenu, probudi obću pozornost svojom naukom o novcu, a Diomed Caraffa († 1481.) svojimi gospodarskimi i financijalnimi predlozi; medju inim svjetovaše on, da se porezi dadu u zakup.

III. Novi viek. Veliki svjetski dogadjaji, kojimi se zaključuje srednji a otvara novi viek, kao: odkriće Amerike, propast iztočno-rimskoga carstva, t. z. reformacija Luterova, obret baruta i tiska, uzkrisenje klasičkih studija niesu samo silno djelovali na politički i družtveni život, nego izazvaše i promjene u gospodarstvu. Iz Amerike navre u Europu sila zlata i srebra, što je pretvorilo dotadanje naravno gospodarstvo u novčano; država uze razvijati znatniju upravnu djelatnost i ustrojavati stajaću vojsku, pa je uslied toga morala tražiti u uredjenom porezu obilniji izvor dohodka; trgovačke i poslovne sveze sa novom stranom svieta probudiše na novi život trgovinu, a pomoću obilne glavnice dizahu se obrti.

Svi su ovi dogadjaji pokrenuli i nauku gospodarsku na novi pravac. Ne razpravlja se ona više u savezu sa drugimi naukami, kako su to činili pisci srednjega i staroga vieka, ali ni sada nije još podpuna znanost; — učinjen je samo prvi korak k tomu.

I u novom vieku nastavlja se prepirka oko pitanja: je li slobodno primati kamate od glavnica ili ne, dok je napokon tečajem novoga vieka pobiedila misao, da su kamate opravdane. K tomu se živahno razpravlja o zalagaonicah, da li smiju davati zajam uz kamate ili ne; o koristi i zadatcih mjenice, o naseobinah (kolonijah), a i dobrih se stvari napisalo o novcu. Imenito spominje se spis slavnoga Nikole Kopernika o načinu, kako da se novac kuje; a važno je, što o novcu pišu: Davanzzati i G. Scaruffi. I u ovo vrieme proučavaju te skroz svjetske predmete odlični svećenici katolički, n. pr. kardinal i nadbiskup u Gaeti Toma de Vio u knjizi o mjenici (de cambiis) razlaže pojam i zadatke mjenice; a uz njih živo prianjaju i svjetovnjaci. Liepa glasa dovinuo se svojim znanstvenim radom Ivan Bodin (Joan-

nes Bodinus), te je djelo toga učenoga Francuza »de la Republique« (o republici) steklo veliko uvaženje. Izpituje Bodin imenito ciene, uzroke promjene ciene, promatra skupoću i nastoji naći uzroke njene. U 16. i 17. stoljeću pojavlja se osobita vrst pisaca, koji su — sliedeći Platona — zasnovali posebnu ideju o državi, neki ideal države, pa ih zato zovu: »idealistični pisci«. Takov ideal o državi razvio je Toma Morus u spisu: »de novo reipublicae statu deque nova insula Utopia«. Od imena »Utopia« neki prozvaše sve pisce, koji su ovim pravcem pošli, »utopiste«. Morusova država postavljena je na načelo podpune zajednice (komunističko načelo).

1. Sustav trgovački ili merkantilni. — Već se prema koncu srednjega vieka pojavljuju pojedinci svraćajući pažnju na veliku važnost novca u prometu; a kad je navrnulo zlata i srebra u Europu, ta se pažnja znatno povećala; vidjelo se, — ili se barma tako činilo — da su one države bogatije, u kojih kolaše mnogo kovana novca. Odatle sve se obćenitije vjerovalo, da i bogatstvo naroda stoji u tom, kad ima množinu kolajućega novca, a država da ima zadaću raditi oko toga, da narod postane imućnim. Ovo mišljenje nalazi sve više zagovornika u knjizi. U 16. i 17. stoljeću ustaje nekoliko pisaca, koji nastoje odsjeći pravila za gospodarsku upravu države, a imenito pravila za trgovačku politiku. U radu tih muževa zrcale se stranom gore spomenute ideje o gospodarstvu i o novcu, stranom predočuju se načela zakonâ, koji postojahu u nekih državah, pa oni nastoje, da se ta načela što više razšire te primjenjuju i u drugih zemljah. Sve nauke i teorije ovih muževa nazvaše, sliedeć Adama Smitha, sustavom trgovačkim (merkantilnim) ili sustavom trgovačke bilance.

Evo što pristaše ovoga sustava mišljahu o gospodarstvu: Novac je glavno sredstvo prometa, novcem se nabavlja sve što je potrebno; bogati su pojedinci i narod, ako imadu što više ovoga dobra. Valja dakle raditi, da bude što više kovana novca u zemlji. Za to neka se briue

država, podupirući s jedne strane kopanje ruda zlata i srebra, a s druge živo nastojeći, da se dignu obrti i razvije trgovina. Dok narod teža jedino zemlju, ne može pravo da dodje do veće snage; ali dolazi razvojem obrta i trgovine. Zato bi imala vlada raditi što više, da digne gospodarstvo, imenito pak obrte. Obrti preradjuju sirovine, fabrikati se laglje prevoze u tudje strane, dakle čine mogućom trgovinu vanjsku; obrti hrane množinu domaćih ljudi i povoljno djeluju, da se digne poljodjelstvo. Dokazivahu potrebu, da se carinom zaprieči ili otegoti uvažanje strane obrtne robe, a što više pospješi izvoz domaće robe; da se uvoz stranih sirovina olakoti, a izvoz domaćih carinom zaprieči, jer sirovinâ treba svaki narod za sebe, da se njimi hrani i da ih preradjuje u fabrikate; valja nastojati, da bude trgovačka bilanca (razmjera) aktivna ili povoljna; a takovom je onda, kad se više robe izvozi nego li uvozi, jer onda više novca dolazi k nam nego li ga odlazi: izvoz zlata i srebra dase otegoti a uvoz olakoti. U nutarnjosti zemlje treba da se dokinu sve carinske pregrade i trgovina nutarnja neka je posvema slobodna.

Sustav trgovački nije nikakova sustavno izradjena znanost gospodarska, nego skup pravila, po kojih bi imala vlada udesiti svoj rad, da promakne dobrobit pučanstva; ta dobrobit jest plod rada i nastojanja vlade, narod ne može postati imućnim, ako posao oko toga ne uzme vlada u svoje ruke. Tako se je onda vjerovalo i učilo. Zato se i može sustav ovaj nazvati gospodarska policija prosvietljenoga absolutizma.

Što su učili merkantaliste, dobrim je dielom krivo, ali ne može se reći, da su učili, — što im neki podmetnuše — da gospodarska dobra stoje u novcu. Nu svakako su nepravilno shvaćali narav i zadatke novca, a slabo marili za to, koliko brzina kolanja novca vriedi u prometu. Kriva je njihova carinska i trgovačka politika, jer poticaše na borbu narod proti narodu, te je rodila zaista mnogo prometnih neprilika, dala povoda zabranam uvoza nekih dobara (prohibitivni sustav). Preporučujuć da se nagradjuje izvoz, ne paze, da te nagrade padaju na

*

teret svih porezovnika, a da su zabrane uvoza ili visoke uvozne carine na štetu trošaca; da je upravo nemoguće, da bude trgovačka bilanca (razmjera) uviek aktivna.

Valja ipak priznati, da je ovaj sustav u mnogom bio prema tadanjim odnošajem gospodarstva, da se je u nekih zemljah pod dojmom mudre i razborite gospodarske politike, koja se upirala na ovaj sustav, liepo pridigla obrtnost i trgovina. Osobito vriedi to za Francuzku, gdje je ministar Colbert praktično provadjao načela sustava ovoga, te su zbog toga neki prozvali sustav ovaj: »Colbertismom.«

Znamenitiji pisci sustava trgovačkoga bijahu u Englezkoj: Toma Muni Stewart; medju Francuzi: Forbannais, Montchrétien, Melon, John Law; u Italiji: Genovesi, Serra, Galiani, Cesar Beccaria; medju Niemci: G. Klock, Jakov Bornitz, barun Wilhem Schröder, Besold i dr. A mogli bi se ovamo uvrstiti i dva Hrvata: Juraj pl. Križanić Nebljuški (rodjen 1617), — njegovo djelo izdade Rus Bezsonov god. 1859 pod naslovom »Ruskoe gosudarstvo v polovinê XVII. vêka«; pa u nekom pravcu i Nikola Škrlec, savjetnik hrvatskoga namjestničkooga vieća (ustrojena za vladanja kraljice Marije Terezije g. 1767, a dokinuta g. 1779), a poslije vel. župan zagrebački.*)

Križanić živo ističe potrebu, da se trgovina uredi, da se digne gospodarstvo, da se zabrani strancem trgovati u Rusiji. Škrlec nazrieva zadaću nar. gospodarstava, da se množaju i oplemenjuju sva tri carstva prirode; temeljni uvjet procvjetanju i blagostanju jest »ravnoteža medju proizvodnjom i trošnjom«; žali, da se izvozi novac, jer da je promet novčani prevažna poluga gospodarstva. Ćisti merkantalista nije bio Škrlec, kao što ne bijahu n. pr. ni Justi ni Sonnenfels, i dosta učitelja t. zv. kameralnih znanosti na njemačkih sveučilištih.

Prema koncu 17. stoljeća ustaje više odličnih pisaca: Locke, Petty, Child, koji zagovaraju slobodu vanjske trgovine i pobijaju nauku trgovačkoga sustava o novcu; još odrješitije navaljuju nanj: maršal Vauban, Boisguilbert, Lacroix, Englez Hutcheson, a velika bieda

*) Osim množine predloga i predstavaka gospodarkoga sadržaja napisa Škrlec veće djelo: »Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relate ad commercium«, gdje opisuje fizikalne i geografičke odnošaje zemalja ugarskih i hrvatskih obzirom na trgovinu.

i tužno gospodarsko stanje, u koje dovedoše Francuzku razsipnost dvora i velikaša, pa vratolomne spekulacije Lawa, silno potresoše vjeru u valjanost ovoga sustava te doprinesoše, da se je sve više uvažavala rieč protivnika njegovih. Ovi protivnici, poznati pod imenom „antimerkantilista (protivnici trgovačkog sustava)“, utirahu put novomu sustavu, koji je ujedno od odlučne važnosti za dalnji razvitak gospodarske nauke, a to bijaše:

2. *Sustav fiziokratski ili sustav ekonomista.** — Temelj ovomu sustavu udario je Franjo Quesnay.**) Glavne misli njegove jesu ove: Priroda je jedini izvor bogatstva naroda; to bogatstvo ne stoji u novcu nego u što većoj zalihi dobara, koja se mogu upotrebljavati. Materijalna dobra su plod prirodnih sila, koje djeluju u tlu, a proizvodi ih čovjek radeći zemlju; sva najvrednija i najpotrebitija dobra nastaju ovako. Poljodjelstvo je prvo i najvažnije gospodarsko zanimanje, jer obskrbljuje čovjeka plodinami, bez kojih ne bi mogao živjeti; ono daje tih plodina više nego li stoji proizvodnja, jer kad se odbiju svi troškovi obradjivanja, ostaje još čisti dohodak (produit net.). Taj dohodak jest renta tla. Obrt i trgovina su zanimanja koristna, ali ne daju čista dohodka, jer tu ne djeluje priroda bezplatno kao u poljodjelstvu;

*) U prvo vrieme, imenito u Francuzkoj, zvahu ovaj sustav: »sustav ekonomista«, kasnije mu nadjenuše ime »fiziokratski« sustav, i ovaj se naziv danas obično upotrebljava, jer odgovara nauci privržnika sustava, koji dokazivahu, da je priroda (physis) izvor bogatstva i da svietom vladaju prirodni zakoni.

**) Fr. Quesnay (1694—1774.) bijaše liečnikom, pa se bavio mnogo prirodoslovnimi naukami, što dokazuju razni njegovi spisi. Kasnije uze proučavati gospodarske i družtvene odnošaje; za veliku enciklopediju Diderota i d' Alemberta napisa dva članka: »fermiers« i »grains«, u kojih ističe važnost poljodjelstva. Glavna djela su njegova: »Tableau economique«, »Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume«, »Probleme économique«, »Dialogues sur le commèrce et sur les travaux des artisans« i »Droit naturell«.

radom obrtnika i trgovca koristi se družtvu ljudskomu, ali obrtnik ne proizvodi novih tvari, nego preradjuje ono, što je poljodjelac proizveo; a trgovac tek prevozi robu s jednoga mjesta na drugo. Kad se odbije vriednost od obrtnika potrošenih dobara od one vriednosti, koju imadu od njega priredjene stvari, ne ostaje ništa, ne ima dakle rukotvorac čista dohodka, izim da su vladale vanredne okolnosti ili da obrtnici imadu povlastice i monopole.

Družtvo ljudsko dieli se u tri gospodarska razreda: u prvi razred spadaju proizvadjajući ratari ili poljodjelci (zakupnici i naseoci), koji od svojega rada ne imaju ništa drugo nego uzdržavanje (la classe productive); u drugi idu vlastnici zemljišta (la classe des proprietaires), kojim prvi razred odstupljuje cieli čisti prihod; u treći razred (la classe stérile) idu svi ostali članovi družtva, kojim ona prva dva razreda daju posla i zasluzbe; službe ovih drugih mogu biti koristne i potrebite družtvu, ali one ništa ne doprinose, da se bogatstvo naroda poveća. U ovaj treći razred spadaju takodjer obrtnici i trgovci.*)

*) Čisti prihod izračunavaju fiziokrati ovako:

Od ukupna ili brutto-prihoda odbije se trošak kulture (obradjivanja), taj trošak sastoji: a) od naknade izdataka, koji se svake godine vraćaju (avances annuelles); b) od naknade prvobitnih izdataka (avances primitives), t. j. od naknade izdane glavnice, da se nabave gospodarstvu nuždne stvari, n. pr. orudje, marva, plaćanje kamata itd. Ostatak jest čisti prinos, koji sadržaje još treću vrst troška, naime trošak učinjen od vlastnika zemlje, dotično od njegovih predaka, za melioracije, krčenje itd., taj trošak mora da se u čistom dohodku nadoknadi.

Quesnay hoće da predoči razdjeljenje proizvoda, pa u svom »Tableau economique« daje sliedeći fingirani račun: Ako se u zemlji kojoj proizvede na godinu sirovina vriednih 5000 livra, to primaju odatle:

1. Poljski gospodari, poljodjelci 60%		3000 mil. livra
Naime: a) za godišnji trošak	2000 mil. livra	
b) u ime kamata i naknade troška . .	1000 „ „	
2. Vlastnici zemlje 40%		2000 mil. livra

Da se podigne gospodarstvo, fiziokrati zahtievahu, da se dokinu sve gospodarske daće, tereti, tlaka i rabota; odstrane sve umjetne ograde i zapreke slobodnog natjecanja tako u nutarnjem kao i u vanjskom prometu; da budu trgovina i obrtnost posvema slobodne i da se porezni sustav posve preinači; porez da se plaća od čista prihoda, a pošto čista prihoda imadu samo posjednici zemljišta, treba da oni jedini plaćaju porez. Sve dakle vrsti poreza trebalo bi dokinuti te uvesti samo jedan izravni porez (impôt direct et unique) na čisti prihod zemlje.

Teorija Quesnayeva steče do skora mnogo prijatelja i privržnika u Francuzkoj; njegov se »Tableau économique« mnogo tumačio. Mirabeau stariji reče u svom uzhićenju: tri su velika izuma na svietu: pismo, novac i »Tableau économique«. Kralj Ljudevit XV. mnogo je poštovao Quesnaya, koga imenova svojim tjelesnim liečnikom pa se pripovieda, da je kralj čitajući korekturu prvih araka ovoga glavnoga spisa svojom rukom napisao na njem: »Pauvres paysans pauvre royaume, pauvre royaume pauvre souverain (ako je siromašan seljak (poljodjelac), siromašna je i zemlja, kad je siromašna zemlja, ubog je i kralj). Još se i drugih priča pripovieda o ovom znamenitom mužu.*)

Od ovoga prihoda odstupljuju tako poljodjelci kao i vlastnici zemalja za 1000 mil. livra sirovina neproduktivnoj klasi za razne službe, što ih ova čini. Potroše dakle:

1. Sami poljodjelci	2000 mil. livra
2. Vlastnici zemlje	1000 „ „
3. Neproduktivni razred hrane i tvari za preradjenje	2000 „ „
Ukupno . .	5000 mil. livra

Spomenut ćemo, da ima medju fiziokrati njih, koji zabacaju diobu žiteljstva u razred proizvodni i neproizvodni, n. pr. Gournay, Malesherbes, Morellet i dr. U ostalom i sam Quesnay odlučno pobija misao, kao da je »stérile« (neproduktivan) isto što i nekoristan. Obrtnici i trgovci ako i niesu proizvodni, opet tvore svakako koristan razred družtva našega.

*) Quesnaya i njegovo mišljenje karakteriše sliedeće: Razgovarao on jednom sa kraljevićem (dauphinom), kasnijim kraljem Ljudevitom XVI.:

Znamenitiji pristaše Quesnay-a bijahu u Francuzkoj: Mercier de la Rivière, Dupont de Nemours, Condillac, Raynal, Rousseau, V. Gaurnay, od koga poteče ona glasovita rečenica: »Laissez faire, laissez passer (pustite neka se radi, neka ide)«, a sve ove privrženike nadkrili umni A. R. I. Turgot. Kao ministar financija pod Ljudevitom XVI. postavi si za pravilo: da se ne sklapa nikakov novi zajam, ne uvodi nikakov novi porez i da se ne misli na nikakov bankrot. Bijaše prekratko vrieme na vladi, a da bi bio mogao preudesiti financije u duhu sustava fiziokratičkoga. Njegovo djelo: »Réflexions sur la formation des richesses« jest najbolja knjiga, što je do onoga vremena napisana o političkoj ekonomiji. Izvan Francuzke prianjahu uz fiziokrate: Paoletti, Filangieri i Gorani u Italiji; u Njemačkoj Springer, Iselin, Süssmilch; u Rusiji knez D. Galicin i M. Hreptovič; ali najoduševljenije izvan Francuzke prigrli njihovu nauku Karlo Friderik, vojvoda badenski, koji je pače kušao u dvie obćine svoje države provesti praktično teoriju o jednom porezu, ali pokus nije uspio.

Fiziokratski sustav ima za političku ekonomiju epohalnu važnost, jer ju je priveo u kolo znanosti. I njegovi gospodarsko-politički zahtjevi: da se dokine tlaka i druge vrsti neslobode poljodjelstva, trgovine i obrta, da bude promet slobodan, u vidu nauke posve su opravdani. U obće bijahu fiziokrati gorljivi i vatreni branitelji družtvene i gospodarske slobode. Priznavajuć im ovo, red je isto tako naglasiti, da su krivo imali tvrdeći, da je priroda jedini izvor bogatstva a poljodjelstvo jedina gospodarska grana, koja nosi čista dohodka; kao što je pogrješna i misao, da je zemljarina jedini opravdani porez.

3. Sustav industrijalni ili sustav Adama Smitha. — Stojeć u bitnosti na onom, što su fiziokrati za nauku našu utvrdili, nu odklanjajuć pogrješke njihove, prihvaćajuć i iz sustava trgovačkoga, što se je usvojiti smjelo,

Kraljević: Što biste Vi radili, da ste kralj?
Quesnay: Ništa.
Kraljević: A tko bi vladao?
Quesnay: Zakoni.

postavi Adam Smith novi sustav političke ekonomije. nazvan industrijalnim, jer se u njem gospodarski rad (industry) naroda proglasuje vrelom njegova bogatstva.

Adam Smith rodio se 5. lipnja g. 1723. u mjestancu Kirkaldy u Škotskoj; sveučilištne nauke učio je u Glasgowu i Oxfordu. God. 1748 postane učiteljem u Edinburghu, gdje se upoznao sa glasovitim filosofom i narodnim ekonomom Davidom Hume-om. Premješten na sveučilište u Glasgow učio je moral; tu napisa filosofičko djelo: »Theory of moral sentiments«. God. 1763. proputova kao drug i učitelj mladoga vojvode Buccleugha Italiju i Francuzku, upozna se u Parizu sa glavnimi zastupnici fiziokratisma, a poimence sa Quesnay-em, Turgotom, Neckerom, d' Alembertom, Helvetius-om itd. Vidi se iz spisa Smithovih, a priznaje i sam, da je od ovih muževa mnogo naučio. Vrativ se u domovinu odreče se učiteljevanja te poče raditi oko svoga djela, koje izadje štampano g. 1776. sa nadpisom: »Inquiry into the nature and causes of the wealth of Nations« (hrvatski: Iztraživanje o naravi i uzrocih bogatstva naroda). Poslije ovoga nije Smith više ništa pisao. Imenovan za ravnatelja carinarskoga ureda u Edinburghu, vršio je svoje zvanje revno, savjestno sve do smrti, koja ga stigne g. 1790.

Smithovo djelo razdieljeno je na pet knjiga. U prvoj knjizi razlažu se uzroci napredka proizvodnih sila rada te prirodni red, u kojem se prinos rada dieli medju pojedine razrede pučanstva. U drugoj knjizi razpravlja se o imovini, njenom sućanstvu, postanku i uporavi. U trećoj govori se o različitom napredku blagostanja kod raznih naroda. Četvrta knjiga govori o sustavih u gospodarstvu narodnom. Napokon u petoj knjizi razlaže se o državnih financijah. Prevedeno je ovo djelo na sve europske jezike; na ruski prevede ga Poliatkovski god. 1803; poljski prievod štampan je u Varšavi g. 1811.

Evo glavnih misli Smithovih: Izvor narodnoj imućnosti i bogatstvu jest čovječji rad (industry). „Što narod u jednoj godini priradi, to je izvor, odakle se crpu nuždna sredstva za potrebe života i za užitke, koje mora svake godine podmirivati". Svaka grana rada je proizvodna, t. j. tvori bogatstvo ili ga umnaža, koja čini, da stvari prirodne imadu vriednost miene, a na tržištu

cienu. Proizvoditi ili producirati znači dakle učiniti, da tvarne, vidljive stvari budu koristne, da imadu vriednost. Nije proizvodan svaki rad, nego samo onaj, kojega se proizvodi vide. Zato rad n. pr. učitelja, svećenika, sudca itd., premda je družtvu ljudskomu vrlo koristan, ipak nije proizvodan, jer se ne fiksira (izvadja) na vidljivom predmetu. Naprotiv proizvodna je svaka djelatnost, kojom se priredjuju ili preradjuju tjelesna dobra, a budući da to čini tako poljodjelska, kao i obrtna i trgovačka djelatnost, to su poljodjelstvo, obrtnost i trgovina zanimanja proizvodna.

Uspjeh ili učinak rada diže dioba rada. Nu ova opet zavisi o tom, koliko se robe i dobara može prodati, i kolika je glavnica u proizvodnju uložena. Čovjek koristi čovjeku mnogo više, ako kod posla ili miene svatko dobiva, nego kad bi jedan drugomu služio ili pomagao jedino iz ljubavi ili čovječnosti. Vlastita korist i vlastiti interes potiče najuspješnije na rad. Što se većma razvija natjecanje, to je više svatko nukan a i prisiljen, da proizvodi bolje i vrednije nego drugi, da ne izgubi svojih mušterija. — Razlaže važnost vriednosti miene, koju više cieni od vriednosti porabne. Uspjeh rada takodjer znamenito diže sloboda gospodarska, koja sloboda sliedi već iz načela osobne slobode.

U naprednijem gospodarstvu, imenito odkada je zemljište postalo vlastnost, i odkako su se ostale glavnice umnožale, sastoji se ciena robe ne samo od plaće rada, nego i od dobitka glavnice i rente zemljišta (tla). Glavni dielovi ciene a po tom i izvor svih prihoda jesu: plaća rada, dobitak glavnice i renta zemljištna. Tako se dieli cieli prihod narodni medju radnike, glavničare i vlastnike zemljišta.

Iz ovih načela izvode se ove gospodarsko-političke posljedice:

a) država neka jednako unapredjuje poljodjelstvo, obrtnost i trgovinu, a neka ne daje nikakovih posebnih pogodnosti jednoj grani pred drugom;

b) treba dokinuti pravne i policajne ograde, koje sprečavaju slobodno gibanje gospodarskih sila, a za sve treba da se uvede gospodarska sloboda;

c) država neka se brine za sigurnost osobe i imetka, neka izdaje dobre i pravedne zakone, da se stara za obuku, u ostalom pak što manje da se pača u gospodarske poslove državljana;

d) koliko država treba materijalnih sredstava za podmirenje potreba svojih, najpriličnije je, da nametne državljanom porez, koji će i drugi a ne samo posjednik zemlje razmjerno prema svomu čistomu prihodu plaćati. Drugi način stjecanja ili privredjivanja nije prikladan za državu; po imenu neka se ona ne bavi obrtom a niti obradjivanjem imanja (domena), za to su privatnici sposobniji.

Ad. Smith stekao si je velikih i trajnih zasluga za gospodarsku nauku, koju je na jednoj strani očistio od nekih krivih nazora fiziokrata i merkantilista, premda je opet unio u nju neke druge krive zasade. Nauka naša dobiva njim tačno označeni predmet, svoj zadatak i svoju metodu. Nu kraj množine prednosti ima kod Smitha i znamenitih bludnja, koje je novije vrieme iztaknulo. Napose spominje se ovdje, da je Smith precjenjivao proizvodnju materijalnih dobara, da je pogriešio proglasiv neproizvodnim rad svih duševnih radnika, a ne manja je grieška, što on rad materijalni smatra ne samo izvorom dobrobiti nego i mjerilom vriednosti; da se ne obazire na sposobnosti, potrebe i razvoj različitih naroda, da ne uvažuje dovoljno načela družtvena.

4. Politička ekonomija poslije Adama Smitha. — Oko razvoja političke ekonomije poslije A. Smitha revno rade: Englezi, Francuzi, Slaveni, Talijani i Niemci.

Medju Englezi spominju se: Robert Malthus, poznati pisac ekonomički, a napose čuven sa svoje nauke o žiteljstvu; David Riccardo (1772—1823), temeljiti poznavalac nauke gospodarske, izadje na glas napose svojom naukom o renti zemljištnoj, o bankah, o plaći rada itd.; a za ovimi: Torrens, Mac-Culloch, Senior, a od mladjih:

u svietu visoko cienjeni John Stuart Mill, Toma Tooke, Macleod, Fawcet, Jewons i dr.

Medju Francuzi valja najprije spomenuti „francuzkoga Adama Smitha“, kako suvremenici prozvaše I. B. Say-a, koji je svojimi zanimivimi, duhovitimi i umnimi razpravami i djeli širio poznavanje načela Smithovih u Francuzkoj. Za njim se redaju odlični radnici sve do dana današnjega: Rossi, M. Chevalier, A. Blanqui, Ch. Dunoyer; Bastiat, Baudrillart, Courcelle-Seneuil, Leroy-Beaulieu, Wolowski itd. U Italiji politička se ekonomija i prije A. Smitha živo obradjivala, nu još s većim uspjehom poslije njega; znamenitiji su pisci: Melchior Gioja, koji osobito pobija Smithovu teoriju o slobodi trgovine; Lodovico Biauchini, Scialoja, Minghetti, Ferrara, Lampertico, L. Cossa, Marescotti itd. U obće talijanska književnost ima krasnih djela o državnoj i gospodarskoj nauci. Medju slavenskimi pisci ide prvo mjesto u novije doba ruske pisce. Na ruski jezik prevedena su i najznamenitija djela englezka, francuzka i njemačka. Medju ruskimi pisci novijega vremena s velikim uspjehom obradjuju ovu nauku: Bezobrazov, Vreden, Antonovič; medju poljskimi: Skarbek i Biliński; a ne smije se zaboraviti i na Srbe: Cukića i Mijatovića, Čeha Kaizla i dr. U novom svietu (Americi) veliku su pažnju pobudili spisi H. Carey-a i Smith-Peshine-a.

U Njemačkoj propoviedahu Smithove ideje: Sartorius, Lüder i Jakob; pa onda Rau, Thünen, Hofman i dr. Tamo se podiglo i protivnika proti nauci Smithovoj. Prvu navalu učini t. z. „romantična škola narodne ekonomije u Njemačkoj“, koja u Smithovoj nauci vidi neki oličeni sustav novčanoga gospodstva, kojemu suprotstavljaše idealizovano naravno gospodarstvo srednjega vieka. Zastupnici ovoga pravca jesu: Adam Müller, Fr. Genz i K. L. v. Haller. — Druga navala na Smithov

sustav potječe od t. z. branitelja zaštitne carine, koju živo i okretno zagovaraše Friderik List (1798—1846). List slavi tvorničarstvo, koje se moglo razviti jedino uz novčano gospodarstvo; nu obtužuje nauku Smithovu, da svojimi praktičkimi zasadami hoće da monopolizuje obrte na korist Englezke, pa pozivlje Njemačku, neka se prihvati „narodnoga sustava političke ekonomije“, t. j. da prihvati i dosljedno provadja sustav zaštitnih carina i tim zajamči njemačkoj obrtnosti sigurni napredak. Kao što je List, tako su drugi n. p. Thiers, a osobito H. Carey branili načelo zaštite i pobijali posvemašnju slobodu trgovine. — W. Roscher, K. Knies i Bruno Hildebrand jesu glavni zastupnici poviestne ili historičke škole, koja pobija misao, kao da bi se mogli zakoni gospodarski sastaviti sasma aprioristički iz golih abstrakcija o naravi čovjeka. Pod dojmom ove škole stoji donekle i čuveni bivši profesor i pisac L. Stein. — Škola slobodne trgovine ili manchesterska oslanja se u teoriji na Smitha i Bastiata, a radila je poglavito oko toga, da se carinska politika kako treba obazire na načelo slobode trgovine. Ovaj pravac u Njemačkoj zastupaju: Prince-Smith, Faucher, Michaelis i Max Wirth. Napokon je škola socijalna ili „družtvo za socijalnu politiku“. Zastupnike ovoga pravca nazvaše „Kathedersocialisten“, jer su to najvećim dielom profesori na njemačkih sveučilištih. Ova stranka pobija imenito t. z. krajni individualizam, nieče, da može biti kraj slobodna natjecanja sklada (harmonije) u interesih raznih razreda pučanstva; ističe, da ne valja većma uvažavati proizvodnju nego li pravično razdjeljenje imovine; da je država dužna gospodarski slabe braniti proti jačim, pa u obće cieni, da je nauka manchesterska štetna. Glavni zastupnici ovoga pravca jesu: A. Wagner, Brentano, Nasse, Schmoller, Schäffle i dr. Tako historička kao i ova škola socijalna našla je izvan

Njemačke dosta pristaša, n. pr. medju ruskimi pisci naginje ovomu pravcu Vreden, medju poljskimi Biliński.

Napokon najodlučniji i najžešći protivnici ne samo nauke Smithove nego i cieloga sadanjega pravnoga i gospodarskoga reda jesu komuniste (Babeuf, Cabet), i socijaliste (grof Saint-Simon, Fourier, Louis Blanc, Proudhon; i zatim Marlo, Rodbertus, Lassale, Marx).

Socijalizam pobija u interesu radnika-neglavničara i neposjednika individualizam i slobodno natjecanje (konkurenciju), smatra nepravednim razdjeljenjem imovine, koje teče na osnovu zakona o ponudi i tražnji medju radnike i one, koji rada davaju (sustav plaće za rad). »Postojeće pravo vlastnosti i pravo stjecanja imovine jest nepravda i nasilje, pa treba postaviti novi red gospodarski i družtveni, kojemu bi bio temelj gospodarstvo zajedničko ili kolektivno (kolektivizam), u kojem bi sva sredstva proizvodnje, t. j. glavnice i zemljišta bila svojina svih, a ne pojedinaca«. Skrajnje krilo socijalizma jest komunizam, koji pobija sve pravo vlastnosti te zahtieva, da se uvede podpuna zajednica imovine; sve bi imalo biti skupno i svi bi imali jednako uživati zajedničku imovinu.

Komunista Babeuf hoće, da se silom dokine vlastnost, posjed, i uživanje da bude jednako i jednaki uzgoj djece. Ovo hoće i Cabet, ali preporuča za to mirni način.

Socijaliste: Ch. Fourier (1772—1837) predlaže, da se mjesto naših gradova i sela urede falange (zajednica od 2000 ljudi): stanovnici njihovi prebivali bi u zajedničkih sgradah (phalanstére) te zajednički radili i trošili; Saint Simon traži uvedenje industrijalne države i dokinuće nasljednoga prava, imovina da se dieli po načelu: »svakomu prema sposobnosti njegovoj, a svakoj sposobnosti prema radu«; Louis Blanc (1813 do 1883) zahtieva organizaciju rada i da se oživotvori pravo na rad te urede »narodne radionice«; Proudhon (1809—1865) proglasuje vlastnost kradjom (la propriété c'est le vol), nu kasnije opozva ovo. Veli, da treba uvesti pučke banke, koje bi bez kamata uzajmljivale novca; Ferd. Lassalle radi i govori proti glavnici i proti »gvozdenomu zakonu o plaći« te traži, da se uz pomoć države radnici udruže i tako zajednički proizvode. Zato treba da radnici sastave političku stranku, koja će birati u sabor pristaše svojih načela. U ovome smislu osnova on »općenitu zadrugu radnika», a tim i

njemačku socijalnu demokraciju; Marx uči, da je rad izvor svake vriednosti miene. Budući da rad jedini proizvodi ili stvara sve vriednosti, to i privatna glavnica nastaje tim, što si poduzetnik od gotova prihoda uzme onaj veći dio vriednosti, koji ostaje nakon plaće radnika. Privatna imovina ili glavnica ima se pretvoriti u zajedničku, dosadanji vlastnici »izvlastiti«. Ako se ne da ovo provesti mirnim putem, neka se provede silom. U tu svrhu utemelji on g. 1864 u Londonu družtvo radničko nazvano »internacionalno (medjunarodno) udruženje radnika«, koje se u kratko zove »Internacionala«. Kasnije se »Internacionala« razpala u dvie stranke: u anarhiste, koji traže federalističnu organizaciju ili bolje govoreć nikakovu; i u kolektiviste, koji ostadoše uz Marxa i kojim pripada većina: socijalnih demokrata. — Rodbertus-Jagetzov zahtieva, da se privatna svojina glavnice dokine i to »polaganim pretvaranjem sadanjega stanja u viši red državni, koji bi se temeljio na zasluzi ili na vlastnosti čista dobitka«.

Pregled književnosti političke ekonomije.

1. Djela, koja uvode čitaoca u političku ekonomiju. — 2. Općenita djela, t. j. koja razpravljaju o cieloj političkoj ekonomiji. — 3. Sbirke djela znamenitih ekonomskih pisaca. — 4. Izdanja ukupnih djela ekonomskih pisaca. — 5. Rječnici i časopisi. — 6. Poviest političke ekonomije. — 7. Nekoliko djela o pojedinih predmetih ili materijah političke ekonomije. — 8. Ekonomski sustavi: trgovački, fiziokratski i industrijalni. — 9. Socijalizam i komunizam.

U ovoj knjizi spominju se na raznih mjestih, a napose u kratkoj poviesti političke ekonomije, imena pisaca, a niesu zabilježena književna djela njihova. Dotaknulo se na dalje ovdje ondje pitanjâ, koja se u našemu vremenu sa svih strana razpravljaju, a niesu zabilježeni barem važniji spisi o njih. Jedno i drugo propustio sam navlaš, da čitalac bude što manje smetan, odlučiv na svršetku primetnuti nešto obširniji popis djela, koja su

počev od fiziokrata i Adama Smitha napisana na englezkom, francuzkom, talijanskom i njemačkom jeziku, za tim na jezicih slavenskih naroda: ruskom, poljskom, češkom i hrvatskom ili srbskom. Što se ovdje iznosi, to je tek maleni dio onoga, što su umnici prosvietljenih naroda u ovoj nauci kroz ovo sto godina smislili i napisali; jer tko bi htio sastaviti barma donekle podpunu bibliografiju ili popis knjiga, izpunio bi debelu knjižurinu, i još ne bi naveo svega. Nu i ovo, nadam se, dobro će doći čitaocem, koji bi voljni bili posegnuti za kojim stranim djelom; a poslužit će sgodno i učećoj se mladeži, koja mora da poznaje barma odličnije zastupnike ove nauke i njihov rad.

1. Djela, koja uvode čitaoca u političku ekonomiju.

Cossa L.: Introduzione allo studio dell' economia politica. Milano 1888.

Cairnes I. E: The character and logical method of political economy. London 1857.

Dieterici Car. F. De via et ratione oeconomiam politicam docendi. Berolini 1835.

Menger C.: Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und politischen Oekonomie. Leipzig 1883.

Philippovich E. v.: Aufgabe und Methode der politischen Oekonomie. Freiburg in B. 1886.

Contzen H.: Die Nationalökonomie, ein politisches Bedürfniss unserer Zeit. Berlin 1872.

2. Obćenita djela, t. j. koja rade o cieloj političkoj ekonomiji.

a) *Na englezkom jeziku:*

Smith Adam: Inquiry into the nature and causes of the wealth of Nations. London 1776. (Prvo izdanje; dva svezka).

Riccardo David: Principles of political economy and taxation. London 1817.

Malthus Th. R.: Principles of political economy. London 1803.

Mill John Stuart: Principles of political economy, with some of their applications to social philosophy. London 1848. (Dva svezka).

Fawcet H.: Manual of political economy. London 1863.

Jevons Wil. Stanley: The theory of political economy. London 1871.

Carey H. Ch.: Principles of political economy. Philadelphia 1837—1840. (3 svezka).

— Principles of social science. Philadelphia 1858—1860. (3 svezka).

Peshine-Smith E.: Manual of political economy. New-York 1853.

Newcomb E.: Principles of political economy. New-York 1886.

(Posljednja trojica su Amerikanci).

b) *Na francuzkom jeziku:*

Turgot A. R. I.: Réflexions sur la formation et la distrubution des richesses. Paris 1766.

Say I. B.: Traité d' économie politique. Paris 1803. (Tri svezka).

— Cours complét d' économie politique pratique. Paris 1828. (Šest svezaka).

Sismonde de Sismondi I. C.: Nouveaux principes d' économie politique. Paris 1858—1859. (Dva svezka).

Cherbuliez A. C.: Précis de la science économique. Paris 1862. (Dva svezka).

Laveleye E. de: Éléments d' économique politique. Paris 1882.

Bastiat F.: Harmonies économiques. Paris 1850.

Garnier J.: Traité d' économie politique. Paris 1846. (Prvo izdanje).

Chevalier M.: Cours d' économie politique. Paris 1855—1885. (Tri svezka).

Molinari: Cours d' économie politique. Paris 1855—1866. (Drugo izdanje; 3 svezka).

Courcelle-Séneuil I. G.: Traité theorique et pratique d' économie politique. Paris 1858—1859. (2 svezka).

Rossi P.: Cours d' économie politique. Paris 1840. (Četiri svezka).

Levasseur C.: Précis d' économie politique. Paris 1868 (Prvo izdanje).

c) Na talijanskom jeziku:

Gioja Melch.: Nuovo prospetto delle scienze economiche. Milano 1816—1817. (Šest svezaka).

Scialoja Ant.: Principii d' economia sociale. Napoli 1840.

Boccardo Ger.: Trattato teorico-pratico d' economia politica. Torino 1853. (Tri svezka).

Bianchini L.: Principi della scienza del ben vivere sociale. Napoli 1855.

Minghetti M.: Dell' economia publica. Firenze 1859.

Cossa L.: Primi elementi di economia politica. Vol. I.: Economia sociale. Milano. 1888. (Osmo izdanje).

Lampertico Fed.: Economia dei popoli e degli stati. Milano 1875—1884. (Četiri svezka).

Montanari Aug.: Elementi di economia politica. Padua 1871.

Gobbi: Compendio di economia politica. Torino 1887.

Cognetti de Martiis S.: Le forme primitive nella evoluzione economica. Torino 1881.

d) Na njemačkom jeziku:

Jakob L. H. v.: Grundsätze der Nationalökonomie. Halle 1806.

Rau K. H.: Lehrbuch der politischen Oekonomie. Leipzig 1825—32. (Tri svezka).

Roscher W.: System der Volkswirtschaft. Stuttgart 1854 — 1881. (3 svezka). [I. svezak: Grundlagen der Nationalökonomie; II. svezak: Nationalökonomik des Ackerbaues; III. svezak: Nationalökonomik des Handels- und Gewerb-Fleisses].

Knies K.: Die politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte. Berlin 1881. (Dva svezka).

Mangoldt H. v.: Grundriss der Volkswirtschaftslehre. Stuttgart 1863.

Stein L. v.: Lehrbuch der Nationalökonomie. Wien 1887. (Treće izdanje).

Cohn G.: System der Nationalökonomie. Stuttgart 1885. (I. svezak: Grundlegung).

Schäffle A. E. F.: Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft. Tübingen 1867. (Drugo izdanje).

— Bau und Leben des socialen Körpers. Tübingen 1881. — 1882. (Četiri svezka).

Wagner A. u. Nasse E.: Lehrbuch der politischen Oekonomie von K. H. Rau. Vollständig und neu bearbeitet von etc. Leipzig 1876. (Do sada izadjoše svezci 1, 5, 6, 7).

Schönberg G.: Handbuch der politischen Oekonomie. Tübingen 1885. (Dva svezka; drugo izdanje).

Bischof H.: Grundzüge eines Systems der Nationalökonomik. Graz 1874.

Schmidberger H.: Die Volkswirtschaftslehre oder Nationalökonomie. Innsbruck 1881.

Schober H.: Die Volkswirtschaftslehre. Leipzig 1859. (Prvo izdanje).

e) Na ruskom jeziku:

Антоновичъ А. И.: Курсъ политической экономій. Киевъ. 1886.

Ходскій В. Леонидъ: Политическая экономия въ связи съ финансами. С. Петербургъ 1884. (Drugo izdanje g. 1887).

Вредент Э.: Курсъ политической экономій. С. Петербургъ 1874. (Drugo izdanje g. 1880).

— Начальній учебникъ политической экономій. С. Петербургъ 1876.

Волковъ М.: Разясненіе рацоналних основаній политической экономій. С. Петербугъ 1872.

Бунге Н.: Основаніе политичнской экономій. С. Петербургъ 1875.

Капустинъ: Чтенія о полит. экономій и финансах.

Иванюковъ: Политическая экономия, какъ ученіе развитія экономическихъ явленій С. Петербургъ 1885.

f) Na poljskom jeziku:

Dangel Z.: Ogólne zasady ekonomii polityczny. Warszawa 1862.

Skarbek O.: Ogólne zasady gospodarstwa narodowego. Warszawa 1859.

Skarbek Fr.: Gospodarstwo narodowe. Warszawa 1820—21. (Četiri svezka).

Biliński Leon: System ekonomii społecznej. Lwów 1880 — 1882. (Dva svezka). Ovo je drugo preradjeno izdanje djela, koje je prvi put izašlo pod naslovom: »Wykład ekonomii społecznej«.

OPAZKA: Na ruski kao i na poljski jezik prevedena su djela znamenitijih pisaca englezkih, francuzkih i njemačkih kao: Smitha, Riccarda, J. St. Milla, Say-a, Garniera, M. Chevalier-a itd.

g) Na češkom jeziku:

Chleborad F. Lad.: Soustava národnícho hospodářstvi politického. Praha 1869.

Wellner M.: Hospodařstvi národní. Tabor 1874.

Kaizl: Národní hospodařstvi. Praha 1883.

Laveleye E. de: Základové politické ekonomie. (Na češki preveo K. I. Kheil). Praha 1887.

h) Na hrvatskom ili srbskom jeziku.

Мијатовић Чед.: Извод из политичке економије. Београд 1867.

Гарније Јос.: Први појмови политичке, друштвене или индустријске економије. Са француског превео П. Ј. Савић. Београд 1876.

Рошер В.: Система народне привреде. С немачкога превео Влад. Јовановић. Београд 1863.

Марковић С.: Начела народне економије или наука о народном благостању (по Х. Г. Чернишевском). Свеска I. Београд 1874.

3. Sbirke djela znamenitih ekonomskih pisaca.

Collection des principaux économistes. Paris 1840—48. (Petnaest svezaka).

Biblioteca dell' economista, diretta da Francesco Ferrara. Prima serie (Trattati complessivi). Seconda serie (Trattati speciali). Torino 1850—1870. Terza serie, diretta da Gerolamo Boccardo. Torino 1875—1887. (Do 40 svezaka).

Scrittori classici italiani dell' economia politica. Milano 1803—1816. (Petnaest svezaka).

4. Izdanja ukupnih djela pojedinih ekonomskih pisaca.

Riccardo D.: Works, edited by I. Rob. Mac-Culloch. London 1846.

Mill J. St.: Dissertations and discussions. London 1867—1875.

Mill J. St.: Essays on some unsettled questions of political economy. London 1844.

Bastiat Fr.: Oeuvres complètes. Paris (Drugo izdanje) 1862—64. (Sedam svezaka).

Romagnosi G. D.: Collezione degli scritti editi ed inediti di economia politica. Milano 1841.

Nazzani E.: Saggi di economia politica. Milano 1881.

Roscher W.: Ansichten der Volkswirthschaft. Leipzig 1861. (Drugo izdanje g. 1878.; dva svezka).

Hermann F. B. W.: Staatswirtschaftliche Untersuchungen. München 1832.

5. Rječnici i časopisi.

Coquelin Ch.: Dictionnaire de l' économie politique. Paris 1851—52. (Dva svezka).

Block M.: Dictionnaire général de la politique. Paris 1874. (Dva svezka).

Boccardo Ger.: Dizionario universale di economia politica e commercio. Torino 1857. (Četiri svezka).

Macleod H. D.: A dictionary of political economy. London 1863.

Rentsch: Handwörterbuch der Volkswirtschaftslehre. Leipzig 1865.

Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Jena 1889.

The Economist. London 1833. (Tjednik).

Journal des Économistes. Paris 1842. (Mjesečnik).

L' economiste Français. Paris 1883. (Tjednik).

Annali universali di statistica, economia publica etc. Milano 1824—1871.

Giornale degli economisti. Padova 1886.

Экономический журналъ. С. Петербургъ 1835. (Dva puta mjesečno).

Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Tübingen. 1844. (Tri puta na godinu).

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Jena 1863. (Mjesečnik).

Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich. Leipzig 1877. (Četiri puta u godini).

6. Poviest političke ekonomije.

Blanqui Ad.: Histoire de l' économie politique en Europe, depuis les anciens jusqu'à nos jours etc. Paris 1837—38. (2 svezka).

Villeneuve-Bargemont Alb. de: Histoire de l' économie politique, ou études historiques, philosophiques etc. Paris 1841.

Kautz Jul.: Die geschichtliche Entwickelung der Nationalökonomie und ihrer Literatur. Wien 1860.

Dühring E.: Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus. Berlin 1871.

Eisenhart H.: Geschichte der Nationalökonomie. Jena 1881.

7. Nekoliko djela o pojedinih predmetih ili materijah političke ekonomije.

a) Knjiga prva: Obći pojmovi.

Smith Prince: Der Staat und der Volkshaushalt. Berlin 1874.

Böhm-Bawerk E. v.: Rechte und Verhältnisse vom Standpunkte der volksw. Güterlehre. Insbruck 1881.

Resch P.: Die Entwickelungsstufen der Volkswirtschaft. Leipzig u. Graz 1886.

Malthus Rob.: An essay on the principle of population. London 1798. (Dva svezka. Prvo izdanje ovoga djela o žiteljstvu izadje bezimeno, a g. 1803. drugo izdanje obilježeno piščevim imenom).

Messadaglia A.: Della teoria della popolazione, principalmente sotto l' aspetto del metodo. Verona 1858.

Rümelin G.: Ueber die Malthus'schen Lehren. (Reden und Aufsätze). Tübingen 1875.

b) Knjiga druga: Proizvodnja.

Mélíton-Martin: Le travail humain. Paris 1878.

Gobbi U.: Il lavoro e la sua retribuzione. Milano 1881.

Ricca-Salerno G.: Saggio sulla teoria del capitale. Milano 1877.

Marx K. (socijalista): Kapital. Eine Kritik der polit. Oekonomie. Hamburg 1872.

Roscher W.: Ueber die volkswirtschaftliche Bedeutung der Maschinenindustrie. (Iz sbirke njegovih spisa: Ansichten der Volkswirtschaft).

Chleborad D.: Boj o majetek. Brno 1884.

Thiers A.: De la propriété. Paris 1848.

Laveleye E. de: De la propriété et des ses formes primitives. Paris 1874.

Comte Ch.: Traité de la propriété. Paris 1834.

Wagner Ad.: Die Abschaffung des privaten Grundeigenthums. Leipzig 1870.

Umpfenbach: Des Volkes Erbe. Berlin 1874.

c) Treća knjiga: Promet.

Антоновичъ А. И.: Теория цѣнности. Варшава 1877.

Schäffle A. L.: Ueber die ethische Seite der nationalökonomischen Lehre vom Werth. Tübingen 1862.

Wieser Fr. v.: Ueber den Ursprung und die Hauptgesetze des wirthschaftlichen Werthes. Wien 1884.

— Der natürliche Werth. Wien 1889.

Jevons W. St.: Money and the mechanism of exchange. London 1875.

Chevalier M.: La monnaie. Paris 1883.

Ferraris C. F.: Moneta e corso forzoso. Milano 1879.

Knies C.: Das Geld. Berlin 1873.

Hildebrand R.: Theorie des Geldes. Jena 1883.

Wolowski: La question monétaire. Paris 1867.

Cernuschi H.: La monnaie bimétallique. Paris 1876.

Laveleye E. de: La question monétaire. Paris 1881.

Schäffle A. F.: Für internationale Doppelwährung. Tübingen 1881.

Hertzka T.: Währung und Handel. Wien 1876.

Lexis W.: Erörterungen über die Währungsfrage. Jena 1881.

Cieszkowski A.: Du credit et de la circulation. Paris 1847. (Treće izdanje g. 1883.)

Knies Carl: Der Credit. Berlin 1876.

Gilbart I. W.: The history, principles and practice of banking. London 1881.

Courcel-Seneuil: Traité théorique et practique des operations de banque. Paris 1855. (6 izdanje g. 1876.)

Вујић М.: Теорија и практика повчаничних банка. (Із „Гласника српског ученог друштва“ г. 1876).

Rota P.: Principii di scienza bancaria. Milan 1885. (Treće izdanje).

Wagner A.: Die Geld- und Credittheorie der Peelschen Bankacte. Wien 1862.

Hildebrand R.: Das Chequesystem und das Clearinghouse in London. Jena 1867.

Wolowski: La liberté commerciale. Paris 1869.

Lehr I.: Schutzzoll und Freihandel. Berlin 1887.

Roscher W.: Ueber Kornhandel und Theuerungspolitik. Stuttgart 1853. (Prvo izdanje).

Sax E.: Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirtschaft. Wien 1878—79.

Haushofer M.: Grundzüge des Eisenbahnwesens. Stuttgart 1873.

Braschi E.: Le tariffe delle strade ferrate etc. Milano 1882.

d) Četvrta knjiga: Razdioba dobara.

Leroy-Beaulieu P.: Essai sur la répartition des richesses. Paris 1881.

Toniolo: Sulla distribuzione della ricchezza. Verona 1878.

Le Play Fr.: Les ouvriers européens etc. Paris 1855.

— Les ouvriers des deux mondes. Paris 1858—75.

Malthus T. R.: An inquiry into the nature and progress of rent. London 1815.

Mitthof: Lehre von der Bodenrente etc. Göttingen 1868.

Nazzoni Em.: Saggio sulla rendita fondiaria. Forli 1872.

Menger A.: Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag etc. Stuttgart 1886.

Ofner I.: Das Recht auf Arbeit. Wien 1885.

Biliński: O pracy kobiet ze stanoviska ekonomicznego. Lwow 1874.

Bráf Al.: Almužna a mzda. Praha 1883.

Brentano L.: Das Arbeitsverhältniss gemäss dem heutigen Recht. Leipzig 1877.

Ricca-Salerno G.: Del salario e delle sue leggi. Padova 1878.

Schell H. v.: Die Theorie der socialen Frage. Jena 1871.

Böhm-Bawerk E. v.: Kapital und Kapitalzins. Innsbruck 1884—1888. (Dva svezka).

Neumann: Geschichte des Wuchers. Halle 1865.

Endemann W.: Die nationalökonomischen Grundsätze der kanonistischen Lehre. Jena 1863.

Biliński: Procent a czynsz. Warszawa 1872.

Pierstorff I.: Die Lehre vom Unternehmergewinn. Leipzig 1875.

Mataja V.: Der Unternehmergewinn. Wien 1887.

Nazzani E.: Del profitto. Milano 1877.

Laurent Em.: Le paupérisme et les associations de prévoyance. Paris 1865.

Martuscelli E.: Le società di mutuo soccorso e cooperative. Firenze 1876.

Brentano L.: Die Arbeiterversicherung. Leipzig 1879.

Elster L.: Die Postsparkassen. Jena 1881.

Wilhelmi L.: Die Schul-Sparkasse und ihre Verbreitung. Leipzig 1877.

Allievi Antonio: La cassa di risparmio di Lombardia. Milano 1857.

Visschers Aug.: Nouvelle étude sur les caisses d' epargne. Bruxelles 1861.

Desmarest E.: Législation et organisation des sociétés de secours mutuels en Europe. Paris 1873.

Heym K.: Die Kranken und Invaliden Versicherung. Leipzig 1863.

Schäffle C. A.: Der korporative Hülfskassenzwang. Tübingen 1885.

Osten M. v. der: Die Arbeiterversicherung in Frankreich. Leipzig 1884.

Fano: Delle pensioni per la vecchiezza etc. Milano 1863.

Sonnemann L.: Ueber die Altersversicherungsvereine für die arbeitenden Klassen. Frankfurt a. M. 1864.

Schulze-Delitsch H.: Die arbeitenden Klassen und das Associationswesen. Leipzig 1863. (Drugo izdanje).

— Die Entwickelung des Genossenschaftswesens. Berlin 1870.

Véron E.: Les associations ouvrières de consommation, de crédit et de production. Paris 1865.

Plener E. v: Englische Baugenossenschaften. Wien 1873.

Reichardt E.: Die Grundzüge der Arbeiterwohungsfrage. Berlin 1885.

Richter Eug.: Die Consumvereine. Berlin 1867.

Luzzatti L.: La diffusione del credito e le banche popolari. Padova 1863.

Montanari: Il credito popolare. Padova 1874.

Schulze-Delitsch H.: Vorschuss- und Creditvereine als Volksbanken. Leipzig 1855. (Šesto izdanje g. 1885).

Ob ustroju štednih i pripomoćnih zadrugah. Zagreb 1882.

Raiffeisen F. W.: Die Darlehnskassen-Vereine etc. Neuwied 1866.

Held Ad.: Die ländlichen Darlehnskassen-Vereine etc. Jena 1869.

Engländer S.: Geschichte der französischen Arbeiter-Associationen. Hamburg 1863—64. (Četiri svezka).

Ott Aug.: Des association ouvrières. Paris 1849.

Fläxl A.: Die Produktivgenossenschaft. München 1872.

Böhmert V.: Die Gewinnbetheiligung. Leipzig 1878. (Dva svezka.)

Bulletin de la participation aux benefices etc. Paris 1879 — 85. (Sedam svezaka).

e) Knjiga peta: Trošnja.

Laveleye E. de: Le marché monétaire et les crises depuis cinquante ans. Paris 1866.

Wirth M.: Geschichte der Handelskrisen. Frankfurt a. M. 1883. (Treće izdanje).

Alauzet I.: Traité général des assurances. Paris 1841.

Saski Th.: Die volkswirtschaftliche Bedeutung des Versicherungswesens. Leipzig 1865. (Treće izdanje g. 1869).

Vivante C.: Il contratto d' assicurazione. Milano 1885.

Zammarano L.: L' intrapresa delle assecurazioni. Torino 1887.

8. Ekonomski sustavi: trgovački, fiziokratski i industrijalni (Smithov).

Held A.: Carey's Socialwissenschaft und das Merkantilsystem. Würzburg 1866.

Biedermann I.: Ueber den Merkantilismus. Innsbruck 1870.

Batbie A.: Turgot philosophe, économiste et administrateur. Paris 1861.

Lavergne L. de: Les économistes français du 18 siècle. Paris 1870.

Laspeyeres: Quesnay, Turgot und die Phisiokraten (D. Staatswörterbuch von Bluntschli und Brater. Svez. VIII).

Galicin D. de: De l' esprit des économistes etc. Brunsvick 1796.

Ricca-Salerno: L' economia politica di Adamo Smith. (Štampano u talijanskom časopisu »Archivo Giuridico« vol. XVII. Bologna 1876).

Skarzynski v. Adam: Adam Smith als Moralphilosoph und Schöpfer der Nationalökonomie. Berlin 1878.

Stöpel F.: Adam Smith im Lichte der Gegenwart. Berlin 1879.

Oncken Aug.: Adam Smith und Immanuel Kant, etc. Leipzig 1878.

9. Socijalizam i komunizam.

Au I.: Socyalizam jako objaw choroby społecznéj itd. Poznań 1878.

Held A.: Socialismus, Socialdemokratie und Socialpolitik. Leipzig 1878.

Mehring F.: Die deutsche Socialdemokratie, ihre Geschichte und Lehre. Bremen 1877.

Sybel H. v.: Die Lehren des heutigen Socialismus und Kommunismus. 1870.

Stein L.: Der Socialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs. Leipzig 1848.

Reybaud L.: Études sur les réformeteurs contemporains ou socialistes modernes: St. Simon, Ch. Fourier, Robert Owen. Paris 1844.

Kazalo imenâ i stvari.

(Brojevi naznačuju stranu knjige.)

Agent (mešetar) 175.
Agio (prid na novac) 161.
Akvinski Toma 10. 287.
Amortizacija 189.
Antonović A. I. 2. 300.
Arbitraža 195.
Aristotel 284.
»Artel« ruski 260.
Asikuracija v. Osiguranje.
Assignati 163.
Austro-Ugarska (sustav novčani) 149.

»Baissiers« na burzi (besiste) 208.
Banka austro-ugarska 185. 199.
Banka srbska 199.
Bankari 175. 177.
Banke 175. poviest banka 176. poslovi banka; poslovi banka novčani 178. poslovi banka vjeresijski 179. poslovi b. pasivni 180. poslovi b. aktivni 189. vrsti banka 197.
»Banking principle« 183.
Banknote 180. — pokriće njihovo 183. — pokriće kontinentalno; pokriće englezko 184. — pokriće sjeveroamerikansko 185.
Bastiat Fr. 225.
Bazard S-A. 98.
Belgija (sustav novčani) 149.
Bilanca (razmjera) trgovačka 149.
Biliński L. 2. 300.
Biljeti vjeresijski 179,
Bimetaliste 146.
Blanc L. 302.
Blanqui A. 286.
Bodin Ivan 289.
Böhm von Bawerk E. v. 18.
Bogatstvo 21.
Bugarska (sustav novčani) 149.
»Bureau des compensations« 188.
Burza 206. poslovi burze; poslovi dnevni b.; poslovi b. na vrieme 207. diferencijalni poslovi b.; b. poslovi à la hausse, b. poslovi à la baisse 208.

Caraffa Diomed 289.
Carey A. H. 224. 300.
Cehovi 85.
Cheque 187.
Child J. 38.
Ciena (dobara) 120. — novčana 121. — kako nastaje; zašto se mienja 122. — tržna, naravska 127. 230.
Cirkulacija dobara v. Promet.
Cjenik v. Tarifa.
Colbert J. B. 292.
Complementari 103.
Conto-corrente poslovi 186.
Cossa L. 2.
»Currency principle« 182.
Čudorednost (moral), pomoćna nauka polit. ekonomije, 6.
Ček (cheque) 187.

Darwin Ch. 39.
Devisa 191.
Dioba polit. ekonomije 9.
Dioba rada 56. — osobna, prostorna 57.; — narodna, medjunarodna 58.

Diobe rada: koristi 58; — nedostatci 60. — ujedinjenje 61. — uvjeti 62. — poviest 63.
Disagio 161.
Diskonto 191.
Djelovanje zajedničko rada 61.
Dobitak poduzetnika 250.
Dobitka količina 252.
Dobro 16. — nutrnje, vanjsko, osobno, materijalno, slobodno, gospodarsko, prometno 17. — stvarno 18. — netjelesno 45.
Dobara: vriednost 118. — razdioba (podjeljenje) 212.
Dohodak 212. — ukupni, čisti, slobodni 213. — novčani, stvarni, pogodjeni, nepogodjeni, prvobitni, izvedeni 214 — redoviti, vanredni, sigurni, nesigurni, nuždni, narodni 215. — učenih razreda naroda 254.
Država i gospodarstvo 33.
Družtva javna, anonimna, dionička, komanditna 103.
Dyroyer Ch. 78.

Ekonomija politička 1. — u kolu drugih nauka 4. — poslije Ad Smitha 299.; v. i Gospodarstvo.
Ekonomije polit. važnost, dioba 9. — poviest 281.
Ekonomiste 293.
Englezka (sustav novčani) 150.
Euler L. 39.

Finlandija (sustav novčani) 150.
Filosofija, pomoćna nauka polit. ekonomije, 5.
Fiziokrati francuzki 65.
Fiziokratski sustav 293.
Fourier Ch. 302.
Franklin Benj. 39.

Gazdinstvo v. Gospodarstvo.
Giro-banke 177. — posao 177. 178.
Glavnica 68 — stojeća, kolajuća 73 — mrtva 74.
Glavnice: postanak 69. — uzdržanje, umnožanje 71. — dieljenje 73.
Gospodarstvo 22. — obće 1. — privatno 6. 23. — javno, zajedničko 23. — naravno ili prirodno (naturalno), novčano, vjeresijsko 24. 31. — narodno 24. — svjetsko 25. — šumsko 106.
Gospodarstva: prinos 213. — razvitak 27.
Grčka (sustav novčani) 149
Grane glavne proizvodnje 105.
Greshamov zakon o kolanju novca 158.

Haushofer M. 206
»Haussiers« na burzi (hosiste) 208.
Hume D. 39

Indija englezka (sustav novčani) 150.
»Industrialpartnership« 260.
Industrija v. Obrt.
Industrijalni sustav 65.
Internacionala 303.
Italija (sustav novčani) 149.
Izdatak dobara 213.
Ivan Kapistran 288.

Jedinica temeljna novca 142.
Justinianov zakonik 285.

Kaizl 2. 300.
Kamate 239. — zakonske 245.
Kamata izjednačenje 243.
Kamata uzimanje 245.
Kapistran Ivan 288.
Kapital v. Glavnica.
»Kassaverein« 188.
»Kathedersocialisten« 301.
Kazneni zakon 7.
Kawelin 91.
Keussler 91.
Kilogram 135.
Kmetstvo 83.
Knies K. 27, 31.
Kolumbo Kristof 35.
Komanditari 103.
Komasacija 93.
Komplementari 103.
Komuniste 94.
Komunizam 302.

Konkurencija v. Natjecanje.
Konsumcija v. Trošnja.
Konvencija latinska novčana 149.
Kopernik Nikola 289.
Koristi: diobe rada 58 — vjeresije 169.
Kredit v. Vjeresija.
Kriza u proizvodnji 274.
Krize 272. 273.
Križanić Nebljuški Juraj 292.
Ksenofon 284.
Kuća likvidacije (Clearing-house; Saldo-Saal) 188.
Kurs (tečaj) mjenični 192.

Lassalle Ferd. 230. 258.
Laveleye E. de 91.
Legiranje novca 142.
Lihva, lihvarstvo 248.
List Friderik 301.
Lombardski (predujmovni) posao banka 190.
Lov, najniži stepen gospodarskog života, 27.
Luksus (razkoš) 269.

Macleod H. D. 10.
Malthus Robert (njegova teorija) 36. 299.
Marx K. 229, 302.
Mašine v. Strojevi.
Mayer Rudolf 91.
Merkantilni sustav 290.
Mešetar (agent) 175.
Metar 135.
Miene sredstva 136.
Mijatović Čedomil 10. 300.
»Mir« ruski 90.
Mirabeau H. G. R. 106. 295.
Mjenica poslatica (rimessa) 191.
Mjenice mjestne 191.
Mjenični zakon 173.
Mjenjač 176.
Mjera 133 — vremena 135. — francuzki sustav 135.
Mjerila 136.
Monometaliste 146.
Monopoli 85. — državni, naravski 131. — gospodarski, prometni, financijalni (državni) 132.
Montesquieu 38. 42.
Moral (ćudorednost), pomoćna nauka polit. ekonomije, 6.
Moratoria (odgodnice) 173.
Morus Toma 290.

Naputnice bankovne 179.
Narodnost u gospodarstvu 27.
Nasljedstvo srodnika 96.
Natjecanje (konkurencija) 86. 233.
Nauka općeg gospodarstva v. Ekonomija politička.
Nauka rada, zakonska 94.
Nauke pomoćne političke ekonomije 5.
Nedostatci diobe rada 60.
Nejednakost imovine 21.
Nevoljničtvo 55. 83.
Njemačka (sustav novčani) 150.
Nomadi 28.
Novac 135. — kovani 141. — računski 150. — tekući (normalni ili kurantni) 151. — u običajih narodâ 157. — papirni 159. — svjetski 164.
Novca: službe 136. — vrsti 137. — pravila kovanja 141. 152. — težina temeljna, jedinica, primjesa 142. — remedium ili tolerance 144. — pristojba kovanja 144. — sustav 149. — vriednost 152. — koliko treba? 157.
Novčana ciena 121.
Novčana latinska konvencija 149.

Obćila 201.
Obitelj (promicalo proizvodnje) 79.
Oblik vjeresijskih poslova 174.
Obrt 30.
Obrtnost rukotvorna 107.
Obuka školska 81.
Obustava rada (strike) 238.
Odgodnice (moratoria) 173.
Okupacija (prisvojenje), kojom se stječe vlastnost, 94.
Oresmij Nikola 10. 288.
Organizacija proizvodnje 98.
Organizacija vjeresije v. Banke i Vjeresija.
Oršić grof Adam 271.
Osiguranje 276. — uzvratno 278.
Osiguravajući zavodi 277.

Papiri vriednostni 174
Pari mjenični 193. — praktični 195.
Pastiri (nomadi), drugi stepen gospodarskoga života, 28.
Patricij Franjo 288.
Pavlinović Mihovio 50.
Pitanje radničko 236.
Plaća: za rad 225. — u novcu, po vremenu 226. — iznimna 235.
Platina 140.
Podjeljenje dobara 212.
Poduzeća (organizacija proizvodnje) 98. — vrsti 100. — velika, manja 101. — pojedinca, družtvena 102. — korporacijâ 104.
Poduzeće podpuno, nepodpuno 99.
Pokriće banknota 183. — kontinentalno, englezko 184. — sjeveroamerikansko 185.
Politika gospodarska 4.
Poljodjelstvo 28.
Pomoćnice 256.
Ponuda dobara 123.
Posao diskontni mjenični 190.
Posao s efekti, — hipotečni 196.
Posao tekućeg računa (Contocorrente) 186.
Poslovi burze 207. — dnevni, na vrieme, diferencijalni, à la hausse, à la baisse 208.
Poslovi aktivni, pasivni banke 189 — aktivni, pasivni trgovine 238.
Poslovi uložni 186.
Poslovi vjeresijski 174.
Potreba 14. — objektivna, subjektivna 15.
Poviest, pomoćna nauka polit. ekonomije, 8.
Poviest diobe rada 63.
Poviest političke ekonomije 281.
Povlastice (privilegija) 85.
Pramjera 135.
Pravo (pravda), pomoćna nauka polit. ekonomije, 6.
Pravo: gradjansko, upravno 7. — medjunarodno, javno 8. — nasljedno 96. — na rad 237.
Prava: vlastnosti 88. — nasljednog važnost 97.
Predmet vlastnosti 89.
Prevozila 201.
Prid (agio) na novac 161.
Prihod (renta) zemljištni 219.
Primitak dobara 213.
Primjesa (legiranje) novca 142.
Prinos gospodarstva 213.
Priroda, proizvodna sila, 46.
Prirodne sile 47.
Prirodno (naturalno) gospodarstvo 24. 31.
Pristojba kovanja novca 144.
Prisvojenje (okupacija), kojim se stječe vlastnost, 94.
Privilegija (povlastice) 85.
Probitci strojeva 75.
Produkcija dobara 43. vrsti produkcije 43.; v. Proizvodnja.
Produktivnost (proizvodivost) rada 64.
Progresija geometrička, — aritmetička: žiteljstva 37.
Proizvadjanje sirovina 105.
Proizvodivost (produktivnost) rada 64.
Proizvodnja (produkcija) dobara 43. — stvarna, netjelesna 45.
Proizvodnje: vrsti 43. — promicala 78. — organizacija 98. — trošak 127.
Promet ili prometanje dobara (cirkulacija) 113. — kako je došlo do prometa 114. — kakav ima biti? 116.
Promicala proizvodnje 78.
Prostorna dioba rada 58.
Pučanstvo 35.

Quesnay Franjo 293.

Račun aktivni tekući 195.
Rad 49.
Rada: proizvodivost (produktivnost) 64. — obustava (strike) 238. — trošak proizvodnje 228.
Radna snaga, — tjelesna, duševna, ćudoredna 51.
Radničko pitanje 236.
Radnika učestvovanje u poduzeću 260.
Radnje rudarske ili rudokopne 107.
Raleigh 38.
Rau K. H. 13.
Ravnoteža med proizvodnjom i trošnjom 272.
Razdioba (podjeljenje) dobara 212.
Razdiobe pravedan način 262.
Razkoš (luksus) 269.
Razvitak gospodarstva 27.
Rediskontiranje 191.
Reeskompt 191.
Refakcija 205.
»Reichskassenscheine« 164.
Remedium novca 144.
Renta (prihod) zemljištna 219.
Ribolov, najniži stepen gospodarstva 27.
Riccardo David 221. 229 299.
Rimessa (mjenica poslatica) 191.
Riziko gospodarski, tehnički 99.
Robstvo, opreka osobne slobode, 83.
Roscher Wilhelm 1 301.
Rusija (sustav novčani) 150.

Saint-Simon grof C. H. 98 254 302.
Saldo-Saal 188.
Say J. B. 2 300.
Schaeffle A. E F. 15.
Schulze F. Gottlieb 9.
Schulze-Delitsch H. 258 259.
Sile: prirodne 47. — proizvodne 46.
Sirovinâ proizvadjanje 105.
Skarbek Fr 300.
Sloboda: gospodarska 82. — zanimanja 85.
Službe: osobne 18. — novca 136.
Smith Adam 65. 297.
Snaga: radna 51. — tjelesna, duševna, ćudoredna 51.
Socijaliste 94.
Socijalizam 302.
Spekulacija 209.
Srbija (sustav novčani) 149.
Srebro 138.
Srebrna vrednota 148.
Sredstva miene 136.
»Standart of life« 229.
Statistika, pomoćna nauka polit. ekonomije, 8.
Stein Lorenz v. 301.
Stewart 39.
Strajk (strike; obustava rada) 238.
Strojevi (mašine) 74.; probitci strojeva 75.; nedostatci strojeva 77.
Stuart John Mill 2.
Süssmilch 38.
Sustav: novčani 149. — fiziokratski 293. — industrijalni 296. — trgovački 290.
Svjetska trgovina 111.

Šajn (»Einlösungsschein«) 163.
Škandinavija (sustav novčani) 150.
Škola socijalna 301.
Škrlec Nikola 292.
Štedione 70. 255. — poštanske, školske 256.
Švajcarska (sustav novčani) 149.

Tantiema (razdielka) 227.
Tarasov 91.
Tarifa (cjenik) 204. — najviša, redovita, posebna, diferencijalna 205.
Tečaj (kurs) mjenični 192.
Tehnika 23.
Tehnički riziko 99.
Težina temeljna novca 142.
Thünen H. v. 22.
Tolerance novca 144.
Toma Akvinski 10, 287.
Trgovačka bilanca (razmjera) 291.
Trgovački sustav 65. 290.
Trgovački zakon 3.
Trgovina 30. 109. — na veliko, na malo, nutrnja, vanjska 110. — izvozna, uvozna, svjetska, pasivna, aktivna, kopnom, morem, sa robom, s efekti 111.
»Trade-Unions«, 238.
Tražnja dobara 124.
Trošak: proizvodnje 127. — proizvodnje rada 228.
Trošnja (konsumcija) 265. — proizvodna 266. — javna, neproizvodna 267.

Učestvovanje radnika u poduzeću 260.

Ujedinjenje diobe rada 61.
Ustav, pomaže gospodarstvu, 7.
Utopia 290.
Uvjeti diobe rada 62.
Uvozna trgovina 111.

Vaga 133.
Valuta v. Vrednota.
Važnost nasljednog prava 97. — polit. ekonomije 9.
Vjeresija (kredit) 165. — osobna 166. — stvarna 167. — proizvodna, potrošna, javna, privatna 168: — kratka, dugačka, terminirana (sa rokom), neterminirana (bez roka) 169. — knjižna 195.
Vjeresije: koristi 169. — nedostatci, organizacija 175. — pokretna 196.
Vjerozakon (religija), pomoćna nauka polit. ekonomije, 5.
Vlastnost: individualna 8. — zajednička 89.
Vlastnosti predmet 89.
Vriednost: dobara i vrsti vriednosti 118. — porabna, miene 119.
Vreden J. 2. 300.
Vrednota 145. — jednovrstna 145. — dvovrstna 146. — srebrna, zlatna 148.

Wagner A. 2.
Wallace A. R. 39.

Zadruga 90.
Zadruge 105. — za proizvodnju 257. — za nabavu sirovina, poljodjelske, za trošnju 258. — gradjevne, vjeresijske 259.
Zajmovi državni 196.
Zakon: gvozdeni o plaći 230. — kazneni 7. — mjenični 173. — trgovački 3.
Zakoni gospodarski 3.
Zalagaonice 190.
Založnice 189.
Zamjena 115. — u naravi, sastavljena 115.
Zavodi osiguravajući 277. — za pripomoć i obskrbu 255. — za ostarjele i nemoćne 257.
Zemljodjelstvo 28.
Zlato 138.
Zlatna vrednota 148.
Znanost financijalna 4.

Željeznice 204. — privatne, državne 204.
Žiteljstvo 35.

za proi
u
ox

ni gospodarski 3.
agaonice 190.
aložnice 189.
ijena 115
lier